

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

ZİYA BÜNYADOV

21364

AZƏRBAYCAN
VII-IX ƏSRLƏRDƏ

Bakı

2005

Şərqşünaslıq İnstitutu
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Kitabxana

Redaktoru filologiya elmləri doktoru,
professor **G.Baxşəliyeva**

**Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. — Bakı: “Elm”,
2005. — 392 səh.**

ISBN 5-8066-1699-1

Azərbaycan tarix elminin ən fundamental əsərlərindən biri olan bu monoqrafiyada ərəb hakimiyyəti dövründəki tariximiz nəzərdən keçirilir, həmin hakimiyyətin aradan qaldırılması ilə nəticələnən və xalqımızın təşəkkül tarixində yeni səhifə açan sosial-iqtisadi və siyasi proseslər, onların səbəb və şəraiti xarakterizə edilir.

Əsərin Azərbaycan dilində bu nəşri orijinal əsasında (*rus dilində 1965-ci il nəşri*) yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmişdir.

B $\frac{0503020097}{625(07)—2005}$ **Qrifli nəşr**

© Bünyadov Z. (*varisi Bünyadova T.*), 2005

GÖRKƏMLİ ŞƏRQŞÜNASIN ŞAH ƏSƏRİ

Böyük şərqşünas alim, akademik Z.M.Bünyadov elm aləmində şöhrət qazanmış bir çox sanballı əsərlərin müəllifidir. Bu əsərlər arasında onun ölməz "Azərbaycan VII–IX əsrlərdə" monoqrafiyası xüsusi yer tutur və ilk dəfə 1965-ci ildə nəşr olunmasına baxmayaraq, bu gün də Azərbaycan və Qafqazın orta əsrlər tarixi və mənbəşünaslığı sahəsində yaradılmış ən fundamental əsərlərdən biri olaraq qalmaqdadır.

Əsər üzərində iş uzun müddət davam etmişdir. 1959-cu ildən etibarən Z.M.Bünyadovun Azərbaycan toponimlərinin lokallaşdırılmasına, alban mənbələri — Mxitar Qoşun salnaməsi və Moisey Kalankatlinin "Ağvan tarixi" nə dair ilk məqalələri çıxmağa başlayır və bu qaynaqların təhlilindən əldə edilən ilk nəticələr dərc olunur; nəticələr orta əsr ərəb tarixçilərinin verdikləri məlumatlarla tutuşdurularaq əsaslandırılır. Bu tədqiqatlar alimin mənbəşünaslıq sahəsinə dərin bələd olmasından xəbər verir və erməni tədqiqatçılarının Alban dövlətini Böyük Ermənistanın bir vilayəti kimi qələmə verdikləri və elmi ictimaiyyətə inadkarlıqla sırımağa çalışdıqları konsepsiyanı tənqid hədəfinə alır. Ziya Bünyadovun çap olunmuş bu ilk əsərləri onun böyük elmi mübarizəyə başlaması üçün bir hazırlıq idi; Ziya müəllim belə mübarizəyə mərd təbiətinə uyğun olaraq həmişə cəsarətlə və tam hazır şəkildə gedərdi. Elə həmin dövrdə də o, doktorluq dissertasiyasının müdafiəsinə hazırlaşır və fundamental monoqrafiyası olan "Azərbaycan VII–IX əsrlərdə" kitabı üzərində çalışır.

Z.M.Bünyadovun həyat yoldaşı Tahirə xanım öz xatirələrində onun elə bu ilk əsərinin (digər alimlər tərəfindən bəyənilib dəstəkləndiyi halda) erməni tarixçiləri arasında nə cür vəl-

vələ və çaxnaşma yaratdığından və belə bir gərgin iş dövründə alimin həm özünün, həm də ailəsinin nə kimi çətinliklərlə üzləşdiyindən danışır¹. Nəhayət, 1965-ci ildə "Azərbaycan VII–IX əsrlərdə" kitabı işıq üzü görür. Kitabın özü, elmi məzmunu haqqında onu həm bəyənlər, həm də bəyənməyənlər tərəfindən yazılmış geniş ədəbiyyat mövcuddur.

Əsərin milli elmimiz üçün əhəmiyyətindən bəlis edərkən professor F.Məmmədova qeyd etmişdir: "Z.M.Bünyadovun bu monoqrafiyası və tədqiqatları ilə əslində Azərbaycan tarix elmi təşəkkül tapmış olur".² Vaxtilə görkəmli sovet və rus şərqşünası, Ziya Bünyadovun böyük dostu və müəllimi professor Yevgeni Aleksandroviç Belyayev də onun dissertasiyasına yazdığı rəyində eynilə həmin sözləri demişdi. Doğrudan da, əgər monoqrafiyanın işıq üzü gördüyü vaxtdan bəri Azərbaycanda orta əsrlər üzrə tarix elminin inkişafı nəzərdən keçirilərsə, görmək olar ki, bir çox tədqiqatçılar öz əsərlərini müəllimləri Ziya Bünyadovun fundamental əsərini dərindən öyrənməklə, onun əsas müddəalarını inkişaf etdirməklə və nəticələrini dəqiqləşdirməklə yazmağa başlamışlar. Belə ki, onun məhz bu elmi işində müxtəlif Şərq dillərində mövcud yazılı abidələrdən geniş istifadə olunması və onların müfəssəl tədqiqi öz parlaq əksini tapmışdı.

Şübhəsiz ki, haqqında danışılan fundamental tədqiqat işi şərqşünas alimlər arasında böyük maraq hissi və rəylər doğurmuş, indinin özündə də doğurmaqdadır. Kitabın nəşrindən sonra onun haqqında ilk rəy söyləyənlərdən biri Ziya Bünyadovun məsləkdaşı, məşhur şərqşünas V.M.Beylis oldu³. "Azərbaycan VII–IX əsrlərdə" monoqrafiyasının akademik Z.M.Bünyadovun elmi yaradıcılığında tutduğu xüsusi yerə gəlincə, bu məsələ alimin əsərlərinin bu yaxınlarda çapdan çıxmış üçcildlik toplusuna Nailə Vəlixanlının yazdığı müqəddimədə aydın işıqlandırılıb"⁴.

¹ Тагира Буниятова. Зия – моя судьба. // Сильнее смерти. Сборник воспоминаний. – Баку: Элм, 2002. С.135–142.

² Фарида Мамедова. Он был светочем истинного мира // В кн.: Öldürülmüş qalaktika. Bakı, 1999. S. 267.

³ В.М.Бейлис. Рецензия на книгу З.Буниятова "Азербайджан в VII–IX вв.": Народы Азии и Африки. 1966, № 2. – Сс. 193–195.

⁴ Nailə Vəlixanlı. Зия Муса оглы Буниятов – выдающийся учёный Азербайджана// Академик З.М.Буниятов. Изб. соч. в трех томах. Т. I. –Баку: Элм, 1999.– Сс. 12–24.

"Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" kitabı üzərində aparılan iş, ümumiyyətlə, geniş mənbəşünaslıq əsasında qurulmuş tədqiqatın bütün üstünlüklərini açıb göstərmiş oldu. Ərəb və farsdilli qaynaqların ayrı-ayrı nümunələrini tədqiq edib araşdırarkən, orta əsr erməni tarixçi və coğrafiyaşünaslarının məlumatlarını təhlil edərkən Z.M.Bünyadov daim yeni-yeni məlumat mənbələrinin — çap olunmamış əlyazmaların, muzeylərdə saxlanılan sikkələrin, arxeoloji dəlillərin axtarışında olub.

Qeyd etməliyik ki, kitab sovet rejiminin ideoloji məngənəsində sıxılıb qalmış ölkə vətəndaşları üçün əslində elmi nailiyyətdən daha artıq bir məna kəsb etmişdi. Bəzən belə olur ki, ictimai-siyasi inkişafın müəyyən məqamında alimin söylədiyi kəlam elmi biliyə olan adi tələbat həddini aşaraq bir növ vəhyə çevrilir və ictimai şüurda dönüş məqamı yaradır. Elmi tədqiqatın xalq kütlələrinin əhval-ruhiyyə və şüur dairəsini bu cür yarıb, ona geniş nüfuz etməsi nadir tarixi bir haldır; bu, yeni zamanda milli şüurun yetkinləşməsi prosesinə alimin bəxş etdiyi şahənə bir töhfədir. Ziya Bünyadovun "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" kitabı belə müstəsna, görünməmiş bir hadisə idi. Alimin ilk böyük monoqrafiyasının önəmi bir də ondadır ki, bu əsər Azərbaycanın altmışıncı illərdəki on minlərlə gəncində milli şərəf və qürur hissəsinin formalaşmasında mühüm mərhələ təşkil edib.

Təsədüfi deyildir ki, xalqınız torpaqlarımıza və milli ləyaqətimizə qarşı yönəlmiş təcavüzlə üzləşib, öz qüvvələrini növbəti dəfə topladığı bir dövrdə insanlarda "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" kitabına yenidən üz tutub müraciət etmək zərurəti yarandı. Bu kitab torpaqlarımıza edilən iddialara ən yaxşı və tutarlı cavab hesab edilərək, 1989-cu ildə təcili Azərbaycan dilinə tərcümə edildi. Tərcümə, düzdür, vaxtında hazır oldu, lakin onda çoxlu qüsurlar və yanlışlıqlara yol verilmişdi. Biz — Ziya müəllimin elm sahəsindəki kiçik həmkarları da belə arzuya düşdük ki, təqribən qırx il bundan əvvəl qələmə alınıb yazılmış böyük elmi əsəri malik olduğu yüksək elmi dəyərində tam uyğun səviyyədə öz ana dilimizdə çap edib oxuculara çatdırmaq. Odur ki, Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəhbərliyi, institut direktoru professor G.Baxşəliyeva və direktor müavini tarix elmləri namizədi Ş.Mustafayev təşəbbüs göstərərək kitabın yenidən çap olunması məsələsini ortaya çıxardılar. Bununla əlaqədar Ərəb ölkələri tarixi və iqtisadiyyatı şöbəsinin əmək-

daşları C.İsgəndərli, S.Süleymanova, H.Əkbərov, N.Bayramova, J.Vəli və B.Nuri əsərin Azərbaycan dilində olan ilk çap mətnini rus dilindəki əsli ilə tutuşdurub əsaslı yoxlayaraq çoxlu düzəliş və təshihlər etdilər. Əsərin yeni nəşri ilə bağlı məsələlərin həllində İnstitutun əməkdaşı Z.Qurbanovanın da böyük səyini qeyd etmək lazımdır. Görülən iş, sözsüz, ustadımızın əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə, xalqımızın tarixi şüurunun inkişafına xidmət edən gözəl bir töhfədir.

Fərda ƏSƏDOV

AMEA Z.M.Bünyadov adına
Şərqişnaslıq İnstitutunun
Ərəb ölkələri tarixi və
iqtisadiyyatı şöbəsinin müdiri

GİRİŞ

Sovet tarix elmi son illərdə Zaqafqaziya xalqları tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətli müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. Yazılı mənbələri nəşr etməklə yanaşı, Zaqafqaziya respublikalarında arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar aparılır, bu tədqiqat mənbələri əsasında Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan tarixinə aid ümumi əsərlər, habelə Zaqafqaziyada yaşayan xalqlar tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair bir sıra monoqrafiya və xüsusi əsərlər yaradılmışdır. Buna baxmayaraq, Zaqafqaziyanın ayrı-ayrı rayonlarının və hətta bir sıra dövrlərin tarixi hələ də işlənib hazırlanmamışdır. Bu, hər şeydən əvvəl, tarixi-coğrafi məfhum kimi götürülən Azərbaycan ərazisini təşkil edən vilayətlərin tarixinə aiddir.

Azərbaycan tarixinin XIII əsrdən başlayan dövrü nisbətən öyrənilmədiyi halda, VII—IX əsrlər dövrü əsla öyrənilməmişdir. Bu monoqrafiya, yazılı mənbələr və arxeoloji (xüsusilə numizmatik) materiallar imkan verdiyi dərəcədə, VII—IX əsrlər dövründəki Azərbaycan tarixini işıqlandırmaq üçün bir təşəbbüsdür. Lakin bu monoqrafiya Azərbaycanın həmin dövrdəki sosial-iqtisadi və siyasi tarixinin bütün cəhətlərini işıqlandırmaq və hazırlamaq vəzifəsini öz qarşısına qoymur — bu tarixin əsas aspektləri tədqiq edilmişdir; mədəniyyət və din məsələləri yalnız Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların etnogenezi (mənzəyi) problemini işıqlandırmaqla əlaqədar olaraq nəzərdən keçirilmişdir.

Azərbaycan ərazisinin arxeoloji cəhətdən tədqiqi (mövcud olan bütün maddi mədəniyyət abidələrini qeyd etmək mənasında tədqiqi) hələ başa çatmadığından, müəllif yalnız arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən azacıq materialdan istifadə etmişdir.

Azərbaycanın ilk orta əsrlər dövrü arxeoloji cəhətdən az

öyrənilməyi üçün tam bir sıra məsələlər həll edilməmiş qalır; bu məsələlər isə yalnız Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Elmlər Akademiyalarının maddi mədəniyyət obyektlərini ümumi proqram əsasında birgə öyrənmələri nəticəsində həll edilə bilər. Orta əsrlər materiallarının yalnız birgə öyrənilməsi həm Azərbaycan xalqının, həm də qardaş Zaqafqaziya respublikaları xalqlarının tarixinə aid məsələləri kifayət qədər dolğun işıqlandıрмаğa imkan verir.

Biz, eyni bir dildə danışan azərbaycanlıların indi yaşadığı ölkənin hər iki hissəsini Azərbaycan adlandırmaqla bərabər, hər bir müəyyən həlda Azərbaycanın məhz hansı ərazisinin nəzərdə tutulduğunu, məsələn: onun şimal rayonları olan Arran (Albaniya), Şirvan, Sünik, Arsax, Uti, Girdiman, Şəki, Qəbələ, Dərbənd vilayəti, Beyləqanını, yoxsa cənub rayonları olan Muğan, Bəzəyn, Naxçıvanını nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırırıq.

VII—IX əsrlərdə Azərbaycan ərəblər tərəfindən işğal olunur, onun ərazisi Ərəb xilafəti tərkibinə daxil edilir və nəzərdən keçirilən bir sıra müstəqil dövlət və ölkələr yaradılır. Azərbaycanda bu dövr onun ərazisində iki böyük dövlətin — Məzyədilər—Şeybanilər (şimalda) və Sacilər (cənubda) dövlətinin əmələ gəlməsi ilə bitir.

Bu iki dövlətin Azərbaycan ərazisində yaranıb əmələ gəlməsi prosesi vaxtilə vahid olan Ərəb xilafətinin hər yerində eyni hadisələrin baş verməsi ilə cəmiyyət təşkil edir və bütün Yaxın Şərqdə feodal münasibətlərinin daha da inkişafını əks etdirirdi.

Əsərin qarşısında duran vəzifə — ərəb hakimiyyəti dövründəki Azərbaycan tarixini nəzərdən keçirmək, habelə ərəb hakimiyyətinin aradan qaldırılması ilə nəticələnən və Azərbaycan xalqının uzun sürən təşəkkülü tarixində yeni səhifə açan sosial-iqtisadi və siyasi prosesləri, səbəb və şəraiti xarakterizə etməkdir.

Təbiidir ki, tədqiqatınızın nəticələri tamamilə bitkin hesab edilə bilməz, zira qarşıda, hələ aşkara çıxarılmamış yazılı mənbə materiallarını və maddi mədəniyyət abidələrini toplamaq və tənqidi təhlil etmək kimi böyük və çox ağır bir iş durur.

Müəllif, sonralar Azərbaycan ərazisini təşkil etmiş vilayətlərin ümumi tarixi xülasəsini vermək, ölkənin tarixi inkişafının əsas dövrlərini qeyd etmək və onun iqtisadi, siyasi və ictimai tarixinin ən mühüm problemlərini işıqlandırmaq vəzifəsini öz qarşısına qoymuşdur. Bununla əlaqədar olaraq bir sıra

məsələlər bir problem kimi, habelə əməli fərziyyələr şəklində irəli sürülüb izah edilir.

Sonralar təkcə azərbaycanlılar adı ilə məşhur olan ümumi etnik qrup əsərdə şərti olaraq ümumi termin mənasında "türklər" deyə adlandırılmışdır.

Marksizm-leninizm klassiklərinin əsərləri, müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyaların məhsuldar qüvvələri və istehsal münasibətləri haqqındakı nəzəriyyə, xalqların əmələ gəlmə prosesləri məsələlərinə dair müddəalar və xüsusilə dissertasiyanın mövzusunda çox yaxın olub Şərqdəki feodalizmə, Şərq istibdad hakimiyyətinin vəzifələrinə və Şərq əkinçiliyində irriqasiyanın roluna dair marksizm-leninizm klassiklərinin fikirləri bu əsər üçün metodoloji əsas olmuşdur.

Bu əsər sovet şərqşünaslığı ilə xarici şərqşünaslığın ən yeni tədqiqat nəticələri nəzərə alınaraq, müxtəlif dillərdəki geniş mənbələri öyrənmək əsasında yazılmışdır. Sitat gətirilən ərəb mətnləri rus transkripsiyası ilə verilmişdir. Şəxs adları, terminlər və coğrafi adlar əlavə işarələr qoyulmadan sadə şəkildə verilir.

Müəllif əsərin müzakirəsində iştirak etmiş aşağıda adları çəkilənlərin hamısına təşəkkürünü bildirməyi özünə borc bilir: tarix elmləri doktorları Y.A.Belyayev və Z.V.Ancabadze, tarix elmləri namizədləri O.A.Əfəndiyev, R.M.Validov, Z.İ.Yampolski, M.S.Nemətova, filoloji elmlər namizədi P.A.Qryazneviç, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Orta əsrlər şöbəsinin və Azərbaycan Dövlət Universiteti Azərbaycan tarixi kafedrasının əməkdaşları, İnstitutun elmi arxivinin müdiri Ş.Əliyeva və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası kitabxanalarında mövcud olmayan əsərlərin fotomikrofilmlərini çıxarmaq üçün müəllifin sifarişlərini yerinə yetirməkdə ona böyük kömək etmiş SSRİ EA Asiya Xalqları İnstitutunun Leninqrad şöbəsi elmi kitabxanasının elmi katibi V.B.Tretyakovaya.

* *
*

Bu kitab rus dilində 1965-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. Azərbaycan dilində olan mətn 1970-ci ildə nəşr olunmalı idi. Lakin müəllifdən asılı olmayan səbəblərə görə kitabın mətbəədə yığılmış mətni dağıdıldı. Həmin mətnin yalnız iki nüsxəsi qalmışdı. Bu nüsxələrdən də biri itmişdir.

Oxucuya təqdim olunan bu kitab azərbaycanca yeganə nüsxədən çap olunur.

Oxuculara bildirmək istəyirəm ki, 1965-ci ildə rusca çap olunan mətnlə bu kitabın məzmunu, demək olar ki, eynidir. Yalnız kitaba Xürrəmilər hərəkatının rəhbəri Babək haqqında əldə edilmiş yeni məlumat əlavə edilmişdir.

Əlbəttə, kitab tarixi mənbələrdən əldə edilmiş bir çox yeni məlumatlarla zənginləşdirilə bilər.

Anma mən, bir müəllif kimi, illər boyu kitabın çapını gözləməkdən, demək olar ki, yorulmuşdum. Kitabın Azərbaycan dilində oxuculara çatacağına inanmırdım və ümidimi də kəşmişdim.

Azərbaycanın tarixində çoxlu açılmamış səhifələr var. Bu səhifələrin açılmasını geniş oxucu kütləsi, xüsusən də gənclərimiz getdikcə daha böyük inamla tələb edir. Bu da haqlı tələbdir. Və zənn edirəm ki, bu kitab oxucuların tələbatını, qismən də olsa, ödəyə bilər.

Xalqımız səbirsizliklə çoxcildli Azərbaycan tarixini gözləyir. Əmin edə bilərəm ki, yaxın bir-iki il ərzində heç bir maneəyə baxmayaraq tariximiz yazılacaq və oxuculara təqdim olunacaqdır. Buna görə də "Azərbaycan VII—IX əsrlərdə" kitabının nəşrinə 1965-ci ildə çap olunmuş mətninə heç bir əlavə etmədən razılıq verdim.

Ziya BÜNYADOV
Bakı, 1989-cu il

I FƏSİL

MƏNBƏLƏRİN VƏ İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN XÜLASƏSİ

VII əsrin birinci yarısının sonlarında qüdrətli Sasani imperiyası yenicə meydana gəlmiş Ərəb xilafəti qoşunlarının zərbələri altında süqut edir. Bu imperiyanın tərkibinə daxil olan bütün ölkə və vilayətlər Atlantik okeanı sahillərindən tutmuş Hindistan və Çinə qədər uzanıb gedən yeni nəhəng dövlətin bir parçası olur.

Azərbaycan Xilafət tərəfindən işğal olunaraq iki əyalət — Azərbaycan və Arran əyalətləri şəklində onun tərkibinə daxil edilir. Buna görə də Azərbaycan ərəb salnaməçiləri və coğrafiyaşünaslarının diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycanın VII—IX əsrlər tarixinə dair materialların çoxu məhz onların əsərlərindədir.

Bundan əlavə, gürcü və Bizans müəlliflərinin, habelə erməni dilində yazan müəlliflərin əsərləri də Azərbaycan tarixinin mənbələrindəndir. Biz həmin əsərlərdəki materialları tənqidi surətdə müqayisə etdikdən sonra Azərbaycanın tarixinə, iqtisadiyyatına, siyasi vəziyyətinə, həmçinin sosial-iqtisadi həyatının digər sahələrinə dair çox az məlumat əldə edə bildik.

Azərbaycanın VII—IX əsrlərdəki vəziyyəti haqqında fikir yeritməyə imkan verən yeganə yerli mənbə Moisey Kaqankatvatsinin (Dasxurantsi)¹ "Ağvan tarixi" əsəridir.

"Ağvan tarixi" əsərinin adına ilk dəfə Ermənistan katolikosu Ananiya Mokatsinin (943—967) Xaçənə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq təsadüf edilir. Katolikos Xaçənə 958-ci ildən az sonra Hagiq Albaniya katolikosu olarkən (948—962) gəlmiş

di.² Həqiqət xəbər verir ki, "elə lap əvvəldən olduğu və "Ağvan tarixi"ndə yazıldığı kimi ("orpes ev er i skzbane leal ev karqel i patmut'ean Aquanits"), o, müqəddəs Qriqori adından Albaniya katolikosu müəyyən olunmuşdur. Həqiqət Albaniyanın xristianlığı Ermənistandan qabaq qəbul etməsi barədə eşitdiyinə görə bu tarix kitabına müraciət etməyi təklif etdikdə, Ermənistan katolikosu buna icazə vermir. Ananiya deyir ki, bu kitab səhili deyil, çünki "Albaniya — arxiyepiskopluq, Ermənistan isə — katolikosluqdur". "Tarix" təsadüfən erməni katolikosunun əlinə düşür və o tələb edir ki, orada "[albanların] xristianlığa qəbul olunması haqda bizə lazım olan (yəni bizə əlverişli olan), bizim görmək arzusunda olduğumuz məlumatı (zor siraq'orum ev ünqordn eak, tesut'ean)" tapsınlar. Sonra Ananiya bu tarixdən aşağıdakı parçanı oxuyur: "Bartolomey və Faddey apostollarından 266 il sonra, Ermənistan padşahı Trdatın 17-ci ilində və Albaniya padşahı Urnayrın [hakimiyyəti günlərində] Surean Paxlav Arşakuni nəslindən olan Ermənistan maarifçisi, müqəddəs Qriqori həmin apostolların xeyir-duası ilə taxta çıxarıldı; Ermənistan və Albaniya padşahları Trdat və Urnayr isə bu zaman hələ də büt-pərəstlikdə qalmaqda davam edirdilər".³

Bildiyiniz kimi, bu, "Ağvan tarixi"ndə yoxdur.

Stepannos Orbelian həmin hadisələri təsvir edərək deyir ki, Ananiyanın məsləhəti ilə "Ağvan tarixi"ne "çox böyük ustalıqla əlavə edilir ki, Albaniyada ilk yepiskop Albaniya padşahı Urnayrın xahişi ilə Ermənistan maarifçisi müqəddəs Qriqori tərəfindən bu rütbəyə təyin olunmuşdur; bir də ki, onlar [albanlar] 440 il ərzində erməni taxt-tacının müti benefisiyaları vəziyyətində qalmışlar; və həm də ki, Albaniya katolikosları bu dini rütbəni ermənilərin əlindən alırdılar, çünki bu erməni [arxiyepiskopları] — patriarxlar, onlar [albanlar] isə — arxiyepiskoplar idilər; bu vəziyyət Ermənistanın 25 katolikosunun hakimiyyəti ərzində, ta baş yepiskop Avraamadək [davam etmişdir]".⁴

Bu parça (əlavə izahatla birlikdə) "Ağvan tarixi"ndə (I, 9 və II, 48) verilmişdir, lakin bütün bunlar "Ağvan tarixi"ne əlavə edilmiş uydurma və qondarmadan başqa bir şey deyildir. Ananiya "Tarix"nin mətnində (II, 47)⁵ oxumamışdı ki, "Albaniya taxt-tacı ermənilərindən qabaq təsis edilmiş və bizimlə [ermənilərlə] həmfikir olmuşdur".

Sonralar "Ağvan tarixi"nin adı Uxtanesin X əsrin sonlarında tərtib etdiyi "Gürcülərlə ermənilər arasında kilsə əlaqə-

lərinin kəsilməsi tarixi"⁶ əsərində çəkilir. Əsərin mətnlərində tam uyğunluqlar var. Uxtanes 60-cı fəsildə yazır ki, öz mətnini o, "başqa bir tarixdən (yaylma patmutene)" götürmüşdür, həm də Uxtanesin mətni "Ağvan tarixi"nin 47-ci fəslinin II hissəsi ilə⁷ eynən düz gəlir; amma "Ağvan tarixi"ndə Avramın məktubunun təkcə şərhli verildiyi halda, Uxtanes həmin məktubu daha tam şəkildə sitat gətirir [70-ci fəsil].⁸ Bu da yalnız onu göstərir ki, Uxtanes eyni mənbədən daha kamil istifadə etmişdir.

Uxtanesin 65-ci fəsildə⁹ qeyd etdiyi bəzi təfərrüatlar "Ağvan tarixi"ndən "i patmutene ivreants (daha düzü: aquanits)", yaxud "alban tarixçilərindən (patmaqratsn aquanits)"¹⁰ götürülmüşdür. Çox güman ki, bu təfərrüat "Ağvan tarixi"nin II hissəsinin 48-ci fəslindən deyil, I hissəsinin 6-cı fəslindən götürülüb. Yenə də aydın olur ki, Uxtanes də, Moisey Kaqankatvatsi də eyni mənbədən istifadə etmişlər.

XIII əsr müəllifi Stepannos Orbelianın öz əsərinin 25 və 26-cı fəsilərində "Ağvan tarixi"ndən danışması həmin tarixin müvafiq yerlərinin birbaşa öz əsərinə köçürməsindən xəbər verir; 25-ci fəslə isə tamamilə "Ağvan tarixi"nin "orta (ikinci) hissəsini" xatırladır".¹¹

"Ağvan tarixi"nin tərtib edilmə vaxtını təxmini göstərən ilk tarixçi Mxitar Anetsi¹² olmuşdur. O, "Ağvan tarixi"nin Sebeosla (VII əsr) Gevond (VIII əsr) arasında yazıldığını qeyd edir. Lakin Şapux Baqratunidən başlayaraq həmin tarixin Sebeosdan qabaq olduğunu göstərirlər. Amma öz məzmununa görə, "Ağvan tarixi"nin orta əsr mənbələri sırasında yeri başqadır.

"Ağvan tarixi"nin müəllifliyi, bir qayda olaraq, iki Moiseyə — Moisey Kaqankatvatsi və Moisey Dasxurantsiyə isnad edilir. Lakin bu məsələ indiyədək həll edilməmiş qalıb; çünki həmin "Tarix"in müəllifinin, yaxud müəlliflərinin adı barəsində bizə birçə söz də olsun gəlib çatmayıb, bu haqda mülahizələr isə son dərəcə ziddiyyətlidir. Bütün mülahizələr əsas etibarilə salnamənin öz mətninə əsaslanır; orada deyilir: "Kaqankaytuk kəndi həmin Uti vilayətindədir ki, mən özüm də oradanam".¹³ A.Y.Manandyan hesab edir ki, müəllifin "Kaqankatvatsi" təxəllüsü salnamə mətninin yanlış şərhli nəticəsində əldadılmış sonrakı müəlliflərin uydurmasıdır, odur ki, A.Y.Manandyan müəllifi "Utili Moisey" deyər adlandırır.¹⁴ Bu ənənəyə riayət edən M.Abeqyan belə güman edir ki, salnamənin müəllifi "özünün yazdığı kimi, əslən Uti vilayətindəki Kaqankaytuk kəndindən olan"¹⁵ Moisey idi.

Kaqañkatvatsinin (Ağvanits) "Tarix" in müəllifi olması haqda söz açan ilk şəxs Mxitar Ayrıvantsi¹⁶ olmuşdur. Lakin həm Mxitar, həm də ondan sonra gələn müəlliflər Kaqañkatvatsini "Tarix" in hər üç hissəsinin müəllifi hesab edirlər. K.Patkanov da bu cəhətə diqqət yetirir və yazır ki, "əgər erməni müəlliflərindən biri "Alban tarixi" nin iki kitabdan ibarət olduğunu demiş olsaydı, mən onun müəllifinin VII əsr tarixçisi olduğunu qəbul edərdim, çünki "Tarix" in üçüncü hissəsi, şübhəsiz, X əsrin əsəridir".¹⁷

Salnamədə şərh edilən VII əsrə aid hadisələr bunların şahidi olan bir şəxsin dilindən nəql edilir; bu da Matenadaranın 667 (1855) nömrəli əlyazmasının sonundakı əlavədən aydın görünür: "Bu tarix erməni təqviminin 74-cü ilində (eramızın 625-ci ili) vardapet Moisey Kaqañkatvatsi tərəfindən yazılmış "Ağvan tarixi" adlanan surətindən köçürülmüşdür".¹⁸ Lakin bu əlavəyə baxmayaraq, Z.İ.Yampolski haqlı olaraq göstərir ki, həmin qeyd "Moisey Kaqañkatvatsi adının səhii məlum olduğu" haqda mövcud şübhəni heç də əsla aradan qaldırmır.¹⁹

"Tarix" in ən qədim əlyazması 1279-cu ilə aiddir.²⁰ Buna görə də onun müəllifinin — VII əsr hadisələrinin şahidi olan Moisey Kaqañkatvatsinin adının həqiqiliyi yalnız Mxitar Ayrıvantsinin şəhadətinə əsaslanır. Həmin adamın əsl adı isə bizə məlum deyildir. "Tarix" in ikinci müəllifi — Moisey Kaqañkatvatsinin davamçısı da eynən Moisey adı ilə göstərilir. Mxitar Qoşun (Kirakos Qandzakestinin müəllimi) şagirdi vardapet Vanakan bu ikinci Moiseyin təxəllüsü məsələsini aydınlaşdırır. O, "Ağvan tarixçisi kimdir?" — sualına özü də cavab verir: "Moiseydir, kəndi də Dasxurendir (Moisey ev qəljn Dasxuren)".²¹

Beləliklə, iki Moiseyin mövcudluğu təsdiq olunur. Mxitar Qoş deyir ki, "Tarix" in müəllifi Moisey Dasxurantsi olub: o, "alban sülaləsi haqqında *mükəmməl* (kursiv bizimdir — Z.B.) hesabat tərtib etmişdi".²² Kirakos Qandzakesti Moisey Kaqañkatvatsini X əsrin müəllifi hesab edir.²³ Görünür, son məlumat əsasında N.Akinyan belə nəticəyə gəlmişdir ki, "Tarix" in müəllifi yalnız bir Moisey olmuşdur. Lakin hansı Moisey? O yazır ki, "XII və XIII əsrlərdə tarix oxucuları bu naməlum müəllifin kim olduğunu bilmək istədikdə, şübhəsiz, belə nəticəyə gəlirdilər ki, alban tarixçisi yalnız Albaniya katolikosudur. Əgər belədirsə, onda həmin tarixçi sonuncu katolikos "Moisey" ola bilər" ("Tarix" in sonuna bax).²⁴ Ç.Dovsett belə hesab edir ki, "Kaqañkatvatsi təxəllüsü Kaqañkaytukdakı

Moisey monastırının adı ilə, Dasxurantsi isə onun doğma kəndilə bağlıdır. Beləliklə, biz belə deyə bilərik ki, Moisey Kaqankatvatsi və Moisey Dasxurantsi eyni bir adamdır".²⁵ Lakin sonralar Ç.Dovsett Dasxurantsi təxəllüsünə üstünlük verir.²⁶

T.İ.Ter-Qriqoryan bu fikirdədir ki, "Tarix" in iki müəllifi var: biri, VII əsrə qədər baş vermiş hadisələri təsvir edən, daha doğrusu, "Tarix" in birinci iki hissəsinin müəllifi olan Moisey Kaqankatvatsi, biri də ona üçüncü hissəni əlavə edən Moisey Dasxurantsi".²⁷

Z.İ.Yampolski əsər müəllifinin N.Akinyan və Ç.Dovsettin hesab etdikləri kimi eyni bir şəxsdən — Moiseydən (Kaqankatvatsi—Dasxurantsidən) və ya iki Moiseydən ibarət olması haqda mövcud fikirləri qeyd edərək söyləyir ki, gətirilən dəlillər həqiqətdən uzaqdır, çünki bu vaxtadək "Tarix" tədqiqatçılarından heç biri əsər müəlliflərinin adlarını daha aydın göstərən başlanğıca yaxşı diqqət yetirməyib.²⁸ Z.İ.Yampolski "Tarix" in o hissəsinə istinad edir ki, həmin hissədə VII əsrə aid məlumatlar və hadisələrin şahidi olan adanın belə bir qeydi vardır. "Bu sözləri yazan mən, Adrian siz oxuculardan xahiş edirəm ki, mən həqiri xatırlayıb yad edəsiniz".²⁹ Z.İ.Yampolskinin fikrincə, yazının üzünü köçürən adam Adrianın sözlərini "Tarix" in ilk fəsilələrindən birinə heç cür artırma bilməzdi; odur ki, Adrian "Tarix" in ən mötəbər müəlliflərindən biridir.³⁰ Öz nəticəsini əsaslandırmaq üçün Z.İ.Yampolski Adrianın özü haqqında danışdığı hissədən artıq yuxarıda qeyd edilmiş: "Kaqankatvatsi kəndi elə həmin Uti vilayətindədir ki, mən özüm də oradanam (i nmin yUti qavari yorme ev es)" və sonra da "bizim Albaniya ölkəsində".³¹ — ifadələrini gətirir.

Zənnimizcə, Z.İ.Yampolskinin gəldiyi nəticələrinin əlavə sübutlara ehtiyacı vardır, çünki "bu sözləri yazan Adrian" yalnız əsərin üzünü köçürən olub. Surətçıxaranın öz adını əlavə etməyə əlavə etməsi adi bir haldır və əlbəttə, buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, o, mütləq müəllif olmalıdır. Bizə belə gəlir ki, "Tarix" in müəllifi məsələsində T.İ.Ter-Qriqoryanın çıxardığı nəticələrlə razılışmaq, başqa sözlə, "Tarix" in iki müəllifinin — Moisey Kaqankatvatsi və Moisey Dasxurantsi olduğunu etiraf etmək lazımdır.

Bəzi tənqidçilər "Tarix" müəlliflərinin əməyini lazımcına qiymətləndirməyərək, belə hesab etmiş və edirlər ki, həmin əsər erməni dilində olan müxtəlif mənbələrdən götürülmüş uydurma məlumat və materiallar məcmusundan ibarətdir. Lakin N.Y.Marr,³² K.Patkanov,³³ K.Şahnazaryan³⁴ və digər təd-

qıqatçılar "Tarix" materialını paralel gürcü və erməni dilli mənbələrlə müqayisə etmək yolu ilə belə nəticəyə gəlmişlər ki, "Tarix" Azərbaycan tarixinə dair mühüm bir mənbədir, əsərdə şərh edilən hadisələr də tamamilə səhih və mötəbərdir.

Bizim tədqiqatımız üçün "Tarix" in ikinci və üçüncü hissələri maraqlıdır. Burada M.Kaqañkatvatsi VII—IX əsrlərdə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi vəziyyəti haqqında zəngin material verir, ikinci hissədə Mehranilər hakim sülalənin Arranda meydana gəlməsi, knyaz Cavanşirin fəaliyyətini əks etdirən VII əsr hadisələri haqqında qiymətli məlumat vardır. "Tarix" in 23 fəsilədən ibarət üçüncü hissəsi alban və qriqoryan kilsələrinin qarşılıqlı münasibətlərinə həsr olunub; burada həmin kilsələrin əsrlərlə apardığı mübarizəni əks etdirən alban kilsə yığıncaqlarının qanun və qərarlarına dair material verilir.

"Tarix" in rusca tərcüməsinə daxil olmayıb bir çox tədqiqatçılar üçün nəmüəlum olan bir parça xüsusilə maraqlıdır. Hələ T.İ.Ter-Qriqoryan yazmışdır ki, "Tarix" in nəşr olunan mətnlərinə çatışmayan vərəqlərin daxil edilməsi Dasxurantsinin xronologiyasındakı bu vaxtadək izah edilməyib qalmış uyğunsuzluqları aradan qaldırardı.³⁵ Ç.Dovsett də bu cəhətə diqqət yetirmiş və haqlı olaraq göstərmişdir ki, "çatışmayan bu parçanın əhəmiyyətini bütün alimlər etiraf etməlidirlər".³⁶ Həmin buraxılmış parçada bu vaxtadək mənşəyi aydın olmayan alban knyazı Səhl ibn Sunbatın genealogiyası verilir; Babəkin ərəb və Bizans mənbələrində göstərilən əsirəlnmə tarixi də təsdiq edilir. Beyləqanlılara (pavlikianlar) aid olan materiallar bizi pavlikianlar hərəkatı məsələsini, habelə Arranda hakimiyyəti ələ keçirməzdən qabaq knyaz Yesai Əbu Musanın mübarizə etdiyi üsyan və basqınlar məsələsini yenidən nəzərdən keçirməyə vadar edir.³⁷

Qeyd etmək lazımdır ki, Ç.Dovsett tərəfindən nəşr edilmiş "Tarix" K.Patkanovun nəşrindən əsaslı surətdə fərqlənir. K.Patkanov əsərin İ.Şaxatuniyə məxsus təkə bir əlyazma surətindən çıxarılmış üzdən istifadə edərək "Tarix" i rus dilinə tərcümə etmişdir. Ç.Dovsett isə "Tarix" i ingilis dilinə tərcümə edərkən dünyanın müxtəlif böyük kitab yerlərində və şəxsi kitabxanalarda saxlanılan, demək olar, bütün əlyazmalarını (40-a yaxın), həmçinin nəşr olunmuş mətnləri bir-biri ilə müqayisə edib. Buna görə də "Tarix" in tənqidi mətninin rus dilinə tərcüməsi çap olunana qədər tədqiqat üçün Ç.Dovsettin nəşrindən istifadə etmək daha yaxşıdır.

Tədqiqatımızda istifadə etdiyimiz eyni dərəcədə mühüm

mənbələrdən biri də Sebeosun "İmperator İraklın tarixi"dir.³⁸ Sebeos şərhinin əsasını canlı şahidlərin rəvayət etdikləri ərəb istilaları təşkil edir; Sebeos VII əsrin birinci yarısında baş vermiş hadisələri təsvir edərək yazır: "Bütün bunları biz taciklərin (ərəblərin) əsir apardıqları adamlardan eşitmişik. Bunların hamısını bizə bir şahid kimi onların özləri danışmışlar"³⁹.

Öz əsərində Sebeos Sasanilər tarixinin qısa xülasəsini verir. Sebeos imperator İraklın Azərbaycan ərazisinə hərbi səfərlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, ərəblər tərəfindən istila olunmuş Zaqafqaziya ölkələrində islamın yayılması məsələsinə də böyük yer ayırmışdır. Sebeos öz "Tarixi"ni eramızın 661-ci ili ilə, xəlifə Müaviyənin hakimiyyət başına gəlməsi ilə əlaqədar hadisələrin təsviri ilə bitirir.

Gevondun "Xəlifələr tarixi"⁴⁰ əsəri də bizim tədqiqatımız üçün çox faydalı olmuşdur. Əsər müəllifin özünün bilavasitə şahidi və müasiri olduğu VIII əsrin son rübündəki hadisələrin şərhini ilə bitir. Gevondun bütün "Tarixi"ni təxminən 127 il ərzində: Müaviyənin xəlifəliyə başlamasından (661-ci il) katolikos Stepannosun seçildiyi ilədək (788-ci il) olan dövrdə Zaqafqaziya baş vermiş hadisələri əhatə edir. Bu əsərində Gevond ərəblərin guya yalnız talançılıq və islamı yaymaq məqsədilə Azərbaycan və Ermənistanı etdikləri ilk hücumlarından danışır; daha sonra ərəblərin albanları, erməniləri və Qafqazın digər xalqlarını özlərinə tabe etmələrindən, onların ermənilər, yunanlar və xəzərlərlə apardıqları müharibələrdən bəhs edir. "Tarixi"nin bu hissəsində Gevondun verdiyi məlumat xüsusi maraq doğurur, çünki burada o, xəzərlər haqqında başqa mənbələrdən məlum olmayan bəzi tarixi təfəsilatları bizə çatdırır.⁴¹

Gevond öz "Tarixi"ndə Zaqafqaziya xalqları barəsində ərəblərin yeritdikləri siyasəti işıqlandırır, öz ağalıklarını möhkəmləndirmək üçün ərəblərin dağılmış şəhərləri bərpa etmələrindən, yeni qala divarları tikmələrindən, dayaq məntəqələri yaratmalarından, yeni şəhərlər salmalarından, ərəblər zamanı ticarətin tərəqqisindən danışır. Gevondun "Tarixi"ni VII–VIII əsrlərdə Zaqafqaziya, Bizans və Xəzər xaqanlığının iqtisadi vəziyyətini öyrənənlər üçün də maraqlıdır.

Bu "Tarixi"də bütün hadisələr xəlifə Əbu Bəkr, Ömər və Osmanın fəaliyyəti ilə əlaqədar şərh olunur. Azərbaycandakı tarixi hadisələri işıqlandırmaq Gevondun başlıca vəzifəsi olmasa da, amma bununla belə Gevond həmin hadisələrdən yan keçmir. "Tarixi"də xəzərlərin Azərbaycan ərazisinə dağıdıcı qəfil hücumlarından parlaq səhnələr verilir.

Katolikos VI İohan Drasxanakertlinin (897—925) "Ermənistan tarixi"ndə Ermənistanda Sacilər sülaləsi nümayəndələrinin fəaliyyəti haqda olduqca geniş məlumat vardır. Təsvir etdiyi demək olar bütün hadisələrin iştirakçısı olan katolikos VI İohan Sacilərin Ermənistana yürüşlərindən, yerli hakimlərlə, xüsusilə də Baqratilərlə onların siyasi əlaqələrindən ətraflı danışır.⁴²

X əsr müəllifi Foma Artsruninin "Artsruni xanədanının tarixi"⁴³ əsərində bizi onun 10-cu: "Sanarlar arasında baş verənlər haqqında" fəslə maraqlandırır.

Sanar tayfaları hələ IX əsrdə Arranın şimal hissəsində qəbilə icmaları şəklində yaşayaraq heç bir yadelli hakimiyyət tanımır, Buğanın komandanlığı altında olan ərəb qəçunlarına qarşı mərdliklə vuruşurdular. Adı çəkilən fəsilə Beyləqan hakimi knyaz Yesai Əbu Musa ilə xilafətdən ayrılmış Azərbaycan və Gürcüstanı itaət altına almağa səy edən Buğa arasında baş vermiş saysız-hesabsız vuruşmalar təsvir olunur.

Sacilər dövlətinin tarixini, onların Ermənistanda yeritdikləri siyasəti öyrənmək üçün Stepannos Taronskinin (Asogikin) "Ümumi tarix"⁴⁴ əsərinin üçüncü hissəsində verilən məlumat maraqlıdır. Bu əsərdə Baqratilər xanədanının 885-ci ildən 1004-cü ilədək 119 illik tarixi, daha doğrusu, bu sülalənin yeddi nümayəndəsinin hakimiyyət dövrü təsvir olunur. Yusif ibn Əbu-s-Sacın Ermənistan yürüşləri, onun Ermənistan, Gürcüstan və Arran ərazilərindəki müxtəlif sülalələrlə mübarizəsi olduqca aydın şərh edilir.

Göstərilən mənbələrdən əlavə, Babəkin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xürrəmilərinin üsyanına aid məsələlərin, habelə Şimali Azərbaycana dair bəzi sosial-iqtisadi məlumatın tədqiqində Vardanın "Ümumi tarix"indən⁴⁵, Stepannos Orbelianın çox qiymətli "Sünik tarixi"nin⁴⁶ 14 fəslindən və Mxitar Ayrıvantşinin "Xronoqrafik tarix"⁴⁷ əsərindən istifadə edilmişdir. Bu əsərlərdə ermənidilli digər mənbələri tamamlayan məlumat və tarixlər vardır.

Bizim tədqiqatımızda gürcü mənbələri xüsusi yer tutur. Bunların içərisində başlıca yer "Kartlis Tsxovreba"⁴⁸ salnamə toplusuna məxsusdur: salnamədə Məzyədi-Şeybanilər sülalə nümayəndələrinin fəaliyyətinə, sanarların ərəblərə müqavimət göstərmələrinə, xəzərlərin Azərbaycan və Zaqafqaziyaya soxulmalarına və i.ə. dair çoxlu qiymətli məlumatlar vardır.

Azərbaycan tarixinə aid məlumatlarına görə gürcü agioqrafik abidələri də az əhəmiyyət kəsb etmir; bu abidələrdə böyük miqdarda olduqca maraqlı məlumatlar var.⁴⁹

Tədqiq olunan dövr Azərbaycanın siyasi tarixi üçün ərəb dilində tarixçi, şəriətmədar və ilahiyyatçı Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbərinin (838–923) çoxcildli "Tərix ər-rüsul və-l-mülük" ("Peyğəmbərlərin və padşahların tarixi")⁵⁰ salnaməsi başlıca mənbə təşkil edir.

Ayrı-ayrı ölkə və ya vilayətlərin tarixi şərh edilərkən onda olan materialın bolluğu və dəqiqliyi, habelə xilafət daxilində baş vermiş üsyan və xalq hərəkatları haqqında verilən zəngin məlumat ət-Təbəri əsərini birinci dərəcəli tarixi mənbələr sırasına qoyur.

K. Brokkelman ət-Təbərinin orta əsrlərin ən görkəmli tarixşünası kimi qiymətləndirərək yazır: "Əlbəttə, o, müstəqil düşüncəli bir mütəfəkkir olmayıb, lakin çox qiymətli materialların toplanıb saxlanması sahəsində onun göstərdiyi səylərinə görə biz ona minnətdarıq".⁵¹

Azərbaycan tarixinə dair materialları ət-Təbəri özündən əvvəlki müəlliflərin: Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Ömər əl-Vaqidi, əl-Mədaini, Əbu Minnəf, Əbu Məşər və başqalarının əsərlərindən istifadə edərək isnadlar əsasında verir.⁵² Ət-Təbərinin istinad etdiyi müəlliflərin, demək olar, hamısı ərəblərin istilaçılıq səfərlərində (xüsusilə Azərbaycana) bilavasitə iştirak etdiyindən onların əsərlərində olan materiallar Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğal dövrünün tarixini tədqiq edən üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Ət-Təbərinin əsərində mövcud məlumat bizə VII–IX əsr Azərbaycanın siyasi tarixinin mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Ət-Təbərinin Azərbaycan xürrəmilərinin xilafətə qarşı üsyanını xarakterizə edən materialları, xəlifə əl-Mötəsim dövründə ərəb ordularının baş komandanı I Afşin Heydər ibn Kavusun fəaliyyəti, onun Babəklə əlaqələri, Babək və Təbəristan hakimi Məzyarla danışıqları, Babək qalib gəldiyi təqdirdə Xilafəti dağıdıb parçalamaq planları, habelə Babəkin Bizans imperatoru Feofillə yazışması haqqındakı xəbərləri bizim üçün xüsusilə qiymətlidir. Ət-Təbərinin xəbərləri Xilafətin siyasi həyatında türklərin rolu, onların Azərbaycanda fəaliyyəti haqqında da mühüm məlumat verir. Azərbaycanda sülalə və müstəqilliklər — ayrı-ayrı vilayətlərin və feodal dövlətlərinin hakimləri haqqında ət-Təbərinin verdiyi məlumat maraqlıdır. Həmin feodal dövlətlərindən biri də IX əsrin sonlarında yaranmış Sacilər dövlətidir.

Lakin ət-Təbərinin salnaməsi 302/914–915-ci il hadisələrinin təsviri ilə qurtarır; odur ki, Sacilər dövlətinin sonrakı

taleyi haqqındakı məlumatı biz ət-Təbərinin davamçısı Arıb ibn Səd əl-Kurtubinin "Silat tarix ət-Təbəri"⁵³ adlı əsərindən öyrənirik.

Əbu-l-Abbas Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazurinin (892-ci ildə ölmüşdür) "Kitəb fütuh əl-buldən" ("Ölkələrin fəthi haqqında kitab") əsəri bizim üçün az əhəmiyyət daşıdır. Əl-Bəlazuri sadəcə kompilyator olmayıb. İstedadlı bir tarixçi kimi o, istifadə etdiyi şifahi rəvayətlərə (isnadlara) tənqidi yanaşmış, onların arasından ən mötəbərliklərini arayıb seçmişdir. "Kitəb fütuh əl-buldən" in əhəmiyyəti ondadır ki, bu əsər, İ.Y. Kraçkovski demişkən, "quru bir hərbi tarixi deyil. Əl-Bəlazuri əhali və köçmələrə aid yerli məlumatları səy və diqqətlə toplayırdı. O, dəftərxanalarda ərəb dilinin tətbiqi, vergilər, sikkə işləri, ərəb hürufatı tarixi haqda bir sıra dəqiq mədəni-tarixi məlumatlar verir".⁵⁵

Əl-Bəlazurinin Azərbaycan və Arran haqqında, ərəb ordularının bu ölkələrə hərbi yürüşləri, Azərbaycan vilayət və şəhərlərinin hakimləri ilə ərəb qoşun başçılarının bağladıkları müqavilələr, ərəb tayfalarının Azərbaycan ərazisinə köçürülüb yerləşdirilməsi barədə verdiyi məlumatları bizim tədqiqatımız üçün əhəmiyyətli olmuşdur.

Əl-Bəlazurinin verdiyi məlumat ən xırda təfərrüatda belə digər orta əsr tarixçilərinin məlumatı ilə düz gəldiyindən bu məlumatın səhihliyi heç bir şübhə doğurmur.⁵⁶

İzzəddin Əbü-l-Həsən Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Əsir (1160—1233-cü illər) Azərbaycanın siyasi tarixinə dair çoxlu material verir. Onun "əl-Kəmil fi-t-tərix" ("Tarixin tam toplusu")⁵⁷ adlı əsəri dünya tarixi haqqında on iki cildlik böyük bir külliyyatdır. Burada hadisələr xronoloji qaydada, illər üzrə verilir. İbn əl-Əsirin 303/915-ci ilədək Azərbaycanda baş vermiş hadisələrdən bəhs etdiyi hissələr əl-Bəlazurinin əsərindən götürülmüş materiallar da əlavə edilməklə ət-Təbərinin əsərinə əsaslanır. 303/915-ci ildən sonra (290—363/903—974-cü illər) Azərbaycanda baş vermiş hadisələr haqqında məlumatı isə İbn əl-Əsir ət-Təbərinin davamçısı olan tarixçi Sabit ibn Sinanın əsərindən götürmüşdür. Hadisələrin təsvirini 370/980-ci ilədək çatdıran, "Təcrüb əl-üməm" ("Xalqların təcrübəsi") əsərinin müəllifi İbn Miskəveyh də Sabit ibn Sinanın əsərindən istifadə etmişdir. İbn əl-Əsir İbn Miskəveyhin də materiallarını öz salnaməsinə daxil etmişdir. Sacilər haqqında ət-Təbəri, Arıb və İbn Miskəveyhə nisbətən daha geniş məlumat verən İbn əl-Əsir tarixçi Əbu Zəkəriyyə Yəzid ibn Ayas əl-Əzdi əl-Mavsilinin bizə

gəlib çatmamış "Tərix Mavsil" ("Mosul tarixi") əsərindən də istifadə etmişdir. Bu əsərdə Sacilər haqqında başqa müəlliflərdə təsadüf edilməyən çox maraqlı və müfəssəl məlumat verilmişdir. İbn əl-Əsir İbn Ayasdan hörmətlə yazır, onu ləyaqətli imam, hərtərəfli biliyə malik alim adlandırır və qeyd edir ki, İbn Ayas təsvir etdiyi hadisələrin canlı şahidi olmuşdur.⁵⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, İbn əl-Əsir ət-Təbəri əsərinin bizə gəlib çatmayan tam redaksiyasından, həmçinin sonradan itib yoxa çıxmış bir çox mənbələrdən istifadə etmişdir. Məsəl üçün, o, Babək üsyanı haqqında ət-Təbəridə olmayan çoxlu əlavə maraqlı məlumat verir, bundan başqa, Azərbaycan xürrənilərinə qarşı müharibədə göstərdiyi fəaliyyətinə görə Afşin Heydər ibn Kavusu ət-Təbəridən fərqli olaraq daha ciddi xarakterizə edir.

İbn əl-Əsirin ət-Təbəri,⁵⁹ əl-Bəlazuri və digər müəlliflərə etdiyi əlavələr onun əsərini Azərbaycan tarixinin mühüm müstəqil mənbəyinə çevirir.

İbn əl-Əsirin Babəkin Bizans imperatoru Feofillə yazışması haqqında verdiyi məlumat da maraqlıdır.

Beləliklə, İbn əl-Əsir öz dövrünün kamil bir tarixçisi olmuşdur; odur ki, sözün o zamankı mənasına görə onun hətta tarixi belə olmadığı haqda mövcud olan yanlış fikri dəyişdirmək lazımdır.⁶⁰

Əbu Hənifə əd-Dinəvərinin (təxminən 895-ci ildə vəfat etmişdir) "Kitəb əl-əxbar ət-tival" ("Uzun rəvayətlər kitabı")⁶¹ əsərində Babək üsyanının son dövrünə həsr olunmuş səhifələr xüsusi maraq doğurur.

Xilafətin bir çox digər vilayətləri kimi VII–IX əsr Azərbaycan tarixi üçün də mühüm mənbələrdən biri Əhməd ibn Əbu Yəqub ibn Cəfər əl-Yəqubinin (897-ci ildə ölmüşdür) "Tərik" ("Tarix")⁶² əsəridir. Əl-Yəqubinin "Tarix"ində hadisələrin şərhli 872/3-cü ilədək çatdırılır; əsərdə Azərbaycan tarixinə aid verilmiş materialla başqa mənbələrdə təsadüf edilmir.

X əsrin ən orijinal coğrafiyaşünas müəlliflərindən biri olan⁶³ Əbü-l-Həsən Əli ibn əl-Hüseyn ibn Əli əl-Məsudinin (956-cı ildə vəfat etmişdir)⁶⁴ əsərlərində Azərbaycan, xüsusilə də Xəzər dənizi haqqında, onun qərb sahillərində yerləşən ölkələr haqqında, Urmiyə gölü haqqında maraqlı və müfəssəl məlumat vardır. Onun əsərlərindən ikisi — tarixi-coğrafi əsər olan "Mürüc əz-zəhəb və məadin əl-cəvahir" ("Qızıl təmizləmə yerləri və əlvan daş mədənləri") və coğrafi əsər olan "Kitəb ət-tənbih və-l-ışraf" ("Xəbərdarlıq və təkrar yoxlama kitabı")

müəllifin Hindistandan Mərakeşə, Qırmızı dənizdən Xəzər dənizinə qədər, demək olar, bütün ölkələrə etdiyi səyahəti zamanı şəxsi müşahidə və sorğu-sualları əsasında yazılmışdır. Bu əsərlər Abbasilər xilafətinin mədəni həyatı haqqında ən yaxşı hesabatdır. Bunlarda hər bir ölkə, vilayət, şəhər və xalqın tarix və coğrafiyası haqqında məlumat verilir. Əl-Məsudinin əsl ensiklopediya təşkil edən bu əsərləri Ət-Təbərinin salnaməsindən sonra Azərbaycanın IX əsrdən sonrakı tarixinə dair çox mühüm mənbələrdir.

Sələuq sultanlarından Alp Arslan və Məlik şahın vəziri Nizamül-Mülkün "Siyasətnamə" adlı siyasi traktatından⁶⁵ "bidətçilər" və xalq üsyanları haqqındakı fəsillər xüsusilə əhəmiyyətlidir: həmin fəsillər Babək və xürrəmilər haqqındakı materialı tamamlamaqla bərabər, xürrəmilərin üsyanı və bu üsyanın Xilafətin digər vilayətlərinə yayılması ilə bağlı əlavə məlumat verir.

Əbü-l-Fərəc Məhəmməd ibn İshaq ən-Nədiminin (995-ci ildə vəfat etmişdir) "əl-Fihrist"⁶⁶ əsərində xürrəmilər hərəkatının meydana gəlməsi, Cavidan və Babəkin gənclik illəri haqqında material vardır. Müəllif bu əsəri 987/8-ci ildə yazmağa başlamış və XI əsrin əvvəllərində bitirmişdir. İbn ən-Nədimin nə məqsədlə bu əsəri yazması onun öz müqəddiməsindən aydın görünür: "Bu — bütün ərəb və qeyri-ərəb xalqların ərəb dilində və hürufatında, müxtəlif elmlərə dair yazılmış kitabların siyahısı, həmin kitabların tərtibçiləri haqqında, müəlliflərinin mənşə, təvəllüd və vəfat tarixi göstərilməklə dərəcələri haqqında, ölkələrinin yeri, məziyyət və nöqsanları haqqında, açılmış hər bir elmin meydana gəldiyi andan zamanəmizədək, yəni 377-ci hicri ilinədək olan məlumatlardır".⁶⁷

V.V.Bartold yazır ki, İbn ən-Nədimin əsəri "islamın ilk dörd əsrinin ədəbiyyat və elmi haqqında əsas məlumat mənbəyi kimi daim qalacaqdır".⁶⁸

Qeyd etməliyik ki, Babək və xürrəmilərin mənşəyi haqqında məlumat yalnız İbn ən-Nədimin əsərində hiifz olunub qalmışdır; belə ki, ən-Nədimin məlumatlandığı Vaqid ibn Əmr Ət-Təmininin "Babəkin tarixi" əsəri bizə gəlib çatmamışdır.

Təsviri xarakter daşıyan və bizə gəlib çatan "Kitəb əl-məsəlik və-l-məməlik" ("Yollar və dövlətlər haqqında kitab") kimi coğrafi əsərin müəllifi Əbü-l-Qasim Übəydullah ibn Abdullaha ibn Xordadbeh (912—13-cü ildə vəfat etmişdir) olmuşdur.⁶⁹ Xəlifə əl-Mötəsim dövründə Cibəl əyalətinin poçt rəisi vəzifəsini tutan⁷⁰ İbn Xordadbeh o zamanın, demək olar, bü-

tün yazılı mənbələrinə bələd olmuş, onlardan istifadə etmişdir. Əl-Müqəddəsi göstərir ki, İbn Xordadbeh "xəlifənin vəziri olub, Əmirülmöminin kitabxanasında saxlanılan elmi sərvətlərdən tam istifadə etmək hüququna malik idi".⁷¹

"Yollar və dövlətlər haqqında kitab" Zaqafqaziya ölkələrinin, xüsusilə də Azərbaycanın tarixini və tarixi coğrafiyasını öyrənmək üçün çox mühüm bir mənbədir. Yaşayış məntəqələri arasındakı məsafələri göstərən müfəssəl yol marşrutları, şəhərlər, iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatına dair müxtəlif məlumatlar, hər cür coğrafi məlumat, Azərbaycanın inzibati bölgüsü, vergilər və i.a. haqqında olan məlumat — İbn Xordadbeh əsərini ərəb coğrafi ədəbiyyatı arasında ön sıralardan birinə çıxarır, belə ki, orta əsrlər Xilafət tarixini tədqiq edən onsuz keçinə bilməz.⁷²

Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-Fərnən əl-İstəxri (təqribən 951—52-ci il)⁷³ 930—933-cü illərdə özünün "Kitəb məsəlik əl-məməlik" ("Dövlətlərin yolları haqqında kitab") əsərini tərtib edərkən Əbu Zeyd ibn Səhl əl-Bəlxinin (850—934-cü illər) "Süvar əl-əqalim" ("İqlimlərin təsviri") əsərindən coğrafi xəritələr atlasını izahları ilə birlikdə işləyib düzəltmiş və demək olar, bütünlüklə öz əsərinə daxil etmişdir. Əl-İstəxri Azərbaycan və Arranın sərhədləri, şəhərləri, marşrutları, məsafələri haqqında ətraflı məlumat verir, Xəzər dənizini təsvir edir.

Əl-İstəxrinin əsərini onun xahişi ilə 951-ci ildə müasiri Əbü-l-Qasim ibn Hövqəl yenidən işləyib tamamlamışdır. İbn Hövqəl yazır ki, "Kitəb əl-məsəlik və-l-məməlik", yaxud "Kitəb surət əl-ard" əsərini tərtib edərkən "İbn Xordadbehin, əl-Ceyhaninin kitablarından, Əbu-l-Fərəc Kudama ibn Cəfərin yaddaş kitabından ayrılırdım. Mən Əbu İshaq əl-Farisi (əl-İstəxri) ilə görüşdüm. Mən Azərbaycanı bu səhifədə olduğu kimi təsvir etdim, o, bunu bəyəndi, əl-Cəzirə isə daha çox xoşuna gəldi. O (əl-İstəxri), mənə dedi: "Səndən xahiş edirəm, kitabımın səhv olan yerlərini düzəldəsən". Mən həmin kitabda onun müəllifi olduğu bir neçə xəritəni düzəltdim, amma sonra qərara gəldim ki, əsərin səhvlərini düzəldim və ona xəritələr daxil edib şərhlər verərək ayrıca kitab kimi tərtib etdim. Əbu-l-Fərəcin yaddaş kitabı, ümumiyyətlə, doğru və hər cəhətdən dürüst olsa da, mən ona riayət etməməyi qəet etdim. Bu kitabımda mənə onun həkimanə sözlərini vermək lazım idi, lakin özümün yox, bir başqasının zəhmət çəkib hazırladığı bir şeydən artıq dərəcədə istifadə etməyi özümə layiq bilmədim".⁷⁴

İbn Hövqəlin kitabında Azərbaycan və Arranın maraqlı coğrafi təsviri (dağları, çayları və iqlimi) verilir; habelə əkinçilik və suvarmanın vəziyyəti, torpağın münbitliyi, bağ, otlaq, faydalı qazıntıları, ixrac və idxal malları, yolları, bazar, rabat və karvansaraları, sikkə, vergi və rüsumları və s. haqda da danışılır. İbn Hövqəl əhalinin məişəti: yeməyi, geyimi, qonaqpərvərliyi, adamların xarakteri, Azərbaycanın şəhər və kəndləri haqqında da geniş məlumat verir. Əl-İstəxri kimi, İbn Hövqəl də Azərbaycan və Arranın və onların sərhədlərinin müfəssəl təsvirini, paytaxtlar və digər şəhərlər haqqında tarixi-coğrafi məlumat verir. "Mən Azərbaycanın, onun dağlarını, yollarını, Araz və Kür kimi şirin sulu çaylarını Xilat və Kabuzən göllərinin təsvirinə qədər göstərərək, xəritəsini verirəm. Bu iki gölün isə heç bir dənizlə əlaqəsi yoxdur".⁷⁵

Gördüyümüz kimi, İbn Hövqəlin Azərbaycan haqqında verdiyi məlumat çox müfəssəl və dürüstdür: bu məlumata etibar etmək olar. Buna görə də iqtisadi məsələlərin tədqiqində İbn Hövqəl və əl-İstəxrinin əsərləri həmişə başlıca mənbə olacaqdır.

Şəmsəddin Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu Bəkr əl-Müqəddəsi (946/47–1000-ci illər)⁷⁶ özünün "Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim" ("İqlimləri dərk etmək üçün ən yaxşı bölgü") əsərində əl-İstəxri və İbn Hövqəlin materiallarına əlavə olaraq Azərbaycan tarixinə dair bir çox qiymətli məlumatlar verir.

İ.Y.Kraçkovskinin fikrincə, əl-Müqəddəsi "dərin düşüncə və metodik işi ilə fərqlənir".⁷⁷ Əl-Müqəddəsi oxucuya müraciətlə yazır: "Bil ki, mən bu kitabı möhkəm bünövrə üzərində qurub, ona davamlı dayaqlar vermişəm. İmkanım daxilində mən həqiqəti yazmağa çalışmış, ağıllı adamların anlaqında kömək axtarmış və Allahdan, onun adı uca olsun, məni səhv və xətdən saxlamağını, ümid və mərama çatdırmağını diləyib istəmişəm. Bu kitabın şah dayağı və ən sanballı əsası mənim görüb dərk etdiklərim və öyrənilib yazdıqlarımdır".⁷⁸

Əl-Müqəddəsində rustak və şəhərlərin sayı haqqında məlumata rast gəlik ki, başqa coğrafiyaşünasların əsərlərində belə məlumat yoxdur. Əl-Müqəddəsi Azərbaycanı təsvir edərkən şəhərlərin topoqrafiyası, salınma tarixi, əhalisi, dili, dini, mədəniyyəti, məişəti, adətləri, sənətkarlığı, ixracat və idxalat malları, suvarma, kənd təsərrüfatı bitkiləri, yerli çəki və ölçü vahidləri, vergilər və nəhayət, yol marşrutları haqqında məlumat verir. Beləliklə, X əsr ərəb coğrafiyaşünaslığının klassik

inkışaf dövrünü tamamlayan əl-Müqəddəsinin əsəri Azərbaycanın, həmçinin Abbasilər xilafətinin tərkibinə daxil olan bir çox başqa ölkələrin iqtisadi tarixinə dair qiymətli mənbədir.

Azərbaycan haqqında məlumat verən orta əsr ərəb coğrafiyaşünaslarından biri də Əbu Bəkr Əhməd ibn Məhəmməd ibn İshaq ibn əl-Fəqih əl-Həmədanidir (902–903-cü illərə yaxın yazmışdır).⁷⁹ Onun "Kitəb əl-buldən" ("Ölkələr haqqında kitab"), yaxud "Kitəb əxbar əl-buldən" ("Ölkələr haqqında hekayələr kitabı") adlı böyük coğrafi toplusunda nə coğrafiyaya, nə də ki, coğrafi adlara zərər qədər də aidiyyəti olmayan, elmi tənqiddən tamamilə xali və bir araya sığmayan çoxlu sayda hekayətlər cəm edilmişdir.

İbn əl-Fəqihin bir növ kompilyativ coğrafi müntəxəbat xarakterli əsəri, demək olar ki, bütünlüklə digər yazılı mənbələr (əl-Mədəini, əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, İbn Xordadbeh və başqaları) əsasında tərtib edilmişdir. Əl-Fəqihin verdiyi məlumatlar qismən də şifahi rəvayətlərə — hədislərə, əfsanələrə və i.ə. əsaslanır. İbn Xordadbeh kimi, İbn əl-Fəqih də Azərbaycanın bəzi şəhərlərinin coğrafi təsvirini verərkən Afşinin xürrəmilərlə etdiyi müharibələr zamanı gördüyü tikinti işlərindən də qısaca danışır.

Xəlifə Mütədidin hakimiyyəti dövründə (892–902-ci illər) yaşamış Əbu Əli Əhməd ibn Ömər ibn Rusta (IX əsrin sonu — X əsrin əvvəlləri)⁸⁰ böyük ensiklopedik bir əsərin müəllifidir: bu əsərin bizə yalnız yeddinci hissəsi olan "Kitəb əl-ələk ən-nəfise" ("Qiymətli sərvətlər kitabı") gəlib çatmışdır. Əsərinin coğrafiyaya aid bölmələrində İbn Rusta Məkkə və Mədinənin, sonra digər ölkələrin — əvvəlcə "İslam aləminin", daha sonra isə bütün qalan yerlərin təsvirini verir. İbn Rustanın əsəri başdan-başa yazılı mənbələrə — ərəb səyyahlarının və öz müasiri olan alimlərin əsərlərinə əsaslanır. Buna görə də İbn Rustanın Azərbaycan və Arran haqqındakı məlumatları başqa mənbələrdən bizə məlum olan materialların təkrarından ibarətdir, odur ki, onun bütün yazdıqlarını kütləvi ədəbiyyat tipinə aid etmək olar.

Arami Əbü-l-Fərəc Kudama ibn Cəfər əl-Katib əl-Bağdadi (922–948-ci illər arasında vəfat etmişdir)⁸¹ İbn əl-Furatın vəzirliyi dövründə nəzarət idarəsinə rəhbərlik etmiş ("sahib məclis əz-ziməm"), ömrünün sonlarında isə "sahib əl-bərid" — poçt müdiri olmuşdur. Onun "Kitəb əl-xərac və sənət əl-kitəbə" ("Xərac və katiblik sənəti haqqında kitab") əsərində Xilafət bütünü vilayətlərindən, o cümlədən də Azərbaycan və Ar-

randan gələn vergilər haqqında məlumat vardır. Bundan başqa həmin əsərdə poçt marşrutları göstərilir, poçt xidmətinin təşkili haqqında məlumat və Azərbaycanın iqtisadi coğrafiyasına dair materiallar verilir.

Kudama vergi məsələlərinə xüsusi fikir verərək, Xilafətin ayrı-ayrı vilayətlərində vergilərin bölüşdürülməsi və yığılması sistemini ətraflı təsvir edir, hər bir əyalətdən yığılan verginin dürüst məbləğini göstərir.

"Kitəb əl-xərac" Xilafət divanlarının sənədlərinə əsaslanır. Kudama İbn Xordadbehin əsərindən istifadə etdiyi materiala xeyli əlavələr etmişdir ki, bu da hər iki mənbədə verilən materialları tutuşdurmağa və bunlardakı rəqəmləri dəqiqləşdirməyə imkan verir.

İbn Xordadbehin, əl-Yəqubinin, İbn əl-Fəqihin, İbn Rustanın və Kudamanın verdiyi məlumatlar bir sıra hallarda digər mənbələrdəki materialları təkrar etsə də, onları tamamlayır, ya da əlavə yeni məlumatla zənginləşdirir. Lakin bu əsərlərdəki fikir ayrılığı yalnız yaşayış məntəqələri arasındakı məsafələrin müəyyənləşdirilməsində, habelə digər kiçik təfərrüatlarla nəzərə çarpır.

Əbu Əli Əhməd ibn Məhəmməd ibn Miskəveyhin (1030-cu ildə vəfat etmişdir)⁸² "Kitəb təcrüb əl-üməm" (Xalqların təcrübəsi haqqında kitab") adlı çox böyük əsərində biz xürrəmilərin üsyanı haqqındakı məlumatdan istifadə etmişik: bu məlumat da Ət-Təbərinin əsəri əsasında tərtib edilmiş kompilyasiyadan ibarətdir. İbn Miskəveyhin bu orijinal əsəri Sacilərin fəaliyyətindən bəhs edən hissələrinə görə 300/912–13-cü illərdən sonrakı dövrün hadisələri üçün vacib bir mənbədir. Həmin hadisələr haqqındakı məlumatı İbn Miskəveyh Ət-Təbəridən və Aribdən götürmüş olsa da, özündən əvvəlki müəlliflərdə olmayan bir sıra maraqlı məlumat da verir.⁸³

Cəmaləddin əl-Əzdinin Sacilər sülaləsinə həsr edilmiş "Vaxtilə mövcud olmuş dövlətlər haqqında məlumat" əsəri Sacilər dövlətinin siyasi tarixini işıqlandırmaqda müəyyən dərəcədə maraqlıdır. Bu əsərin əlyazması Britaniya muzeyində saxlanılır.⁸⁴ Əsərdə Sacilər haqqında digər mənbələrdəki məlumatları tamamlayan çox maraqlı material verilsə də, hərçənd vətən tarixşünaslığında bu mənbədən istifadə edilməmişdir.

Məşhur ərəb coğrafiyaçısı və səyyahı Yaqut İbn Abdullah ər-Rumi əl-Həməvinin (1179–1229) "Mucəmm əl-buldən" ("Ölkələrin əlifba sırası ilə siyahısı") adlı çox böyük coğrafi lüğəti

Azərbaycan və Arranı öyrənmək üçün son dərəcə mühüm bir mənbədir.⁸⁵

"Mucəm əl-buldən" — böyük kompilyativ bir əsərdir. Onun tərtibində çoxu bizə gəlib çatmayan yüzdən artıq ilk mənbədən istifadə edilmişdir. Azərbaycan və Arran tarixinə dair məlumatlarında Yaqut əl-İstəxri, İbn əl-Fəqih və bir çox başqa müəlliflərin əsərlərindən materiallar gətirir. O, demək olar, daim bu mənbələri göstərir. Digər əsərlərdən materiallar seçərkən Yaqut onları öz səyahətləri zamanı topladığı məlumatla tamamlayır. Öz materialını o, müvafiq ölkə, vilayət, şəhər və kəndlərin adları üzrə əlifba sırası ilə sistemə salmışdır. Yaqut lüğətinin xüsusiyyəti ondadır ki, o, müntəzəm olaraq coğrafi adların dürüst tələffüzünü müəyyən edir və toponimika üzrə düzgün nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Şəhər və yaşayış məntəqələrini təsvir edərkən Yaqut bunların görməli yerlərini sadalamaqla yanaşı, həmin yerlərin məşhur şəxsiyyətləri haqqında bioqrafik məlumat da verir.

Əbu Yusif Yəqub əl-Kufinin (731–798) müsəlman hüququ üzrə "Kitab əl-xərac" ("Xərac haqqında kitab") əsəri Azərbaycanın və Xilafətin digər vilayətlərinin tədqiq etdiyimiz dövrdəki tarixini öyrənmək üçün xüsusilə qiymətlidir.⁸⁶ Xəlifə Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti zamanı (786–809) Bağdadda qazılıq edən Əbu Yusif xəlifə üçün xərac və onun yığılması üsulları haqda, dövlət və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlarda kəndlilərin feodal istismarının növləri və formaları və s. haqda çox mühüm və qiymətli məlumata malik bir əsər tərtib edir.⁸⁷

"Kitab əl-xərac" elə bir mənbədir ki, Xilafətin VII–VIII əsrlər tarixini tədqiq edərkən onsuz keçinmək qeyri-mümkündür. Əbu Yusifin əsərində işğalçı ərəblərin vergilər sisteminə, habelə, əhalidən natural vergi yığarkən, öz mənafeələrini necə qoruduqları barədə çoxlu məlumat verilir.

Ərəblərin Azərbaycandakı inzibati siyasət məsələlərini və idarəçilik sistemini tədqiq edərkən biz İbn Xəldunun "Kitab əl-ibar və divan əl-mübtədə" əsərində bir sıra qiymətli materiallara rast gəldik. Ərəblərin vergi siyasəti və torpaq münasibətlərinə aid məlumatlar Məkrizinin "əl-Məvaid və-l-itibar bi zikr əl-xitab və-l-əsər", əl-Kəlkəşəndinin "Sübh əl-əşa fi sinaat al-inşa", ət-Tənuhinin "əl-Fərəc bəd əş-şiddə" və "Kitab nişvar əl-mühadərə", əs-Samaninin "Kitab əl-ənsəb", İbn əl-Cauzinin "Kitab əl-müntəzəm", əl-Mavərdinin "əl-Əhkam əs-sultaniyə", əl-Cəhşiyarinin "Kitab əl-vüzara və-l-küttəb" və s. əsərlərdə vardır.⁸⁸

Öz tədqiqatımızda biz bu əsərlərdəki ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik çoxlu digər materialdan da istifadə etmişik; belə ki, həmin materialda başlıca mənbələrdə olmayan, amma diqqəti cəlb edən bu və ya digər təfərrüatlar vardır.

Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixi hələ yazılmamışdır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, tarixçilər Azərbaycanın həmin dövr tarixinin bu və ya digər cəhətlərini tədqiqi ilə məşğul olmamışlar. Aşağıda tarixçilərin bizi maraqlandıran məsələlərə bu və ya digər dərəcədə toxunan ən mühüm tədqiqatlarının qısa xülasəsini veririk.

Ərəb istilasının ərafəsində və istila dövründə Azərbaycanın siyasi tarixini öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən N.V.Piqulevskayanın⁸⁹ tədqiqatları diqqəti cəlb edir; bu tədqiqatlar ərəb istilasınadək Azərbaycanın da inzibati bir vahid kimi tərkibinə daxil olduğu Sasanilər İrən tarixinin bir sıra prinsiplial məsələlərini işıqlandırır. N.V.Piqulevskayanın tədqiqatları bizi belə qənaətə gətirir ki, ərəblər Azərbaycanda yeritdikləri inzibati siyasəti və idarəçilik sistemini tamamilə öz sələflərindən — Sasani və Bizans imperiyalarından əxz etmişlər.

N.Adons⁹⁰ və K.Patkanovun⁹¹ tədqiqatları da Azərbaycanın ərəb istilasının dövründəki tarixini öyrənmək üçün qiymətli-dir; belə ki, bu tədqiqatlarda təkcə Ermənistanın deyil, Azərbaycan və Gürcüstanın da daxili tarixinə aid məsələlər işıqlandırılır.

Azərbaycan tarixinin tədqiqatçısı üçün görkəmli bizansşünaslardan F.İ.Uspenski, Y.M.Kulakovski, A.A.Vasilyev, Q.Laskin və başqalarının əsərləri də faydalıdır. Bu əsərlərdə Azərbaycan ərazisindəki dövlətlərin Bizans ilə qarşılıqlı münasibətlərinin tarixinə, İran-Bizans müharibələri zamanı Bizans qoşunlarının Azərbaycanda fəaliyyətinə, VII—IX əsrlərdə Bizans imperatorlarının Azərbaycan hakimləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinə dair bir sıra maraqlı məlumat və mühüm müşahidə materialları vardır.

VII əsrdə Albaniyada meydana gəlmiş antifeodal pavlikianlar hərəkatı məsələsi Azərbaycan tarixində yeni problemdir. Ermənistanın qədim əlyazmaları mühafizə olunan Matenadəranda pavlikianlar haqqında mövcud əsərlər onu müəyyən etməyə imkan vermişdir ki, bu hərəkat məhz Albaniyada meydana gəlmiş və yalnız buradan sonralar Ermənistan və Bizansa keçmişdir. Buna görə də pavlikianlar hərəkatının guya Ermənistanda meydana gəldiyi barədə bu vaxtadək mövcud olan mülahizə⁹² əsassız sayılmalıdır.

Q.M.Bartikyannın əsəri də pavlikianlar hərəkatına həsr olunmuşdur. Müəllifin gətirdiyi sənədlərə (Partav kilso yığıncağının 706—707-ci illərdə qəbul etdiyi qərarlar) əsasən bu hərəkatın meydana gəldiyi tarixi və yeri müəyyən etmək olur.

Mərhum T.İ.Ter-Qriqoryannın Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun elmi arxivində saxlanılan "Azərbaycan III—VII əsrlərdə", "Moisey Kalankaytuklunun "Alban ölkəsinin tarixi məsələsinə dair" dərc olunmamış əsərlərində ərəb istilasından əvvəlki Azərbaycan haqqında çoxlu maraqlı məlumat var.

Ərəblərdən əvvəlki orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin həyatına aid məsələləri tədqiq edərkən biz Azərbaycan tarixçiləri və arxeoloqlarından Y.A.Paxomov, Q.M.Aslanov, Q.M.Əhmədov, İ.M.Cəfərzadə, S.M.Qazıyev, R.M.Vahidov və Z.İ.Yampolskinin əsərlərindən istifadə etmişik. Qazıntılar zamanı öldə edilən materiallara, habelə mənbələrə əsasən müəyyən edilmişdir ki, Qafqaz albanlarının gürcü və erməni yazıları ilə ümumi əlamətləri olan öz yazısı olmuşdur. Bu məsələnin öyrənilməsində akademiklərdən A.Q.Şanidze, Ş.Abuladze, L.M.Melikset-Bek və Z.İ.Yampolskinin böyük xidmətləri xüsusi yer tutur.

K.V.Treverin əsəri eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın VII əsrinə qədər Albaniyanın tarixi və mədəniyyətinin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Əsər ona görə maraqlıdır ki, burada ölkənin tarixi və arxeologiyasına dair materiallar bir yerə toplanıb. Bir sıra nəticələrin mübahisəli olmasına baxmayaraq, K.V.Treverin kitabı Azərbaycanın (Albaniyanın) orta əsrlər tarixi ilə maraqlananlara böyük köməyi ola bilər.

Öz əsərlərində Azərbaycanın ərəblərdən əvvəlki dövr tarixinə diqqət yetirən xarici tarixçilərdən Sasanilər imperiyasının tarixinə dair böyük bir tədqiqatın müəllifi olan Q.Raulinsonu, "Sasanilər dövründə İran" əsərinin müəllifi A.Kristenseni, "Sasanilər zamanı Qafqaz və Ermənistanın hərbi cəhətdən məskunlaşdırılması" adlı məqalənin müəllifi C.Kramersi, çoxcildli "Bizans imperiyasının tarixi" əsərinin müəllifi Ş.Lebonu, "Atropatənada Roma və Bizans müharibələri" adlı məqalənin müəllifi V.Minorskini, Qafqazdan Bizans ərazisinə mühacirət etmiş pavlikianlar haqqında maraqlı məqalə yazmış Q.le Strençi göstərmək olar.

Vyanada çıxan "Handes Amsoria" jurnalının redaktoru mxtarıst N.Akinyan bütün xarici tədqiqatçılar arasında xüsusi yer tutur. İllərdən bəri N.Akinyan Moisey Kaqankatvat-

sinin (Dasxurantsinin) "Ağvan tarixi"ni tənqidi təhlil edən məqalələr yazır. Amma məqalələr sahibinə haqq qazandırmaq gərəkdir: qriqoryan kilsəsinin Qafqazda, əgər demək mümkündürsə, ilkinliyinə aid məsələlərdən onun dərindən və ustalıqla başı çıxır və fikrini sübuta yetirmək üçün hətta mümkün olmayan hər şeyi edir. Özünün hər yeni məqaləsində N.Akinyan böyük məharət və tətbiqi daha faydalı işlərdə lazım olan dəqiqliklə orta əsr "yalançıların" — Albaniya tarixinin müstəqil inkişafı lehinə danışmağa cüzi də olsa, səy göstərmiş tarix və salnamə müəlliflərinin üstünə düşür. Albaniya tarixçisi Moisey Kaqankatvatsi haqqında bütün silsilə məqalələrində N.Akinyan tarixi həqiqəti təhrif etməyə çalışır; bizim bəzi müasir tədqiqatçılarımız da təəssüf ki, bundan kor-korana istifadə edirlər.

Misal üçün, N.Akinyan belə hesab edir ki, "Ağvan tarixi"nin müəllifi Moisey Kaqankatvatsi, demək olar ki, bütün hadisələri sadəcə olaraq erməni müəlliflərinin əsərlərindən köçürmüşdür və buna görə də həmin mənbənin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Daha sonra N.Akinyan "Ağvan tarixi"nin müəllifini bir çox hadisə və şəxsiyyətləri özündən uydurmaqda ittiham edir. Bunların sırasına N.Akiinyan alban knyazı Cavanşiri də daxil edərək iddia edir ki, "ümumiyyətlə, belə bir knyaz heç olmayıb da".

Lakin N.Akinyanın məqalələrində Gürcüstan katolikosu Kürion və Albaniya katolikosu Viro haqqında maraqlı məlumatlar var; bu məlumatları müəllif Vyanada mixitaristlər kitabxanasında saxlanılan nadir əlyazmalardan götürmüşdür.

Azərbaycan əhalisinin bir qisminə islam dininin, digər qisminə isə qriqoryan dininin qəbul etdirilməsi ciddi məsələlərdən biridir. Ərəblər tərəfindən fəth edilmiş ölkələrdə islam dininin yayılmasına dair istər tədqiqat, istərsə də kütləvi xarakter daşıyan olduqca çox əsər yazılmışdır. Ərəb istilasına qədər Azərbaycan əhalisinin bir qismi (cənubda yaşayanlar) atəspərəst, digər qismi isə (şimalda) xristian olduğundan islam burada iki müxtəlif yolla yayılırdı; məcusların (maqların) yaşadığı cənubda islam dini zor gücünə yayılırdı, əhali seçim qarşısında qoyulurdu — ya müsəlmanlığı qəbul etməli, ya da məhv olmalı idi. Buna görə də Cənubi Azərbaycanın şəhər və vilayətlərini işğal edərkən ərəblərin bağladığı müqavilələr onu göstərir ki, əhali özü üçün yeni olan bu dini elliklə qəbul edirdi, xüsusən ona görə ki, islamın qəbulu əhalini ilk vaxtlar can vergisi verməkdən azad edirdi.

Ölkənin şimal hissəsindəki xristian əhali isə "əhl əl-kitab" olduğu üçün islam dinini qəbul etməyə də bilərdi, lakin bu halda onlar xərəcdən əlavə cizyə də verməli idilər. Ölkənin kəndli kütlələrinə göstərilən belə iqtisadi təzyiqlə nəticə etibarilə Azərbaycanın şimal əhalisini islamı qəbul etməyə vadar edir, çünki bu cür vergilərin ağırlığına — həm ərəblərə, həm də yerli feodallara vergi verməyə əhali uzun müddət tab gətirə bilməzdi.

Azərbaycan əhalisinin müsəlmanlaşdırılması məsələsinə V.V.Bartold, Y.A.Belyayev, A.Y.Yaqubovski öz tədqiqatlarında toxunmuşlar.

Alban və qriqoryan ruhaniləri arasında kilsə rəhbərliyi və birinciliyi üstündə əsrlər boyu davam edən mübarizə, məlum olduğu kimi, qriqoryan kilsəsinin qələbəsi ilə bitir və qriqoryan kilsəsi alban katolikosluğunun bütün kilsə camaatını xarici qüvvələrin köməyi ilə özünə tabe edir. Ecmiədzinin təkidli müraciətlərindən sonra alban katolikosluğu Müqəddəs Sinod tərəfindən 1836-cı ildə bağlanır.

Lakin tədqiqatçıların çoxu albanlarla ermənilər arasındakı kilsə mübahisələrini nədənsə bir qədər qərəzli işıqlandırır. Belə ki, bir sıra sənədlərin göstərdiyinə və çoxlu ciddi tədqiqatların nəticələrinə zidd olaraq, Nerses Akinyanın və S.T.Yeremyanın məqalələrində, A.L.Yakobsonun məqaləsində və K.V.Treverin adı çəkilmiş əsərində iki düşmən kilsənin mübarizə tarixi ya tam, ya da qismən qriqoryan kilsəsinin mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən şərh edilir. K.Patkanov, N.Y.Marr, İ.A.Cavaxov, İ.P.Petruşevski, A.S.Vartapetov, T.İ.Ter-Qriqoryan və digər müəlliflərin əsərləri isə göstərir ki, VII əsrdə Azərbaycanın şimalında əhali qriqoryan kilsəsinin himayəsi altında olmamış və qriqoryanlıq onlara zorla qəbul etdirilmişdir.

Orta əsrlər dövründə alban və gürcü kilsələrinin erməni kilsəsi ilə qarşılıqlı münasibətləri və mübarizəsi bir məsələ olaraq hələ də öz tədqiqatçısını gözləyir.

Azərbaycan tarixində Xəzər problemi mühüm yer tutur. Məlum olduğu kimi, ölkənin şimal hissəsində xəzərlər 150 ilə yaxın əgəliq etmiş və ölkənin cənubuna, Xilafətin içərilərinə doğru dağıcı basqınlar etmişlər.

Xəzər xaqanlığı və xəzərlərin Qafqaz ölkələrinə hücumları haqqında mənbələrdə çoxlu məlumat vardır; bu bərdə bir neçə əsər də yazılmışdır ki, onların içərisində M.İ.Artamonov və D.M.Danlopun kitablarını, M.Kmoşko, A.Y.Krumski, Z.M.Bün-yadov, K.Tseqlədi, S.B.Şişmanın məqalələrini göstərmək olar.

Xəzərlərin Albaniyada qalma müddəti haqda iki rəy mövcud idi. Bunlardan biri A.Y.Krımskinin rəyidir ki, xəzərlər burada 100 il qalmışlar; ikinci rəy isə M.İ.Artamonovundur, onun fikrinə, xəzərlər bu ölkədə cəmi üç il aqalıq etmişlər. Mənbələrdəki məlumatları ətraflı öyrənib tutuşduraraq müəyyən etdik ki, əslində xəzərlər ölkədə 150 ildən də çox qalmışlar, beləliklə, M.İ.Artamonovun tezi rədd edilmiş olur.

Bu vaxtdək heç tədqiq edilməyən çox ciddi məsələlərdən biri də ərəblərin Azərbaycan ərazisində məskun olmaları haqda vaxtilə P.K.Juzenin irəli sürdüyü problemdir. Bu problem haqqında V.V.Bartoldun "Müsəlman aləmi", P.K.Juzenin "IX—X əsrlərdə Zaqafqaziyada mütəqəlliblər", M.H.Vəliyevin "Azərbaycan əhalisi etnoqrafik xəzinə "muzeyidir", N.K.Zeydlitsin "Bakı quberniyasının etnoqrafik öçərki", A.N.Genkonun "Ərəb dili və Qafqazşünaslıq" və başqa müəlliflərin əsərlərində bəzi qeydlər vardır.

Bu əsərdə biz mənbələrin köməyi ilə ərəb qəbilələrinin Azərbaycanda yerləşdirilməsi tarixini izləyərək, tarixşünaslıqdakı bu boşluğu doldurmağa çalışmışıq.

Azərbaycanın tədqiq etdiyimiz dövrdəki tarixini öyrənməkdə ölkədə torpaq münasibətləri və ərəblərin vergi siyasəti məsələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu münasibətlər həmin torpaqların hansı yolla yerli əhali ilə sülh müqaviləsi bağlamaq əsasında ("sülhən"), yoxsa silah gücünə tutulmasından ("ənvətən") asılı idi. Bu məsələ ilə Vətən tarixçilərindən V.Girqas və V.V.Bartold ("Xəlifə II Ömər və onun şəxsiyyəti haqqında ziddiyyətli xəbərlər") məşğul olmuşlar. Tədqiq etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda torpaq kateqoriyaları və əhalidən alınan vergi növləri məsələlərini öyrənərkən A.Y.Yakubovski və Y.A.Belyayevin əsərləri bizə yaxından kömək etmişdir.

Azərbaycan Bağdadın şimal və şimal-qərbdə yerləşən ölkələrlə tranzit ticarətində yükboşaltma məntəqəsi idi. Xilafətin ümumi ticarət sistemində Azərbaycan ticarət mərkəzlərinin oynadığı rolu tədqiq edərkən biz Ş.A.Mesxianın "IX—XIII əsr gürcü feodal şəhəri tarixindən" və Y.A.Manandyanın "Qədim dövr dünya ticarəti ilə əlaqədar Ermənistanın ticarət və şəhərləri haqqında" əsərlərini də gözdən keçirdik. Hər iki əsər öz quruluşu və VII—IX əsrlərdə Gürcüstan və Ermənistan iqtisadiyyatının təşkilinə aid çıxarılan nəticələrinə görə maraqlıdır.

Azərbaycanda pul tədavülü məsələlərinin tədqiqində professor Y.A.Paxomovun Azərbaycan, Gürcüstan və digər ölkələrin numizmatikasına dair əsərləri çox qiymətlidir.

Azərbaycanın qocaman arxeoloqu İ.M.Cəfərzadənin "Köhnə Gəncənin tarixi-arxeoloji öçərki" əsəri, Y.A.Paxomov, V.M.Sısoyev və L.P.Taşçyanın Bərdə haqqında məqalələri, M.Altmanın Gəncə, M.X.Şəriflinin Şamaxı, V.F.Minorskinin Qazax, S.M.Qazıyev və O.Ş.İsmizadənin Qəbələ, R.M.Vahidovun Mingəçevir, Y.A.Paxomov və Q.M.Əhmədovun Öranqala (Beyləqan) haqqında əsərləri Azərbaycanın iri şəhərlərinin meydana gəlməsi və inkişafı tarixinə həsr olunmuşdur.

Xilafətə qarşı Azərbaycan xalq kütlələrinin hərəkatını və Babəkin rəhbərlik etdiyi xürrəmilər üsyanını tədqiq edərkən biz, hər şeydən əvvəl, "xürrəm" termininin mənşəyini izah etməyə çalışdıq. Bu termin və həmçinin xürrəmilər dini barəsində mövcud olan bütün nöqtəyi-nəzərləri ətraflı təhlil etmək əsasında biz bu nəticəyə gəldik ki, "xürrəm" terminini Q.Vayl, Y.A.Manandyan, Q.Flyugel, V.Myur, Q.van Floten, İ.Velhauzen və digər tədqiqatçıların əsərlərində olduğu kimi izah etmək olmaz. Həmin tədqiqatçılar xürrəmiləri hər cür qəbahət və əxlaqsızlıqda təqsirləndirərək, "xürrəm" terminini istədikləri kimi izah etmiş, amma onun tarixi və etimoloji köklərini araşdırmamışlar.

F.Engelsin fikirlərinə, həmçinin A.Müllərin və N.V.Piqulevskayanın müşahidələrinə əsasən biz belə bir nəticəyə gəldik ki, "xürrəm" terminini qədim fars və qədim erməni sözü olan "xur", "xvar" — "günəş", "od", "gözə görünməyən, mücərrəd atəş" sözləri ilə əlaqəli surətdə izah etmək bəlkə də daha doğrudur. Bu haqda N.Emin və N.Nemətov da öz əsərlərində yazırlar.

Babəkin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xürrəmilərinin üsyanından danışmadan əvvəl biz Xilafət tərkibinə daxil olan Azərbaycan və qonşu ölkələr ərazisində xürrəmilər üsyanından qabaq baş vermiş xalq hərəkatlarının xarakteri və gedişini tədqiq etdik, habelə xürrəmilər hərəkatını meydana gətirən səbəbləri öyrəndik.

IX əsrin birinci yarısında Babəkin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalq kütlələrinin hərəkatı məsələsi mənbələrdə və tarixçilərin əsərlərində müxtəlif vaxtlarda müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. Lakin bu vaxta qədər, ümumiyyətlə, Xilafət tarixini və xüsusilə də babəki-xürrəmilər hərəkatını tədqiq edənlərin heç biri orta əsrlər tarixinin bu mühüm hadisəsini öyrənməyə lazımi dərəcədə yanaşmayıblar.

Babəkilər hərəkatı təkcə Azərbaycan tarixində mühüm yer tutmur. Bu hərəkat qüdrətli Abbasilər dövlətinin ayrı-ayrı

dövlətlərə parçalanmasına səbəb olan əsas siyasi qüvvələrdən biri olub. Babəkilər hərəkatı Xilafət tarixində ən möhtəşəm xalq hərəkatlarından biri olaraq X əsr ərəb müəlliflərindən birinin dediyi kimi, "...az qala Abbasilər dövlətini yıxmışdı".⁹³ Babəkin fəaliyyət və şəxsiyyəti Hannibalın fəaliyyət və şəxsiyyətinə bərabər tutulur.⁹⁴

Lakin belə səthi müqayisələr Abbasilər xilafətinin taleyində Babəkin rəhbərlik etdiyi xalq hərəkatının həqiqi əhəmiyyətini və Babəkin özünün rolunu yalnız təhrif olunmuş şəkildə göstərir. IX əsrdə Azərbaycan xalq kütlələrinin hərəkatının adı üsyan kimi qiymətləndirmək olmaz. Bu hərəkat yadelli işğalçılara qarşı Azərbaycan xalqının apardığı uzunsürən güclü azadlıq müharibəsi idi.

Bu mübarizənin hansı şüarlar altında gedildiyi, babəki-xürrəmilərin sosial siyasəti, hərəkatın güddüyü məqsədlər, babəkilər ordusunu təşkil edən xalq kütlələrinə rəhbərlik — bütün bunlar hələ ətraflı tədqiq olunması son dərəcə mürəkkəb məsələlərdir.

Babəkilər hərəkatı haqqında bizə geniş məlumat əsasən ərəb mənbələrindən çatmışdır. Lakin mənbələrdə bir-birinin təkrarı olan bütün bu məlumatlar bu və ya digər dərəcədə ən adi həqiqətlərə belə ziddir və E.Raytm⁹⁵ haqlı olaraq göstərdiyi kimi, babəki-xürrəmilər hərəkatını "milli" (bütün Xilafət üçün, sülalə üçün) fəlakət və bədbəxtlik kimi qələmə verərək qərəzkar mənə daşıyır. Bu mənbələrdə Babəkin özü və onun rəhbərlik etdiyi xalq kütlələri birtərəfli, təhrif olunmuş şəkildə göstərilir. Həmin mənbələrdə xəlifələrin müdrikliyindən, Xilafətin ərəb sərkərdələrinin rəşadət və strateji istedadından uzun-uzadı danışıldığı halda, Xilafətə düşmən olub öz azadlığı uğrunda mübarizə edən Azərbaycan xalqı barəsində isə az və qərəzkarana danışılır. IX—X əsrlər salnamə və "tarixlərinin" müəllifləri üsyan etmiş xalq barəsində təhqiramiz kobud ibarələr işlətməkdən çəkinmirdilər; halbuki bu "qara camaat" və "qaba adamlar" uzun müddət Xilafətin və onun sərkərdələrinin ibrət dərslərini vermişlər.

Ərəb və erməni mənbələrinin, həmçinin onlardan sonra fars və digər dillərdəki mənbələrin məlumatlarında yeganə fərqli cəhət yalnız üsyan etmiş xürrəmilərin verdikləri "qurbanların" sayında və bir də ki, bəzi xırda təfərrüatlardadır. Qalan hallarda isə həmin mənbələr mahiyyətcə bir-birini təkrar edir. Məsələn üçün, Azərbaycan xürrəmilərinin hərəkatı haqqında fars mənbələrində olan məlumat babəkilər hərəkatından

təqribən yüz il sonrakı dövrdə yaşamış ət-Təbəri, İbn ən-Nədim, əl-Məsudi, əd-Dinəvəri və başqa ərəb tarixçilərinin verdikləri məlumatın eynən təkrarından başqa bir şey deyildir. Fars dilində yazan müəlliflər, habelə daha sonrakı dövrlərin tarixçiləri də IX əsrin birinci yarısında olmuş hadisələri şərh edərkən Babək və xürrəmilərdən danışaraq əslində olmayan bir çox şeylər uydurmuş və öz dövrünün hakim dairələrinə qulluq göstərərək hadisələri qəsdən tünd boyalarla təsvir etmişlər.

Burjua şərqşünaslarının böyük əksəriyyəti orta əsr mənbələrinin Babəkə və onun başçılıq etdiyi xalq hərəkatına sinfi cəhətdən məhdud və qərəzli münasibətini demək olar araşdırmadan və heç bir tənqidi təhlil etmədən öz tədqiqatlarının səhifələrində vermişdir. Bu alimlərin heç biri xürrəmilərin və Babəkin tarixdə dərin iz qoyduqlarını inkar etməsə də, amma ənənəyə uyaraq xürrəmiləri və Babəki qaralamaqdan çəkinməmişdir. Onların bəzisi bunu Babəklə elə bil şəxsi qərəzliyi olan bir adam kimi, açıq-aşkar edərək, onu "quldur və nihilist",⁹⁶ "lovğa və təkəbbürlü adam",⁹⁷ "məşhur soyğunçu və quldur"⁹⁸ adlandırır. Başqaları isə özlərini sanki Xilafət dövrünün adanı və hadisələrin sanki canlı şahidi hesab edərək, Azərbaycan xürrəmilərinin başçısını "qorxunc bidətçi və qiyamçı",⁹⁹ "təriqətçi və mehdi",¹⁰⁰ "üryançı",¹⁰¹ "böyük bidətçi"¹⁰² kimi qələmə verirlər.

Burjua şərqşünasları arasında elə tədqiqatçılar da vardır ki, onlar Azərbaycan xürrəmilərinin hərəkatını elmi surətdə təhlil etmədən Babəkin fəaliyyətinə subyektivcəsinə valeh olurlar. Bu halda həmin tarixi hadisənin elni təhlili deyil, yalnız ona verilən qiymət həqiqətə yaxın olur və Babəkin bütün özəmətinə dərk etməyə kömək edir. Məsələn, Bernard Lüis Babəki "bidətçi" hesab etsə də, hərçənd qeyd edir ki, o, "böyük hərbi və siyasi istedadada malik bir adam"¹⁰³ idi. R.Dozu isə Babəki "mərd mübariz"¹⁰⁴ adlandırır. Lakin Babəkə layiqi qiymət verən burjua tədqiqatçıları azdır. Buna görə də babəki-xürrəmilər hərəkatı haqqında şərqşünasların əksəriyyəti tərəfindən yaradılmış yanlış təsəvvür elmi ədəbiyyatda hələ üstünlük təşkil edir.¹⁰⁵

Babək haqqında bilavasitə yazan ilk xarici burjua şərqşünası Qustav Flyugel¹⁰⁶ olmuşdur. O, İbn ən-Nədimin "Fihrist"inin mətnini nəşr etməklə Avropada ilk dəfə "Babəkin meydana gəlməsi və təşəkkülü məsələsini aydınlaşdırmağı və bununla Babəkin şəxsiyyəti, istedadı və çıxışları haqqında

düzgün fikir yeritmək üçün yol açmağı"¹⁰⁷ öz qarşısına məqsəd qoyur. Lakin Flyugelin məqaləsi nə qədər əhəmiyyətli olsa da, onun müəllifi orta əsr ərəb və fars müəlliflərinin Babəkə verdikləri qiymətin təsiri altına düşmüş olur. Q.Flyugel Babəki, onun ardıcılarını düşməyə qarşı rəhmsiz olmaqda və onun özünə tabe olan ərəzidə dağıntılar törətməkdə ittiham edir. Vaxtilə Z.İ.Yampolskinin qeyd etdiyi kimi, A.Müller də Babəki və xürrəmiləri Xilafət daxilində guya "ən dəhşətli iğtişəşlər" salmaqda təqsirləndirir; həm də bütün bu "iğtişəşlər" Müllərin fikrincə, "hədsiz fikir azğınlığı"¹⁰⁸ ilə müşayiət olunurdu. E.Braun özünün "Fars ölkəsinin ədəbi tarixi" əsərində xürrəmilərə və Babəkə geniş yer vermişdir.¹⁰⁹ Bu əsərində o, İbn ən-Nədimin "Fihrist"ində Babək və onun ardıcılları haqqında olan fəsillərin məzmununu eynilə təkrar edir.

Babək haqqında yazan müasir şərqşünaslardan E.Raytı xüsusilə göstərmək lazımdır. Onun məqaləsində Babək haqqında, o cümlədən Xilafət ordusunun baş komandanı Afşin haqqında, onun yüksəliş və süqutu haqqında, habelə Babək, Afşin və Məzyar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər haqqında İbn ən-Nədim və digər tarixçilərdən götürülən faktlar obyektiv surətdə şərh edilir.¹¹⁰

Çex alimi İrji Çeypek Babək haqqında icmal şəklində yazılmış məqalə dərc etmişdir, lakin həmin məqalədə o, hadisələrin lazımi təhlilini verməmişdir.¹¹¹ V.Minorski də xürrəmilərə və Babəkə müəyyən diqqət yetirmişdir.¹¹²

Öz əsərlərində Babəkin rəhbərlik etdiyi xürrəmilər hərəkatı məsələsinə toxunan müasir ərəb tarixçilərindən misirli Həsən İbrahim Həsəni və İraq alimi Əbd ül-Əziz əd-Durini göstərmək olar. Həsən İbrahim Həsən Xilafətin sosial-iqtisadi tarixinə dair böyük bir əsərin müəllifidir, lakin ərəb burjua mil-lətçiliyinin nümayəndəsi kimi o, mümkün olmayan bir şeyi — xəlifələrin və onları əhatə edənlərin mənəvi təmizliyini və qü-sursuzluğunu sübut etməyə, tarix qarşısında onların üzünü ağartmağa çalışır, Xilafətin bütün düşmənlərini, xüsusilə də Babək və xürrəmiləri onların hərəkatına heç bir elmi təhlil etmədən qaralayır.¹¹³ Əd-Duri xürrəmilərə və Babəkə daha ciddi yanaşaraq, "İlkin Abbasilər dövrü" əsərində etiraf edir ki, bu hərəkat Abbasilər xilafətinin mövcudluğu üçün ən təhlükəli olub, öz vüsətinə görə Xilafət əleyhinə əvvəlki hərəkatların heç biri ilə müqayisə edilə bilməz.¹¹⁴

Müasir İran tədqiqatçıları xürrəmilər və Babək haqqındakı tədqiqatlarında sübut etməyə çalışırlar ki, istər xürrəmilər,

istərsə də Babəkin özü sırf İrana aidyyəti olan hadisələrdir. Paniranizm mövqələrində duran Q.X.Sadiqi,¹¹⁵ Abbas Xəlili¹¹⁶ və bunlar kimi digər tədqiqatçılar belə fikir yürüdürlər ki, Azərbaycan həmişə İran vilayətlərindən biri olmuş və olmaqdadır və buna görə də Babəkin rəhbərlik etdiyi xürrəmilər hərəkatı Abbasilər xilafətinə qarşı İran azadlıq hərəkatının ən parlaq təzahürüdür.

İnqilabdan əvvəlki burjua tarixçiləri babəkilər və xürrəmilər tarixindən yazarkən demək olar, qalan bütün xarici həmkarları kimi burjua subyektivizmi mövqeyindən çıxış etmişlər. Onlar xürrəmilərdə o dövrün xüsusiyyətlərindən doğan mənfi cəhətləri qəsdən nəzərə çarpdırmaqla, onlarda "qadınları kommunistcəsinə ictimailəşdirmək" kimi ünsürlər arayıb axtarmaqla bu hərəkatın mütərəqqi cəhətlərini heçə çıxarmışlar. Tarixçilərdən Leo¹¹⁷ və Y.A.Manandyan¹¹⁸ məhz belə tədqiqatçılardandır; onlar orta əsr müəlliflərinin yolu ilə gedərək, xürrəmiləri və Babəki fars üsyançı və təriqətçiləri adlandırırlar.

Məşhur bizansşünas A.A.Vasilyev özünün böyük əsərində¹¹⁹ Azərbaycan xürrəmiləri hərəkatına nisbətən obyektiv qiymət verərək, Babəkin illər boyu Xilafətə qarşı aparmış olduğu və Xilafətə böyük maddi ziyan və insan tələfatı vermiş qızgın mübarizəsini işıqlandırır.

Sovet tarixşünaslığında babəkilər tarixinə ilk dəfə toxunanlardan biri P.K.Juze¹²⁰ olmuşdur. Xürrəmilər haqqında əsas müddəa və fikirlərinin yanlış olmasına baxmayaraq P.K.Juze onların mürəkkəb ictimai-siyasi proqramını araşdırmağa çalışmışdır. V.V.Bartold¹²¹ və A.Y.Krımski¹²² də bir sıra tədqiqatlarında bu məsələyə toxunmuşlar.

1936-cı ildə "Görkəmli adamların həyatı" seriyasında M.Tomaranın "Babək" kitabçası çapdan çıxır. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan bu kitabça mahiyyət etibarilə Xilafət tarixində xürrəmilər hərəkatının rolu kimi mürəkkəb məsələni həqiqətən elmi cəhətdən işıqlandırmaq məqsədilə görülməmiş təşəbbüs idi. Lakin M.Tomaranın əsəri də xürrəmilər hərəkatını xarakterizə edərkən hələ ondan qabaq mövcud olan bir sıra səhvləri təkrar edir. Amma bununla belə biz xalqımızın tarixinin ən gözəl səhifələrindən birinin tədqiqində müəllifin böyük xidmətini inkar edə bilmərik.

Böyük Vətən müharibəsi dövründə, əgər nəşr edilmiş bəsit kütləvi kitabçalar nəzərə alınmazsa, Azərbaycan xürrəmiləri haqqında sovet tədqiqatçılarının iki əsəri çapdan çıxmışdır.¹²³

Tədqiqat xarakteri daşıyan bu əsərlərdə ilk mənbələrin məlumatları əsasında xürrəmilər tarixinin bir sıra konkret məsələləri dəqiqləşdirilmiş, bu hadisənin Azərbaycan xalqının tarixi ilə üzvi bağlılığı elmdə ilk dəfə olaraq göstərilmişdir. Z.İ.Yampolskinin kitabçası¹²⁴ və Z.İ.İbrahimovun dissertasiyasının¹²⁵ əhəmiyyəti də məhz bundadır.

1954-cü ildə İran alimi Səid Nəfisinin kitabı çapdan çıxır. Babək haqqında onun ilk əsərləri hələ 30-cu illərin əvvəllərində yazılıb.¹²⁶ Həmin kitaba müəllifin əvvəllər yazdığı məqalələri daxildir. Bu kitab orta əsr mənbələrində xürrəmilər və Babək haqqında olan məlumatların məcmusundan ibarətdir. Müəllif özü də etiraf edir ki, kitabı tərtib etməkdə məqsədi "Babəkin həyatına dair bizə gəlib çatmış təfsilatları bir yerə toplamaq" (səh.7). olmuşdur. S.Nəfisinin əsəri böyük maraq doğurur, ona görə ki, burada çoxlu faktiki material toplanmış, həm də müxtəlif ilk mənbələrdən götürülən bu materiallar çox diqqətli bir-biri ilə tutuşdurulmuşdur.

Özündən əvvəlki bir sıra tədqiqatçılardan fərqli olaraq S.Nəfisi xürrəmilərin mübarizəsini dini bir hərəkət kimi deyil, xalqın azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi kimi qiymətləndirir. Lakin belə bir faktı da qeyd etməyə bilmərik ki, İranın digər müasir alimləri kimi, S.Nəfisi də paniranizmi təqdir edir. O, Babəki "İran torpağının ən böyük adamlarından biri" (səh. 3), "İranı ölməz edən milli qəhrəmanlarından biri" (səh. 7) adlandırır. S.Nəfisi belə hesab edir ki, Azərbaycanın babəki-xürrəmilər hərəkəti milli Azərbaycan xüsusiyyətlərindən xali olub, yalnız milli İran ruhu üçün xarakterikdir (səh. 24—25).¹²⁷

Mənbələrdə xürrəmilər hərəkətinin vətəni olaraq bilavasitə Azərbaycan göstərildiyi halda, S.Nəfisi oxucuya belə bir fikir təlqin etməyə çalışır ki, xürrəmilər üsyanı İranda, İsfahanda meydana gəlmiş və guya bundan yalnız 30 il sonra Azərbaycan xürrəmiləri mübarizəyə qalxmışlar. Müəllifin qərəzkarlığı Azərbaycan tarixində baş vermiş böyük bir hərəkəti onun açıq-aşkar iranlılaşdırmaq cəhdində özünü göstərir (səh. 28, 38—39).

Bütövlükdə S.Nəfisinin əsəri, onda bir sıra nöqsan və yanlış cəhətlərin olmasına, nəzəri ümumiləşdirmələrin isə yoxluğuna baxmayaraq, oxuculara Azərbaycan xalqının qəhrəman oğlu Babək haqqında, onun 20 ildən artıq rəhbərlik etdiyi xürrəmilər hərəkəti haqqında orta əsr mənbələrindən götürülüb bir yerə toplanmış mühüm məlumat verir.

İlk mənbələrin köməyi ilə biz "Babək ölkəsi"nin paytaxtı Bəzz qalasının yerini müəyyən edə bilmişik. Bizim bu sahədəki nəticələrimizlə V.F.Minorski də razıdır. Bu əsərdə biz xürrəmilər üsyanının meydana gəlməsi, inkişafı və dağıdılması məsələlərini təfəsilatı ilə araşdırmağa çalışmışıq.

Babəklə Afşin arasındakı əlaqələrə dair materiallar da, şübhəsiz, maraq doğurur. Afşinin, daha sonrakı dövrlərdə isə Uşruşananın digər nümayəndələrinin Azərbaycandakı fəaliyyəti N.Nemətovun əsərində¹²⁸ təsvir olunur.

Təqdim etdiyimiz bu əsərdə biz xürrəmilərin ərəb qoşunları ilə mübarizəsini imkan daxilində təfərrüatı ilə şərh edərək, Babəkin bir sərkərdə kimi rolunu, onun ən mühüm vuruşmalarının gedişini və nəhayət, üsyanın məğlub olması səbəblərini, habelə bu üsyanın Xilafətdə baş verən sonrakı siyasi hadisələrə və xalq hərəkatlarına təsirini göstərmişik.

Əsərdə Azərbaycan tarixində görkəmli rol oynamış bəzi hökmdarlar haqqında da məlumat verilir, Azərbaycanda ilk müstəqil sülalələr olan Məzyədi — Şirvanşahların və Sacilərin fəaliyyəti işıqlandırılır.

Əsərə Babək və xürrəmilər üsyanına dair ərəb mənbələrində mövcud materialların tərcüməsi də əlavə edilmişdir.

AZƏRBAYCAN ƏRƏB İSTİLASI ƏRƏFƏSİNDƏ

1. VI əsrin axırları və VII əsrin əvvəllərində siyasi vəziyyət

VII əsrin başlanğıcında, demək olar ki, bütün Orta Şərq, o cümlədən, Zaqafqaziya da bir-biri ilə çəkişən iki qüdrətli rəqib dövlət — Bizans ilə Sasanilər İranı arasında bölüşdürülmüşdü.

Ümumi adı "Arran" (Albaniya, Ağvank) olan Azərbaycanın şimal rayonları, yarımüstəqil əmirlik və ya padşahlıq şəklində İrandan asılı olsa da, daim daha güclü qonşuları və xəzərlərin¹ işğalçı hücumlarına məruz qalırdı; bu işğalçılardan hər biri Arran xalqını qarət edib kölə halına salmağa, onun torpaq və təbii sərvətlərini talan etməyə çalışırdı. Bu şəraitdə Arran çox vaxt gah bu, gah digər güclü qonşudan siyasi və iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətə düşürdü.

Azərbaycanın Sasanilər imperiyası tərkibinə bir əyalət (kustak) kimi daxil olan cənub rayonları da Bizans ilə İran arasında tez-tez baş verib, bəzən on illərlə davam edən dağıdıcı müharibələr nəticəsində bir çox məhrumiyyətlərə düşürdü.

VI əsrin axırlarında həm Azərbaycan, həm də Arran Sasanilər imperiyasının tərkibinə daxil olub, İberiya və Ermənistanla birlikdə imperiyanın dörd inzibati vahidindən biri olan Şimal canişinliyi (Qafqaz kustakı)² təşkil edirdilər. İranın inzibati bölgüsünə dair məlumata biz əd-Dinəvəridə rast gəlirik: "Kisra Ənuşirəvan ölkəni dörd yerə (hissəyə) böldü və bunların hər biri bir rəis tərəfindən idarə olunurdu. Dörd hissədən

biri Xorasan, Sicistan və Kirmandan, o birisi — İsfahan, Qum, əl-Cibəl, Azərbaycan və Ermənistandan, üçüncüsü — Fars və əl-Əhvazdan və əl-Bəhreyne kimi, dördüncüsü — İraqdan tutmuş Rum ölkəsinin sərhəddinədək uzanan ərazilərdən ibarət idi".³

Lakin ilkin ərəb müəlliflərinin əsaslandığı pəhləvi mənbələrindən istifadə etmiş Ət-Təbəri məlumat verir ki, imperiyanın dörd əyalətə (kusta) bölünməsi hələ I Xosrovdan əvvəl mövcud idi; taxta çıxandan sonra Xosrov "İranın dörd ölkəsini idarə edən dörd padospana məktub göndərir". Məktublardan biri "Azərbaycan, Ermənistan və qonşu ölkələrin padospanı Zəduyyə ibn ən-Nahiracana"⁴ ünvanlanmışdı.

I Xosrova qədər baş sərkərdə — spahbed vəzifəsini bir nəfər daşıyırdı. I Xosrov isə bu vəzifəni dörd nəfər: "Şərq, yəni Xorasan və qonşu torpaqlar spahbedi, Qərb (Məğrib) spahbedi, Cənub (Nimruz), yəni Yəmən spahbedi, Azərbaycan və qonşu torpaqlar, yəni Xəzərlər spahbedi"⁵ arasında bölür.

Kustlar da xırda vahidlərə bölünürdü; bu vahidlərdən hər biri tarixən əmələ gəlmiş ərazi və etnik şəraitə uyğun olaraq az-çox müstəqil vilayətdən (şəhərdən) ibarət idi. Şimal kustuna 13 belə vilayət (şəhr), o cümlədən Azərbaycan (Atrpatakan), Ermənistan (Ərmən), İberiya (Varçan), Arran (Ran), Balasakan, Sisakan və digər vilayətlər (Mukan, Deyləm, Dəməvənd, Ruyan, Anıul və s.) daxil idi.⁶

İbn Xordadbeh təsdiq edir ki, Cənub və ya Şimal ölkələri Sasanilər imperiyasının dördüdə bir hissəsini təşkil edərək Azərbazqanspahbed adlanan Şimal spahbedin hakimiyyəti altında idi; bu hissəyə Azərbaycan, Ermənistan, Rey, Arran və başqa ərazilər daxil idi.⁷ Padşah titullarından danışarkən İbn Xordadbeh bildirir ki, hələ I Ərdəşir (224–241-ci illər) Azərbaycan, Ermənistan və digər ölkə padşahlarına şah adı verərək, onları Azərbazqan şah, Şiryan şah, Baraşkan şah (Azərbaycanda), Allan şah (Muğan), Ərməniyan şah, Filan şah və i.ə.⁸ adlandırmışdı. Mitilenli Zaxarinin Suriya xronikasında Zaqafqaziyada yerli hakimlərin olduğu haqqında məlumat verilir. "Bu şimal tərəfdə (Zaqafqaziyada — Z.B.) 24 yepiskopu olan beş dindar xalq var. Onların katolikosu İran Ermənistanının böyük şəhəri olan Dvindədir. Qurzan da Ermənistanda olan torpaqdır, onun dili yunan dilinə oxşayır, onların İran şahına tabe olan xristian padşahı var. Arranın da öz torpağı, öz dili, dindar və xaçpərəst xalqı vardır, onların da İran şahına tabe olan padşahı var".⁹

Azərbaycan bu Şimal canişinliyində mühüm strateji mövqe tutaraq, imperiyaya şimalda xəzərlər tərəfdən, qərbdə isə Bizans tərəfdən girən yolları qoruyurdu. Xəzərlər Arran və Azərbaycana başqalardan daha tez-tez basqın edirdilər, buna görə də Sasani şahları öz sərhədlərinin möhkəmləndirilməsinə olduqca böyük əhəmiyyət verirdilər.

"Ağvan tarixi"ndə Sasani şahı II Şapurun (309–379) hökmranlığı zamanı xəzərlərin təqribən 350-ci ildə Arrana basqını haqda anaxronik səciyyəli bir məlumat vardır: "Çoxlu sayda xəzər Çoqay qapısından keçərək, bizim ölkəyə girir. Şapur Assuriya, Xorasan və Xarəzmdən saysız-hesabsız ordu və Atrpatakan¹⁰ əyalətindən çoxlu cəsur iranlıları (azərbaycanlıları — Z.B.), albanları və Qafqaz dağlarının vəhşi xalqlarından 12 tayfa toplayıb, bu böyük qüvvə ilə yürüşə başlayaraq, onların qarşısına çıxır".¹¹

Lakin xəzərlərə qarşı ciddi tədbir görən ilk İran şahı I Qubad (Kavad — 446–531-ci illər) idi; onun sərkərdələrindən biri Dinavərədək gəlib çıxan xəzərləri təqib edərək, Curzan (Gürcüstan) və Arranı onlardan geri alır. "O, Arran ölkəsinə daxil olur və ər-Ras (Araz — Z.B.) adı ilə tanınan çayla Şirvan arasında olan [bütün torpaqları] tutur".¹²

Bundan sonra I Qubad özü Arrana gəlir, burada Beyləqan, Bərdə, Qəbələ,¹³ Dərbənd və Şəki şəhərlərini salıb möhkəmləndirir. Bu məlumat ilk dövrlərin ən yaxşı, mötəbər məxəzlərindən biri hesab olunan əl-Bəlazuridən götürülmüşdür. Qubad Şirvandan tutmuş Bəb əl-Lan adlanan keçidə qədər çiy kərpicdən hasar çəkməyə başlayır. Hasarın tikintisini Qubadın oğlu I Xosrov Ənuşirvan (531–578-ci illər) başa çatdırır və şimala doğru Bab əl-Əbvab¹⁴ şəhərini möhkəmləndirir, belə ki, Zaqafqaziyada hökmranlığı öz imperiyasının əmin-amanlığı üçün ən başlıca şərt hesab edirdi.

Xəzərlərin Zaqafqaziyaya soxulması barədə ən gözəl məlumatlar əl-Yəqubidədir: "Xəzərlər — bütün Ərminiyyə torpaqlarını tutanlardır".¹⁵ Onlara xaqan adlanan padşah başçılıq edir. Onun Arran, Curzan, Basfurcan¹⁶ və Sisican üzərində Yəzid Balaş adda canişini vardır. Bu əyalətlər dördüncü Ərminiyyə adlanır ki, o, vaxtilə İran şahı Qubad tərəfindən işğal edilmiş və Bab əl-Lanadək min fərsəx¹⁷ uzanıb, üç yüz altmış şəhəri olan bu ərazi [onun oğlu] Ənuşirvana keçmişdir. İran şahı Bab əl-Əbvab, Təbərsəran və Bələncəri tutur. O, Qalıqala və bir çox başqa şəhərlər salır və bunlarda iranlıları yerləşdirirdi. Sonra xəzərlər, vaxtilə iranlıların onlardan [xəzərlər-

dən] aldıkları torpaqları yenidən iranlılardan geri tutub aldılar və [bu yerlər] uzun müddət onların əlində qahr ta ki, rum-lar (bizanslılar — Z.B.) xəzərləri məğlub edərək, dörd Ərmini-yyə üzərində padşah tə'yin edirlər".¹⁸ Beləliklə, aydındır ki, xəzərlər hələ VI əsrdə (531-ci ildən gec olmayaraq) Zaqafqazi-ya ölkələrinə viranedicə basqınlar etmişlər, buna görə də I Qubad və Xosrov Ənuşirvanın hökmranlığı dövründə xəzərlərin adının çəkilməsi heç də təsadüfi deyildir.

Ənuşirvanın öz imperiyasını dörd böyük əyalətə böldüyünü bildirən Təbəri qeyd edir ki, Azərbaycanın qonşusu "Xəzər ölkəsi idi ki, bu yeri Sul¹⁹ adlanan xalq tutmuşdu". Təbərinin dediyinə görə, xəzərlər Azərbaycana soxulan zaman Ənuşirvan onlara qalib gəlir və ələ keçirdiyi 10 min xəzəri ölkədə yerləşdirir. Gələcəkdə savaştan şimallıların güclü hücumlarını dəf etmək üçün Ənuşirvan qalalı Bab əl-Əbvab (Dərbənd) şəhərini salır; bu şəhər Çoqa ilə birlikdə əvvəlcə Sasani İranı, sonralar isə Ərəb xilafətinin şimal sərhədlərində uzun əsrlər güclü bir istehkam olur.²⁰

"Ağvan tarixi"nin müəllifi yazır ki, Dərbənd istehkamları və qalasını tikmək üçün "İran şahları ölkəmizi (Arranı — Z.B.) təqətdən saldılar; bu qərribə binanı tikmək üçün memarları səfərbərliyə alan və çoxlu müxtəlif material axtarıb tapan İran şahları həmin tikinti vasitəsilə Qafqaz dağı ilə Şərq (Xəzər) dənizi arasındakı keçidləri qapalı saxlayırdılar".²¹

Ənuşirvanın müqabil hərəkətləri, ət-Təbərinin göstərdiyi kimi, yalnız xəzərlər 553-cü ildə Arrana (Albaniyaya) soxularaq şəhər və kəndləri yandıraraq dağıdandan və xalqı əsir edib aparandan sonra baş verir. Arran katolikosu Abas (551–595) xəzərlərin tez-tez etdiyi basqınlar nəticəsində daha Çoqa şəhərində qala bilməyib, öz iqamətgahını Arranın mərkəz şəhəri və paytaxtı olmuş Bərdə şəhərinə köçürür. Moisey Kaqankatvatsi bu barədə belə yazır: "Albaniya ölkəsi xəzərlər tərəfindən tutulmuş, kilse və müqəddəs kitablar yandırılmışdı. Şahənşah Xosrovun (Ənuşirvanın — 553-cü il — Z.B.) ikinci ilində erməni tarixinin əsası qoyulduğu zaman [552-ci il] düşmənlərinin (yəni xəzərlərin — Z.B.) qarətçi basqınları ucbatından Albaniya patriarxlığının taxtı Çoqay şəhərindən Partav paytaxtına köçürüldü".²²

Bizans ilə Sasani imperiyası arasında Arranı ələ keçirmək üstündə gedən mübarizədə təkcə siyasi deyil, iqtisadi məqsəd də güdülürdü. Bu mübarizənin ən qızgın çağında şimaldan xəzərlər və digər köçəri xalqlar Bizansın köməyinə gəldilər, çün-

ki onlar Arran və Azərbaycanın zəngin şəhərləri hesabına varlanmağa can atırdılar.

Mənbələrdə yadellilərin basqınları dövründə Azərbaycan xalqlarının dözdüyü məhrumiyət və çəkdiyi məşəqqətlər haqqında, müxtəlif işğalçıların zülmünə qarşı onların qəhrəmanlıq mübarizəsi haqqında və bu mübarizənin işğalçılar üçün çox böyük güc sərf etmək və çoxlu hərbi qüvvə səfərbərliyə almaq bahasına başa gəldiyi haqqında məlumat verilir.

Bizanslı Menandrın "Tarix"indən bizə məlum olur ki, Bizans sərkərdələri Arran torpağında istədikləri kimi ağalığ edərək, adamları tutub girov saxlayır, ölkənin xalqlarını öz bildikləri kimi bir yerdən başqa yerə köçürür, ölkəni talan edirdilər. Məsələn, 586-cı ildə Bizans ilə İran müharibələrinin birində "Rum (Bizans — Z.B.) sərkərdələri Albaniyaya hücum etdilər, sabirlər və digər tayfalar içərisindən adamları tutub girov götürdülər, sabirləri və albanları Kirin (Kür çayının — Z.B.) bu tərəfinə keçməyə və bundan sonra Rum ölkəsində qalmağa məcbur etdilər".²³

603-cü ildə II Xosrovun yürüşü ilə İran—Bizans müharibələri silsiləsindən 628-ci ilədək uzanan son müharibə başlanır. Bizansa qarşı müharibə iranlılar üçün əlverişli keçirdi və onlar bir neçə il ərzində çoxlu vilayət tutmağa və imperiyanın paytaxtı Konstantinopolun²⁴ özünə yaxınlaşmağa nail olurlar.

610-cu il oktyabrın 5-də İrakli²⁵ Bizans taxtına çıxır. O, II Xosrov ilə barışıq girməyə cəhd edir, lakin Xosrov "romalılarla nəinki barışıq bağlamadı, hətta digər vilayətləri də onların əlindən aldı". "İranlılar o vaxtadək (622-ci ilədək — Z.B.) Pont sahilindən şərqdə yerləşən bütün Rum torpaqlarını tutdular".²⁶

İranlıların müvəffəqiyyətləri 623-cü ilədək davam edir. Həmin il İrakli II Xosrovun iranlılar üçün əlverişli olan bir barışıq bağlamağa razılıq vermədiyini gördükdə böyük bir ordu toplayıb, dolama yol ilə Kolxida və İberiyadan keçərək İran üzərinə gedir.

Bizans ordusu Dvini tutur, Azərbaycana soxulur və Naxçıvanı işğal edərək Arazi keçir. Sonra Cənubi Azərbaycanın paytaxtı Qazaka²⁷ tutulur və atəspərəstlərin bu şəhərdəki baş məbədi bizanslılar tərəfindən dağıdılır.²⁸ Gürcü mənbəyi İraklinin bu hərbi səfərini bir qədər başqa şəkildə təsvir edir: "Stepanozun padşahlığında (600—619) imperator İrakli Ermənistan, Azərbaycan və Şirvanı istila etdikdən sonra Gürcüstana girir, gürcülərə qalib gəlir və onların padşahı Stepanozu öldürür".²⁹

Çoxlu əsir və külli miqdarda qiymətli şey ələ keçirdikdən sonra İrakli öz qoşunlarını qışlamaq üçün Arrana aparır. Bizans əsgərləri ölkədə azgınlıq etməyə başlayırlar: "Saysız-he-sabsız yunan ordusu gələrək sürətlə axan bir çayın yaxınlığında Kaqankaytuk³⁰ kəndi ətrafında düşərgə saldı. Bu ordu keçdiyi gözəl üzümlük və tarlaları tapdayıb viran etdi. Oradan da çıxış edərək onlar Trtu [Tərtər] çayı kənarında Divdakan kəndi yaxınlığında ordugah qurdular".³¹

Y.Kulakovski və digər bizansşünaslar qeyd edirlər ki, imperator İrakli taxta çıxandan sonra öz hökmranlığının ilk on ilində daim çətinliklərlə qarşılaşır və İranın etdiyi müvəffəqiyyətli müharibələri və öz sələfi Fokanın fəaliyyətsizliyi nəticəsində imperiyanın aşağı düşmüş xarici-siyasi nüfuzunu yenidən yüksəltməyə cəhd edirdi. Buna görə də İrakli gözünü şimala, xəzərlərə³² dikir, onların köməyi ilə Sasanilər İranının qüdrətini qırmağa ümid edirdi.³³

625/6-cı ildə İrakli "öz əyanlarından ağıllı, fərasətli bir xadim olan Andreni səfərə hazırlayıb, ona təlimat verir və onu [xəzərlərin yanına] zəngin var dövlət və böyük sərvətlər əldə edəcəkləri vədəsi ilə göndərərək deyir: "Əgər onlar mənə [İranlılardan] qisas almağında səylə yardım etsələr, mən onları öz kamına çatdıraram".³⁴ Cebu xaqan³⁵ elçiyə cavabında belə deyir: "Onun [İraklinin] düşmənlərindən mən qisas almağa çıxaram və öz igid ordum ilə özüm onun yanına gələrəm. Mən onun arzusuna uyğun olaraq, onun istəyini vuruş-döyüşümlə, öz qılınc və yayımla yerinə yetirərəm".³⁶

Orta əsr gürcü, ərəb, Bizans və erməni mənbələrindən göründüyü kimi, 627-ci ildə, son İran—Bizans müharibəsinin qızgın çağında İrakli Tiflisə gəlir və yeni müttəfiqlər mühasirəyə alınmış şəhərin divarları yanında görüşürlər.³² Xəzərlərin İraklini necə qəbul etmələrini E.Gibbon gözəl təsvir etmişdir.³⁸

Elə o zaman, 628-ci ildə edam edilmiş II Xosrovun yerinə İran taxtına onun oğlu Şiruyə (II Qubad) çıxır və 25 il İranda höbsdə qalan Arran katolikosu Viro Arrana qayıdır.³⁹

Qafqaz Albaniyasının (müqəddəs Şupxaqışodan sonra) on dördüncü katolikosu olan Viro⁴⁰ bu ölkənin tarixində xüsusi yer tutur. Lakin onun fəaliyyəti, xüsusilə də ömrünün son beş ili (626—630-cu illər) indiyədək tədqiqatçıların nəzərindən qaçmışdır.

Mənbələrdə göstərilir ki, Sasanı padşahı II Xosrovun 628-ci ildə ölümündən sonra onun xələfi Şiruyə "atasının sa-

ray həbsxanasında yatan kişilərin hamısını evə buraxdı".⁴¹ Bu məhbuslar arasında Albaniya katolikosu Viro da var idi. "O, müdrik, dahi bir şəxs, fəzilət sahibi idi; böyük, şahane işlərdə, müdrik məsləhətlər verməkdə onun cald yazan qələm tək iti dili var idi. Onun mülayim danışığı sadə adamların, xalqın xoşuna gəlirdi. O, filosof kimi danışar, söhbətini ibrətamiz ifadələrlə bəzərdi; dili zərli sap üstə dürrə bənzər ibrətli rəvayətlər qoşub söylərdi. O, fars dilinə tərcümə işində xüsusilə mahir idi, bu dili Xosrovun sarayında 25 il həbsdə olarkən mükəmməl öyrənmişdi".⁴²

Gördüyümüz kimi, salnaməçi təmtəraqlı ifadələr işlətməkdə xəsislik etməyib; salnaməçinin Viro haqqında yazdığına çoxu alban kilsə başçısının şənini yüksəltmək üçün olsa da, biz Vironun həqiqətən ağıllı bir dövlət xadimi olduğunu qeyd etməyə bilmərik: onun kilsə və dövlət başçısı vəzifəsindəki bütün fəaliyyəti bunu göstərir. Arran xalqının təşəkkül tarixində, onun birləşməsi prosesində Vironun rolu o qədər böyükdür ki, orta əsrlərdə Azərbaycanın ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Viro haqqında tarixi mənbələrdəki materialların verdiyi imkan daxilində daha ətraflı danışmaq lazımdır.

602-ci ildə Foka Bizans imperatoru Mavrikinin (582–602-ci illər) öldürərək imperiya taxtını ələ keçirir. Bundan istifadə edən II Xosrov Mavrikinin intiqamını almaq bəhanəsi ilə Bizansa müharibə elan edir və bu müharibə II Xosrov devrilib öldürülənədək davam edir. İlk dövrdə Sasanilər müvəffəqiyyət qazanıb, Bizansın demək olar bütün Kiçik Asiya torpaqlarını, habelə Misiri tuturlar. Sasani qoşunları hətta imperiyanın paytaxtı Konstantinopola yaxınlaşırlar. Lakin Foka öldürüldəndən sonra imperiya taxtına çıxan I İrakli (610–641-ci illər) xəzər xaqanı ilə ittifaq bağlayır və görəcəyimiz kimi, müharibə 629-cu ildə İranın tam məğlubiyyəti ilə qurtarır.⁴³

İranla Bizans arasında gedən müharibədən istifadə edərək 603/4-cü ildə Albaniyada Sasani hökumranlığına qarşı üsyan qalxır. Lakin II Xosrov üsyan etmiş Albaniya xalqına çox tez divan tuta bilir. Üsyan rəhbəri katolikos Viro "İran şahı əleyhinə ayığa qalxmış baş Ağvan əyanlarının qiyamında ittiham edilir; [onların] çoxu məhv olur: bəzisi qılınədan, bəzisi sikəstlikdən, bəziləri də uzaq ölkələrə sürgün edilir".⁴⁴

Viro II Xosrovun cəza dəstələrindən qaçıb gizlənə bilir. O, imperiyanın paytaxtı Ktesifona (Mədəinə) qaçır və orada II Xosrovun arvadı xristian⁴⁵ məlikə Şirinin himayəsinə sığınır, onun himayəsi sayəsində Viro ələ keçmiş knyazların əksəriyyə-

tinin aqibətindən qaçına bilir.⁴⁶ Məlikə Şirin "çox səylərdən sonra şahın ona xatir Vironun canından keçməsinə nail olur", lakin II Xosrov şört kəsir ki, Viro ömrünün sonunadək "öz ölkəsinə qayıtmayacaq və sarayda nəzarət altında qalacaq. O, (Xosrov) Vironun patriarx gəlirlərini əlindən almadı, onu katolikos ləqəbindən məhrum etmədi".⁴⁷

Təəssüf ki, "Ağvan tarixi"ndən savayı heç bir mənbə Sasaniyənin zülmünə qarşı Albaniya üsyanı haqqında məlumat vermir. Lakin "Məktublar kitabı" həmin illərin hadisələrinə bir qədər işıq salır. 606/7-ci ildə Gürcüstan katolikosu Kürion Dvində olan Virk⁴⁸ (İberiya) mərzbanı Smbat Baqratuniyə belə məzmununda bir məktub yazmışdı: "Tsurtav yepiskopu Moisey öz pis əməllərinə görə gecə gizlicə [alban] qiyamçıları tərəfinə qaçaraq Vaqramın [Vironun] yanına gəldi və etdiyi bu cür pis hərəkətilə arilər ölkəsinə (yeni İrana — Z.B.) böyük ziyan vurdu".⁴⁹ Amma yepiskop Moisey, özünü doğruldaraq həmin Smbata yazır: "Mən Vaqramın yanında olmamışam. Lakin sən cənaba bildirirəm ki, Vaqram mənə yazmışdır: "Sənin kilsədən uzaqlaşmağın böyük bir işdir, indi ki, sən çıxıb getmişsən, yolunu gerek bizə tərəf salasan. Burada [Albaniyada] kilsənin mülkü var; bu mülk səni də təmin edə bilər". Mən bu məktubu katolikos Abraama (607—615-ci illər) göstərdim, sən hakimə də göstərirəm, mən elə buradaca cavab verdin. Mən [Vaqram-Viroya] dedim nə üçün oradan getdim — Sizin yanınıza gəlmək üçün — axı sizin [albanların] etiqađı onların [gürcülərin] dini etiqađı ilə bəndir".⁵⁰

Zənnimizcə, bu iki yazı parçası Vironun (Vaqramın) Albaniyadakı üsyanın rəhbəri olduğuna şübhə etməməyə əsas verir.⁵¹

Ktesifonda II Xosrovun yanında əsir kimi qalan Viro Şirinin himayəsindən istifadə edərək, yanına gələn adamları qəbul edir, vətəni haqqında məlumat alır, müxtəlif dini mübahisələrdə iştirak edirdi.

612/13-cü ildə İran məclisi adlanan dini bir məclis keçirilir, bir-birinə düşmən olan iki təriqətin keşişləri II Xosrovun təklifi ilə xalkedon və antixalkedon məclislərinin mahiyyətini yığıncaqda aşkar etməli və bir "nəticəyə gəlməli idilər". Bu məclisdə xalkedonçular arasında Albaniya katolikosu Viro da var idi.⁵² Asogik qeyd edir ki, həmin məclisdə "xalkedon məclisininin tələfinə etiqađ edən və Paytakaraada İran şahının sarayında məhbus qalan Albaniya katolikosu [Viro] da iştirak edirdi".⁵³

Viro həbsdə ikən II Xosrovdan Mihranilər⁵⁴ xanədanından olan Albaniya knyazlarına "Girdiman hakimi və Albaniya ölkəsinin knyazı" ləqəbini bəxş etməsi haqda bir sərəncam verməsinə nail olur.⁵⁵ Bu titul 627-ci ildə Ktesifonda (Mədəində) "Albaniya katolikosu Viro tərəfindən xaçaçuran edilən"⁵⁶ Varaz-Qriqora ilk Albaniya knyazı seçilərkən verilir.

Bəzi alimlərin Viroya verdiyi xarakteristikanın qeyri-dəqiq olduğunu burada qeyd etmək lazımdır. M.İ. Artamonov belə güman edir ki, onun monofizit Varaz-Qriqoru xaçaçuran edən Viro üçün, xalkedonçu Bizans imperatoru I İraklinin⁵⁷ Varaz-Qriqoru ikinci dəfə xaçaçuran etməsi xoşa gəlməyən bir hal ola bilərdi.⁵⁸ Gördüyümüz kimi, Viro da xalkedonçu idi və Varaz-Qriqorun İrakli tərəfindən bir də xaçaçuran edilməsi alban kilsəsinə Gürcüstanın da aid olduğu Xalkedon baş kilsəsinə daha çox bənd edir.⁵⁹

Albaniya tarixində baş verən sonrakı hadisələr⁶⁰ təsdiq edir ki, Albaniya kilsəsi məhz katolikos Vironun hökmranlığı dövründən etibarən Xalkedon kilsə mövqeyində durur.⁶¹

25 illik həbsdən azad olunduqdan sonra Viro vətənə gedir. Vətən hüdüdlərinə gəlib çatdıqda o, öz yeparxiya kilsələrinin qarşısında səcdə edib qapı və döşəmələrini qucaqlayır, sel kimi göz yaşları axıdıb, onları diz çökərək torpaq üzərinə tökürdü.⁶² Lakin katolikos "bir az istirahət edib həsrətini çəkdiyi" doğma yurdunu "doyunca görə" bilmir, çünki o, "dəhşətli kəndər, zəhmət və məşəqqətlərlə üzleşməli, çox keçmədən isə baş verən dağıntını görməli olur".⁶³

Məlum olduğu kimi, 627-ci ildə, Vironun azad olmasına bir il qalmış, Bizans ilə xəzərlər arasında İrana qarşı bağlanan hərbi ittifaqa görə Xəzər orduları Zaqafqaziya ərazisinə öz ilk böyük basqınına edir. Bizans tarixçisinin bildirdiyinə görə, "İmperator İraklinin Sasanilərlə müharibəsi zamanı İrakli xəzərlər adlanan şərq türkləri ilə ittifaq bağladı. Onlar xaqandan sonra ən böyük şəxs sayılan [Cebu Xaqanın] rəhbərliyi ilə Atrpatakan əyalətinə soxuldular.⁶⁴ Xəzərlərin bu hücumu "Ağvan tarixi"ndə öz əksini tapıb; orada deyilir: "xəzərlər İraklinin buyruğuna əsasən saysız-hesabsız qoşunlarla ölkəmizə [Albaniyaya] basqınlar edirdilər".⁶⁵

Ölkəyə soxulan xəzərlər birinci zərbəni Dərbəndə endirdilər. Şəhəri uzun müddət mühasirədə saxladıqdan sonra onlar Dərbəndin "əcaib divarlarını" dağıdırlar; halbuki bu divarları çəkmək üçün İran şahları memarlar səfərbər edib, bir çox müxtəlif materiallar axtarmaqla ölkəmizi [Albaniyanı] üzüb

taqətdən salmışdılar".⁶⁶ Xəzərlər şəhəri alarkən əhaliyə qarşı elə rəhmsizlik göstərirlər ki, Albaniya əhalisi arasında çaxnaşma başlanır. Çoxlu adam öz ev-əşiyini, əmlakını atıb, buraxıb ölkənin paytaxtı Partava üz qoyur, lakin xalq "yirtici canavarlardan" o qədər qorxmışdu ki, artıq "keçilməz Arsax dağlarında özüne sığınaq yer axtarmağa başlayır". Xəzərlər isə Partavı alıb, "baş verənlərdən, xəbər tutaraq, qaçanları təqib edir, onların bir hissəsinə yetişib çatırlar".⁶⁷ Albaniya ərazisini işğal etdikdən sonra xəzərlər Tiflis üzərinə gedirlər və burada imperator İraklinin orduları ilə görüşürlər.⁶⁸

Qış başlananda xəzərlər "padşah [İrakli] ilə birlikdə qatlaşmalı olduqları əziyyətlərə tab gətirməyərək yavaş-yavaş sürüşüb getməyə başlayır və nəhayət, onu tərk edib qayıdır".⁶⁹ Lakin qırx minlik xəzər ordusu Tiflisdən çəkildəndən sonra Qafqaz dağ ətəklərində — Qəbələ rayonunda qışlayaraq, Albaniyada qalmaqda davam edir. Aradan bir neçə ay da keçmir ki, "ikinci dəfə şimal küləyi əsməyə başlayır... və şimal yirticisi"⁷⁰ (xəzərlər—Z.B.) özünün qaniçən bala qartal Şat ilə yürüşə çıxır".⁷¹

Albaniya üzərinə ikinci dəfə ordu göndərəndə Xəzər xaqanı öz oğlu Şata belə tapşırıq verir: "Əgər onların ölkəsinin [Albaniyanın] hakimləri və əyanları mənim oğlumun qabağına çıxıb qarşılansalar, öz ölkələrini onun tabeliyinə versələr, şəhərləri, qalaları və ticarəti mənim qoşunlarıma təslim etsələr, onda siz də onlara yaşayıb mənə qulluq etməyə imkan verərsiniz. Yox, əgər belə etməsələr, onda qoy sizin gözünüzün 15 yaşından yuxarı kişi nəslinə rəhmi olmasın və uşaqları (15 yaşınadək oğlanları—Z.B.) qadınlarla bərabər mənə və özünüze qul və nöker kimi qoruyub saxlayarsınız".⁷²

Albaniyaya soxulan Şat İran şahının canişini Albaniya mərzbanı Sema Vştnasın və katolikos Vironun yanına elçilər göndərib, onlardan ölkəni onun tabeliyinə verməyi tələb edir. Mərzban Şatın ultimatumunu rədd edir və "bütün maldövlətini və ölkədən oğurladığı bir çox şeyləri özü ilə götürüb canını qurtararaq İran ölkəsinə qaçır".⁷³

Mərzban qaçdıqdan sonra, Albaniyanın yeganə başçısı olaraq qalan katolikos Viro "ölkəni dağıntı və fəlakətdən xilas etmək üçün"⁷⁴ xəzərlərlə danışığa girir və bu məqsədlə 629-cu ilin mart-aprelində Şatın qərargahına gedir.

Viro İran şahına məktub göndərərək xəzərlərə qarşı kömək istəyir və Ktesifondan cavab və kömək gələndək Şat ilə danışıqları ləngidib uzatmağa başlayır. Lakin katolikos əbəs yerə

İrandan cavab gözləyirdi — şah sarayı taxt üstündə daxili çəkişmə ilə məşğul idi; odur ki, Vironun çağırışları diqqətsiz qalır.

Xəzərlər Vironun taktikasını tez başa düşdülər və damşıqları kəsib "[Albaniyanın] müxtəlif vilayət və kəndlərini, axar su və çaylarını, bulaq və meşələrini, dağ və dərələrini qabaqcadan püşk ilə öz aralarında bölüşdürürlər və müəyyən bir vaxtda hamılıqla dağıdıcı basqınlarına başlayırlar. Ölkəmiz başdan-başa lərzəyə gəlib titrəyirdi".⁷⁵ Bu dəfə Arsax vilayətinin keçilməz dağları belə Albaniya əhalisini xilas edə bilmədi; halbuki yadellilərin hücumu zamanı adamlar həmişə bu dağlarda gizlənərdilər.

Basqınların qızgın çağında xəzərlər ikinci dəfə Vironun yanına elçilər göndəririlər. Elçilərin başçısı katolikosa belə deyir: "Mən əmr etdiyim kimi hərəkət et (yəni ölkəni təslim et.—Z.B.), onda sən, sənin evin və sənin torpağında qalanların hamısı nicat tapar. Əgər boyun qaçırsan, mənim əmrimlə səni tutub zorla yanıma gətirəcəklər".⁷⁶ Onda katlikos Viro "padşah xanədanından olan bütün baş şahzadələri və bu [Alban] məmləkətinin əyanlarını, əyalətlərin hakimlərini, kəndxudaları, habelə keşişləri, dyakonları və başqa ruhaniləri öz yanına çağırır", ölkənin gələcək taleyi haqqında onlarla məsləhətləşmələr aparır. Viro tezliklə qərar qəbul etməyi tələb edir, "çünki gələn elçi onu buna məcbur edirdi".⁷⁷ Yığıncağa gələnlər, katlikosun nüfuz və müdrikliyinə tam etibar edərək, ondan yubamadan qərar qəbul etməyi xahiş edirlər. Onda Viro toplaşanların hər birinə var-dövlətinə görə ona "qızıl, gümüş və libaslar" gətirməyi təklif edir tapşırır ki, Albaniyanın müqəddəratı məsələsi həll olunduğu üçün heç kəs xəsislik edib sərvətini gizlətməsin.

Viro Xəzər ordusunun bütün rütbə sahibləri və əyanları üçün çoxlu miqdarda olan hədiyyələri arabalara yükləyib, Albaniyanın bütün adlı-sanlı adamlarını onunla birlikdə düşmən düşərgəsinə getməyə məcbur edir və bildirir ki, bunu etməkdən məqsəd ondan ötrüdür ki, sizinlə birlikdə bir təbəə sifətilə onun [xaqanın] yanına gedişimiz ona daha inandırıcı görünsün".⁷⁸

Viro alban əyanları ilə Şatın Partava yaxınlığında yerləşən ordugahına sağ-salamat gedib çıxır. Burada Xəzər mənəb sahibləri "hədiyyələri əllərinə alıb, tək-cə katlikosu şahzadənin oturduğu içəri çadıra apardılar".⁷⁹ Şahzadə hədiyyələri alıb, Viroya deyir ki, öz qoşunlarına düşərgələrinə qayıtmaq və basqınları dayandırmaq əmri verəcək. Lakin katlikosdan tələb e-

dir ki, ölkənin bütün qaçqın əhalisi öz yerlərinə qayıdıb öz işləri ilə məşğul olsun və vədə verir ki, bu gündən etibarən "xəzər xaqanının əbədi mülkü" sayılan ölkənin bundan sonra talan olunmasına son qoyacaq".⁸⁰

Viro ölkəni dağılmaqdan xilas etmək xatirinə Şatın bütün tələblərini qəbul etməyə məcbur olur və Albaniya əyanları adından ona belə deyir: "Biz — mən və ölkənin bütün əhalisi — sənə atanın və sənə bəndələrinik. Bizə öz növələrin kimi rəhm et və öz qılıncını bizim üstümüzə götür ki, biz Sasaniyələrə qulluq etdiyimiz kimi sənə atana və sənə qulluq edək".⁸¹

Şatın bu münasibətlə düzəltdiyi böyük qonaqlıqda katolikos Viro endən Albaniyanın bütün yaşayış məntəqələrinə xəzər canişinlərini göndərməyi xahiş edir ki, onlar xəzərlərin bundan sonrakı basqınlarına mane olsunlar və Albaniyanın artıq xəzərlərin tabeliyinə keçməsi ilə əlaqədar o, Şata: "Sənə qoşunların tərəfindən əsir alınıb çadırlarında saxlanan kişi və qadınları, oğlan və qızları atalar öz oğullarından, analar da öz qızlarından ayrı düşməsinlər deyə azadlığa buraxmaq"⁸² barədə sərəncam vermək tələbi ilə müraciət edir.

Vironun bu xahişi yerinə yetirilir və bütün alban əsirləri buraxılır. Bundan əlavə Viro, Cebu xaqanın oğlu Şat Xəzərin yanında Ermənistan və Gürcüstandan olan əsirləri də buraxdırır.⁸³

Beləliklə, Albaniya, "İran şahı Ərdəşir Qubad oğlunun ikinci ilində, o, hələ öz iradəsi ilə şahlıq edərkən",⁸⁴ yəni 629-cu ilin sentyabrı ilə 630-cu ilin apreli arasındakı dövrdə, xəzərlər tərəfindən istila olunur.

Xəzərlərin Albaniya üzərinə etdikləri dağıdıcı basqınları və əhalinin kütləvi surətdə qovulub aparılması nəticəsində ölkədə heç kəs torpağı becərməklə məşğul olmurdu, buna görə də 630-cu ilin yazında "üç sərkərdə — Aclıq, Qılınc və onların köməkçisi Ölüm Albaniyanı" tutur.⁸⁵ Ölkəni epidemiyalar bürüyür. Əzab çəkən xalqa kömək etmək üçün katolikos Viro yənidən öz səy və bacarığını işlətməli olur. O, "xəstəliyə tutuluların acı dərdinə günlərlə göz yaşları axıdırdı"⁸⁶ və görünür, özü də xəstəliyə tutulur. Katolikos Viro 630-cu ildə epidemiya zamanı ölür.

Orta əsr Albaniyasının görkəmli xadimlərindən biri olan və Mxitar Qoş demişkən "xeyrxahlığı ilə parlayan pak insan" katolikos Vironun həyatı bu cür sona çatır.⁸⁷

Ölkəyə üz vermiş dəhşətli fəlakətə baxmayaraq, xəzərlər Albaniyadan bac almaqda davam edirdilər. "Şimal əmiri" —

xəzər xaqanı "qızıl, gümüş, dəmir filizi və mis çıxarmaqda biliyi olan müxtəlif peşə sahiblərini tapmaq üçün öz nəzarətçilərini göndərir. İran şahlarının kadastrına uyğun olaraq tacirlərdən, böyük Kür və Araz çayları balıqçılarından alınan vergi və dirhəm (didrakmayk) məbləğini müəyyən etdi".⁸⁸

629/30-cu ildə xaqan, yoxlama vaxtı ölkədəki ərzaq ehtiyatından heç bir şeyin ondan gizlədilmədiyini yəqin edəndən sonra, Ermənistan və onunla qonşu ölkələr üzərinə yürüşə hazırlaşır və hücumə keçir. Əvvəlcə, Çorpan Tarxanın⁸⁹ başçılığı ilə qabağa üç min nəfərlik bir dəstə göndərir ki, dəstə onun üçün təhlükəsiz bir yol hazırlasın, sonra da özü qoşunları ilə yürüş edir.⁹⁰ Sevan gölü yaxınlığında xəzərlər "10 min nəfərlik İran qoşununu məğlub edib, meyitlərin üzərindəki şeyləri qarət edir, atların bəzək şeylərini, nizələri, qızıla tutulmuş qılınc, qalxan və yunanlıların məharətlə düzəlttikləri paltarları yığıb götürürlər və bunların hamısını öz aralarında bölüşdürürlər".⁹¹

M.İ.Artamonov belə hesab edir ki, xəzərlərin Albaniyadakı üçillik hökmranlığı bununla başa çatır və beləliklə, xəzərlərin bu ölkədəki A.Y.Krımskinin⁹² iddia etdiyi kimi, "yüzlük hökmranlığı barəsində heç söz də ola bilməz".⁹³ Öz iddiasını əsaslandırmaq üçün o, M.Kaqankatvatsiyə istinad edir; həmin müəllif yazır ki, 10 minlik İran ordusunu darmadağın etdikdən sonra, xəzərlər yenidən "keçidlərlə üç məmləkətə — Ermənistan, Gürcüstan və Albaniyaya üz qoyurlar",⁹⁴ lakin "məğlub olurlar".⁹⁵

Xəzərlər tarixinə dair son tədqiqatında M.İ.Artamonov xəzərlərin Albaniyada qalmaları müddəti barədə öz əvvəlki nöqteyi-nəzərini dəyişərək deyir: "Zaqafqaziya türküt (xəzərlər—Z.B.) haqqında "Alban tarixi"ndəki ətraflı məlumat bununla (xəzərlərin məğlubıyyətindən sonra—Z.B.) bitir, sonrakı şeylər isə işarə və eyhamlardan toxunmuşdur".⁹⁶

L.N.Qumilyevin⁹⁷ fərziyyələrinə əsaslanaraq M.İ.Artamonov bu faktı əsassız hesab edir ki, "M.Kaqankatvatsi L.N.Qumilyevin "türkütlerini" "xəzərlər adlandırır və xəzərlərin qısa müddət Albaniyada olmamasını 630-cu ildə Qərbi türküt xaqanlığındakı hadisələrlə əlaqələndirir".⁹⁸

Lakin M.İ.Artamonovun bu fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, xəzərlər məğlubıyyətə uğradıqdan sonra Albaniyanı həmişəlik tərk etmişlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, hələ Xosrov Ənuşirvan dövründə Albaniyaya 10 min xəzər köçürülmüşdü, xəzərlərin əlində olan Qəbələ⁹⁹ şəhərində isə onların inzibati mərkəzi yerləşirdi,¹⁰⁰

çox ehtimal ki, xəzərlər cənuba etdikləri növbəti hücum zamanı məğlubiyyətə uğradıqdan sonra M.İ. Artamonovun dediyinə zidd olaraq, Albaniyanı tərk etmədilər, sadəcə olaraq öz əvvəlki məntəqələrinə, ərazisində məskun olduqları yerə — Qəbələ rayonuna qayıtdılar. Burada onlar öz soyğunçu yürüşləri üçün əlverişli hadisələrin baş verməsini gözləyərək, çox ehtimal ki, qərbdə Gürcüstan sərhədlərinədək, cənubda isə Kür çayınadək uzanan, şübhəsiz, böyük bir ərazini nəzarət altında saxlayırlar. Şərqdə öz mərkəzi hakimiyyətlərilə daimi əlaqə saxlayaraq onlar təkcə Dərbənd keçidini deyil, Dərbənddən qərbdəki bütün dağ keçidlərini (Ağbulaq, Salavat keçidləri, Bazardüzü dağında iki keçidi) də ciddi nəzarət altına alırlar, çünki bu keçidlərdən ən qısa müddətdə Albaniya ərazisinə qoşun yeritmək olardı.

Xəzərlərin Arran əhalisinə olan münasibətinə "Azərbaycan tarixi" ndən verilən izahat müəyyən heyrət doğurur, çünki burada deyilir ki, İrandan Bizans arasındakı müharibələr zamanı xəzərlər "albanlarla dostlaşıb onlarla birlikdə Bizans qoşununun düşməncəsinə qarşıladılar".¹⁰¹ Gətirilən material isə bunun əksini göstərir.

Beləliklə, deyilənlərə yekun vuraraq, belə nəticə çıxarmaq olar ki, ərəb basqını zamanı Azərbaycanın bütün cənub hissəsi Sasanilər imperiyasının tərkibində qalmaqda idi. Azərbaycanın şimalı (Arran, Albaniya) isə Qafqazın dağ ətəklərində məskən salmış xəzərlərin tez-tez hücumlarına məruz qalırdı. Eyni zamanda ölkədə Sasanilər canişini mərzban qalırdı ki, bu da Albaniyanın İrandan vassal asılılığında olduğunu göstərir. Bununla belə Arran xəzərlərə böyük məbləğlərdə bac verməli olurdu; xəzərlərlə illər boyu aparılan mübarizə isə ölkənin ərəb işğalı zamanı öz rolunu oynamış oldu.

Həm yazılı mənbələr, həm də ələlxüsus arxeoloji materiallar VI əsrin sonu və VII əsrin əvvəllərində ölkənin mədəni siması haqqında bizə məlumat verir. Mənbələr göstərir ki, V əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal hissəsinin (Arran) artıq öz əlifbası olmuşdur¹⁰² və bu əlifba gürcü və erməni əlifbaları ilə ümumi oxşar cəhətlərə malik idi. Hələ V əsrdə Arranda zəngin ədəbiyyat mövcud idi, lakin sonralar bu ədəbiyyat yoxa çıxmışdır.¹⁰³

Arran (Alban) əlifbasında hərflərin sayı barədə bir neçə fikir mövcuddur. Məsələn, N. Karamyants belə hesab edir ki, hərflərin sayı 21,¹⁰⁴ Edlis Minns isə belə güman edir ki, onların sayı 32 olub.¹⁰⁵ Lakin A. Q. Şanidze və digər tədqiqatçı-

lar hesab edirlər ki, hərflərin sayı 52 olmuşdur.¹⁰⁶ Bu heç də o demək deyildir ki, Arranda yalnız bir əlifba, bir yazı olmuşdur. Ola bilsin ki, tapılmış əlifba ölkədə işlənən bir neçə əlifbadan biri imiş; A.Q.Şanidze deyir ki, "Belə bir ehtimal istisna deyil ki, Arranda təkcə bir xalqın deyil, bir neçə xalqın öz milli yazısı olmuşdur".¹⁰⁷

Mingəçevirdəki arxeoloji qazıntılar zamanı tikinti hissələri və saxsı qablar üzərində alban oyma yazılarının bir neçə parçası tapılmışdır. Bunlardan biri Mingəçevirin qədim ibadətگاهی üzərində oyulub yazılmışdı. Bu ibadətğahın ərazi dairəsində tapılan saxsı şeylər üzərində də belə yazılar vardır.¹⁰⁸ Bundan başqa üzərində 21 hərfi işarədən ibarət alban yazısı olan kirəmit parçaları,¹⁰⁹ qırmızı gildən düzəldilmiş və çox ehtimal ki, üzərində alban yazısı olmuş dolça divarının bir parçası,¹¹⁰ 67x62 ölçüdə və üzərində 62 hərfi işarə olan böyük bir daş və 49 hərfi işarə olan gil şamdan tapılmışdır.¹¹¹

Bu cür gil parçalarının tapıldığı yer təkcə Mingəçevir deyildir. İ.M.Cəfərzadənin qədim Gəncədə qazıntı zamanı tapdığı saxsı qırığının üst tərəfində qabarıq şəkildə basma bir yazı vardır (hələ oxunmayıb); bunun hərfləri "erməni və gürcü, bəlkə də alban əlifbasının hərflərini xatırladır".¹¹²

A.Şanidzenin göstərdiyi kimi, alban yazısı məsələsini aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan ərazisində bir çox məbəd xərəbələrini tədqiq etmək lazımdır. Lakin alban əlifbasının (yazısının) varlığı şübhə doğurmur.

V əsrdə Arranda uşaqların oxuması üçün məktəblər var idi. "Ağvan tarixi"ndə, məsələn, belə bir məlumat var: "[padşah] Vaçaqan əmr etdi ki, cadugərlərin, sehrbazların, bütperəst kahinlərin, ağılayanların uşaqlarını yığıb onlara dini ayinləri öyrətmək üçün məktəbə göndərsinlər. [O, bütün oğlan uşaqlarına Rustak adlanan öz kəndində bir yerə toplaşmağı əmr etdi, onlar üçün təqaüd kəsdi, onlara məktəb müdiri təyin etdi və onlara xristianlığı öyrətmək əmri verdi].¹¹³ O, kəndlərə gələrkən tez-tez məktəblərə gedər, sehrbaz və bütperəst kahinlərin uşaqlarını başına toplayar, onu əhatə edən camaata — kimisi əlində kitab, kimisi yazı lövhəsi tutub dayananlara ucadan bir-birinə oxumağı əmr edərdi, özü isə böyük bir xəzinə tapmış kimi sevinib fərəhlənərdi".¹¹⁴ Bu məktəblərdə rahiblər "maaşla"¹¹⁵ dərs deyirdilər, başqa sözlə maarifçi rolunu ruhanilər yerinə yetirirdilər.

E.Ağayanın alban təqviminə¹¹⁶ aid tədqiqatı göstərir ki, albanların öz tarix hesabı var idi.

Mingəçevirdəki qazıntılar zamanı tapılmış alban əlifbalı yazı parçaları təsdiq edir ki, V–VII əsrlərdə Arranın öz yerli yazısı var idi və bu yazı ölkədə ərəb hökmranlığı qurulana qədər mövcud olmuşdur. Belə ehtimal etmək olar ki, Arranda yazılı mənbələr və ədəbiyyat xəlifə Əbd ül-Malikin (685–705) hökmranlığı dövründən başlayaraq məhv edilməyə və ya sıxışdırılıb aradan çıxarılmışa məruz qalır.¹¹⁷ Onun vaxtında divanxanalar ərəb dilinə keçir və alban yazısı, fars və Xarəzm yazıları kimi əhali içərisində mədəni təbəqənin zəifliyi və qriqoryan kilsəsinin təzyiqi üzündən sıxışdırılıb unudulur və təbii yolla məhv olur. Erməni dili alban dilini əvəz edir.¹¹⁸

VII əsrdə "Ağvan tarixi" tərtib olunmağa başlanır;¹¹⁹ əsərdə xalq yaradıcılığı nümunəsinə — "zəmanəmizə kimi gəlib çıxmış yeganə qədim mənzum poema",¹²⁰ şair Davtakin "Böyük knyaz Cavanşirin ölümünə"¹²¹ yazmış olduğu mərsiyə şerinə də təsadüf edilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əgər Azərbaycanın Sasanilər imperiyasının bir qismi (əyaləti) olan cənub hissəsi ərəblər tərəfindən işğal edilərək Xilafətin digər vilayətləri kimi, xəlifələrin valiləri vasitəsi ilə idarə olunurdusa, Arranın isə ərəb hücumu ərəfəsində uzun müddət Mihranilər nəslinə mənsub öz hökmdarları var idi və bunlar nominal olsa da, VIII əsrin əvvəlində də bütün ölkəni, ya da onun bir hissəsini idarə edirdilər.

Mihranilər nəslinin yüksəlməsi VI əsrin axırına və VII əsrin əvvəllərinə təsadüf edilir. Orta əsrlər müəlliflərinin göstərdiyinə görə, gələcək sülalənin banisi Mihran Sasanı şahı II Xosrovun qohumu idi. Atası IV Hürmüzün (579–590)¹²² qatillərinə divan tutan Xosrovun qisasından canını qurtarmağa çalışaraq, "Xosrovun qohumu Mihran"¹²³ qaçıb Albaniyaya gedir və özü ilə 30000-ə yaxın ailə aparır. O, Uti vilayətinə gəlib böyük Partav şəhəri yaxınlığında dayanır və xəzərlərin torpağına gedib [İrənin] bu düşmənlərinə qoşulmağa istəyir".¹²⁴

Lakin Xosrov Mihranın xəzərlərlə birləşəcəyi təqdirdə nə kimi təhlükə yaradacağını, görünür, başa düşür və buna görə də M.Kaqankatvatsiyə əsasən, İrənin adlı-sanlı əyanlarının təzyiqi ilə Mihrana aşağıdakı məzmununda bir məktub göndərir: "Qardaşım, mənim vəfalı qardaşım (həzərat)! Ədavət edib məndən uzaq olma. Əgər mənimlə yaşamağa meylin yoxdursa, yaşamaq üçün bu məktub sənə çatanadək ölkədə [Albaniyada] keçdiyin qədər özünə torpaq götür".¹²⁵

Xosrovun qasidi Mihrana gəlib çatdığı yerdə Mihran, M.Kaqankatvatsinin dediyinə görə, Mihravan şəhəri salır.

Sonra Mihran Girdman vilayətinin şimalına gedib, onun 12 hakimini (yerli knyazları—Z.B.) hiylə ilə öz yanına çağırır və qılıncdan keçirərək ölkəyə sahib olur".¹²⁶

Mihranın nəvəsi İgid Vardan¹²⁷ Arranın Eranşahik¹²⁸ sülaləsindən olan keçmiş hakimlərinin son 60 nümayəndəsinə yemək vaxtı "ölüm çörəyi" verib onları məhv edir, bundan sonra bütün Arran tamamilə yeni sülalənin əlinə keçir. O, köhnə sülalədən yalnız öz qızlarından birinin əri olan Zərmilur Eranşahiki¹²⁹ öldürməyib saxlayır.

İgid Vardanın nəvəsi Varaz-Qriqorun təxminən (628—636)¹³⁰ hakimiyyəti dövründə Mihranilər xristianlığı qəbul etmiş və hətta iki dəfə imperator İrakli katolikos Viro tərəfindən xaçaçuran edilmişlər.

Mihranilər sülaləsinin ən görkəmli nümayəndəsi Varaz-Qriqorun ikinci oğlu knyaz Cavanşir idi (637/8—680);¹³¹ onun hökmranlığı zamanı Arranın ərəblər tərəfindən istilası başlanır.

2. Ərəb hücumu ərəfəsində Azərbaycanda sosial-iqtisadi münasibətlər (VI əsrin sonu — VII əsrin əvvəli)

Mənbələrdə Azərbaycan haqqında son dərəcə az məlumat olduğu üçün, ölkənin bu dövrdəki daxili həyatını təsvir etmək çox çətinidir. Cənubi Azərbaycan Sasanilər imperiyasının tərkibinə daxil olduğu üçün onun bütün iqtisadi və siyasi həyatı mərkəzə — şah hakimiyyətinə tabe edilmişdi. Şimali Azərbaycana gəldikdə İran şahının buradakı mərzbanı bacın hər il şah sarayına vaxtılı-vaxtında verilməsinə göz qoyurdu.¹³² Xəzərlərin və ya bizanslıların ölkəyə soxulması ilə əlaqədar mərzban ölkəni tərk etdikdə, bacı yeni müvəqqəti istilaçı ağalar yığırtdılar.

Məlum olduğu kimi, Sasanilər imperiyanın tərkibinə daxil olan xalqların siyasi sərbəstliyini aradan qaldırmağa çalışırdılar. Bunun üçün İran şahları tabe olan ölkələrə canişin — öz mərzbanlarını təyin edirdilər və bütün inzibati, məhkəmə və hərbi hakimiyyət həmin mərzbanların əlində cəm olurdu. Ölkəni idarə edən Sasanilərin dövlət sistemi və ölkənin daxili quruluşu haqqında məlumatı Ərəb xilafətinin müvafiq təsisatlarının fəaliyyətini təsvir edərkən ərəb müəlliflərinin gətirdikləri arayışlardan, Bizans müəlliflərinin əsərlərindəki materiallardan və əpiqraf xarakterli qədim erməni mənbələrindən əldə etmək olar. Lakin bu məlumatların, demək olar, hamısı yalnız ümumi şəkildə verilmişdir.

Azərbaycan Sasani imperiyasının tərkib hissəsi olduğundan torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə, vergi sistemi və s. burada da demək olar, imperiyanın qalan rayonlarında olduğu kimi idi. Şalq hakimiyyətindən yalnız vassal asılılığı olan Arranın İrandan fərqli öz təsərrüfat sistemi var idi və burada əsas rolunu xristian kilsəsi oynayırdı, daha doğrusu, ölkədə vəziyyət təxminən onun qonşuları Gürcüstan və Ermənistanda olduğu kimi idi.

Sasanilərə və xəzərlərə ağır vergilər verməsinə baxmayaraq Arranın yarımüstəqil vəziyyəti onun məhsuldar qüvvələrinin artımını təmin edir, təsərrüfat və mədəni inkişafına kömək göstərirdi.

Arranda yaxşı suvarma sistemi olduğu üçün Kür çayı boyunca torpaqlar çox yaxşı dənli bitkilər və bostan məhsulları verirdi. Geniş torpaq sahələrində üzümlüklər salınmış, zeytun və tut ağacları əkilmişdi, tut ağacları isə toxuculuq sənətinin inkişafına kömək edirdi. Əhali maldarlıq və balıqçılıqla da məşğul olurdu.

Moisey Kaqankatvatsi Arran torpağının münbitliyi və yeraltı sərvətləri haqqında belə deyir: "Uca Qafqaz dağları arasında yerləşən Albaniya ölkəsi çoxlu təbii sərvətlərlə dolu və zəngindir. Böyük Kür çayı ölkənin içindən sakit axaraq, böyük və xırda balıq gətirir və sularını Xəzər dənizinə tökür. Onun ətrafında olan çöllərdə bol taxıl və çaxır, neft və duz, ipək və pambıq və saysız-hesabsız zeytun ağacları vardır. Dağlarında qızıl, gümüş, mis və oxra çıxarılır. Vəhşi heyvanlardan şir, bəbir, panter və çöl eşşəyinə, bol quş arasında isə qarqal, şahin və sairəyə təsadüf edilir. Paytaxtı isə böyük Partavdır".¹³³

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Arranda pambıq becərmənin qədim tarixi vardır. Pambıq tarlaları yaxşı suvarılan Şirvan, Mil və Muğan rayonlarında idi. VII əsr "Erməni coğrafiyası"nda tamamilə dəqiq göstərilir ki, Arran "çox böyük miqdarda pambıq istehsal edir".¹³⁴

Arranda mədənçixarma sənayesinin olması onunla bağlı olan metal emalının inkişafına təkan verirdi. Ölkədə "qızıl, gümüş, dəmir filizi və mis çıxarmaqda biliyi olan" çoxlu sənətkar usta vardı.¹³⁵

Cavanşirin Moisey Kaqankatvatsi tərəfindən təsvir edilən knyazlıq dövrü belə güman etməyə əsas verir ki, VI əsrin sonu — VII əsrin əvvəllərində Arranın ictimai quruluşu feodalizmin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə malik idi. Ölkənin ictimai qu-

ruluşu barəsində nəticələri padşah Vaçaqanın (V əsr) və katolikos Simeonun (VIII əsr) kilsə qaydaları ilə müəyyən edilmiş qərarlarının təhlili əsasında çıxarmaq olar. Bu qərarlar Arranda feodalizm quruluşunun bəzi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa kömək edir.

Feodalizm cəmiyyətinin sosial-iqtisadi tarixini öyrənməkdə torpaq sahibliyi formaları ən vacib, ən mühüm məsələdir.

Erkən orta əsrlərdə Arran (Albaniya) feodallarının əsas torpaq sahəsi şəxsi mülkdən ibarət idi; bu mülk kəndli icma torpaqlarını tutmaq nəticəsində və uğurlu müharibə zamanı əldə edilən yeni torpaqlar hesabına arta bilərdi. Bu torpaqlar ən müxtəlif asılılıq şərtləri əsasında, rixtəlif hüquqi əsas və normalara uyğun olaraq feodalların ixtiyarına verilirdi.

Bu dövrdə Arranda hakim siniflər feodallardan (knyazlardan) və ruhanilərdən ibarət idi. Hər bir knyaz öz mülkünün kiçik feodal padşahı olub, öz sarayına və bəzən də şəxsi qoşununa malik idi; qoşun lazım olduqda, knyaza tabe olan camaatdan yığılırdı. Knyaz öz təbəələrinin həyatı ilə özü bildiyi kimi rəftar edirdi. Bəzən knyaz adı şəxsə şah (knyazlar knyazı) tərəfindən müəyyən xidmətlərinə görə verilirdi,¹³⁶ knyaz ona verilən len (mülk) üçün şaha yalnız vergi verirdi; bunu da o, tabeliyində olan kəndlilərləndən yığırdı. Knyazların lenləri vərəsəli olub, bölünməz tam mülkiyyət kimi nəsildə yaşca böyük olanın sərəncamına keçirdi.

Arranın daha çox mülk və torpaq sahələrinə malik ən iri feodalı imtiyazlı silklərin başında duran və bütün ölkəyə sahib olan padşah, başqa sözlə, knyazlar knyazı (böyük knyaz) idi. Məsələn, Bizans imperatorunun Albaniya knyazı Cavanşirə göndərdiyi məktubdan götürülən aşağıdakı parça bunu aydın göstərir: "Sənə, Girdman hakimi və Albaniya knyazı cənab Cavanşirə".¹³⁷ Göründüyü kimi, Cavanşir öz şəxsi mülkiyyətində olan Girdmana sahib idi, ölkənin qalan hissəsini isə idarə edirdi.

V əsrdə özü mülkiyyətçi olan Albaniya padşahı Vaçə ölkəyə rəhbərlikdən uzaqlaşarkən atasından ona qalmış yalnız öz hissəsini — min ailəni özü üçün götürür.¹³⁸ Cavanşir isə ölərkən varis təyin etmədən, öz mülkü — Girdman vilayətini oğulları arasında bölüşdürür, "oğullarından hər birinə sərvət və titul verir, hərəsinə öz sahəsini ayırır".¹³⁹

Padşah və ya böyük knyaz eyni zamanda knyaz hərbi dəstələrləndən ibarət Arran qoşunlarının baş komandanı idi. Bundan

əlavə onun daim onu müşayiət edən öz şəxsi hərbi dəstəsi də vardı.

Böyük knyazdan sonra ən böyük torpaq sahibi Arran kilsəsi idi. Kilsə-monastır torpaqları kilsələrin, monastır və iri ruhani əyanlarının bölünməz və irsi mülkiyyəti idi; onlar "müqəddəs kilsənin irsi" adlanırdı. Kilsə-monastır torpaqları, adətən, padşahın, knyazların, feodalların, onların ailə üzvlərinin etdikləri ianələr hesabına, bəzən ayrı-ayrı varlı kəndlilərin hesabına, habelə kəndli icma torpaqlarının satın alınması, yaxud tutulması nəticəsində genişləniirdi.

Ərəblərin Arrana hücumu ərəfəsində, bəxş edilən hədiyyələrdən varlanıb dövlətlənən kilsə torpaq mülklərinə sahib olmaq məqsədilə feodal və knyazlarla, "hərbi adamlar" adlananlarla açıq mübarizəyə girir. Bəzən bu mübarizə yeni torpaq və kəndlilər əldə etmək, habelə siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək yolunda rəqabət edənlər arasında silahlı vuruşma şəklini alırdı.¹⁴⁰

Hələ V əsrdə, padşah Vaçenin dövründə, "ilk bəhər, cləcə də, xırmanlarda döyülən taxılın, tarlalardan yığılan və anbarlarda¹⁴¹ olan məhsulun, bütün cv heyvanlarının onda biri kilsəyə töhfə edilirdi, torpaq da ona çatırdı".¹⁴²

Ruhanilər natural rüsumlar hesabına yaşayırdılar, padşah Vaçaqanın (V əsr) Aquen yığıncağı tərəfindən qəbul olunmuş "Kilsə qərarları" bunu təsdiq edir.¹⁴³ M. Kaqankatvatsinin qeyd etdiyi kimi, ölkədə vergi verən təbəqə üç qrupa: "varı olanlara", "yoxsullara" və "heç nəyi olmayan kəndlilərə" bölünürdü. Bu bölgü xalq tərəfindən keşişlərə [torpaq] məhsullarının verilməsində qayda olmalıdır. Kim dövlətlidirsə, 4 vahid buğda, 6 arpa və 16 kuzə şirin [çaxır] verir. Yoxsul adam yarım kömbə çörək və imkanı çatdığı qədər çaxır verir; kimin ki, nə əkin yeri var, nə də üzümlüyü, ondan heç bir şey alınmamalıdır. Öz ruhunu şad edərək bundan artıq verənlər isə xeyir iş görmüş olurlar. Evində qoyunu olan bir qoyun, üç qoyununun yununu və bir baş pendir verir; (atı olan bir dayça, qaramalı olan¹⁴⁴ isə bir buzov verir)".¹⁴⁵ Bundan əlavə "azad adam (azad mərd)¹⁴⁶ yaxud kənd sakini və ya ruhani olmayan hər bir şəxs öz ölənlərinə rəhmət duası oxumaq üçün hər il öz imkanı daxilində nəzir gətirməyi unutmamalıdır. Əgər ölənin atı olmuşsa, kim isə [onun əvəzinə] kilsəyə istədiyi bir at verməlidir; əgər onun qaramalı vardısı, onda istədiyi bir öküz verməlidir".¹⁴⁷

Demək lazımdır ki, kilsə nəzir verilən mal-qaranı, xüsusilə də atları çox həvəslə alırdı. Bu, ilk növbədə "əsizadələrə" aid

idi. "Azad adam və padşah nəslindən olan şəxs sağlığında, öz ruhu xatirinə öz əli ilə [kilsəyə] yəhərli və cilovlanmış bir at və bundan başqa xətri istədiyi bir şey verməlidir. Əgər o, bunu öz sağlığında etməsə, ölümündən sonra bunu onun ailəsi etməlidir".¹⁴⁸

Kilsənin nəzir (məcburi nəzir) olaraq at əldə etməyə çalışması onunla izah olunur ki, Qafqaz xalqlarının mərasim və dini ayinlərində at böyük rol oynayırdı. Bu, xristianlığın əvvəllərində bu dinə keçmiş bütperəstlik adətinin qalığıdır; bu cəhət Vaçaqanın "Kilsə qərarlarının" yuxarıda gətirilən maddəsindən aydın görünür.¹⁴⁹

Kilsə başında hədsiz hakimiyyətə malik katolikos dururdu. O, böyük knyaza tabe olmaqdan boyun qaçıra bilirdi; onun adı çox vaxt knyazın adından əvvəl çəkilirdi.¹⁵⁰ Katolikos ölkədə bütün knyazları itaət etməyə məcbur edə bilən yeganə qüvvə idi. Katolikosun qərarlarına tabe olmayan knyazlar kilsədən qovulur, bəzən də məhv edilirdi.¹⁵¹

Aquən dini yığıncağı dövlət və kilsə hüququna dair bir sıra normalar da müəyyən etmişdi. Yığıncaqda qəbul edilən qərarlar ruhanilərdən yalnız "dini nizamnamələri", yəni kilsə qanunlarını "öyrənməyi" tələb etmirdi, eyni zamanda, onlara dünyəvi həyata qarışmağı da tapşırırdı.¹⁵² Məsələn, qərarların 10-cu maddəsində¹⁵³ deyilirdi: "Kişi, üçüncü nəsil qohumluğu çatan qadınla¹⁵⁴ və öz qardaşı arvadı ilə evlənmə bilməz".¹⁵⁵ Feodalların əmlakının irsən yalnız onların oğullarına çatdığı, oğul olmadıqda isə kilsənin həmin əmlaka dövtələb ola biləcəyi nəzərə alınarsa, "belə qərarla tamah: vərəsə qadını əmlakdan məhrum edib onu əlindən almaq arzusu ola bilər".¹⁵⁶ Bu səbəbə görə də əcnəbi qız-qadınla nikah qadağan edilirdi.¹⁵⁷

Katolikos Simeonun qərarları kilsənin feodal və "hərbi adamların" təsir və nəzarəti altına düşməsinə qarşı yönəlmişdi, "çünki ilahi qanunlara görə camaatın allah evinə gətirdiyi nəzirlərdən yalnız keşiş və kilsə xadimləri faydalanmalıdırlar. Bu, onların gəliridir! Şərəfəti olmayanlara və ya əskərlərə kilsədə hakimlik etmək ixtiyarı verilməyib, ondan ötrü ki, heç kəs allahın kilsəsini şərəfətsizlərə və ya əskərlərə tabe etməyə, yaxud onu bir əmlak kimi satmağa, ya da onun əmlakını knyazlara və ya onların hökmdarlarına bir hədiyyə kimi bağışlamağa cürət etməsin; onun üçün ki, şərəfətsizlər və hərbiçilər cəsərət edib kilsəni özlərinə tabe etməsinlər, cəsərət edən isə, lənətə gəlsin".¹⁵⁸

Katolikos Simeonun qərarının bütün maddələrinin başlıca

cəhətini belə bir əmr təşkil edirdi ki, kilsə işləri ancaq keşişlər tərəfindən idarə olunmalıdır, ruhani olmayanların və hərbi adamların kilsə üzərində heç bir hüququ yoxdur və camaatdan onların zor gücünə nəzir almağa ixtiyarı çatmır.¹⁵⁹

Arran kilsəsi çox tezliklə o qədər güclənib müstəqilləşir ki, hökmdarlara — knyaz və feodallara sərəncamlar verməyə, torpaq satılarkən, yaxud varislərə vəsiyyəət edilərkən, "hansı torpağın hansı kilsəyə məxsus olduğu"¹⁶⁰ barədə göstərişlər verməyə başlayır, yəni feodal istəsə də, istəməsə də, torpağın bir hissəsini kilsəyə ayırmalı idi, əks təqdirdə onun kilsə lənətinə tutulmaq qorxusu vardı.

Katolikos və ruhanilər başa düşürdülər ki, kilsənin nüfuzu, onun gücü torpaq mülkünün böyüklüyündən asılıdır, buna görə də onlar heç nədən çəkinməyərək öz mülklərini genişləndirmək naminə hətta ən kiçik fürsəti belə əldən qaçırmamağa çalışırdılar. Məsələn, Arranın knyazlar knyazı Varaz-Trdat tərəfindən Pusan Vex adlı bir süvariyyə bağışlanan kiçik bir kəndin varislik məsələsinə baxılarkən, kilsə işə qarışmış və Pusan Vexi mənəvi pozğunluqda və yalançılıqda ittiham edərək "sübut etmişdi" ki, Varaz-Trdat bu balaca kəndi "öz ruhunun nıcatı üçün müqəddəs xaça" hədiyyə olaraq vəsiyyəət etmişdir.¹⁶¹

Bütün Arran yepiskopluqlara bölünmüşdü. Ruhanilər silki sıralarına yepiskoplardan başqa, ilahiyyatçı alimlər, keşişlər, dyakon və rahiblər də daxil idi. Onlar katolikosun ətrafını təşkil edirdilər. Yepiskoplar əsl ruhani knyazlar olub böyük qüvvəyə malik idilər. Əgər onlardan kimsə hər hansı bidətçi bir təriqətə tərəfdar olub, ya da başqa bir səbəbə görə katolikosun itaətindən çıxardısa, katolikos onu öz rəhbərliyi altında saxlamaq üçün zora əl atardı.

Xristian bir ölkə kimi Arranda ruhani adamların sayca çoxluğu qismən bununla izih olunur ki, burada hər bir knyazın öz xanədan kilsəsində keşişdən tutmuş dyakonlara kimi böyük sayda qulluqçu ruhanilər simasında öz vassalları vardı. Lakin əsas səbəb odur ki, kilsə hakimiyyətə — sərəvətə yol açırdı, buna görə də hamı kilsəyə düzəlməyə can atırdı. Bütün bu ruhanilər kütləsini saxlamaq üçün çox böyük vəsaitə ehtiyac vardı; bu vəsaiti isə din xadimləri qara camaatdan, onu dəhşətli zülmərə məruz qoyaraq qoparıb alırdılar.

Ərəblərin basqın ərəfəsində kilsəyə kənd və əyalətlər şəklində edilən "bəxşişlər" adlı sistem diqqəti özünə cəlb edir. M.Kaqankatvatsi bu "bəxşişlər" barədə demək olar, standart

bir ifadə: "əhalisi ilə birlikdə kəndlər" və "balığı bol olan çaylar" sözlərini təkrar-təkrar işlədir;¹⁶² bu isə kilsə və feodalların mülkləri özləri istismar etdiklərindən və ya icarəyə verdiklərindən asılı olmayaraq, kilsə və feodal hakimiyyətinin iqtisadi xarakterini göstərir, habelə kilsə və feodalların əsas gəlir mənbəyi olan kənd əhalisinə onların münasibətindən xəbər verir. Kilsə və feodallara edilən bəxşişlər çox vaxt kəmə, qolbaq, paltar, mirvari, qızıl, parça, az tapılan heyvan, quş, zinət şeyləri və sairədən ibarət idi.¹⁶³

Arran xalqı başlıca olaraq kənd əhalisindən ibarət idi; onların əksər hissəsi mülki və ruhani knyazların feodal asılılığında idi. Misal üçün, yada salaq ki, padşah Vaçenin bir min təhkimli kəndli ailəsi vardı. Kilsə və feodalların ixtiyarında olan bütün kəndlərin əhalisi, şübhəsiz, təhkimçilik asılılığında idi.

Lakin tədqiq edilən vaxtda Arranda hələ ki azad, amma artıq bir qədər sıxışdırılan kəndlilər var idi. Bu kəndlilər tez-tez öz hüquqlarının açıq (çox ehtimal ki, silaha sarılaraq) müdafiəsinə qalxırdılar. Mübarizə çox kəskin olub, padşah Vaçaqanın hökmranlığı dövründə ona gətirib çıxarır ki, padşah Aquen dini yığıncağını çağırmalı olur; yığıncaqda azad icmaçıların kilsə və feodallarla olan mübahisəsi müəyyən dərəcədə həll olunur. Məhz "əsizadələr" və qara camaat bu yığıncağın çağırılmasına və "Kilsə qərarlarının" qəbul edilməsinə səbəbkar olmuşlar.

Yığıncaqda bir tərəfdən padşah Vaçaqanın özü ilə bərabər Partav, Qəbələ və digər şəhərlərin yepiskopları, xoryepiskopları və keşişləri, digər tərəfdən isə "azad adamlar", "əsizadələr", Arsax, Kaqankaytuk və sair yerlərin qəbilə ağsaqqalları iştirak edirdilər.

"Azad adamların" açıq müqavimətinə baxmayaraq, padşah Vaçaqan öz hökmü ilə əmr edir ki, "hər bir azad şəxs, yaxud kəndli, ya da "əsizadələrdən" olan hər kəs öz öləninin ruhuna il ərzində dua oxutdurmali" və bunun üçün kilsəyə müvafiq nəzir verməlidir.¹⁶⁴ Dini pəhriz qabağı kəndli ət yedikdə, kilsə kəndxuda vasitəsilə kəndlinin öküzünü əlindən alıb keşişə verirdi.¹⁶⁵

Həmin yığıncaqda yepiskoplar və keşişlər padşah Vaçaqana şikayətlənmişdilər ki, azad kəndlilər öz kəndlərinin hər birində iki-üç kilsə və ya monastır tikməklə kilsənin gəlirini dağıdırlar. Padşah Vaçaqan bu məsələdə də həmin kilsələrin bütün gəlirlərinin bütöv prixod camaatını birləşdirən vahid baş kilsəyə verilməsi haqda göstəriş verir.¹⁶⁶

Vaçaqan onda bir vergi ödəyən "azad adamları" da verginin yarısını baş kilsəyə, ikinci yarısını isə öz kənd kilsəsinə verməyə məcbur edir; halbuki əvvəllər onda bir verginin hamısı kənd kilsəsinə verilirdi.¹⁶⁷ Bundan sonra "azad adamlara" öz kəndlərindən keşisləri qovmaq və onların yerinə istədikləri şəxsləri götürmək qadağan olunur.

Qərarın bu və digər maddələri ilə azad kəndlilərin hüquqları xeyli məhdudlaşdırılır və onlar tədricən kilsə və feodallardan asılı vəziyyətə düşürlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq etdiyimiz dövrdə Arranda quldarlıq hələ ləğv edilməmişdi, odur ki, qul və kənzilərin sayı ölkədə olduqca çox idi.¹⁶⁸

Arranda bu silklərdən başqa "hərbi" və "atlı" adlanan adamlar da var idi; bunlar, yəqin ki, müharibə zamanı feodal qoşunu tərkibində padşah ordusu üçün pulla tutulan və kənd yerlərində toplanan bu ordunun özəyini təşkil edən muzzdlu əsgərlərin bir növü idi. Dinclik dövründə bu "hərbi adamlar" heç bir maaş almır, ancaq qarət və qənimətlə dolanırdılar.

Bu silkin kilsənin fəaliyyəti üçün həqiqətən ciddi təhlükə təşkil etdiyini ehtimal etmək çətin deyildir. Buna görə də kilsə bütün səylərini "hərbi adamların" kilsəyə zidd fəaliyyətini cəmləməyə sərf edirdi. Varaz-Trdatın hökmranlığı dövründə katolikos Simeon xüsusi bir qərar çıxarmalı olur; bu qərarla Arran kilsəsinə və onun xadimlərinə tövsiyə olunurdu ki, "şərafətsizlərə, hərbi adamlara, habelə atlılara kilsə üzərində hakim kəsilməyə icazə və yol verilməsin. Heç kəs cəsarət edib kilsənin ixtiyarını onlara tapşırmasın, onlara nə taxıl, nə də başqa gəlir verilməsin". "Şərafətsizlər və hərbiçilər" kilsəyə yaxınlaşmağa cürət etmirdilər. "Şərafətsizlərə və hərbiçilərə nə hakimiyyətə, nə kilsəyə sahib olmaq, nə də ölkəni Allahın qəzəbinə gətirmək hökmü verilməyib ki, ləyaqətsizlər və hərbi adamlar cəsarət edib kilsəni özlərinə tabe etməsinlər, kim cəsarət edərsə, ona lənət oxunsun... ki, heç kəs cürət edib Allahın kilsəsinə şərafətsizliyə və hərbi adamlara tabe etməsin".¹⁶⁹

"Hərbi adamlar" və "atlılar" kilsə xadimlərinin səhlənkarlığından istifadə edərək tez-tez kilsə vəzifələrinə və rahib sovmələrinə soxulurdular; odur ki, onların kilsə nüfuzu üçün törətdiyi təhlükə və əhalini maneəsiz olaraq qarət etmək imkanını artırdı. Buna görə katolikos Simeon kilsə xadimlərini bu cəhətə də ciddi diqqət yetirməyə çağırırdı: "Mən tez-tez belə söhbətlər eşidirəm ki, çox yerdə Allah kilsələrində rahiblər sırasında hərbi adamlar vardır, halbuki bunlar öz bəd əməlləri-

nə görə nəinki kilsənin çörəyini və gəlirini yeməyə, hətta allahın kilsəsinə ayaq basmağa da layiq deyillər... Hərbi adamların kilsə üzərində heç bir ixtiyarı olmamalı, onlar zorla nəzir almamalıdırlar". Kilsənin qayğısına Simeon deyir, "şərəfətsiz adamlar, hərbcilər və atlılar deyil", yepiskoplar və keşişlər qalmalıdırlar.¹⁷⁰

Yuxarıdakı materialdan gördüyümüz kimi, Şimali Azərbaycanda əhalinin "əsizadələr" (azad mərdlər), "hərbi adamlar" və "atlılar" kimi təbəqələri mövcud idi. Cənubi Azərbaycanda eyni kateqoriyanı elə bu kimi "əsizadələr" (azadlar) təşkil edirdilər. Ölkənin həm şimalında, həm də cənubunda əhalinin bu növ təbəqələri padşah və ya knyaz hakimiyyətinin dayağı və arxası olub öz xidmətləri müqabilində onlardan şərti istifadəyə torpaq mülkləri alırdılar. "Əsizadələr" və "hərbi adamlar" xırda zadəganlar olub, yeni əmələ gələn feodallar sinfini təşkil edirdilər; bu sinif müstəqil vəziyyətə və hakimiyyətə malik köhnə əsil-nəcəbli əyanlara nisbətən padşahdan və ya knyazdan daha çox asılı idi.¹⁷¹

Həmin "əsizadələr" və "hərbi adamlar" ölkənin cənubundakı padşahla və ya şimalındakı knyazla hərbi qulluq təəhhüdü ilə bağlı olub, onlara mülk olaraq verilmiş torpaqlarda yaşayan kəndliləri feodal kimi istismar etməklə öz rifahlarını təmin edirdilər. "Əsizadələrin" və "hərbi adamların" hakimiyyət və mülkiyyətinin əsas obyektini öz icması qoruyub saxlamış kənd idi; odur ki, kəndli icması üzvlərini daha artıq istismar edib əsarətdə saxlamaq cəhdi bu adamlar üçün əsas məqsədə çevrilir.

Qəbilə əyanları isə öz növbəsində qəbilə mülklərinə istinad edirdilər, bunların arasında malikanələr başlıca yer tuturdu.¹⁷²

Məhz bu iki qrup arasında izafi məhsulu bölüşdürmək üstündə mübarizə gedirdi, nəhayət, kilsə də bu mübarizəyə qarışır və tərəfləri barışdırmaq bəhanəsi ilə mülklərin çoxunu ələ keçirərək hər iki düşmən tərəfin hərəkətini məhdudlaşdırır.

Təəssüf ki, biz VI—VII əsrlərdə istər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycanda mülkü feodalların xeyrinə əhali üzərinə qoyulan vergilərin miqdarı haqqında heç bir mənbədə məlumat tapmadıq. Sasanilər xəzinəsinin xeyrinə isə mərzbanlar həmin ölkələrdən xərac (torpaq vergisi), gizat (can vergisi, cizyə) və bac alırdılar.¹⁷³ Bu vergilərin, can vergisi və bacların Arranda pul və ya məhsulla alındığını söyləmək çətindir. Sa-

sanilər dövründə ölkədə olan daimi və səyyar sikkəxanalar ölkənin hər iki hissəsi üçün pul kəsirdi; bu isə göstərir ki, lap ərəb istilasına kimi ölkədən vergilər həm məhsulla, həm də pulla alınırdı.

Sasanilərin Azərbaycandan vergi almaq qaydasına gəlinə, bu qayda imperiya əhalisi və torpaq mülklərini xüsusi siyahıya aldırən I Xosrov Ənuşirvan tərəfindən qoyulmuşdu. Bu da Sasanilər xəzinəsinə həm Azərbaycanın hər iki hissə əhalisindən, həm də, ünumiyyətlə, bütün imperiyada yığılan vergilərin alınma üsulunu qaydaya salmaq imkanı verdi. Əgər I Xosrovadək torpaq vergisi¹⁷⁴ əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarından əldə edilən gəlir nəzərə alınaraq, hasilatın üçdə bir, dördüdə bir, beşdə bir və altıda bir hissəsi miqdarında məhsulla ödənilirdisə, I Xosrovun dövründə isə vergi artıq torpağın becərilməsi və suvarılmasından və məhsulun miqdarından asılı idi. Can vergisi əyanlardan, ruhanilərdən və hərbi adamlardan savayı, 20-dən 50 yaşadək bütün əhalidən alınırdı. Can vergisinin miqdarı qəti müəyyən edilməmişdi, onun miqdarı ildə 4 dirhəmlə 12 dirhəm arasında tərəddüd edirdi.¹⁷⁵

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏRƏB HÖKMRANLIĞI ALTINDA

1. Azərbaycanın ərəblər tərəfindən fəthi

642-ci ildə Nihavənd yaxınlığında vuruşma və Sasani ordusunun ikinci məğlubiyyəti, əsasən, onun nəticəsi olaraq baş verir ki, ayrı-ayrı müstəqil vilayətlərdən ibarət olan İran artıq birləşmiş vahid bir dövlət deyildi. Yerli hökmdarlar o qədər güclü və şahdan o qədər müstəqil idilər ki, III Yəzdigerdin çağırışına əməl edib gəlmirdilər, gəlmiş olsalar da aralarında köhnə ixtilaflar başlanardı, nəticədə qoşunlarını çəkib özləri ilə aparardılar. İranın ayrı-ayrı vilayət hökmdarlarının ayrılma əhvali-ruhiyyəsi Sasani imperiyasının dağılmasına son dərəcə kömək edir və onun bir-birindən ayrılmış hissələrinin ərəblər tərəfindən işğalını asanlaşdırır.

İranın ayrı-ayrı vilayətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın hökmdarları mərkəzi hakimiyyətin qeyri-mövcudluğunu nəzərə alaraq, hərəsi ayrılıqda ərəb qoşunu qarşısında təslim olmaq qərarına gəlirdi; bilirdi ki, mənasız müqavimət ancaq qırğına gətirib çıxaracaq. Buna görə də onlar ərəblərə təslim olur, onlarla sülh müqavilələri bağlayır və bac vermək şərtilə şəhərləri, öz təbəələrinin şəxsi əmlak və həyatını qoruyub saxlayırdılar.

Daxili çəkişmə və müharibələrdən zəifləmiş Sasani imperiyası bədəvi ərəb qoşunlarının təzyiqi altında dağılmağa başladı. Sebeos qeyd edir ki, "İran padşahlığı o zaman tənəzzül edirdi və onun qoşunu üç yerə parçalanmışdı".¹

III Yəzdigerd imperiyanın paytaxtı Ktesifonu (Mədaini)

mühasirə edən ərəblərə qarşı Rüstəmin sərkərdəliyi ilə Azərbaycanından 80 minlik bir ordu göndərir. "İran şahının hakimiyyəti altındaki" ölkələrin, yeni Arran və Ermənistanın qoşunları da Rüstəmin komandanlığı altında idi.² Lakin ərəblər İranın bütün başqa qoşunları kimi Rüstəmin qoşununu da darmadağın edirlər. Rüstəm, ermənilərin sərkərdəsi Muşeq Mamikonyan və Sünik knyazı Qriqori həlak olurlar.³

Darmadağın edilmiş ordunun qalıqları, o cümlədən knyaz Cavanşirin komandanlığı altında Ktesifon yaxınlığındakı vuruşmada iranlıların tərəfində iştirak etmiş Arran döyüşçüləri də Azərbaycana geri çəkilirlər. Cavanşirin qoşunları "Ölü suların o tayında"⁴ ərəblərlə vuruşaraq onların üzərində bir neçə qələbə çalmışlar.

Bir müddət sonra Arran qoşun dəstələri Cavanşirin komandanlığı altında İran qoşunları tərəfində yenidən ərəblərlə vuruşa girirlər. M.Kaqañkatvatsi həmin vuruşmanı belə təsvir edir: "Bir neçə gün sonra, Meheqan ayında, milad günü,⁵ onların (ərəblərin) üstünə 30000 atlı və 20000 piyada⁶ hücum keçdi. Kaştandan [Qadisiyyə] çoxlu atlı və 20000 piyada ilə gələn üstləri qalxanlı Həcər oğulları irəliyə atılaraq, İran ordusu ilə vuruşmağa başladı. Arran Sparapeti [Cavanşir] öz igid kişiləri ilə onların [ərəblərin] cərgələrinə soxulub girərək düşmənlərdən ikisini yerə sərdi, özü isə üç ağır yara aldı. Düşməni onu quduzcasına çayadək təqib etdi, o isə həmlələri dəf edə-edə çayı üzüb keçdi".⁷

III Yəzdigerd Cavanşirin igidliyini layiqincə qiymətləndirdi: "ona bayraq, uca səslə kərənaylar, iki qızıl mizraq və iki zərlənmiş qalxan bəxş etdi ki, bunları da həmişə onun qabağında aparardılar. O [Yəzdigerd], Cavanşirə hamıdan yüksək hörmət göstərdi. Onun belinə mirvari ilə bəzədilmiş qızıl kəmər və dəstəsi qızıldan olan qılınc keçirdilər, ona qolbaqlar verib başına gözəl bir tac qoydu. Ona həmçinin mirvari ilə bəzənmiş dizbağı verdi, boynundan da bir neçə sap mirvari asdı"⁸ və i.a.

Bir müddət sonra, "Yəzdigerdin səkkizinci ilində"⁹ Azərbaycan yaxınlığında ərəblərin iranlılarla vuruşu zamanı Cavanşir "üç min nəfərlə" ərəblərə qarşı çıxış edir və yenidən döyüşlərdə fərqlənir, Lakin Sasanilərin son günlərinin gəlib çatdığı Cavanşirə aydın olan kimi o, "onlarla vidalaşib Atrpatakan əyalətinə gəldi", oradan da öz ölkəsinə qayıtdı.

Beləliklə, Cavanşir yeddi il İran şahı tərəfində ərəblərlə vuruşdu və onun igidliyi artıq ərəblərə məlum olur. Buna görə də

sonralar Arrana hücum edərkən ərəblərin siyasəti o dövrün digər hökmdarları arasında məhz Cavanşirin mövqeyi və nüfuzu nəzərə alınaraq müəyyən edilir. Bundan əlavə, ərəblər Cavanşirlə üz-üzə gəlib toqquşarkən onun özünün Sasanilərdən uzaqlaşib onlara qarşı mübarizəyə girişdiyini nəzərə alırlar.

Ərəblərin darmadağın etdiyi Sasanilər dövləti öz mövcudluğunun sonuna çatdıqda məğlub edilmiş İran ordusunun qalıqları şimala doğru, Arrana geri çəkilməyə başlayır və M.Kaqankatvatsinin dediyinə görə, burada möhkəmlənməyə çalışırlar. Geri çəkilməyə onlar Arran əhalisini qarət edir, zorakılıq göstərirdilər. "Düşmənin ön dəstələri tələsə-tələsə onun (Cavanşirin) əyalətinin hüdudlarına ayaq basarkən o, təcili silahlanıb özü şəxsən ordunun başçısı məşhur Geçmazgi (Gelani) məğlub edir. Onun özü və qoşunu əllərində qılınc onları (iranlıları) qırıb tökürlər. Onlardan çoxlu əsir, at, qatır və xeyli qənimət əldə edərək geri dönürlər. Dağlarda onlar bir daha toqquşurlar və bu gün də qələbə ona nəsib olur".¹⁰

Cavanşir iranlılarla uzun müddət müharibə etməli olur. Onlarla vuruşmaların gedişində o, İberiya hökmdarı Atrnersex¹¹ ilə "sarsılmaz ittifaq" bağlayır və gürcü qoşunlarının köməyi ilə Uti və Şakaşen vilayətlərində iranlıları tamamilə qırıb, onların axırına çıxır.

Darmadağın edilmiş iranlılar Sünik knyazı vasitəsilə Cavanşiri mütarikəyə sövq edə bilirlər, bundan sonra o, "böyük İran imperiyasının süqutunu və ilk Şərqi [Arran] padşahlarının müstəqilliyini xatırlayıb, padşahlıq cəlalında onları özü ilə müqayisə edərək, bu fikrə gəlir ki, öz knyazlığını daha heç zaman heç kəsə tabe etməsin".¹² Lakin iranlılar hiylə ilə Cavanşirin atasını ələ keçirir və qarışıqdan istifadə edərək, yenidən Azərbaycandan Arrana hücum edir və əyalətləri bir-birinin ardınca tutmağa başlayırlar.

Şiddətli vuruşmalarda iranlılar yenidən və artıq qəti olaraq məğlub edilib Arrandan qovulurlar. "Yəzdigerd şahlığının 20-ci ilində isə İran imperiyası tamamilə darmadağın edildi; bu, Həcər övladlarının [ərəblərin] aləmşümül müharibələrinin 31-ci ili və Cavanşirin [hökmrənliyinin] 15-ci ili idi".¹³

Ərəb qoşunları ilə yaxın keçmişdə etdiyi vuruşmalardan hələ də təsirlənən Cavanşir ərəblərin Arrana hücumundan sonra onlara qarşı inadlı mübarizəyə başlayır. Cavanşirin bu taktikasına onun atası Varaz-Qriqor etiraz edirdi; Varaz ərəblərlə danışıqlara girməyi qərara alıb, "öz xoşu ilə düşməne tabe olur".¹⁴ Lakin Cavanşir ərəblərin tayfa başçılarını onlara qala-

ları təslim etməyə məcbur etdiklərini və ərəblərə qarşı qiyam törətməsinlər deyə, onların arvad-uşaqlarını girov kimi götürdüklərini gördükdə erməni sərkərdəsi ilə ittifaq bağladı¹⁶ və onu Bizans imperatorunun vassalı olmağa meylləndirir.

Ciddi siyasi vəziyyət qarşısında qalan Cavanşir manevr etməyə cəhd göstərir və imperator II Konstanta (641--668) müraciət edib "kənar bir xalqı yeni təbəəliyə qəbul etmək"¹⁷ təklifi ilə müraciət edir.

Bizans çoxdan arzuladığı bu ittifaqa həvəslə razı olur, çünki cənubdan yaxınlaşan qorxunc təhlükə imperatoru imperiyanın şərq sərhədlərini möhkəmlətmək fikrini çəkməyə vadar edirdi. 654-cü ildə imperator II Konstant ilə Cavanşir arasında bir neçə görüş olur; bu görüşlərdə hər iki tərəfi maraqlandıran ən ciddi məsələlər həll olunurdu. II Konstant bu ittifaqı Albaniya knyazına qiymətli hədiyyələr göndərməklə möhkəmləndirdi. "[II Konstant] ona bəxşiş olaraq gözəl hədiyyələr: söykənəcəkləri qızıla tutulmuş, oyma naxışlı gümüş taxt, zər-baftalı paltarlar, öz kəməmindən mirvari ilə bəzədilmiş qılınc göndərdi. Onu proton-patrisi edərək, ona 12000 kişi¹⁸ üçün bəxşişlər, patrisi, ipat, apoipat, stratelat və elist diplomlarının göndərilməsi əmri verir ki, bunları istədiyi adamlara bəxş etsin... Onun oğullarını patrisi etdi. O, ilk alban padşahlarına məxsus bütün kənd və vilayətləri ona nəsil-dən-nəslə verdi".¹⁹

Cavanşirin hökmranlıq etdiyi vilayətlərin hüduqları, M.Kaqankatvatsiyə görə Gürcüstan sərhədlərindən tutmuş hunnar qapısına [Dərbənd] və Araz çayınadək uzanırdı.²⁰

Lakin mənbələrdə biz Cavanşirlə II Konstant arasında bağlanan ittifaqın başqa, zənnimizcə, həqiqətə daha uyğun variantına rast gəlirik. Sebeosun dediyinə görə, Qərbi Ermənistan da olan II Konstant İberiya, Albaniya və Sünik hökmdarlarının o zaman ərəblərlə ittifaq bağlamış Şərqi Ermənistan hakimi Teodoros Rştuni ilə öz ittifaqlarını möhkəmləndirmələrinə mane olmaq məqsədilə həmin ölkələrə ordu göndərir. Çox ola bilsin ki, Cavanşir təkcə II Konstantla deyil, həm də Rştuni ilə də ittifaqda idi və ancaq Bizansın Albaniya üzərinə hücum təhlükəsi onu II Konstantın tərəfində olmağa məcbur etmişdir.²¹ Əgər bu, həqiqətə uyğundursa, onda belə güman etmək olar ki, Cavanşir M.Kaqankatvatsinin bəhs etdiyi görüşlərə cənubdan yaxınlaşan təhlükə qarşısında Bizansın yalnız siyasi və hərbi imkanlarının səviyyəsini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə gedib.

M.Kaçankatvatsinin xəbər verdiyinə görə, Bizans imperatorunun Cavanşirlə görüşlərindən biri "Konstantinin hökmranlığının 19-cu ilində"²² olmuşdur, o zaman ki, "İrakinin nəvəsi İrana gəlmişdi. O, öz yaxın adamlarından birini Cavanşirin yanına özü ilə görüşməsinə ondan xahiş etmək üçün göndərir; o da [Cavanşir] təcili olaraq midiyahılar ölkəsinə böyük imperatorun hüzuruna gəlir; imperator da onun gəldiyini eşidən kimi şəxsən onu qarşılamaq üçün Künqr²³ kəndinə gedir, onu salamlayıb ona əmr edir ki, arvadının vəfatı²⁴ münasibətilə taxdığı yas paltarını dərhal çıxartsın, sonra Cavanşirə padşah libası geyindirirlər".²⁵

662-ci ildə xəzərlər Bələncər yaxınlığında ərəbləri məğlub edərək, yenidən "qənimət və qarət üçün"²⁶ Arrana soxulurlar. Xəzərlərin hücumunu dəf etmək üçün Knyaz Cavanşir "öz ordusunu götürüb böyük Kür çayının o biri tərəfinə keçir və onunla vuruşa girir".²⁷ Moisey Kaçankatvatsinin dediyinə görə, xəzərlərlə vuruşmada Cavanşir böyük qələbə qazanır və həmin vəhşi tayfaya deyir: "Get, Çoqa qapısından keç və bir daha buraya (Albaniyaya — Z.B.) qayıtma".²⁸

Lakin 664/5-ci ildə xəzərlər yenidən Albaniya knyazlığı ərazisinə hücum edir və "Kür çayının bu tərəfinə keçir Araz sahilinə gedib çıxaraq təkcə yerli sakinləri deyil, həm də öz qoyun və mal-qara sürülərini qışlaqlara qovub gətirmiş Ararat və Sünik vilayətlərinin sakinlərini də yığıb öz ordugahlarına əsir aparırlar".²⁹

Cavanşir xəzərlərlə sülh bağlamalı olur; nəticədə Arran xəzərlərdən asılı vəziyyətə düşür; odur ki, xəzərlərin "120000 baş qoyunu, 7000 at və öküzü və azı 1200 əsir kişini"³⁰ geri qaytarması faktını başqa cür izah etmək qeyri-mümkündür. Cavanşirin Xəzər xaqanın qızı ilə evlənməsi, sözsüz, onun xaqanlıqdan öz vassal asılılığını bildirmək şərtlərindən biri idi.³¹

Cavanşir Xilafət ordularının hücum təhlükəsi qarşısında tezliklə bu nəticəyə gəlir ki, Bizansla manevr etmək heç bir nəticə verməyəcək, çünki Bizansın özü öz torpaqlarını ərəblərdən qorumalı idi. Digər tərəfdən, xəzərlər Arrana daim talançı yürüşlər edirdilər. Odur ki, Cavanşir "Cənub hakiminin boyunduruğuna qoşulmaq", yəni xəlifəyə tabe olmaq qərarına gəlir. O, iki dəfə Dəməşqə, xəlifə Müaviyənin sarayına gedir. Müaviyə onu "ölkənin heç bir canişininə göstərmədiyi hörmət və cəlalə qəbul edir".³²

Nəhayət, siyasi mülahizə Cavanşirə göstərir ki, o, Xilafətlə qarşılıqlı münasibətlərində öz nöqteyi-nəzərini dəyişdirməli-

dir, çünki Xilafət siyasət səhnəsində Bizansdan güclü çıxmışdır. Bundan əlavə, ərəb orduları Ermənistanı işğal edəndən sonra Arran əslində öz süzereni və müttəfiqi Bizansdan ayrı düşmüş olur. Arran üçün çox ciddi olan bu dövrdə "Şərqi böyük knyazı Cavanşir öz ölkəsinin dərin fikrini çəkirdi. O, hiss etmişdi ki, cənubdan gələn düşmən qoşunları onun ölkəsini tutub tapdaq altına sala bilər. Türküstanlıların (xəzərlərin — Z.B.) saysız-hesabsız qoşunlarını öz köməyinə çağıra bildiyi halda o, bununla belə vassal olub cənub hökmdarının boyunburduğu altına girmək qərarına gəlir".³³

Cavanşir iki dəfə xəlifə Müaviyənin görüşünə gedir. Birinci dəfə (667-ci ildə) getməkdən məqsədi Arranı ərəb ordularının qarətindən qorumaq ümidilə Xilafətdən öz vassal asılılığını qəbul etmək idi. Bu da Cavanşirə müyəssər olur.

İrani və Suriya vilayətlərini tam istila edəndən sonra Xilafət öz işğallarını Bizansın Kiçik Asiyadakı torpaqlarının lap sərhədlərinədək genişləndirmiş olur. Bu zaman Bizans nəinki Arrana bir kömək edə bilmirdi, hətta imperiyanın paytaxtı yaxınlığında yerləşən vilayətləri belə öz əlində saxlamaq iqtidarında deyildi. Buna görə də Cavanşirin tədbirli hərəkəti Arranı nəinki qarşıdakı labüd dağıntıdan qoruyub saxladı, eyni zamanda ona uzunsürən müharibə və məhrumiyyətlərdən xeyli nəfəs dərməyə imkan verdi. Hər halda Cavanşirin 667-ci ildə Dəməşqə etdiyi ilk səfərindən sonrakı üç ildə Arran əhalisi hər hansı xarici hücumdan xilas olmuşdu.

Üç ildən sonra (670-ci ildə) xəlifə Müaviyə yenidən Cavanşiri Dəməşqə dəvət etdi, burada o, Xilafət ilə Bizans arasındakı danışıqda vasitəçi rolunu oynayır. (Bu zaman Bizans imperatorunun elçiləri Xilafət paytaxtına kömək barəsində danışıq üçün gəlmişdilər.) M.Kaqaqkatvatsi yazır ki, "Konstantin hökmranlığının 30-cu ilində hərəm xədinləri onu öldürmək istəyirlər və padşah [xəlifə] şərq knyazının [Cavanşirin] gəlməsini yunanların nümayəndə heyətinə gözləməyi əmr edir".³⁴

Xəlifə Cavanşirə hədiyyələr verərək, Sünik³⁵ knyazlığını ona tabe etdi və Atrpatakanın hakimliyini də öhdəsinə götürməyə onu məcbur edirdi. Lakin Cavanşir bu təklifi rədd etdi və xəlifədən xahiş etdi ki, "onun ölkəsi üzərinə [Xilafət tərəfindən] qoyulan ağır vergiləri yüngülləşdirsin. Cənub padşahı da buna məmnuniyyətlə razı oldu və vergi yükünü üçdə biri qədər yüngülləşdirməyi əmr etdi".³⁶

Salnaməçinin verdiyi məlumata görə, Cavanşirin bütün hökmranlığı onun adına yalnız şan və şöhrət gətirmişdi.

"Dörd xalqın hakim padşahları ona hörmət və ehtiram bəsləyirdi",³⁷ çünki o, Arranı iranlıların, bizanslıların, xəzərlərin və ərəblərin qarətindən qoruyub saxlaya bilmişdi.

Gördüyümüz kimi, xəlifə Müaviyə də Cavanşirin nüfuzu ilə hesablaşıb, Xilafətin şimal sərhədlərində Arranın strateji mövqeyini və həmin sərhədləri Bizans və xəzərlərin hücumlarından müdafiə etmək üçün onun silahlı qüvvələrindən istifadə etmək imkanını nəzərə alaraq, Arranın daxili müstəqilliyinə toxunmamış, onun əvvəlki qanun-qaydalarını saxlamışdı.

Xilafətdən vassal asılılığında olan Arran ona yalnız bac verir, amma knyaz hakimiyyətini isə toxunulmaz şəkildə saxlaya bilmişdir.

İstilaların ilk dövründə ərəb ordularının hücumları müxtəlif dəlil-bəhanələrlə pərdələnirdi, guya allah müsəlmanları Sasanilər İrani və digər bütperəst ölkələrin qanuni varisi etmişdir: allah "istədiyi adama hakimiyyət verir və istədiyi adama (onu) geri alır"³⁸; İslam dinini bütün yer üzündə yaymalı və nəhayət, hər hansı bir ölkəni işğal edərkən, ərəblər tabe etdikləri ölkə camaatının can və malını hər cür düşməndən qorumaq təəhhüdünü öz öhdələrinə götürməlidirlər. Ərəb sərkərdələrinin tutduqları ölkə və şəhərlərin əhalisi ilə bağladığı müqavilələr, yuxarıda göstərilən təəhhüdlərin rəsmən yazıldığı məhz belə sənədlərdir.

Hələ xəlifə Əbu Bəkr (632–634) ərəb istilalarının ilk dövründə işğal edilən ölkə sakinləri ərəblərə qarşı düşmənçilik bəsləməsin deyərək və onların gəlişini özləri üçün əvvəlki ağaları tərəfindən alınan ağır vergidən və edilən zülmədən qurtuluş kimi qəbul etmələri üçün ərəb qoşunlarına belə əmr vermişdi: "Düşmənləri şikəst etməyin, nə kiçik uşaqları, nə çox qoca adamları, nə də qadınları öldürməyin; xurma ağaclarını qırıb yandırmayın; meyvə ağaclarını tələf etməyin, yemək üçün lazım olandan artıq nə qoyun, nə inək, nə də dəvə kəsməyin. Siz, hücrələrdə dini ayinlə məşğul olan adamların yanından keçəcəksiniz: onları rahat buraxın, özlərini həsr etdikləri işi görməkdə onlara mane olmayın".³⁹ Sonra da deyir: "Sizi qəbul edən hər bir şəhər və xalq ilə müqavilə bağlayın, onlara verdiniz və'dlərə sadıq olun, qoy onlar bizdən qabaq onlarda olan qayda və qanunlarla yaşasınlar. Onlarla özünüz aranızda bir hədd olaraq bac qoyun ki, onlar öz din və torpaqlarında qalsınlar. Sizi qəbul etməyənlərlə isə müharibə edin".⁴⁰

İranın Rey və Qəzvin şəhərlərini işğal etdikdən sonra, ərəb qoşunları Azərbaycana soxulurlar, lakin burada Azərbaycan

qoşunlarının şiddətli müqavimətinə rast gəlirlər. Azərbaycan qoşunlarına mərzban İsfəndiyar ibn Fərruxzad komandanlıq edirdi. O, Bacrəvan, Mayməd, Neriz, Şiz, Məyanic və digər yerlərin əhalisindən Ərdəbildə böyük qoşun toplayıb ərəblərlə vuruşa girir; vuruşma bir neçə gün davam edir.⁴¹ Lakin qələbə ərəblərə nəşib olur. İsfəndiyar əsir alınır, amma öldürülmür. O, ərəblərə bildirir ki, Azərbaycan əhalisini tabe etmək çətin olacaq, çünki əhali çoxlu qalası olan dağlara çəkilib gizlənəcək və oradan ərəblərə hücum edəcəkdir.⁴² Çox keçmədən ərəblər İsfəndiyarın qardaşı Bəhramın komandanlığı altında olan Azərbaycan qoşunlarının günlərlə davam edən hücumlarına tab gətirməli olurlar.⁴³ Ərəblər yenə də qələbə çalırlar; odur ki, əsirlikdə olan İsfəndiyar ərəblərlə aşağıdakı məzmununda sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur olur:

"Bismillahi-r-rəmani-r-rəhim (Mərhəmətli və rəhmdil allahın adı ilə).

Bu [sənəd] o barədədir ki, Utbə ibn Farkad, əmirülmöminin Ömər ibn əl-Xəttabın canişini [amili], Azərbaycan əhalisinə, onun dərələrdə və dağlarda, uçqarlarda və sərhədlərdə olan bütün xalqlarına əmin-amanlıq (aman) bəxş edir [əta əhlə Əzərbəycənə], həm onların özlərinə, həm də onların əmlakına, din və ayinlərinə; bu şərtlə ki, onlar öz varına görə cizyə verəcəklər; amma ki, uşaqlar, qadınlar, xroniki xəstələr, habelə heç bir vəsaiti olmayan [şəxslər] və heç bir gəliri olmayan zahidlər isə can vergisindən azad olunurlar. [Bu əmin-amanlıq] onlara, həm də onlarla birlikdə yaşayanlara verilir; onların da borcudur — müsəlman qoşunundan olan müsliimi (ərəbi—Z.B.) bir gün saxlayıb yedirmək və ona yol göstərmək. Orduya götürülən təqdirə adəmdən həmin ilin vergisi alınmır, amma kim [ölkədə] qalarsa, ona da ölkəni tərək etməyən adəmlərə verilən eyni hüquqlar verilir. Ölkəni tərək etmək istəyənlər olarsa, onların özlərini təhlükəsiz yerə çatdıranaçan əmniyyəti təmin olunur.

Yazmışdır Cənədid, şahidlər isə Bukeyr ibn Abdullah əl-Leysi və Simak ibn Xəraşə əl-Ənsari olmuşlar. 18-ci Hicri ili (b.e. 639-cu ili)".⁴⁴

Bəlazuri isə yazır ki, Azərbaycan "Hicri 18-ci ildə Hüzeyfə ibn əl-Yəmən tərəfindən dinc yolla istila olunub. Hüzeyfə ölkə əhalisi adından hərəkət edən Azərbaycan mərzbanı ilə müqavilə bağlamışdır. Bu müqaviləyə görə mərzban "800 min dirhəm verməyi öhdəsinə götürdü", ərəblər isə öz növbəsində heç kəsi öldürməyəcəklərinə və əsir götürməyəcəklərinə, atəşgədələri dağıtmayacaqlarına və Balsacan, Savalan və Satrudan kürdlə-

rini təqib etməyəcəklərinə, Şiz əhalisinin öz bayramlarında rəqs etməsinə və (keçmişdə) icra etdikləri işləri açıq görmələrinə mane olmayacaqlarına boyun oldular".⁴⁵ Bundan sonra xəlifə Ömər Hüzeyfə ibn əl-Yəməni vəzifəsindən götürür və Utbə ibn Fərkadı Azərbaycana canişin təyin edir.

Lakin ərəb qoşunları Azərbaycandan gedəndən sonra ölkə əhalisi hicri 24-cü ildə (644–645-ci illərdə) üsyan qaldırır, "müsəlmanların onlarla bağladıkları sülh şərtlərinə əməl etməkdən boyun qaçırdı".⁴⁶

646-cı ildə ərəb ordusu Valid ibn Ukbənin başçılığı altında yenidən Azərbaycana yürüş edir. Ordunun qabaq dəstəsində Salman ibn ər-Rəbiə əl-Bəxili gedirdi. Azərbaycan ikinci dəfə fəth olunur, "bu şərtlə ki, onlar [əhali hər il] səkkiz yüz min dirhəm verməlidirlər. Bu, Hüzeyfə ibn əl-Yəməninin 22-ci ildə [b.e. 644-cü il], yəni Nihavənd vuruşmasından bir il sonra onlarla bağladığı sülhün şərtləri idi".⁴⁷

639-cu ildə ərəb qoşunlarının bir hissəsi Azərbaycandan şimal-qərb tərəfə keçir və bir neçə vuruşmadan sonra Muğanı işğal edir və onun əhalisi cizyə verməyə məcbur edilir.⁴⁸ Dəstənin komandanı Bukeyr ibn Abdullah muğanlılarla müqavilə bağlayaraq, onlara aşağıdakı məzmununda fərman verir:

"Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim.

Bu, Bukeyr ibn Abdullah tərəfindən Muğan əhalisinə, onların şəxsiyyətinin, əmlakının, din və qanunlarının qorunması haqda verilən əmniyyət fərmanıdır; o şərtlə ki, həddi-bülüğa çatmış hər bir şəxs bir dinar, yaxud onun dəyərini verməli, müsəlmana səmimi yanaşmalı, ona yol göstərməli və bir gün bir gecə onu saxlayıb yedirməlidir. Nə qədər ki, onlar öz üzərində [ərəb] hakimiyyətini qəbul edib ərəblərə xeyirxahlıqla yaşayırlarsa, onların əmin-amanlığı təmin olunur, biz də öz təəhhüdlərimizi yerinə yetirəsiyik. Əgər onlar öz təəhhüdlərini pozub qeyri-səmimilik göstərsələr, xainləri ələ verməyincə, onlara aman olmayacaq! [Əks halda] onlar xainlərin şəriki sayılacaqlar. Şahidlər əş-Şəmmax ibn Dirar, ər-Rusaris ibn Cunədid və Həmələ ibn Cuveyyə olmuşlar. Hicri 21-ci ildə (b.e. 642-ci ildə) yazılmışdır".⁴⁹

Bukeyr ibn Abdullah Muğandan Xəzər dənizinin sahili ilə şimal doğru yürüş edir və həmin il Bab-əl-Əbvaba (Dərbəndə) çatır.⁵⁰

Sonrakı 642/3-cü ildə xəlifə Ömər Dərbəndə Surakə ibn Amru göndərir. Surakə ordusunun Əbd-ür-Rəhman ibn ər-Rəbiə əl-Bəxilin komandanlığı altında olan ön dəstəsi şəhər

divarları yanında Bukeyr ilə birləşir. Surakənin ölümündən sonra xəlifə Dərbənd yaxınlığındakı sərhəd xəttinə Əbd-ür-Rəhman ər-Rəbiəni rəis təyin edib, ona xəzərlərə qarşı çıxmağı əmr verir. Ərəb atlıları əl-Beyda şəhərinə gəlib çataraq onu zəbt edir.⁵¹ Lakin Bələncər yaxınlığında xəzərlər hücumla keçib ərəbləri məğlub edir, onların komandanı Əbd-ür-Rəhman ər-Rəbiəni də öldürürlər.⁵²

Bununla da ərəb ordularının Dərbənddən şimala doğru birinci hücumu başa çatır. Şəhərin əhalisi ilə Azərbaycanla bağlanan müqaviləyə oxşar müqavilə bağlanır.⁵³

Arranın işğalına gəlincə, ərəb qoşunları onun ərazisinə şərqdən deyil, cənub-qərbdən, Naxçıvandan keçərək soxulurlar. Arrana soxulan ilk ərəb dəstəsi Salman ibn Rəbiə əl-Bəxilin komandanlığı altında olan dəstə idi ki, bu da Həbib ibn Məsləmənin ordusuna daxil idi.

Naxçıvan xəlifə Osman ibn Affanın (644–656-cı illər) hökmranlığı zamanında tutulmuşdu. Həbib ibn Məsləmə Naxçıvanı işğal edəndən sonra, onun əhalisi ilə sülh müqaviləsi bağladı və aşağıdakı fərmanı verdi:

"Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim.

Bu fərman Həbib ibn Məsləmə tərəfindən Naşava [Naxçıvan] şəhərinin əhalisinə, onun istər hazırda mövcud olan və ya olmayan kahin və yəhudilərinə, ona görə verilir ki, mən sizin toxunulmazlığınızın və əmlakınızın, sizin kilsə və ibadətgahlarınızın və şəhər divarlarınızın [qorunmasının] təminatçısıyam. Siz əmin-amandasınız və biz sizinlə bağladığımız müqaviləni yerinə yetirməyi götürürük ta ki, siz özünüz də ona əməl edib cizyə və xərac verəcəksiniz. Buna da zəmanət — ən mötəbər zəmanət olan Allahdır.

Fərman Həbib ibn Məsləmənin möhrü ilə təsdiq olunur".⁵⁴

Gevondun dediyinə görə, xəlifə orduları "Midiya [Azərbaycan] və Naxçıvanın kənd və obalarını viran etdilər. Bir çox kişiləri öldürdülər, digərlərini isə arvad-uşaqları ilə əsir götürüb Culfa bərəsi ilə Arazın o tayına apardılar".⁵⁵

Ərəblərin yerli əhalidən girov tutub saxlamaları işğalçılara qarşı müqavimətin göstərildiyindən xəbər verir; buna görə də ərəblər şimala doğru irəlilədikcə, təbii ki, öz arxa yollarından arxayın olmaq istəyirdilər.

Salman ibn Rəbiənin dəstəsi Naxçıvandan çıxaraq Biçənək keçidindən Şəki, Gorusa sarı yeridi və Arran ərazisinə çatanda, Beyləqan üzərinə yürüş etdi. Salman "Beyləqanı sülh müqaviləsi əsasında ələ keçirdi; bu müqaviləyə görə əhalini xərac

və cizyə verməyə məcbur edib onun həyatının, əmlakının, şəhər divarlarının [qorunacağına] təminat verdi. Sonra Salman Bərdəyə gəldi və şəhərdən bir fərsəxdən az bir məsafədə yerləşən Turtur [Tərtər] çayı sahilində ordugah qurdu. Şəhər əhalisi əlaqapını onun üzünə bağladığından Salman bir neçə gün şəhəri mühasirədə saxlamalı oldu. Elə həmin vaxt o, şəhər ətrafında əkini artıq biçilmiş kəndlərə basqınlar edirdi. Bu da əhalini onun Beyləqan əhalisi ilə bağladığı sülhə oxşar sülh bağlamağa vadar etdi. Əhali şəhər darvazalarını onun üzünə açdı və Salman şəhərə daxil olub (bir müddət) orada qaldı. Buradan o, öz atlıları ilə yürüşlərə başladı. Şakşin (Şakaşen), Meskean (Meskuenk), Ud (Uti), Mesiran (Mesarans), Xarxil-yan (Xarcilank), Tabar (Tri) mahallarının kəndlərini və Arra-nın digər yerlərini tutdu".⁵⁶

Sonra Salmanın dəstəsi "qədim şəhər sayılan" Şamxoru tutdu və şərqə sarı dönərək, "Bərdic arxasında Arazın Kürlə qovuşduğu yerə getdi, Kürü keçdi, Qəbələnə tutub, Şəkkan və Kamiberan hakimləri ilə onların bac verməsi şərti ilə sülh bağ-ladı. Xeyzan əhalisi də, Şirvan şahı da, qalan dağların padşah-ları da, Məsqət, Şabran və Bab (Dərbənd) şəhərinin əhalisi də onunla [Salmanla] bu cür sülh bağladılar".⁵⁷

Sonra Salmanın dəstəsi Dərbənddən şimala doğru hərəkət etdi, lakin Bələncər çayının o tayında xəzər qoşunları ilə rast-laşdı və qanlı vuruşmadan sonra, demək olar, bütün dörd min nəfərlik dəstə qırıldı, Salmanın özü də öldürüldü.

Salmanın ölümündən sonra xəlifə Osman Azərbaycan və Arrana Hüzeyfə ibn əl-Yəməni hakim təyin etdi; Hüzeyfə ar-tıq xəlifə canişinlərinin iqamətgahı olan Bərdə şəhərinə gəldi, bir tərəfdən Bərdə ilə Qalığala, digər tərəfdən Bərdə ilə Xey-zan (yəni Bərdədən şimal-qərbdə) arasında olan bütün vilayət və şəhərlərə məmurlar (amillər) göndərdi.⁵⁸

Ərəblər Azərbaycanda və Arranda möhkəm yerləşdikdən sonra, öz hərbi səfərlərində yerli əhalidən, həm islami qəbul edənlərdən (mövlalardan), həm də xristianlardan (zimmilər-dən) döyüşçü kimi istifadə etməyə başladılar, lakin mövlaları yalnız piyada qoşuna götürürdülər.⁵⁹ Bu hərbi səfərlərdə zim-milər əhəmiyyətli rol oynayırdılar; əvvəllər onlar yerli hərbi rəislərin komandanlığı altında əlahiddə döyüş vahidləri kimi əməliyyatlarda iştirak edirdilər. Zimmi birləşmələri ərəblərlə yan-yanışı müqavilə əsasında⁶⁰ vuruşurdular və dövlət təmi-natında deyildilər. Onlar yalnız qənimətin bölüşdürülməsində iştirak edirdilər.

Ərəblər zimmi birləşmələrindən vuruşmaların ən ağır sahələrində istifadə edirdilər; bu sahələrdə zimmilər, şəraitdən asılı olaraq, ya ərəb qoşunlarını himayə edib qoruyur, ya da düşmənin əsas zərbəsinə öz üzərinə götürürdülər. Zimmi qoşunlarının istifadəsi barədə məlumatları həm yerli, həm də ərəb müəlliflərinin əsərlərində tapa bilərik. M.Kaqaqkatvatsi göstərir ki, 713/4-cü ildə Məsləmə ibn Əbdül-Malik xəzərlərin güclü həmləsi altında Dərbənddən geri çəkilərkən, "öz ordugahını bütün əmlakı ilə qarışıq atıb qoyaraq, hətta hərəmxanasını belə tərk edərək çıxıb gedir. Arxadan onu [Ağvan] patrisitindən Yerañşahik—Vaçaqan himayə edib qoruyurdu".⁶¹

Sonralar xəlifə olan Mərvan ibn Məhəmməd də Arran canişini olarkən (xəlifə Hişamın hökmranlığının son illəri — 724—743 və xəlifə Validin xəlifəliyinin bir ili — 743/4-cü il) eynilə hərəkət etmişdir. "O, Şirvan hakiminə əmr etmişdi ki, müsəlman ordusu xəzərlərə qarşı qəzavama da [hərbi səfərə] gedəndə qabaqda, qayıdanda isə arxada olsun; Fılañşaha da əmr etmişdi ki, yalnız müsəlmanların hücumlarında iştirak etsin; Tabarsaran şaha isə əmr etmişdi ki, onlar [müsəlmanlar] hücum edəndə ordunun arxasında, geri çəkiləndə isə qabaqda olsun".⁶²

* Zimmilərin yerli birləşmələri ərəblərə silahlı kömək göstərəndə, ərəblər onları vergi ödəməkdən azad edirdilər, çünki hərbi xidmət vergini əvəz edirdi, lakin əhali Azərbaycan əhalisinin etdiyi kimi ərəb qoşunlarında xidmət etməkdən və onlara yardım göstərməkdən boyun qaçırdıqda, azad olmaq üçün böyük ödənc verməli olurdu.⁶³ İbn əl-Əsir bunu təsdiq edərək yazır: "Evdə qalıb, düşmənlə müharibə etməyən kəslərdən cizyə alınmalıdır".⁶⁴

Bəzən zimmi birləşmələrinin başçıları — yerli hakimlər ərəblərin hərbi səfərləri zamanı onlara nəinki kömək, hətta xəbərçilik də edirdilər; məsələn, 722/3-cü ildə əl-Cərrah Arranı tərk edərkən, əldə etdiyi bütün sərvət və qəniməti Bələncər hakiminə — onun ərəblərin xeyrinə gizli xəbərçilik xidmətlərinə görə, başqa sözlə, elə öz müttəfiqlərinin niyyətlərini ərəblərə çatdırdığına görə verir.⁶⁵

Ərəblər bu kimi xidmətlərdən istifadə edərək ayrı-ayrı feodallar arasına çox məharətlə ixtilaflar salaraq qızıışdırırdılar; bunun nəticəsində onların ixtiyarında həmişə kifayət qədər zimmi qoşunu olurdu. Lakin Xilafətin hərbi sistemini nəzərdən keçirmək bizim vəzifəmiz deyil, çünki bu məsələyə dair maraqlı əsərlər vardır; bunlarda həm Əməvilərin, həm də Ab-

basilərin hərbi qüvvələrinin quruluşu barədə çox qiymətli məlumatlar tapmaq olar.⁶⁶

Ərəblər Azərbaycanı, Arranı və digər vilayətləri işğal edəndən sonra, onlardan əhali ilə bağlanmış müqavilələrə əsasən uzun müddət vergi alırdılar. Bu cür müqavilələri onlar hətta ayrı-ayrı şəhərləri (məsələn, Naxçıvan, Beyləqan, Bərdə, Bəcərvan) aldıqda da bağlamışdılar.

Hər hansı vilayəti dinc yolla (sulhan) fəth edərkən ərəblər torpağı torpaq vergisi vermək şərti ilə öz əvvəlki sahibinin ixtiyarında saxlayırdılar. Amma vilayəti silah gücünə (ənvətən) işğal edəndə isə, ərəblər torpaqları ya qoşunlar arasında bölüşdürür, ya da yerli əhalinin ixtiyarında saxlayırdılar. Təxtəvinin fikrincə, belə hallarda, ərəblər fəth edilmiş ölkə əhalisinin əlində daşınan əmlakdan əkinçilik üçün lazım olan hər şeyi saxlayaraq, onların üzərinə cizyə və torpağa görə xərac qoyurdular; belə ki, torpaqlar ərəb qoşunlarının vəqfi olaraq, ayrı-ayrı döyüşçülər arasında bölüşdürülmürdü (və təkunu əl-ardu vəqfən əl-l-muqatilin fə-lə tukəsəm beynəhum).⁶⁷ Lakin belə hallar da olurdu ki, ərəblər əvvəlki torpaq sahiblərini öz torpaqlarından köçürərək, onların yerinə başqalarını gətirir və bunlardan islamı qəbul etmədikləri halda cizyə və xərac, müsəlman olduqda isə üsr alırdılar.

2. Azərbaycan əhalisinin müsəlmanlaşdırılması və qriqoryanlaşdırılması

642-ci ildə ərəb orduları Sasani ordusunu darmadağın etdikdən sonra nəinki Sasani şahlarının əfsanəvi sərvətləri, hətta Sasani İrənanın bütün ərazisi də onların əlinə keçir. Belə bir zahirən qüdrətli görünən dövlətin məhvi ərəblər üçün bir qədər təəccüblü və gözlənilməz oldu, çünki ət-Təbərinin dediyinə görə, ərəblər heç də öz istilalarını davam etdirmək fikrində deyildilər⁶⁸ və əsas məqsədləri, məlum olduğu kimi, o zamanlar ərəblərin yaşadığı və onların həyatı üçün son dərəcə zəruri olan Mesopotamiyanı (Beyn ən-Nəhreyni) tutmaq idi. Xəlifə Ömər ibn əl-Xəttab (634–644) öz qoşunlarını təhlükəyə salmaqdan çəkinərək və görünür, ərəblər üçün naməlum olan özge ölkələrdə Xilafət ordularının başına gələ bilənlərdən ehtiyat edərək qoşunlarının komandanı Sədə belə bir sərəncam verir: "Öz yerində qal və onları (düşmənləri) təqib etmə".⁶⁹

Lakin dağılıb pərən-pərən düşmüş Sasani orduları üzərində çaldığı yüngül qələbələrdən və əldə etdiyi zəngin qənimətlər-

dən həvəsə gələn ərəb qoşunları şimala doğru irəliləməkdə davam edirdilər, xəlifələr isə öz sərkərdələrinin bu "özbaşınalığına" adətən fikir vermirdilər, xüsusən də ona görə ki, qələbə ilə bitən hər bir vuruşma xəlifə xəzinəsinə və qoşuna böyük gəlir gətirirdi.

Yeni vilayət və ölkələr ələ keçirərkən ərəblər ilk əvvəl həmin yerləri ümumiyyətlə desək, öz idarəçilik anlayışları əsasında idarə etməyə başlayırlar. Bu idarə üsulu isə həmin ölkələrdə ancaq mümkün qədər çox vergi və natural mükəlləfiyyətlər əldə etməkdən, habelə başqa dinə mənsub olub itaət altına salınanlar arasında islam dinini yaymaqdan ibarət idi.

Ərəb istilasına kimi Azərbaycan və xüsusilə Arran əhalisi Bizansla İran arasındakı daimi müharibələr, xəzərlərin və digər köçəri xalqların basqınları nəticəsində çox ağır vəziyyətdə yaşayırdı. Müharibələr təsərrüfatın dağılmasına səbəb olur, ölkələrin məhsuldar qüvvələrini tükəndirirdi. Odur ki, ərəb istilacılarının Azərbaycana gəlməsini əhali illər boyu davam edən zülm və əzablardan nicat kimi qarşılayır. Ərəblərin dövründə (hər halda Əməvilər hakimiyyəti başlananadək) kəndlilər əvvəlkinə nisbətən, bir qədər yaxşı yaşamağa başlayırlar, çünki ərəblər yalnız töycü və vergilər yığmaqla məşğul olub, bu ölkələrin daxili həyatına qarışmır, onlara öz dini əqidə və dini ayinlərini icra etməkdə sərbəstlik verirdilər. N.V.Piqulevskayanın qeyd etdiyinə görə, "Bunların (müxtəlif vilayətlərin—Z.B.) ərəblər tərəfindən işğalının ələlxüsus ilk onilliklərində ağır vergi yükü, şübhəsiz, azaldılmış, dini təqiblər də dayandırılmışdı".⁷⁰

Əksəriyyəti köçərilərdən ibarət işğalçı ərəblərin hələ özləri yeni dini (islami) lazımınca mənimsəmədiklərinə görə, əvvəllər Azərbaycan əhalisini islami qəbul etməyə məcbur etmirdilər,⁷¹ ancaq yeni dini qəbul etmək istəyənlərə də sözsüz mane olmurdular. Bu, xüsusilə Arrana aid idi, çünki onun əhalisi xristian, "Kitab əhli" ("əhl əl-kitab") idi.⁷²

Ölkənin cənub hissəsinə gəldikdə isə, burada islam İranın dövlət dinini — zərdüştiliyi sıxışdırıb aradan çıxarırdı. Təqibə ancaq "Kitab əhli" olmayan atəşpərəstlər və məcuslar (çoxallahlılar) məruz qalırlar.

Azərbaycanın dehqan-feodalları əvvəllər öz ata-baba dinini qoruyub müdafiə etməyə səy göstərsələr də, hərçənd çox keçmədən yəqin edirlər ki, öz əvvəlki imtiyazlarını saxlamaq üçün onlara ancaq ölkədə hakimiyyəti ələ keçirmiş ərəblərlə əməkdaşlıq etmək qalır. Buna görə də Azərbaycanın feodal

aristokratiyasının (kəndli kütlələri haqqında hələ demirik) islamı qəbul etməsi prosesi çox tez başa çatır; belə ki, cəmi yüz il ərzində, Abbasilərin hakimiyyət başına keçməsi ilə islam dini zərdüştiliyi sıxışdırıb aradan çıxarır.⁷³

Köhnə dinə Azərbaycanın ərəb qoşunları və hakimiyyət orqanları üçün əlçatmaz olan yalnız dağ rayonlarının əhalisi inanmaqda davam edirdi, çünki ərəblər İbn Xəldunun sərrast mülahizəsinə görə, "dağlıq yerlərə deyil, düzənlik yerlərə basqınlar etməyə meyl göstərirlər, ona görə ki, bu xalq öz vəhşiliyinə görə qarət etməyi və dağıtmağı sevir, dağlıq yerlərdə isə bu məqsədinə o, çətinliklə nail ola bilər".⁷⁴

Lakin qeyd etməliyik ki, ərəblərin Azərbaycanda "Kitab əhli" ilə mülayim rəftarı bir də onunla izah olunur ki, Bizans imperiyası ilə mübarizədə ərəblər əməliyyat meydanı kimi Zaqafqaziya vilayətlərinin strateji əhəmiyyətini yaxşı dərk edirdilər. Elə buna görə də işğalçı ərəblərin Zaqafqaziya sakinlərinə qarşı belə "dostcasına yumşaq" münasibətini başa düşmək olur.

Şimali Azərbaycanda da islam əvvəlki xristian dinini sıxışdırıb aradan qaldırmağa başlayır, lakin müsəlmanlaşdırma prosesi Cənubi Azərbaycandakına nisbətən burada daha uzun sürür. Arranda islam ilk növbədə xüsusi müqavimət göstərmədən ərəblərə tabe olan yerli zadəganlar tərəfindən qəbul olunurdu;⁷⁵ belə ki, knyazlar öz aralarındakı şəxsi ixtilafları həll etmək üçün işğalçıların köməyinə müraciət edirdilər. Bundan başqa, Arran zadəganlarının islam dinini qəbul etməsi maddi mənfəətdən, əsasən də ondan irəli gəlirdi ki, ərəblər zadəganların torpaq mülkiyyətinə sahiblik hüququnu olduğu kimi saxlayır, onları cizyə verməkdən azad edirdilər; məlum olduğu kimi, cizyə aşağıdakı prinsipə görə dövlətlidən dövlətində, varlıdan varına, yoxsuldan yoxsulluğuna görə alınır.

V.V.Bartoldun qeyd etdiyinə görə, "xristianlıqdan fərqli olaraq, islam ilk əvvəl fərdi missionerliyin nə olduğunu bilmirdi və yalnız istila yolu ilə yayılırdı; müsəlman torpaqlarının hüdudları ilə islamın yayılma hüdudları eynilik təşkil edirdi", həm də "islamın zor gücünə yayılması istisna idi və nə xristianlar, nə də ki, zərdüştilər təqib olunurdu".⁷⁶

Biz, islam dininin qəbulu məsələsində kəskin dönüşü Xilafətin yalnız Əməvilərdən sonrakı dövründə əmələ gəldiyini deyə bilərik. Vaxtilə V.R.Rozen bu cəhətə diqqət edərək X əsrin əvvəllərindəki ərəb münəccimi İbn Əbu Tahirin (Tayfurun) aşağıdakı sözlərini sübut kimi gətirir: "...bu vəziyyətdə

(göstərilən övzəyi kəvakibdə—Z.B.) hakimiyyət Əməvilərdən Abbasilərə keçdi, məcus dini dehqanlardan çəkildi və onlar Əbu Müslimin dövründə islamı qəbul etdilər; bu [etiqaad] dəyişikliyi [yeni] dinin başlanğıcına oxşayırdı [yəni bu dəyişiklik öz mənə və əhəmiyyətinə görə, yeni dinin əsası qoyularkən əmələ gələn dəyişikliyə bənzədilə bilər]".⁷⁷

Əməvilər Xilafətdə vahid hakimiyyət və vahid dil bərqərar edib, Xilafət təbəələri arasında islam dinini yaymaqla yalnız sonralar öz xələfləri Abbasilərin istifadə edə biləcəkləri ilkin maddi şəraiti yaratdılar.⁷⁸

Arran əhalisi haqqında isə bunu demək olmaz, çünki "Kitab əhli" olan Arran əhalisini onlar üçün yeni olan bir dini qəbul etməyə heç kəs məcbur etməirdi, əksinə, xristianlar islam dinini özləri qəbul edirdilər.⁷⁹

Xəlifələr "təqaüd alan və divan hesabında olan şəxslərdən ibarət ərəbləri"⁸⁰ Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirərkən onlara "əhalini islama dəvət etmək"⁸¹ əmri verirdilər.

Bütün islam tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, ərəblərin fəth etdikləri ölkələrin xalqları yeni dini kütləvi şəkildə qəbul edirdilər, çünki V.Rozenin dediyi kimi, "ərəblər öz sadəliyi və bəsitliyi ilə əzəmətli olan yeni bir din gətirmişdilər və bu yeni din xüsusən də dini təqib və çəkişmələrin zülmü altında əzilən kütlələrin könlünə yataraq, demək olar, hər yerdə yadellilərin (əlavə edək: öz həmvətənlərinin də—Z.B.) ağır iqtisadi zülmündən kütlələri azad edən bir xilaskara çevrilmişdi".⁸²

Buna görə aydındır ki, ərəblərin itaət altına aldıkları xalqların ərəb istilaçılarının zülmündən şikayət etməyə heç bir ciddi əsası yox idi. Başqa dindən olanlar öz əvvəlki dinlərini dəyişdirməyə bilərdilər, lakin bu halda onlar xərəcədən əlavə cizyə də verməli idilər, ərəblər isə öz təbəələrinin "ruhlarına nicat verməyə" heç maraq da göstərmirdilər. Cəza kimi tədbirlərə ərəblər yalnız vergilər vaxtında və düzgün ödənməyəndə və əvvəlki dini etiqaadı müdafiə pərdəsi altında gizli siyasi və milli səylər edildiyi təqdirdə, yəni məsələ ərəb hakim dairələrinə qarşı açıq üsyan şəklinə keçdiyi halda əl atırdılar.

Əlbəttə, xəlifə I Ömər in zimmilər (başqa dindən olanlar) haqqında alçalıcı qərarları, yəni onların öz əvvəlki dini etiqaadlarında qala biləcəklərini, lakin aşağı silkə mənsub olub cizyə verdiklərinin əlaməti olaraq boyunlarına qurğuşundan nişan taxdıqlarını yadda saxlamalı olduqlarını göstərən hətta bu qərarlar bildirirdi ki, Allah elçisinin qanunları yalnız çoxallahlılara və atəşpərəstlərə qarşı çıxır. A. Y. Krımskinin düz-

gün olaraq qeyd etdiyi kimi, "xristianlıqda hər cür bidəti amansızlıqla təqib edən qonşu xristian Bizansla müqayisədə, islam qanunu hətta Ömər nəzəriyyəsində belə kifayət qədər liberal qanun idi",⁸³ hərçənd xəlifə Ömər ibn əl-Xəttab Məhəmmədin özündən də ardıcıl müsəlman idi.⁸⁴

Ərəb istilasından sonra zərdüşť ruhaniləri ölkədə öz hakim mövqelərini itirmiş olsalar da, yerli əhali üzərində özlərinin təsir qüvvəsini hələ ki itirməmişdilər.⁸⁵ Bu, xüsusilə, Azərbaycanın dağ rayonlarının və İranın digər əyalətlərinin (Deyləm, Gilan, Təbəristan) əhalisinə aiddir, zira bu yerlərdə mövcud olan hakim din ərəblərə qarşı üsyanlar zamanı əhalini birləşdirirdi. Azərbaycanın dağ rayonlarının əhalisi, digər rayonlardan ayrılmış vəziyyətdə olduğuna görə, hələ uzun zaman müstəqil siyasi həyat keçirməkdə davam edirdi.

Fəth etdikləri Azərbaycan əhalisindən mədəni səviyyəyə aşağı olan ərəblər Azərbaycana islamdan və öz dillərindən savayı heç bir şey gətirmədilər. Amma ki ərəblər "yaxşı qurulmuş"⁸⁶ köhnə dövlət mexanizmindən istifadə edərək, onlardan qabaq bu ölkələrdə mövcud olan adət və ənənələri öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa başlayırlar.

Sasanilər İranının və Bizansın siyasi mexanizmləri Ərəb xilafətinin təzyiqinə tab gətirmədi, çünki bu mexanizmlər çoxdan "içəridən pozulmuşdu",⁸⁷ lakin həm İranın, həm də Bizansın mənəvi qüvvələri kütlələr içərisində yaşamaqda davam edir, Xilafət əleyhinə çoxlu üsyanlar şəklində özünü bürüzə verirdi.

VIII əsrin əvvəllərinə yaxın islam Azərbaycanda artıq hakim bir din olur. Azərbaycanda islamı birinci növbədə və tamamilə danışıqsız olaraq yuxarı silk adamları qəbul etdilər; bununla onlar öz imtiyazlı mövqelərini qoruyub saxladılar.⁸⁸ Yeni din tacir və sənətkarlar arasında daha uğurla yayılırdı, çünki ərəb hökumət orqanları tacir sinfini və sənətkarları həvəsləndirmək üçün onlara güzəştlərə gedir, geniş imtiyazlar verirdi. Kəndlilər isə islam dinini qəbul etməklə birinci növbədə çox ağır olan can vergisindən xilas olmağa çalışırdılar,⁸⁹ halbuki Xilafətdə bu vergi onların Sasanilər və ya Bizans xəzinəsinə verdiklərindən daha az, daha yüngül idi. Bundan başqa, kəndli islamı qəbul etdikdə, xəlifə I Ömər qanununa əsasən, bir müddət xəzinədən hətta illik pul mükafatı da alırdı.⁹⁰

Lakin yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əgər şəhərlərdə islam nisbətən sürətlə yayılırdısa, Azərbaycanın kənd yerlərində isə

yeni dinin qəbulu bə'zən ərəblər əleyhinə geniş üsyanlarla müşayiət olunurdu; çünki kənd yerlərində islamın yayılmasını işğalçı ərəblər ölkədə mövcud olan və ərəblərə Sasanilərdən keçən istismar sistemi ilə sıx əlaqələndirirdilər.

İslam büt-pərəstliyin və çoxallahlılığın bütün formalarına qarşı müharibə elan edərkən canlı vücudlara sitayiş məqsədilə onları təsvir etməyi qəti qadağan edirdi. Lakin bizə elə gəlir ki, bəzi "tədqiqatçılar" arasında yayılmış belə bir fikirdən birdəfəlik və ya tamamilə əl çəkmək lazımdır ki, guya islam əmələ gəldiyi gündən insanın və digər canlıların təsvir edilməsinə düşmənçəsinə yanaşmışdır. Çoxdan müəyyən edilmişdir ki, VIII əsrin ortalarına qədər ərəblər arasında insan və ya heyvan təsvirinin yolverilməz olduğu haqqında bir təsəvvür yox idi.⁹¹

İslam dininin yayılması ilə Azərbaycan və Arranda təsviri incəsənətin tətbiq dairəsi daralır. Burada islamdan əvvəlki dövrün incəsənətində (xristian incəsənəti) böyük yer tutan dini nəqqaşlıq və heykəltəraşlıq tamamilə yox olur. Dini olmayan, dünyəvi təsviri incəsənət isə X əsrədək müsəlman ilahiyatçılarının təqibindən uzaq idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Arran əhalisinin islam dinini qəbul etməsi Azərbaycanda olan müsəlmanlaşdırma şəraitindən fərqli idi. Biz Arran əhalisinin istilaçılardan asılı olmayan səbəblərə görə müsəlmanlaşdırılmamış hissəsinin taleyindən ayrıca danışacağıq. Bu, xüsusilə dağ rayonlarının əhalisinə aiddir.

Digər xristian ölkələrində olduğu kimi, Arranda da yunan diofizit dini etiqadından kənara çıxan bir çox təmayüllər var idi; bunlar qriqoryan təriqətinə düşmən çıxan müxtəlif bidət cərəyanları şəklində təzahür edir və amansızlıqla təqib olunurdu.

Ortodoks "kilsə knyazlarının" nüfuz üstünlüyü yerli Alban ruhanilərini hiddətləndirir, onlarda acıq hissi doğururdu. Lakin Alban kilsəsini təqib etməkdə, onun müstəqil olmaq hüququnu məhdudlaşdırmaq işində erməni qriqoryan kilsəsi xüsusi rol oynamışdır. Erməni katolikosluğu həmişə özünün ilkinliyini və Alban kilsəsindən üstün olduğunu iddia edirdi. O, Alban "bidətçilərinin" "başına ağıl qoymaq" məqsədilə öz əleyhdarını təhqir etmək üçün heç vaxt heç bir vasitədən çəkinmirdi. Uzun əsrlər erməni və Alban ruhaniləri arasında mübarizə getmişdir.⁹²

Erməni katolikosları Alban kilsəsini öz nüfuzuna tabe etmək üçün əvvəlcə Sasanilərin, sonra isə Ərəb xilafətinin silah-

lı qüvvələrinin köməyinə əl atmışlar. Ən axırı erməni katolikosunun xahişi əsasında 1836-cı ildə Peterburq Müqəddəs Sionunun qərarı ilə Alban kilsəsi ləğv edilib fəaliyyəti dayandırıldı.⁹³

Bir çox tədqiqatçılar arasında belə bir fikir mövcuddur ki, "Alban xalqı heç bir zaman ayrıca həmdin kilsədə təşəkkül tapmamış və onun dili ibadət dili olmamışdır" (yəni kilsə ayinləri Alban dilində icra olunmayıb.—Z.B.).⁹⁴

Biz bu cür iddialarla razılaşa bilmərik, çünki erməni kilsəsinin Alban kilsəsinə qarşı əsrlər boyunca davam edən mübarizəsi əslində bunun əksini sübut edir. Alban ruhaniləri hər dəfə öz kilsələrinin hər hansı başqa kilsədən və xüsusilə də erməni kilsəsindən müstəqil olduğu barədə öz müdafiə səslerini ucaldanda, erməni katolikosluğu bu kimi hallara əks münasibət göstərərək hər vasitə ilə bu cür cəhdlərin əleyhinə çıxırdı.

Alban katolikoslarının Arran ilə qonşu olub ondan asılı olan knyazlıqların (məsələn, Sünik)⁹⁵ yepiskoplarını vəzifədə təsdiq edərək, onlara xeyir-dua vermək hüququna malik olduqlarına baxmayaraq, erməni katolikosları onların bu hüququnu saymayıb, ona qarşı etinasızlıq göstərirdilər. Məsələn, Sebeos bildirir ki, hələ ermənilərin üsyanından və İran mərzbanı Surenin 577-ci ildə öldürülməsindən əvvəl, "Sünik torpağının hakimi Vaqan üsyan edib ermənilərdən ayrıldı və İran şahı Xosrovdan xahiş etdi ki, Sünik torpağının arxivlərini (divanını—Z.B.) Dvindən Paytakaran [Beyləqan] şəhərinə köçürsün və onların şəhərini Atrpatakan hüdudlarına daxil etsin ki, erməni adı onların üzərindən götürülsün. Əmr yerinə yetirildi".⁹⁶

S.T.Yeremyan Alban və erməni kilsələri arasındakı kilsə ixtilaflarından danışarkən bu nəticəyə gəlir ki, artıq "VII əsrdən (qəti olaraq VIII əsrin əvvəllərindən) Alban kilsəsinə erməni kilsəsinin bir hissəsi kimi baxılırdı"⁹⁷ və elə bu zamanda Arran vilayətlərindən Sünik, Arsax, Uti və başqalarının erməniləşdirilməsi⁹⁸ baş verir.

Bu iki kilsənin kilsə mübahisələri məsələsi böyük və ətraflı tədqiqat tələb etsə də, biz bunun üstündə qısaca dayanmaq istərdik, çünki Arranın dövlət dini VII və ondan sonrakı əsrlərdə erməni katolikosluğuna böyük qanqaralıq gətirərək, ona daim narahatçılıq və başağrısı mənbəyinə çevrilmişdi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Mitilenli Zaxarinin VI əsrə aid olan "Suriya salnaməsində" deyilir: "Bu şimal tərəfdə (Zaqafqaziyada—Z.B.) 24 yepiskopu olan beş dindar xalq vardır.

Qurzan da Ermənistan torpağındadır, onun dili yunan dilinə oxşayır, onların İran şahına tabe olan xristian padşahu var. Arran torpağı da həmin Ermənistan torpağındadır, onun [öz] dili, dindar və xaçpərəst xalqı vardır, onların da İran şahına tabe olan padşahu vardır".⁹⁹

Qurzanın (İberiya, Gürcüstan) və Arranın VI əsrdə öz dilləri və öz padşahları olduğunu nəzərə alaraq təsliq etmək olar ki, etnik və ya siyasi cəhətdən nə Qurzan, nə də ki Arran Ermənistanın bir hissəsi olmayıb. Mövcud birlik isə sırf kilsə birliyi olaraq, 527-ci ildə Dvin şəhərində Alban, İberiya və erməni kilsələrinin keçirilmiş yığıncağında elan edilmişdi; lakin 607-ci ildə həmin Dvində bu kilsələrin erməni kilsəsindən ayrılması baş verir.¹⁰⁰

Bizim üçün isə daha mühümü odur ki, Suriya salnaməsinin müəllifi açıqca deyir ki, Arranın öz dili vardı və bu dil müəllifin salnamədə adlarını çəkdiyi xalqların heç birinin dilinə oxşamırdı. N.V.Piqulevskaya qeyd edir ki, "VI əsrdə güclü erməni təsirinə baxmayaraq, bu vilayət (Arran—Z.B.) hələ öz doğma ləhcəsini saxlamışdı".¹⁰¹

Bizə yalnız bunu əlavə etmək qalır ki, "güclü erməni təsiri" başlıca olaraq onda ifadə olunurdu ki, ərəb basqını və Ərəb—Bizans, ondan əvvəl isə İran—Bizans müharibələri zamanı Arrana böyük sayda erməni köçmüşdü və bunlar yerli əhali ilə qarışaraq, qriqoryan kilsəsinə onun təlimi və ehkamlarını yaymaqda böyük yardım göstərirdilər. Buna baxmayaraq, Arran dili nəinki VI əsrdə, hətta IX—X əsrlərdə belə Bərdə ətrafında mövcud idi. Orta əsr ərəb müəllif və coğrafiyaşünasları (əl-İstəxri, İbn Hövqəl, əl-Müqəddəsi və b.) bildirirlər ki, Arran əhalisi öz Arran dilində danışırdı.

XIII əsrdə Gəncədə yaşamış Kirakos Qandzaketsi yazır ki, yalnız Alban "rəislərinin", yəni zadəganlarının əksəriyyəti erməni dilini bilir və bu dildə danışırdı.¹⁰²

Müasir tədqiqatçılar (A.Y.Krımski, V.F.Minorski, S.Nəfisi, Z.İ.Yampolski və b.) da bu fikrə şərhdirlər ki, IX—X əsrlərdə Bərdə şəhəri ətrafında Arran dilində danışırdılar; həm də belə güman edirlər ki, Azərbaycan SSR-in şimal hissəsində və Gürcüstanda yaşayan udinlər (utilər) Alban dil ənənələrinin bilavasitə davamçılarıdır.¹⁰³

Beləliklə, Arranın öz dili olduğundan bəhs edən həm Suriya mənbəyinin, həm də IX—X əsr ərəb müəlliflərinin verdiyi məlumatlar, şübhəsiz, belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, Arran etnik cəhətdən də, siyasi cəhətdən də nə Ermənistan olub, nə

də ki onun bir hissəsi, yalnız eyni bir kilsəyə onun nominal mənsubiyyəti buna səbəb olmuşdur ki, suriyalılar Arran və Qurzanı Ermənistanın tərkibinə daxil edərək onu Ermənistan adlandırmışlar.

VIII əsrin əvvəllərində erməni katolikosu İlya xəlifə Əbd ül-Malikə (685—705) xəbər çatdırıb bildirmişdi ki, albanlar Xilafət əleyhinə Bizansla ittifaq bağlayırlar. Əbd ül-Malik də ərəblərin hərbi-siyasi qüdrətinə istinad edərək, Arran katolikoslarını İlyaya tabe edir. Ermənistan, Arran və İberiya torpaqlarının Suriya və ərəb mənbələrində "Ərminiyyə" adlandırılması yalnız onların inzibati birliyini və Ermənistan katolikosluğunun iddialarına iltifatla yanaşan xəlifələrlə erməni keşişlərinin yaxınlığını ifadə edirdi.¹⁰⁴ Alban (diofizit) kilsəsinin Bizansdan kömək umub, ona arxalanması ərəblərin qətiyyətinə xoşuna gəlmir. Buna görə də ərəblər erməni katolikosluğunun xahişlərini böyük həvəslə qəbul edirlər; beləliklə, bir oxla "iki dovşan" vuraraq, onlar Zaqafqaziyada Bizansın mənafeyini sarsıtmış və Arranda öz maraqlarını həyata keçirən qriqoryan keşişlərinin yardımını qazanmış olurlar.

Aşağıda erməni katolikosu İlyanın xəlifə Əbd ül-Malik ilə yazışması verilir.

Erməni katolikosu İlyanın Əbd ül-Malik Əmir Muminə məktubu

"Hökmdar Əbd ül-Malik" Əmir Muminə erməni katolikosu İlyadan.

Qadir allahın iradəsi ilə bizim tabe ölkəmiz Sizə qulluq edir. Biz və Alban kilsəsi bir ilahi İsa dininə etiqad edirik. Partav taxtında oturan indiki Alban katolikosu yunan imperatoru ilə sazişə girib, öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, dini etiqadda hamı ona qoşulsun, onun himayəsini qəbul etsin.

İndi qoy bu Sizə məlum olsun, ta bu barədə qərar qəbul edəsiniz, belə ki, bu bədəfkarlıqda onun bir əyan qadın məsləkdaşı da vardır. Böyük ixtiyar sahibi, əmr buyurun, qoy onlar allaha qarşı işlədikləri günah üçün müstəhəqq olduqları cəzaya çatsınlar".

Əbd ül-Malik Əmir Muminin Erməni katolikosu İlyanın məktubuna cavabı

"Mən sənin — erməni xalqının katolikosu, Allah adamı, İlya, səmimi məktubunu oxudum və sənə olan səfqətdən öz sədaqətli bəndəmi çoxlu sayda qoşunla göndərdim. Əmr etdik ki, bizim hökumranlığımıza qarşı qiyam edən albanlarda sizin dininizə uyğun dəyişikliklər edilsin. Bəndəmiz bizim hökümə Partavda, sənin hüzurunda icra edəcəkdir: o, Nerseslə bədəfkarlıqda onunla həmfikir olan qadını bir zəncirə bağlayacaq və onları bütün qiyamçıların yanında rüsvay etmək üçün şah məhkəməsinə çəkəcəkdir".

Erməni katolikosu İlyanın Partava gəlməsi; Nersesin cəzalandırılması. Böyük erməni patriarxı Albaniya paytaxtı Partava gəlib böyük kilsədə oturdu və əmr etdi ki, Nersesi onun hüzuruna gətirsinlər. Lakin Nerses gizlənmişdi və onu tapa bilmirdilər; onda böyük din xadimi, Alban knyazı Şeroy onun yaxın adamlarını tutub əmr edir ki, onlar Nersesi gətirsinlər; sonra gətirib onu böyük yığıncağın ortasında İlyanın qarşısında qoyur. Lakin bu zavallı adam aciz qalıb cavab verə bilmədiyi üçün padşahın əmri ilə dəhşətli əzablar çəkməli olur. O, həmin qadınla addumbaaddım ataraq gətirildi və onların sürgün edilməsi qərara alındı. Nerses buna dözə bilmədi, 8 gün heç nə yeməyib öldü. O, vəsiyyət etdi ki, onu ayağındakı zəncirlə basdırsınlar. Şeroya da lənətlər yağdırdı ki, hakimiyyət üstündə onunla [Şeroyla] Sprama arasında baş vermiş çəkişmədə, o [Şeroy], Nerseslə Spramanın məhvinə bais olmuşdur. Nerses patriarx taxtında 14 il pravoslav məzhəbində, 3 il yarım da günah içində keçirdi (688—704-cü illər).

Bütün bunlardan sonra dini yığıncaq həlim adam olan Si-meonu seçib, onu Albaniyanın katolikosu etdi. O, ölkədə Nersesin fitnələrinə son qoydu və yolunu azmış kilsəyə həqiqi dinin bir çox müddəalarını çatdırdı. O, özünün Berdakor adlanan yay iqamətgahında Nersesin bided dolu bütün kitablarını sandıqlarda Trtu (Tərtər) çayına atmağı əmr etdi".¹⁰⁶

Bu əhvalatı IX əsrin başqa (erməni) mənbəyi də təsdiq edir. "Böyük Yegiya hikmət və kəramət işlədib ismaillilərin amirapeti (xəlifəsi—Z.B.) Ömərə¹⁰⁷ məktub yazıb ərz edir ki, "bizdə, bizim ölkədə bir yepiskop və belə bir qadın (I Varaz Trdatın arvadı Sprama—Z.B.) vardır; bunlar sizin böyük dövlətinizə tabe olmaqdan boyun qaçırıb, oxuduğumuz dualarda sizin adınızı çəkməkdə bizimlə (erməni kilsəsi ilə—Z.B.) birgə deyillər, əksinə, yunan padşahının adını çəkib ölkəmizi ona vermək fikrindədirlər. Əgər təcili onları aramızdan götürüb məhv etməsəniz, vergi məsələsi və digər işlərdə onlar tezliklə böyük imarətə [Bizansa] satırlar".

Sonra amirapet bunu oxudu, böyük patriarxın elçisinə minnətdarlıqla hissilə hörmət etdi və xədimlərindən birini göndərərək əmr etdi ki, dərhal həmin Nersesi böyük xanımınla birlikdə onun yanına gətirsin.

O gəlib, hər ikisini tutaraq zəncirlədi və dəvələrə mindirib amirapetin yanına apardı".¹⁰⁸

Az sonra xəlifənin nümayəndələri knyaz Şeroyu və Arranın bir çox knyaz və əyanlarını Suriyaya aparırlar.¹⁰⁹

Arran öz yarımüstəqil vəziyyətini itirir və tamamilə ərəblərin hakimiyyəti altına keçir.

Sonralar erməni kilsəsi Alban ruhanilərini tutduqları mövqelərdən sıxışdırıb çıxarır və ölkənin ərəblər üçün əlçatmaz dağlıq yerlərində yaşayan albanları səylə qriqoryanlaşdırmağa başlayır. Erməni ruhaniləri Arran kilsəsinin bu əhali arasında olan nüfuzunu tədricən heçə çıxardır və ərəb hakimlərinin əli ilə albanların bütün ədəbi abidələrini — Alban mədəniyyətini azacıq da olsa xatırlada biləcək hər şeyi məhv edirlər. Bütün bu işlər, təkrar edirik, əvvəlcə Xilafətin köməyi ilə, sonralar isə digər istilaçıların razılıq və vasitəsilə görülür.¹¹⁰

Qriqoryan kilsə xadimləri Arranın ədəbi abidələrini məhv edərkən, əvvəlcə bu abidələri qrabara çevirirdilər.¹¹¹ Məsələn, albanların bir çox başqa ədəbi əsərləri kimi Moisey Kaqankatvatsinin "Ağvan tarixi" əsəri ilə də belə edilir.

T.Ter-Qriqoryan qeyd edir ki, Moisey Kaqankatvatsinin əsəri bizə əvvəlki şəkildə gəlib çatmayıb: onu köçürüb yazan erməni rahiblərindən ibarət xəttat və tərcüməçilər əsərin üzünü köçürərkən erməni katolikoslarının göstərişi ilə mətnə qəsdən təhriflərə yol vermişlər.¹¹² "Ağvan tarixi"nin bizə gəlib çatan məhz erməni variantları S.T.Yeremyana bunu yazmağa əsas verib ki, guya Moisey Kaqankatvatsi "öz Albaniya ölkəsinin tarixini" yalnız qədim erməni ədəbi dilində yazabilirdi".¹¹³

Bəzi alimlərin M.Kaqankatvatsinin erməni tarixçisi olması barədə "qəti qənaəti" bizcə, yanlışdır. Arran (Albaniya) əhli olan M.Kaqankatvatsi yeganə müəllifdir ki, öz vətəni haqqında X əsr hadisələrindəki məlumat verən yeganə salnamə yazıb onu bizə miras olaraq qoyub getmişdir. Y.Manandyan da bu fikrə şərikdir. Lakin V.S.Nalbandyan isə özünün Tbilisi haqqında bu yaxınlarda çıxmış kitabında inadla sübut etməyə çalışır ki, M.Kaqankatvatsi erməni tarixçisi imiş.¹¹⁴

Şübhəsiz ki, M.Kaqankatvatsi VII əsrin əvvəllərində olmuş hadisələr haqqında "məzmunlu və aydın danışır" və o da şübhəsiz ki, "bu dövrdəki Tbilisi tarixi üzrə yeganə etibarlı mənbə" M.Kaqankatvatsinin əsəridir.¹¹⁵ Amma qəribədir ki, nəyə görə V.S.Nalbandyan Moisey Kaqankatvatsi həqiqətən də "qədim alban tarixçisi" olması kimi danılmaz bir faktı "bir növ acınacaqlı anlaşılmazlıq" sayır, halbuki bu fakt, "hətta "Gürcüstan tarixi" kimi mötəbər bir əsərdə də" etiraf olunur.¹¹⁶

T.Ter-Qriqoryan "Ağvan tarixi" əlyazmasına erməni kilsə xadimlərinin münasibətini göstərən maraqlı faktlar gətirir.

Məsələn, Eçmiədzin katolikosu Simeon əlyazmanın kənarlarında belə qeydlər etmişdir: "O ki yalnız Albaniya tarixində — bu da bütün nüsxələrdə deyil, ancaq bəzi nüsxələrdə [deyilir ki] guya Yegişedən sonra (b.e. 74-cü ili) Müqəddəs Qriqoriyədək (340-cı il) Albaniya patriarxı taxtında başqaları (albanlar) da oturmuşlar — yalandır, bunlar sonradan əlavə edilmişdir"; başqa bir yerdə isə: "Dırnağımızla cızdıqlarımız — yalandır və sonralar lovgalar tərəfindən özlərinin xeyrinə əlavə edilmişdir, çünki digər tarixnamələrdə ("Ağvan tarixi" əlyazmalarında—Z.B.) bu yerli-dibli yoxdur. Güman var ki, bunu katolikos Ananiyadan sonra (945-ci il) alban rahibləri etmişlər".¹¹⁷

Alban şairi Davtakin əsərinin aqibəti də belə olmuşdur. S.T.Yeremyan onu "Alban-erməni (?) işxam Cuanşerin saray şairi" hesab edir.¹¹⁸ Bizim fikrimizcə, Davtakin qəsidəsini Albaniyanın yox, "feodal Ermənistanının ilk kübar poeziyasının abidəsi"¹¹⁹ hesab etmək doğru deyildir.

Mxitar Qoşun "Qanunnamə"sinin taleyi də M.Kaqankatvatsinin "Ağvan tarixi"nin taleyinə bənzəyir. Məlumdur ki, Mxitar Qoşun başlıca əsərinin adı "Datastanagirk", yəni "Qanunnamə"dir; müəllif onu təxminən 1184-cü ildə (erm. erasının 633-cü ilində) tərtib etmişdir.¹²⁰ Lakin Qoşun bu əsərinin nəşirləri nədənsə əlyazmasında olmayan "Hayos" sözünü onun adına əlavə etmiş və beləliklə, Qoşun özünün heç zaman yazmadığı yeni: "Datastanagirk hayos", yəni "Erməni qanunnaməsi" adını uydurmuşlar.¹²¹

Məlum olduğu kimi, Qoş bu "Qanunnamə"ni "Alban sülaləsinə tabe kilsələrin necib başçısı" Albaniya katolikosu III Stepannosun dəfələrlə etdiyi təkidli xahişinə əsasən yazmışdır.¹²² "Qanunnamə"yə systemsiz və məqsədsiz olaraq Şərqi Roma imperiyası qanunları ilə yanaşı alban kilsə qanunları, "Musa qanunları"¹²³ və erməni xalq adətlərinin daxil edilməsi heç də "Qanunnamə"nin erməni hüquq sənədlərinə aid olduğunu təsdiq etmir.

Arran tarixinə dair bir çox digər orta əsr mənbələri kimi Qoşun "Qanunnamə"si və Kirakos Qandzaketsinin "Tarix"i də qrabarca yazılmış Alban ədəbiyyatı abidələri hesab edilməlidir. Azərbaycanda Arran (Albaniya) tarixinin xristian dövrü üzrə tədqiqatçıların mövcud olmaması buna imkan vermişdir ki, dildən savayı ortada heç bir əsas olmadığı halda, bu ədəbiyyat nədənsə, erməni ədəbiyyatı hesab edilmişdir. Geniş yayılmış Alban ədəbi abidələrinin mövcudluğu Ermənistan dövlət Matenadaran kitab xəzinəsində tapılmış əlyazmaların köməyi-

lə təsdiqlənir. Məsələn, A.D.Anasyan bu yaxınlarda "Müqəddəs və ilahi mərhəmin tarixi haqqında" əlyazmasını tapmışdır (nüsxə № 101, səh. 386a—389a; nüsxə № 2121, səh. 341b—343b); bunu müqəddəs atalar Şərqdə (yəni Albaniyada—Z.B.) alban dilində tapmış və erməni dilinə tərcümə etmişlər".¹²⁴

A.Q.Şanidzenin göstərdiyi kimi, VII—IX əsrlərdə albanlar Qafqazın siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrində gürcü və ermənilərlə bərabər fəal iştirak etmişlər".¹²⁵ S.T.Yeremyanın: "Səbəb nədir ki, erməni və gürcü yazıları tətbiq olunduğu ilk gündən erməni və gürcü dillərində indiyədək mövcud olan zəngin ədəbiyyat meydana gəldiyi halda alban yazısı və alban dilində mətnlər isə izsiz-tozsuz yox olmuşdur?"¹²⁶ — sualına cavabı, nəticə etibarilə, alban kilsəsinin bütün hüquqlarını qəsb etmiş qriqoryan katolikosiğunun albanlara zidd siyasətində axtarmaq lazımdır.

Alban ədəbi abidələrinin yox olmasını heç də bununla əsaslandırmaq olmaz ki, "alban dili" daha dini ibadət dili deyildi" və yaxud "alban kilsəsi" dini cəhətdən erməni kilsəsinə mənsub idi".¹²⁷ Alban dili ərəb istilası dövründə ərəblərin nüfuz dairəsindən kənar qalan vilayətlərdə əhalinin qriqoryanlaşdırılması nəticəsində yox olmuşdur; bu hal ermənilərin aşağıda göstərilən rayonlara kütləvi surətdə köçürülməsindən sonra baş verir; ərəblərin işğal etdiyi digər vilayətlərdə isə Alban dili X əsrdən sonra yox olmağa başlayır.

Lakin qriqoryanlaşdırma prosesi albanların kəskin müqavimətinə rast gəlir və buna görə də olduqca uzun çəkir. Məsələn, XIII əsrdə Gəncədə yaşamış Kirakos Qandzaketsi yazır ki, "Erməni dilini yalnız alban "rəislərinin" əksəriyyəti, yəni zadəganlar bilir və bu dildə danışdı. Deməli, hətta XIII əsrdə bütün Arran əhalisi erməni dilini bilmir və öz ana dilində danışdı. Bunu S.T.Yeremyan da təsdiq edir; o, bu nəticəyə gəlir ki, "alban ədəbiyyatı bununla belə (!) mövcud idi"¹²⁸.

Arranın dağlıq vilayət və rayonları — Sünik,¹²⁹ Arsax, Xaçen, Şəki, Girdimanın əhalisi və Azərbaycan SSR-in Kirovabad (Gəncə), İsmayılı, Qutqaşen (Qəbələ), Vartaşen (Oğuz) və bir sıra digər rayonların, həmçinin Ermənistan SSR-nin Sisian, Basarkeçər və başqa rayonlarının bəzi kənd əhalisi hal-hazırda erməni olsa da, bu əhalinin adət və ənənələri, onlarla qonşuluqda yaşayan və əcdadları müxtəlif səbəbdən müsəlman olmuş azərbaycanlıların adət və ənənələri kimidir. Bu rayonların sakinləri məhz o adamlardır ki, onların əcdadları "erməni

məzləbinə xas kilsəyə iman gətirərək, ermənilərlə assimilyasiya etmişlər".¹³⁰

İ.P.Petruşevskinin haqlı olaraq göstərdiyi kimi, Albaniya-dakı erməni kilsəsi "ölkəni erməniləşdirməkdə bir silah idi. Onun bu rolu VIII əsrin başlanğıcından etibarən xüsusilə nəzərə çarpır, yəni o zamandan sonra ki, erməni monofizit katolikosu Yegi xalkedonçuluq edən alban katolikosu Nersesi (Bakuru) xəlifənin köməyi ilə devirir və Albaniya ruhani və knyazların bir hissəsinin ölkədə alban kilsəsinin erməni kilsəsindən müstəqilliyini qorumaq arzusunu əks etdirən xalkedonçuluq (pravoslav yunanpərəst və gürcüpərəst) hərəkatı ermənipərəst monofizitlər tərəfindən yatırılır".¹³¹

N.Y.Marr da vaxtilə göstərmişdir ki, Albaniya ərəb xəlifələrinin köməyi ilə "Ermənistanın antixalkedon kilsəsinin qəniməti olur".¹³² Başa əl qoyub keşişliyə keçirmək hüququ artıq alban katolikoslarından erməni katolikoslarına keçir və bundan sonra Arranda xalkedonçuluğa baş vuran hər bir kəs "qılınc və əsarətlə məhv" edilməli¹³³ idi. Tədqiqatçıların bir hissəsi arasında geniş yayılmış "erməni Albaniyası", "erməni albanları"¹³⁴ kimi ifadələr də elə buradan əmələ gəlmişdir.

Beləliklə aydın olur ki, nə Arsax, nə də əhalisi erməniləşdirilmiş albanlardan, hazırda isə ermənilərdən ibarət digər vilayət və rayonlar "heç zaman erməni mədəniyyətinin mərkəzlərinə mənsub olmayıb. Erməni kilsəsi Arran xalqlarının erməniləşmiş nəsiləri arasında heç Orbelianların naxarlığı dövründə və onlardan sonra Sünikdə göstərdiyi mədəni təsir qədər təsir belə göstərə bilməyib"¹³⁵.

Beləliklə, erməni kilsəsi "Albaniyanın bütün kilsələrində sülhü"¹³⁶ yalnız yadelli işğalçıların köməyi ilə bərqərar edirdi; erməni katolikos və naxarlarının mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi yadelli işğalçıların köməyinə əl ataraq, "xaç bayrağı ilə öz yolu üstündə tarixi Ağvan və onun bir hissəsi olan Qarabağ (Arsax) xalqlarını"¹³⁷ silib yox edirdi.

N.Vartapetovun qeyd etdiyi kimi, erməni kilsəsi daim "onun üçün yeni olan hər bir şəraitə bacarıqla uyğunlaşmış və siyasi vəziyyətdən asılı olaraq, vaxtilə Bizans imperatorları, İran Sasani şahları, ərəb xəlifələri, monqollar və digərlər qarşısında baş əydiyi kimi, Səfəvilərə, sonra da rus çarına qulluq göstərmişdi"¹³⁸.

3. Azərbaycan Əməvilər xilafəti tərkibində (VIII əsrin I yarısı)

Təxminən 681-ci ildə knyaz Cavanşir bizanspərəst əhval-ruhiyyəli Arran knyazlarının gizli qəsdı nəticəsində öldürülür.¹³⁹ Knyaz Cavanşirin qətlindən sonra, Arran knyazlıq taxtını ələ keçirmək üstündə ölkədə daxili çəkişmələr başlanır; bu çəkişmələrdə knyaz və ruhanilərdən başqa, "silahlı camaat" da iştirak edirdi.¹⁴⁰ Xalq kütlələrini sakitləşdirmək üçün paytaxt Bərdəyə ölkənin hər yerindən zadəgan nəsilələrinin başçıları, hökmdarlar, canişinlər, əyanlar, naxararlar və knyazlar toplaşır; onlar katolikos Yelizarla birlikdə vəliəhd seçmək bərəsində məsləhətləşməyə başlayırlar və "razılaşırlar ki, [taxta] baş naxararlardan imperatorun ekskonsul [apoipat] titulu ilə yüksəlmiş və patrisi rütbəsi almış bir şəxsi seçsinlər. Onun adı Varaz-Trdat idi. O, Cavanşirin qardaşı Varaz-Perojun oğlu idi".¹⁴¹

Xəlifə I Yəzid (680—683) I Varaz-Trdatı (680—699) "Şərq vilayətlərinin canişini, Alban məmləkəti və Uti əyalətinin hökmdarı" olaraq tanıdı.¹⁴²

Varaz-Trdat taxta seçilən kimi Xəzərlərin böyük bir ordusu Alp İlitverin başçılığı altında xaqanın qohumu öldürülmüş knyaz Cavanşirin intiqamını almaq bəhanəsi ilə Arrana basqın edir.¹⁴³

Xəzərlər "Albaniyaya lap böyük Qafqaz dağlarının ətəklərindək soxularaq Kapalax vilayətinin kəndlərindən [keçdilər]. O, [Alp İlitver] çoxsaylı dəstələri ilə düzənliklərə üz qoyaraq, Kür sahili boyunca Uti əyalətinə gedib çıxır. Orada çoxlu adam əsir edib, vilayətin mal-qarasını tutub, qənimət əldə edərək, hamısını əsarətə aparır. Oradan qayıdandan sonra Lpink vilayətindəki düzənlikdə ordugah qurur".¹⁴⁴

I Varaz-Trdat Arranı xəzərlərin yeni basqınlarından qorumaq üçün xaqanla danışıqlar aparmaq məqsədilə onun yanına mötəbər bir adam göndərmək qərarına gəlir, çünki o, "böyük sayda [xəzər] qoşunlarının ölkəyə soxularaq çoxlu əsir götürdüyünün və hər şeyi dağıtdığının şahidi olmuşdu".¹⁴⁵

681-ci ildə katolikos Yeliazar xəzərlərin yanına göndərildi. I Varaz-Trdat xaqana məktubunda "öz müti itaətini" bildirib yazır ki, knyaz Cavanşirin qətlində albanların əli yoxdur və onu "alçaq bir adam" öldürmüşdür. Yeliazar xaqanın ürəyini yumşaltmağa və ondan "sülh və qırılmaz dostluq" əldə etməyə nail olur".¹⁴⁶

Elə həmin 681-ci ildə (sentyabrın 20-dək) alban knyazları və katolikos Yeliazarın iştirak etdiyi müşavirədə I Varaz-Trdat demişdir: "Zahm Ərəbistan [Taşkəstan] xalqının üzərimizə qoyduğu vergilər bizi bərk əzir, eyni zamanda hunnların hər il ölkəmizə etdiyi basqınlar da bizim üçün dəhşətli bir bələdir; buna görə də ölkəmiz talan olur və ikitərəfli düşmən basqınlarından zəifləyib taqətdən düşür".¹⁴⁷ Müşavirədə yepiskop İsrailin başçılığı altında xəzərlərə elçilər göndərmək qərarına alınır.

Erməni erasının 130-cu ilinin 18 mexekanında (23.XII 681-ci ildə) elçilər yola düşdülər. Altı həftədən sonra (8.II. 682-ci ildə) onlar "gözəl Varaçan şəhərinə"¹⁴⁸ gəlib çıxırlar; burada "hunnların böyük knyazı tərəfindən" ehtiramlı qarşılanırlar.¹⁴⁹

Təəssüf ki, mənbələr İsrailin elçilik missiyasının nəticələri haqqında bir məlumat vermir. Yalnız M.Kaqankatvatsi deyir ki, yepiskop İsrailin dini moizəsi nəticəsində xəzərlərin müəyyən hissəsi xristianlığı qəbul edir.¹⁵⁰ Xəzər xaqanı Alp İlitverin öz əyanları Xorasan iltigini¹⁵¹ və Çatn Xəzr vasitəsilə I Varaz-Trdata göndərdiyi məktubda deyilir ki, ancaq yepiskop İsrail xəzərlərin yanında qaldığı təqdirdə, "bizim vəhşi xalqların sizin ölkənizə basqınları kəsiləcəkdir".¹⁵² Lakin nə Varaz-Trdat, nə də Arran katolikosu Yeliazar İsraili xəzərlərin yanına göndərməyə razı olmur, yalnız buna razı olurlar ki, o, Arran ilə xaqanlıq arasında vasitəçi olsun.¹⁵³

N.Akınyan qeyd edir ki, İsrailin bir daha xəzərlərin yanına gedib-getmədiyi məlum deyildir.¹⁵⁴ Görünür o, ikinci dəfə xəzərlərin yanına getməyib, çünki Arran ilə xəzərlərin arasındakı qısamüddətli sülh az sonra pozulmuş olur: "Onun [Bizans imperatoru II Yustinianın (685–711) hökmranlığının] birinci ilində Xəzərlər adlanan şimal xalqı Ermənistan, İberiya və Albaniyanı ələ keçirdi. Onlar vuruşda knyaz Qriqorini¹⁵⁵ və bir çox gürcü və alban əyan və knyazlarını öldürdülər. Elə onlar da Ermənistanı talan etdilər, çoxlu vilayət və kəndlər tutdular, əsir və qənimət ələ keçirib, öz ölkələrinə getdilər".¹⁵⁶

Bu vuruşmada bütün üç ölkə qoşunlarının inadlı müqavimətinə baxmayaraq xəzərlər böyük qələbə çalırlar. Beləliklə, onlar "Albaniya ilə bir qədər əvvəl qurulmuş dini əlaqələri unudaraq"¹⁵⁷ və ərəblərin bu ölkə üzərindəki nəzarətinin zəifləməsindən istifadə edərək yenidən Arrana, sonra da Gürcüstana və Ermənistanına növbəti dağıdıcı basqın edirlər.¹⁵⁸

Bu zaman Xilafətdə xəlifə taxtı üstündə daxili çekişmə ge-

dirdi. Xəlifə əleyhdarı Abdul-lah ibn əz-Zübeyrin üsyanı yatırıldıqdan sonra hakimiyyətə mərvanilər sülaləsinin banisi I Mərvan gəlir. Mərvan hakimiyyət başında cəmi bir il (684–685) qalır, sonra onun oğlu Əbd-ül-Malik (685–705) xəlifə olur. Elə həmin iğtişaş dövründə "ermənilər, gürcülər və ağvanlar 30 illik itaətdən sonra [ərəblərə] vergi verməkdən daha boyun qaçırdılar".¹⁵⁹

Xəlifə Əbd-ül-Malik 685-ci ildə imperator II Yustinianla barışıq bağladı; həmin barışığa görə Arran, Gürcüstan və Ermənistandan alınan vergilər Xilafət ilə Bizans arasında bərabər bölünməyə başlandı.¹⁶⁰ Zaqafqaziya iki qüdrətli rəqib üçün nüfuz dairəsinə çevrilir; onların hər biri burada istədiyi kimi hərəkət edirdi: hücumlar edir, əhalini amansızcasına qarət edib, onu əsir aparır, maddi nemətləri məhv edirdi. Məsələn, 688-ci ildə II Yustinian Ermənistana böyük bir qoşun göndərir; qoşun 25 mahalı talan edib, 8 min ailəni köləliyə satır.¹⁶¹ Sonrakı 689-cu ildə Ermənistana yenidən hücum edilir; bu dəfə hücum artıq iki tərəfdən: həm Bizans, həm də Xilafət tərəfindən edilir və Ermənistan yenidən dəhşətli fəlakətlə üzləşir.¹⁶²

689/90-cı ildə Zaqafqaziya ölkələrinə qarşı ikinci hərbi səfərə II Yustinian özü başçılıq edir. O, öz qoşunlarını üç dəstəyə bölərək, bunları Gürcüstan, Arran və Ermənistana göndərir. II Yustinian "bu ölkələrin bütün knyazlarını öz yanına çağırırdı; onlar da istəmədikləri halda onun yanına gəlməyə məcbur oldular: bəzi knyazları o, özü ilə apardı, digərlərindən isə onların oğullarını girov olaraq tələb etdi. Bəzi knyazları padşah hədiyyələri ilə mükafatlandırır, onları adı çəkilən ölkələrin hökmdarı təyin etdi: Nersesi... Ermənistan hökmdarı, ikinci knyazı Ağvan padşahı, patrişi Varazdatı [Varaz-Trdatı] ekzarx etdi, onlara kömək olaraq 30 minlik bir qoşun qoydu, özü isə Konstantinopola qayıtdı".¹⁶³

Beləliklə, Əbd-ül-Malik və II Yustinian arasında bağlanmış müvəqqəti sülh sazişilə əlaqədar, Arran "üç xalqa: xəzərlərə, taciklərə [Xilafətə] və yunanlara [Bizansa] bac verirdi".¹⁶⁴

I Varaz-Trdat xəzərlərlə münasibətləri nizama saldıqdan sonra Bizansa olan ağır bacı verməmək qərarına gəlir, çünki bu bac üzündən o, "bərk sıxıntılar çəkirdi".¹⁶⁵ Bu məqsədlə o, danışıq aparmaq üçün 699-cu ildə iki oğlu Hacıq və Vardan ilə Konstantinopola gedir. Burada II Yustinian onları qalaya salır, ona görə ki, I Varaz-Trdat Xilafət ilə yaxınlaşmış, Bizansla isə hər cür əlaqəsini kəsmişdi. II Yustinian I Varaz-

Trdatın oğlanlarını öz yanında girov olaraq saxlayır, knyazın özünü də geri dönməyə buraxmayıb, 704-cü ilədək 5 il Konstantinopolda saxlayır.

Bu zaman Arranda Xilafətin birbaşa qarışmasına səbəb olan hadisələr baş verir. Xalkedon dini təliminin keçmiş ardıcılı olan Girdiman yepiskopu Nerses Bakur I Varaz-Trdatın arvadı Spramanı dilə tutur ki, "onu Ağvan patriarxlığına dəvət etsin", çünki Yeliazar öləndən sonra (688-ci ildə) katolikos taxtı boş qalmışdı. Varaz-Trdat Bizansda olduğu müddətdə Nerses knyazın Xilafətlə yaxınlaşmaq siyasətinin əleyhinə getmək, Konstantinopola isə tabe olmaq qərarına gəlir. Lakin knyaz Şeroy başda olmaqla Arranın bir qrup nüfuzlu feodalları xalkedonçuluğun qatı düşməni olduqlarına görə buna mane oldular.

Xəlifə Əbd-ül-Malik Ermənistan katolikosu İlyanın məktubunu aldıqdan sonra, Bərdədə dini yığıncaq çağırmasını ona əmr etdi; bu yığıncaqda Nerses Bakur xəlifə nümayəndəsinin hüzurunda mürtəd elan olundu, knyaz arvadı Sprama isə qalaya salındı. Bundan əlavə, xəlifə bir çox Arran knyazlarının xüsusi siyahıya alınmasını əmr etdi, ona görə ki, "əgər onlardan biri diofizit olarsa, qibnc və əsarətlə məhv edilməlidir".¹⁶⁶

704-cü ildə knyaz I Varaz-Trdat Arrana qayıtdı və bu zəmandan Arran Xilafətdən asılı olan bir vassal oldu. Ölkə "ancaq taciklərə [ərəblərə]"¹⁶⁷ bac verməyə başladı, çünki bu vaxt Ərəb—Bizans müharibələrinin başlanması ilə əlaqədar olaraq Ermənistana Məhəmməd ibn Mərvanın komandanlığı altında ərəb qoşunları göndərilmişdi. Ərəblərin cəza dəstəsi Arrana da göndərilmişdi. Məhəmməd ibn Mərvan burada knyaz Şeroyu və ona yaxın olan adamları tutub Taron vasitəsilə Dəməşqə göndərdi.¹⁶⁸

Knyaz I Varaz-Trdatın¹⁶⁹ hökmranlığı dövründən başlayaraq Arran hətta öz vassallığını da itirdi. Ölkədə xəlifənin canişinləri tam hökmran olmağa başladılar. Knyaz və katolikos canişinlərin yanında bir növ məşvərətçi oldular; onlar müstəqil surətdə daha heç bir qərar qəbul edə bilmirdilər.

4. Ərəb-Xəzər müharibələri və Azərbaycan

Xəlifə I Validin hökmranlığı illərində (705—715) ərəblər tədriclə şimala tərəf hərəkət etməyə başladılar. Lakin I Valid xəzərlərə qarşı ciddi hücumla başlamazdan əvvəl öz arxasını: Arranı, Şərqi Gürcüstanı və Ermənistanı bu ölkələrdə olan

yerli bizanspərəst hakim və knyazların gizli qəsdlərindən təhlükəsiz hala gətirməli idi. İlk növbədə erməni naxararlarına qarşı cəza tədbirləri görülmüşdü. Xəlifə sərkərdəsi Məhəməd ibn Mərvan yunan-erməni qoşunlarını darmadağın etdikdən sonra, təslim olmayan bütün erməni başçılarından 800 nəfəri aldadıb əsir etdi və Naxçıvan hakimi Hişama (?)¹⁷⁰ əmr etdi ki, onları kilsəyə salıb yandırsın. Bu qayda ilə də 400 nəfər məbəddə yandırıldı.¹⁷¹

Təbərinin verdiyi məlumatlara görə, bu hadisələrdən sonra 89 (707–708)-cu ildə xəlifənin qardaşı Məsləmə ibn Əbd-ül-Malik Azərbaycanda təslim olmamış bütün qala və şəhərləri tutub, türklərlə vuruşa-vuruşa Bab ül-Əbvaba çatdı.¹⁷²

Hicri 91 (709–710)-ci ildə Məsləmə ibn Əbd-ül-Malik türklərə qarşı yeni hücumla keçdi "və Azərbaycan vilayətində yerləşən əl-Baba çatdı, burada şəhər və qalaları aldı".¹⁷³ Lakin erm. erasının 158-ci ilində (2.VI–709–1.VI–710) "xəzər hökmdarı 80 min nəfərlik qoşunla yürüş edib, Albaniyanı tutdu",¹⁷⁴ yəni ərəblər Dərbənddən qovuldular və Arrandan Azərbaycana geri çəkildilər.

İki il sonra (711-ci ildə) xəlifə Əbd-ül-Əzizin canişini ibn Xatim əl-Bəhili Arran paytaxtı Bərdəyə gəldi və xəzərlərə qarşı yeni hücumla hazırlaşaraq, yenidən Kürün o tayına keçdi.¹⁷⁵ Yəqin bu, ərəb qoşunlarının Dərbənd üzərinə yeni hücumu idi, çünki Təbəri bildirir ki, hicri 92 (710/11)-ci ildə ərəb ordusu Dərbəndə çatdı, lakin şəhəri yalnız 714-cü ildə, xəlifə I Validin hökmranlıq dövrünün axırını ilində ələ keçirə bildi.¹⁷⁶ Məsləmə 714/15-ci ildə Dərbənd üzərinə yenidən hücumla keçdi, onu dağıdaraq, xaqanlığın ərazisinə soxuldu. Burada xəzərlər Məsləmənin ordusu ilə vuruşmağa başladılar və ərəblər geri çəkildilər. Ərəblər geri çəkilərkən onları "Alban patrisilərindən..." Eranşahik Vaçaqanın komandanlığı altında olan Arran qoşunları arxadan mühafizə edirdi. "Xəzərlər onun üzərinə atıldılar, lakin məğlub edilib qaçmağa başladılar".¹⁷⁷

Asogik və Gevond bildirirlər ki, Məsləmənin komandanlığı ilə ərəblərin Dərbənd üzərinə hücumu xəlifə Süleymanın (715–717) hökmranlığının "üçüncü ilində" (Asogik) və ya "ikinci ilində" (Gevond) başlandı.¹⁷⁸ Şəhər uğrunda vuruşma gecə-gündüz davam etdi və ertəsi gün səhərçağı Dərbənd ələ keçirildi. Ərəb ordusunda 6 min nəfər var idi və onların hər birinin payına çoxlu qənimət düşdü. Məsləmə Əbd-ül-Əzizi Arranda qoyub özü Dəməşqə qayıtdı.¹⁷⁹

Xəlifə II Ömər (717–720) hökmranlığının birinci ilində

xəzərlər ərəblərə qarşı böyük hücumlara başladılar.¹⁸⁰ Xəzərlər Arrandan keçib Azərbaycana soxuldular və oranı işğal edərək, ərəb qoşunlarının bir hissəsini qırdılar. Bu hadisəni Təbəri belə qeyd edir: "Bu il (99-cu hicri — 717/8-ci il) türklər Azərbaycana hücum edib müəyyən sayda müsəlman qırdılar və onlara ziyan yetirdilər. Ömər ibn Əbd-ül-Əziz onlara qarşı Xatim ibn əl-Noman Bəxilini göndərdi. O, həmin türkləri qırdı və əsir düşmüş 50 nəfərdən başqa heç kəs canını qurtarmadı; o, bu əsirləri Xunasirə Ömərə göndərdi".¹⁸¹

II Yəzidin (720–724) hökmranlığı zamanı 722/23-cü ildə xəzərlər qıpçaq və digər türk tayfalarının köməyi ilə təqribən 30 min nəfərlik ordu ilə yenidən Arrana soxuldular¹⁸² və onun ərazisindən keçərək Ermənistana girdilər. Mərc əl-Həcərdə bunları Sübeytə ən-Nəhranın başçılığı altında olan ərəb ordusu qarşıladı.⁸³ Ərəblər məğlub edildilər və onların ordugahı xəzərlərin əlinə keçdi.

Həmin ildə II Yəzid əl-Cərrah ibn Əbd-ül-Lah əl-Həkəmini Azərbaycana və Ermənistana hakim təyin etdi və ona 25 min nəfərlik qoşun verib, əmr etdi ki, xəzərlərə qarşı hücumla başlasın.¹⁸⁴ Lakin xəzərlər böyük ərəb ordusunun hücumundan xəbər tutub Dərbəndə tərəf çəkildilər. Cərrah Bərdəyə yaxınlaşdı, orduya istirahət verib, sonra Kürün o biri tayına (sahilinə) keçərək, Dərbəndə yaxınlaşdı. Xəzərlər xaqanın oğlu Barcikin¹⁸⁵ başçılığı altında 40 min nəfərlik ordu ilə Cərraha qarşı çıxdılar. Vuruşmada xəzərlər məğlub edildilər, onların çoxu əsir düşdü. Ərəblər Xamzin¹⁸⁶ və Tarqu¹⁸⁷ şəhərlərini tutdular və Balancara çatdılar.¹⁸⁸ Qala qarnizonu qısa müddətli vuruşmadan sonra təslim oldu və ərəblər çoxlu qənimət əldə etdilər.¹⁸⁹ Cərrah bu şəhərlərin əhalisini Arran ərazisinə, xüsusilə Qəbələ mahalına köçürtdü, burada xəzərlərin məskən saldığı kəndlər var idi.¹⁹⁰

İbn əl-Əsirin verdiyi məlumata görə, hər bir ərəb atlısı Balancar vuruşmasından sonra qənimət olaraq 300 dinara sahib olmuşdu.¹⁹¹ Yenə də İbn əl-Əsirin verdiyi məlumata görə, ərəb ordusunda 30 min atlı olduğunu nəzərə alsaq, xəzərlərdən alınan pulun böyük bir məbləğ təşkil etdiyini görürük. Ərəblər xəzərlərdən çoxlu sayda əsir aldılar.

Balancardan sonra Cərrahın ordusu Vabandar (ya da Vabandar)¹⁹² şəhərini tutdu; burada 40 min türk evi var idi, bu ordu xaqanlıq ərazisində daha bir neçə yürüş etdikdən sonra, qışlamaq üçün Şəki vilayətinə çəkildi.

Hicri 107-ci ildə (725/26-cı ildə) xəlifə Hişam (724–743)

Cərrahı vəzifədən kənar edərək Ermənistan və Azərbaycan hakimi vəzifəsinə öz qardaşı Məsləmə ibn Əbd-ül-Maliki təyin etdi.¹⁹³

Hicri 108-ci ildə (726/27-ci ildə) xəzərlər "xaqanın oğlunun" komandanlığı altında Arrana növbəti hücum etdilər. Ölkəni işğal etdikdən sonra Azərbaycana tərəf yeridilər və orada bəzi şəhərləri mühasirəyə aldılar. Əl-Haris ibn Əmra ət-Tainin komandanlığı altında ərəb ordusu onlara qarşı hücumu keçdi. Xəzərlərin qarşısı alındı, onlar məğlub edilib Arazın o tayına qovuldular, oradan isə geri çəkilməyə məcbur oldular.¹⁹⁴

727 və 728-ci illərdə Məsləmə ibn Əbd-ül-Malik Azərbaycan ərazisindən iki dəfə xəzərlərin üzərinə hücum etdi.¹⁹⁵ O, xaqanlıq ərazisinə soxularaq müxtəlif yaşayış məntəqələrinə hücumlar edir, əsir və qənimətlərlə geri qayıdır.¹⁹⁶

729/30-cu ildə Hişam Məsləməni geri çağırıldı və əl-Cərrah İbn Əbd-ül Lah əl-Həkəmini yenidən Ermənistanın və Azərbaycanın hakimi təyin etdi; o, isə çox çəkmədən yenidən şimala doğru hücumu başladı.¹⁹⁷

730/31-ci ildə xəzər və türklərin 300 min nəfərlik ordusu¹⁹⁸ Barcikin komandanlığı altında ərəblərə qarşı əks-hücumu başlayıb Dərbənd, Daral və digər keçidlərlə Arran ərazisinə soxuldu.¹⁹⁹ Əl-Cərrah öz qoşunlarını Bərdə yolu ilə Ərdəbilə çəkdi və orada hadisələrin inkişafını izləməyə başladı.

Xəzərlər ərəb qoşunlarının harada yerləşdiyini bir gürcü knyazından öyrəndilər.²⁰⁰ İki ordu Araz sahilində yerləşən Varsanda üz-üzə gəldi. Ərəblər xəzərlərin üstün qüvvələrinin təzyiqi altında Ərdəbilə tərəf çəkildilər; Burada Savalan dağı yaxınlığında onların arasında bir gecə-gündüz davam edən böyük vuruşma oldu. Ərəblər tamamilə məğlub oldular, əl-Cərrah isə öldürüldü.²⁰¹

Xəzərlər uzun mühasirədən sonra Ərdəbili tutdular, şəhərin kişi əhalisini qırdılar, qadın və uşaqları isə əsir apardılar.²⁰² Sonra xəzər ordusu Azərbaycanı viran etdi, ölkənin şəhər və qalalarını bir-birinin ardınca ələ keçirərək Diyarbəkire və Mosula çatdı.²⁰³

Gevond xəzərlərin basqını haqqında belə məlumat verir: Onlar "Hunların torpağından, Cor [Dərbənd] keçidindən, Maskutların torpağından keçərək Paytakaran [Beyləqan] ölkəsinə basqın etdilər; Araz çayından keçib İrana [Azərbaycana] getdilər, Artaveti [Ərdəbili], Qandzak-Şahastani, Atşi-Baquan adlanan vilayəti, Spatar-Perozu və Ormizd-Perozu dağıtdılar".²⁰⁴

Xəzərlərin belə bir sürətli hücumu xəlifəni və onun saray əhlini çox çaşdırdı. Hişam ərəb qoşunlarının baş komandanı vəzifəsinə Səid ibn Ənır ül-Xəraşini təyin etdi və o, dərhal 30 minlik ordu ilə xəzərlərə qarşı yürüşə çıxdı. Səid xəlifədən məxaric üçün 100 min dirhəm pul da aldı.²⁰⁵

Ərəblər Van gölü yaxınlığındakı Xilat şəhərinin hasarlarının qabağında xəzərlərlə qarşılaşdılar.²⁰⁶ Ərəblər hücumla şəhəri tutub xəzərləri təqib etməyə başladılar. Onlar Bərdə üzərinə hücumla keçərkən yolda bütün qalaları dağıdırdılar. Ərəblər "onları [xəzərləri] tamamilə məğlub edib onların bayrağını əlindən aldılar; bayrağın misdən olan təsviri indiyədək Xəraşi dəstəsində onların əcdadının igidliyi şərəfinə saxlanılır".²⁰⁷

Bərdədə Səid şəhər əhalisi qarşısında nitq söyləyib, onları xəzərlər tərəfindən gözlənilən böyük təhlükə qarşısında birləşməyə çağırdı. O, xüsusilə Arran paytaxtının zəngin sakinlərinə müraciət edərək, vəsait verməkdə xəsislik etməməyi onlardan xahiş etdi.²⁰⁸

Sonra Səid Beyləqana getdi, şəhəri ələ keçirib Varsana gəldi, buradan da xəzərlərin qarnizonunu qovub çıxardı.

Xəzərlər Barcikin komandanlığı altında 100 min nəfərlik qoşunu Səidin ordusuna qarşı göndərdilər. Beyləqan yaxınlığında çay kənarında²⁰⁹ baş vermiş vuruşma nəticəsində xəzərlər darmadağın edildi. Barcikin özünü isə Səid atdan yerə saldı və başını kəsərək Hişama göndərdi.²¹⁰

Ərəblər xəzərlərin üzərində böyük bir qələbə çaldılar və çoxlu qənimət ələ keçirdilər. Hər bir ərəb əsgərinə mükafat olaraq azı 1700 dinar (!) verildi.²¹¹

Elə hicri 112-ci (730/31) ildə xəlifə Hişam əl-Xəraşini paytaxta geri çağırdı və Məsləmə ibn Əbd ül-Maliki Ermənistana və Azərbaycana hakim təyin etdi; o dərhal xəzərlərə qarşı hücumla başladı və qışa yaxın Dərbəndə çatdı.²¹² Hicri 113-cü (731/2) ildə Məsləmə daha da irəliləyərək, Balancara çatdı; buradakı vuruşmada xaqanın ikinci oğlu öldürüldü.²¹³

Həmin ildə xəzərlər yenidən Arrana soxuldular,²¹⁴ lakin Dərbənddə məğlub edildilər. 1000 nəfər adam öz ailələri ilə birlikdə əsir düşdü.²¹⁵

Sonrakı hicri 114-cü (732/3) ildə²¹⁶ ərəblər Hişamın Cəzirəyə, Azərbaycana və Ermənistana hakim təyin etdiyi Mərvan ibn Məhəmmədin komandanlığı altında xəzərlərə qarşı hücumla keçdilər. Mərvanın qərargahı Kasalda (Qazaxda) yerləşirdi,²¹⁷ buradan Bərdəyə 40 fərsəx və Tiflisə 20 fərsəx məsa-

fəlik yol var idi.²¹⁸ O, buradan Daryal keçidi vasitəsi ilə xəzərlərin diyarına hücumla keçdi, qoşunun digər hissəsinə isə əmr etdi ki, Dərbənddən hücumla keçsinlər.

Bəlazurinin dediyinə görə, ərəblərin gücündən qorxuya düşən xaqan sülh təklif etdi, Mərvan isə əsir aldığı xəzərləri "Samur ilə Şabiran arasında düzənlikdəki Lakzlar vilayətində yerləşdirdi".²¹⁹ Gevond bildirir ki, Varaçan şəhərini alan Mərvan böyük bir qənimət əldə etdi və "Hunnlar ölkəsindən şanlı qələbə ilə qayıtdı. Partav şahistanına [paytaxtına] çatan Mərvan qənimətin beşdə birini və əsirləri öz hökmdarı Geşama [Hişama] göndərdi və ona məktub yazaraq qələbə haqqında məlumat verdi".²²⁰

Xaqan islam dinini qəbul etdi, Mərvan isə "Şirvan hökmdarına (Şirvanşaha—Z.B.) bir vəzifə olaraq tapşırırdı ki, müsəlman ordusu xəzər diyarına hücum edərkən qoşunun qabağında getsin, bu ordu oradan qayıdarkən arxada gəlsin".²²¹

Sonrakı iyirmi il ərzində Əməvilər sülaləsi devrilənədək xəzərlər ərəblərin nəzarəti altında idilər. Abbasilər hakimiyyət başına gələndə xəzərlər Xilafətdə baş verən hadisələrdən istifadə edərək, öz paytaxtlarındakı xəlifə nümayəndələrini öldürüb, bir müddət müstəqil oldular.

Bizans da Xilafətdəki daxili çəkişmələrdən istifadə edərək, Zaqafqaziyada öz hərbi və diplomatik fəaliyyətini gücləndirdi.

Xəlifə Mənsur (754–775) hakimiyyət başına gələn kimi, ərəblər Bizansa qarşı dərhal əks-tədbir gördülər. "Mənsur xəlifə olarkən Yəzid ibn Useyd əs-Sulamini Azərbaycan və Ermənistana hakim təyin etdi. O, [Yəzid] Bab əl-Lanı [Daryal] tutdu və orada muzdlu əsgərlərdən ibarət bir qarnizon yerləşdirdi. Sonra o, sanarları özünə tabe etdirdi və onlar xərək verməyi öz öhdələrinə götürdülər. Bu zaman Mənsur ona məktub yazaraq əmr etdi ki, xəzər padşahı ilə qohum olsun. Yəzid bu əmrini yerinə yetirdi".²²² Bu, şübhəsiz, onu göstərir ki, xəzərlər yenidən qüvvətlənmişdilər və Bizansdan kömək görüb təhrik edilərək, Xilafətin mənafeyi üçün təhlükə törədirdilər. Mənsur bununla hesablaşmalı idi, çünki Bərdədə olan Yəzidə göndərdiyi başqa bir məktubda belə yazmışdı: nə qədər ki, xəzərlər fəaldır, Azərbaycan onun canişinliyi üçün rahat yer olmayacaqdır — "mən sən üçün və bütün sən vilayətin üçün xəzərlər tərəfindən gözlənilən təhlükədən ehtiyat edirəm".²²³

Yəzid ibn Useyd xəzər xaqanının qızı ilə evləndi. Bu qadın "onun üçün bir oğlan doğdu, lakin uşaq öldü; anası da doğum zamanı öldü".²²⁴ Bu hadisə haqqında Gevond belə məlumat ve-

rir: "Yəzid öz hökmranlıığı zamanı, Xaqan adlanan Şimal padşahının yanına elçilər göndərdi ki, onunla qohum olsun, beləliklə də onunla və xəzər qoşunları ilə sülh şəraitində. Xəzər padşahı öz qızı Xatunu ona verməyə razı oldu".²²⁵

Xəzərlərin arasında belə bir şeyiə yayıldı ki, Xaqanın qızını və uşağı ərəblər özləri öldürmüşlər. Bundan bir az sonra Xaqan ərəblərə qarşı müharibəyə başladı. "Xaqan güclü qoşun toplayaraq, onu Xatirlitber nəslindən olan sərkərdə Raj Tarxana [ərəbcə Rə's Tarxana] tapşırıd və Yəzidin idarə etdiyi bizim ölkəyə göndərdi. Xəzərlər böyük Kür çayının şimal tərəfi boyu səpələnərək, bir çox vilayətləri,²²⁶ hamısı Albaniya vilayətləri sayılan Xecar, Qala, Ostan-i Marzpanyan,²²⁷ Xaband,²²⁸ Qelave, Şake, Biyes, Xeni, Kambexçan,²²⁹ Xozmas vilayətlərini tutdular və saysız-hesabsız mal-qara və ilxı apardılar".²³¹ Bundan əlavə xəzərlər Gürcüstan vilayətləri Şuçk, Kuyeskapor, Çeltd, Suket,²³² Tianet²³⁴ və Yergini²³⁵ qarət edib, böyük qənimətlə vətənə qayıtdılar.

Yəqubi, Təbəri və İbn əl-Əsir xəzərlərin bu hücumunun hicri 145-ci (763/4) ildə baş verdiyini qeyd edirlər.²³⁶

Təbərinin verdiyi məlumatla görə, bundan iki il sonra (764–5-ci il) xəzərlər yenidən Zaqafqaziyaya soxuldular: "Bu ilin (hicri 147-ci il) hadisələri sırasına Astarxan əl-Xarəzmnin türk qoşunları ilə Zaqafqaziya müsəlmanları [ərəblər] üzərinə hücumu daxildir. Onlar müsəlman və zimmilərdən çoxlu əsir aldılar, Tiflisi tutdular. Hərb ibn Əbd-ül-lah ər-Rəvəndi onlarla vuruşdu. Hərb öldürüldü, ərəblər isə qaçdılar".²³⁷

Sonrakı ildə Mənsur Hərbi öldürən və Tiflisi qarət edən xəzərlərə qarşı Hümeydə ibn Qəhtabı göndərdi, lakin o, xəzərlərə rast gəlməyib geri qayıtdı.²³⁸

Sonra xəzərlər VIII əsrin axırınadək Zaqafqaziyanı öz basqınları ilə narahat etmədilər. 796/7-ci ildə xəlifə Harun ər-Rəşid (786–809-cu illər) Səid ibn Səlm ibn Kuteybə əl-Bəhilini Ermənistanı və Azərbaycana hakim təyin etdi; o isə öz vəzifəsinə yerli hökmdarları təhqir etməklə başladı və nəticədə Arranda iğtişaşlar baş verdi.²³⁹ Bu zaman Dərbəndin komendantı (hakimi) ən-Nəcm ibn Haşim idi.

Səid ən-Nəcmə əmr etdi ki, qaladakı sərkərdələrdən birini vəzifədən çıxarıb başqasını təyin etsin. Lakin Nəcm bundan boyun qaçırdı. Səid isə onu itaətsizlik üstündə öldürdü. O zaman ən-Nəcmın oğlu Həyyun ibn ən-Nəcm Səidin Dərbənd nümayəndəsi əl-Munacim əs-Sulamini öldürtdü və xəlifə əleyhinə üsyan qaldırdı. "O, xəzər padşahı xaqanla danışığa girdi, xa-

qan da onun köməyinə gələrək böyük bir ordu ilə müsəlmanlara hücum etdi, onları qırıb, həddən artıq sayda əsir götürdü".²⁴⁰

Döyüşçülərinin sayı 100 min nəfərdən çox olan xəzər ordusu²⁴¹ kiçik ərəb dəstələrinin müqavimətini qıraraq, Arran ərazisində irəlilədi və az sonra Kür sahilinə çatdı.²⁴² Harun ər-Rəşid hücumun qarşısını almaq üçün tədbir görünəndə, xəzərlər tutduqları əsirlərlə öz yerlərinə qayıtdılar. Bu dəfə onlar Albaniyada 70 gün qaldılar.²⁴³ Əs-Suyuti bildirir ki, xəzərlər "özləri ilə 100 mindən artıq əsir apardılar. Bu, indiyədək əhalinin (Arran əhalisinin) üzleşmədiyi dəhşətli bir fəlakət idi".²⁴⁴

Bu, Xilafətə qarşı mübarizədə xəzərlərin sonuncu böyük müvəffəqiyyəti idi. Xəlifə Harun ər-Rəşidin hökmranlığı dövründə xəzərlərin Arrana və onunla qonşu olan ölkələrə hücumları kəsildi, xəzərlərlə sülh və ittifaq bağlandı.

Beləliklə, A.Y.Krımiski xəzərlərin Arranda yüz il hökmranlıq etmiş olduqları haqqında fikir söyləməklə, daha haqlıdır. Baxmayaraq ki, yüz il ərzində Arran daim xəzərlərin hakimiyyəti altında olmamışdır, ancaq onların ölkə üzərində nəzarəti davam edir və hücumlarının arası, demək olar, kəsilmirdi. Onlar bu ölkəni daim gərgin vəziyyətdə saxlayır və ondan böyük bac alırdılar. A.Y.Krımiski xəzərlərin Arrandakı hökmranlığının və dağıdıcı hücumlarının təqribən 737-ci ildə sona yetdiyini göstərsə də²⁴⁵, yuxarıda göstərilən materiallardan görünür ki, xəzərlər hətta VIII əsrin axırlarında belə, yəni 796 və ya 799-cu illərdə Arran ərazisinə hücumlar etmişlər.²⁴⁶

Doğrudur, xəzərlərin çox sonralar da ərəblərlə vuruşduğu haqqında məlumat vardır. Məsələn, X əsrə aid bir yəhudi sənədində deyilir: "Budur, bizimlə [xəzərlərlə] müharibə edən xalqlar: Bab ül-Əbvab, Zibus, Türklər, Luzaniya"²⁴⁷ ...Lakin Kordova xəlifəsi III Əbd ür-Rəhmanın (912–961) yəhudi əyanı Xasay ibn Şapruta xəzər padşahı Yusifin (İosifin) yazdığı cavab məktubundan görüldüyü kimi, bu zaman xəzərlər Ərəb xilafətinin şimal sərhədlərində bir növ mühafizə dəstəsi rolunu oynayaraq, ruslar və digər xalqların Zaqafqaziyadan keçərək müsəlman ölkələri ərazisinə girmələrinə mane olurdular. Yusif belə yazmışdı: "Mən çayın [İtil çayının] ağzını qoruyuram və gəmilərə minib gələn rusları dənizdən keçib İsmayıl övladının [ərəblərin] üstünə getməyə qoymuram və [eynilə] onların [ərəblərin] bütün düşmənlərinin quru yol ilə Bab ül-Əbvaba (Dərbəndə) yaxınlaşmalarına imkan vermirəm. Mən

onlarla müharibə edirəm. Əgər mən onları bir saat [rahat] buraxsam onlar bütün İsmayıl övladının ölkəsini Bağdada qədər məhv edərlər".²⁴⁸

5. Azərbaycanda torpaq münasibətləri və ərəblərin vergi siyasəti

Qeyd etdiyimiz kimi, ərəblər Azərbaycanı və Arranı istilətdikdən sonra, tutduqları digər ölkələrdə olduğu kimi, burada da öz sələfləri olan İran və Bizans vergi aparatını saxlamışdılar.

Əməvilər hakimiyyət başına gələndən sonra, vergi toplamaq qaydası dəyişməyə başladı, lakin bu vergilər yenə də o qədər ağır deyildi. Anili Samuilin dediyinə görə, Əməvilər Zaqafqaziya ölkələrində bərqərar olduqdan sonra aşağıdakı vergiləri alırdılar: "Hər həyətdən dörd dirhəm, üç modi²⁴⁹ ələnməmiş buğda, heyvan tükündən bir ip və bir əlcək. Əmr edilmişdi ki, keşişlərdən, habelə azadlardan və atlılardan bir şey alınmasın".²⁵⁰ Keşişlərə belə münasibətin səbəbi o idi ki, ərəblər Arran, Ermənistan və digər xristian ölkələrində kilsələrə himayəçilik edir, onların toxunulmazlığını və vergidən azad olmaq hüququna malik olduqlarını etiraf edirdilər. Ərəb hakimləri ruhanilərə ona görə imtiyaz verirdilər ki, əhalini dinin köməyi ilə itaətdə saxlasınlar.

Beləliklə, Azərbaycanın və Arranın istilasının lap ilk dövründə vergilərin ayrı-ayrı şəxslərdən deyil, bütün ölkədən alındığı faktına təsadüf edirik. Bunu təsdiq edən sənəd, 658-ci ildə Əl-Əştərin Misir hakimi vəzifəsinə təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq xəlifə Əlinin (656–661-ci illər) ona yazdığı məşhur məktubdur. Əl-Əştərə əmr olunurdu ki, "xərac yığmağa deyil, torpağın becərilməsinə çox böyük diqqət versin, çünki [xərac] yalnız becərilmiş torpaqdan alına bilər və hər kəs torpağın becərildiyini [hesaba almadan] xərac tələb edərsə, ölkəni var-yoxdan çıxarır, xalq qırıb tükədir, buna görə də belə bir şəxs yalnız qısa müddətdə fəaliyyət göstərə bilər. Əgər xalq vergilərin ağırlığından, yaxud hər hansı təbii fəlakətdən, suvarmanın kəsilməsindən, bədbəxt hadisələrdən, ya da torpağın dəyişdirilməsindən, onun bataqlığa və ya quraq yerlərə çevrilməsindən öz narazılığını bildirirsə, onların dərini öz bildiyin yolla yüngülləşdir. Sən bunlara gücətməz ağır bir yük kimi baxmamalısan".²⁵¹ Sonra deyilirdi ki, əgər torpaq gəlir verməzsə, xəzinəyə daxil olan vergi kəsilər.

Məsələn, vəzirin vəzifələri haqqında Nəcm əd-Din-Razinin verdiyi izahat da bu qəbildəndir: "Kəndlilərin var-yoxdan çıxması ölkənin var-yoxdan çıxmasına səbəb olur".²⁵²

Bu vəziyyət xəlifə Əbd-ül-Malikin hökmranlığınadək davam etdi, o isə vergilərin yığılma qaydasını dəyişdirdi. Tell-Mahrlı Dionisi bildirir ki, "1003-cü ildə [b.e. 691/2-ci ildə] Əbd-ül-Malik [vergilərin yığılmasında] dəyişiklik etdi. O, bir sıra sərəncamlar verərək hər bir adama əmr etdi ki, öz ölkəsinə, doğulduğu kəndə qayıtsın və orada öz adını, habelə atasından irs qalmış öz təsərrüfatını, üzümlükləri, zeytun ağaclarını, əmlakını, uşaqlarını, malik olduğu hər şeyi dəftərə saldırsın. Can vergisi [cizyə] və xristianlara şamil edilən bütün müsibətlər belə yarandı. O vaxtadək padşahlar adamlara görə deyil, torpağa görə bac alırdılar. Bu, ərəblərin həyata keçirdikləri ilk sayım adı idi".²⁵³ Suriyalı Mizail də bundan bəhs edir, lakin bu hadisənin bir il sonra baş verdiyini göstərir.²⁵⁴

Arran əhalisi xristian olduğuna görə xəlifənin xəzinəsinə iki vergi — cizyə və xərac verirdi. Müsəlmanlar bu vergilərdən azad idilər. Həmin vergilərin miqdarı ölkənin istilasınadək yığıldığı qədər idi, yəni dövlətlilərdən ildə 48 dirhəm, ortabab varlılardan 24 dirhəm, yoxsullardan isə 12 dirhəm alınır. Müsəlmanlardan yalnız onda bir vergisi (üşr) alınır. Torpaq vergisinə gəldikdə, bu müsəlman olmayanlardan ikiqat miqdarda alınır. Əmr olunmuşdu ki, xristian əhalidən vergi təzyiq göstərmədən,²⁵⁵ bağlanan müqavilələrə əsasən alınsın, digər vergi toplayanlar həqiqətdə, adətən, bu əmri yerinə yetirmirdilər. Kilsələrin vəqf təsis etmək hüququ qəbul edilmişdi. Xristian əhaliyə münasibətdə bir qədər güzəştə getmək halları yalnız xəlifə II Ömər (717—720) hökmranlığı zamanında nəzərə çarpmağa başladı.²⁵⁶

Gevondun dediyinə görə, sonralar xəlifə olan Hişam Xilafət xəzinəsinin gəlirinin azalmasına səbəb olan bu güzəştlərə görə Öməri təqsirləndirdi. O, "Ömər səxavətini pislədi və onu öz sələflərinin yığdığı sərvətləri qanunsuz olaraq xərcləyib dağıtmaqda təqsirləndirdi".²⁵⁷

Xəlifə Ömər ölümündən sonra, onun xələfi II Yəzidin (720—724) zamanında Xilafətin xərac işləri müdiri (sahib əl-xərac) Usamə ibn Zeyd ət-Tənuhi 721/2-ci ildə "xristianlar üçün xəracı artırdı. O, onları vergi verməyə məcbur edib pullarını əllərindən alır, rahiblərin əllərini damğalayır".²⁵⁸

II Yəzidin hökmranlığı dövründə Zaqafqaziyanı xristian əhalisinə qarşı ifrat rəhmsizlik göstərildi. Erməni dilində ya-

zan tarixçilərin hamısı bildirir ki, Yezid kinli, hiyləgər və sərt bir adam idi. O, ikona və xaçların məhv edilməsini əmr etdirmişdi və sərəncam vermişdi ki, Xilafət ərazisindəki bütün donuzlar məhv edilsin.²⁵⁹

Xəlifə Hişamın zamanında Azərbaycanda və Arranda ərəblərin vergi siyasəti əsaslı dəyişikliyə uğradı. O zamanadək müsəlman hüququ cizyə ilə xərac arasında fərq qoymurdusa və bu terminlərin hər ikisi sinonim kimi işlədilirdisə də,²⁶⁰ indi yerlərdəki əməvi hakimləri, Hişamın sərəncamlarını rəhbər tutaraq, xəracı xəzinəyə böyük gəlir gətirən əsas vergilərdən biri hesab etməyə başladılar. Əlbəttə, əsas diqqət xəracın özülü hesab edilən kənd təsərrüfatına verilirdi, çünki ərəblərin arasında belə bir möhkəm əqidə var idi ki, "müsəlmanların gücü xəracdadır". Məqrizinin verdiyi məlumata görə, Hişamın hökumət rəhbərliyi dövründə Zaqafqaziya "xristianların istismarı da, xəracı da artdı".²⁶¹

725/6-cı ildə Hişamın sərəncamına görə Azərbaycanda və Arranda əhali, torpaq, mal-qara və hər cür digər əmlak yenicən siyahıya alınıb sayım keçirildi. Bu barədə həm M.Kaqaqatvatsi, həm də Gevond məlumat verir: "Bu ərafədə Arranda 174-cü erməni ilinin (29.V.725— 28.V.726) yayında mal-qara qırılıb tələf olmuşdu".²⁶² Hişam öz sərkərdəsi Haris ibn Əmiri²⁶³ Arrana göndərdi, o da həmin ilin qışında sayım keçirdi. M.Kaqaqatvatsinin dediyinə görə, ağır vergi qoyulmasına səbəb olan bu növbəti sayım "insanları, mal-qaranı və bütün ölkəni köləlik boyunduruğu altına saldı",²⁶⁴ belə ki, sonrakı ildə Arrana dəhşətli bir aclıq üz verdi.

Həmin sayımdan sonra tətbiq edilən yeni vergi sistemində vergi verən əhalidən başqa, rahiblərdən də vergi alınması nəzərdə tutulurdu. "[Xəlifə] əmr etdi ki, rahiblər siyahıya alınsın, buna görə onları siyahıya aldılar, onların hər birindən cizyə almağa başladılar və bu, rahiblərdən alınan ilk cizyə [oldu]".²⁶⁵

Hişamın dövründə bundan əlavə əhalinin üzərinə sənaye və sənət məmulatı vergisi, kəbin kağızı vergisi kimi əlavə vergilər qoyuldu.²⁶⁷ Azərbaycanda isə əvvəlki Sasani vergiləri, "Novruz və Mehrican hədiyyələri" adlanan bəxşişlər²⁶⁸ bərpa edildi, halbuki bu vergilər xəlifə II Əmərin dövründə ləğv edilmişdi. Onun xələfi II Yezid belə bir sərəncam vermişdi: "Əmər aldadılıb... Siz onun zamanında bildiyiniz şeyləri unudun, qoy xalq öz əvvəlki işinə qayıtsın — fərqi yoxdur: istər məhsul yığsın, istər qıtlıqdan əzab çəksin, istər toxum alsın, ya almasın, istər yaşasın, ya da ölüb getsin".²⁶⁹

Haris ibn Əmrin keçirdiyi sayımdan sonra qoyulan vergi sistemi o dərəcəyə çatdı ki, təkcə yoxsulları deyil, hətta Arranın bir çox əyan və varlı adamlarını da dilənçi kökünə saldı. Bu barədə Gevond aydın şəkildə belə deyir: "O [Haris ibn Əmr] çox fəlakətlərə səbəb oldu, [belə ki] hamı ağır zülmədən inləyirdi və dözülməz fəlakətlərdən xilas olmağa heç bir imkan yox idi".²⁷⁰

Bu çətinliklər birinci növbədə, vergi ödəyən zimmilərə zərbə endirdi, zira məlum olduğu kimi, onlar bir tək ərəblərə deyil, həmçinin öz ağaları olan yerli feodallara da vergi verirdilər. Vergi verənlərdən alınan böyük məbləğlər xəlifə xəzinəsinə tam şəkildə gedib çatmırdı, çünki əyalətin əmiri və onun məmurları onlara tapşırılan əyaləti şəxən varlanmaq üçün bir mənbə hesab edirdilər. Xəlifələr bu cinayətlərin qarşısını almağa cəhd edir və çox vaxt məmurlara qarşı olduqca sərt tədbirlər görürdülər. I Müaviyə (661–680) hətta xüsusi nəzarət orqanı (dar əl-istixrac) yaratmışdı; bu orqanın vəzifəsi hər hansı bir əyalətdə məmurlar arasında rüşvətxorluq hallarını aşkara çıxartmaqdı, lakin bu tədbirin köməyi az idi. Dövlət xəzinəsi məmurlarının etdiyi cinayətlərin qarşısını almaq məqsədilə bu vəzifələrə ərəblərin əvəzinə yerli feodalları təyin etməyə başladılar, çünki bunlar xəzinə işlərinə yaxşı bələd idilər və gizlədilən məbləğləri verməyə onları asanlıqla məcbur etmək olardı. Lakin bu tədbir də nəticə vermədi, çünki əksəriyyəti islam dinini yalnız zahirən qəbul edən yeni məmurlar öz imtiyazlarını əldə saxlamaq üçün tez bir zamanda ərəblərdən daha pis oldular, ərəblərə can-başla qulluq etməyə başlayaraq, onlarla əlbir oldular və öz keçmiş təbəələri olan əkinçiləri qarət etməyə başladılar. Kremer bunu elə qeyd edir: "Bu feodal zadəganlar islam dinini qəbul etməklə öz keçmiş hakimiyyət qalıqlarını vaxtında qorudular və vergi toplamaq üzrə əlverişli vəzifələri ələ keçirərək tezliklə sərvət və nüfuz qazandılar".²⁷¹

Çoxlu ağır vergilər torpaq sahiblərini tez bir zamanda iflasa uğradırdı, buna görə də onlar məcbur olurdular ki, öz torpaqlarını ərəb tayfasının, iri ərəb torpaq sahibləri və dövlət qulluqçularının hamiliyinə versinlər. Bu torpaqlar hamı və ya ilca kateqoriyasına daxil edilib qeydə alınırdı. Torpağın əsl sahibləri məhsulun bir hissəsini hamilərə verirdilər ki, onlar torpaq sahiblərini məmurların zülmündən qorusunlar,²⁷² torpağın özü isə sahibinin adına qeydə alınırdı. Məsələn, Marağa əhalisi öz torpaqlarını Mərvan ibn Məhəmmədin himayəsinə

vermişdi.²⁷³ Həmin qayda ilə Azərbaycan əhalisindən bir çoxları öz kənd və torpaqlarını, onları mühafizə etmək üçün buraya köçmüş ərəb tayfalarının himayəsinə verirdilər. Azərbaycana köçmüş ərəblər "nə qədər bacarırdılarsa, bir o qədər torpaq [tuturdular]. Onların bəziləri torpağı ərəb olmayanlardan (əcəmlərdən) satın alırdılar. Bundan əlavə mühafizə etdikləri kəndləri onlara güzəşt edirdilər, beləliklə, həmin kənd əhalisi onlar üçün işləyirdi".²⁷⁴

Əməvilər dövründə Xilafətin şimal sərhədlərində hələ də hərbi istila yürüsləri edilirdi və ərəblər hər hansı bir vilayəti tutduqda bütün vilayət üzərinə bac qoymaqla kifayətlənirdilər. Xəlifə Hişamın dövründə Arran hakimi Mərvan İbn Məhəmməd Sərir²⁷⁵ torpaqlarını tutaraq, "Sərir hökmdarını məcbur etdi ki, ona tabe olsun və öz üzərində onun hakimiyyətini qəbul etsin. Onların arasında bağlanan sülh müqaviləsinə görə Sərir hökmdarı öhdəsinə götürmüşdü ki, [Xilafətə] ildə 1500 oğlan və 500 qız versin və əl-Bab [Dərbənd] taxıl anbarına 100 min mudd buğda gətirsin..."; Tuman əhalisi "öhdəsinə götürmüşdü ki, ildə 150 qız, 50 oğlan versin və taxıl anbarına 20 min mudd buğda gətirtsin"; Zirehgeran hökmdarı "təəhhüd etmişdi ki, ildə 50 oğlan versin və taxıl anbarına 10 min mudd buğda gətirtsin"; Xəməzin hakimi "öhdəsinə götürmüşdü ki, birdəfəlik 500 [oğlan və qız] göndərsin və taxıl anbarına ildə 30 min mudd [taxıl] təhvil versin"; Sindan hakimi "öhdəsinə almışdı ki, sonralar mükəlləfiyyətdən azad olmaq şərti ilə birdəfəlik ona 100 [oğlan və qız] göndərsin və ildə əl-Bab taxıl anbarına 5 min mudd [taxıl] təhvil versin"; Lakz hökmdarı "öhdəsinə götürmüşdü ki, taxıl anbarına ildə 20 min mudd [taxıl] təhvil versin" və i.a..²⁷⁶

738-ci ildə Mərvan ibn Məhəmməd Dərbənddə olarkən "Məsləmə tərəfindən qoyulan xəracı [Dağıstan] vilayətlərindən yığirdı: O, Qumuxdan və Tumandan ildə 100 qul, 100 kəviz və 20 min batman buğda alırdı; Kəbəcidən 50 kəviz, Qaraqaytaqdan 500 qul və 20 min batman buğda, Kür və Miskincidən 14 min batman buğda və 40 min dirhəm, Şirvandan 20 min batman buğda və 50 min dirhəm alırdı. Bütün bu vəsait müəyyən yerdə saxlanılır və [Dərbənd] şəhərinin əsgərlərinə maaş verilməsinə sərf olunurdu".²⁷⁷

Lakin xərac, cizyə və digər vergi və gəlirlərin miqdarı haqqında bir sıra orta əsr müəlliflərinin verdiyi məlumatın mövcud olmasına baxmayaraq, terminologiyanın qeyri-müəyyənliyi və ya dürüst olmaması üzündən Əməvilər dövründə Azər-

baycan və Arran torpaqları üzərində qoyulmuş vergilərin məbləğini dürüst hesablamaq mümkün deyildir. Həmçinin həmin ölkələrdə vergi qoyulmasının dinamikasını və torpaq sahibliyinin xarakterini izləmək də mümkün deyildir, çünki Əməvilərin dövründəki torpaq sahibliyinin və torpaqdan istifadənin xarakterik cəhətlərini təsvir edən heç bir yerli mənbə hələlik əldə edilməmişdir (halbuki Xilafətin bəzi əyalətlərinin tarixi, kənd təsərrüfatı və sənəti haqqında yazılan əsərlərdə bu cür məlumat vardır. Suriya, Təbəristan, Qum və i. a. tarixinə dair mənbələr buna misal ola bilər). Hətta Abbasilər dövründə, tədqiq etdiyimiz ölkələrin öz reyesteri yox idi və biz bu barədə yalnız qırıq-qırıq məlumatlara rast gələ bilərik. Azərbaycan və Arran haqqında daha ətraflı məlumata yalnız X əsrdən başlayaraq Abbasi xəlifələrinin hökmrənliyi dövründəki mənbələrdə təsadüf edilir.

Əməvi hökmrənliyinin son dövründə, Xilafətin əyalətlərində, xüsusilə Azərbaycan və Arranda belə bir vəziyyət yarandı ki, ölkədə hər bir hakim öz bildiyi kimi ağılıq edərək, əhalini qarət edib sıxışdırır, var-yoxdan çıxarır və öz əməlləri üçün mərkəzi hakimiyyət qarşısında demək olar, heç bir məsuliyyət daşımırdı. Əməvi xəlifələri və onların yerlərdəki hakimləri əhalidən yalnız vergi qopartmaqla məşğul olur, təkrar istehsalın qeydinə qalmırdılar. Əhali vergilərin ağırlığına tab gətirməyərək kütləvi surətdə kəndləri tərk edir, torpaqsız kəndlilərin (sülukların) sırasını artırır. Bu süluklar iri torpaq sahibləri və feodalların yanına muzdurluğa gedirdilər; torpaq sahiblərinin və feodallar isə kəndlilərin tərk etdiyi bütün torpaqları, demək olar ki, tutur və ya alıb tədricən öz əllərinə keçirirdilər. Bu proses Azərbaycanda feodalizmin daha da genişlənməsinə və Əməvilərin mövqeyinin zəifləməsinə səbəb oldu, çünki iri feodallar (mütəcəllilər) və torpaq sahibləri daha mərkəzi hakimiyyətin nümayəndələri ilə hesablaşmır və tədricən separatizmə meyli edirdilər. Lakin Abbasilər hakimiyyət başına gəlincəyədək bu feodalların Xilafətdən ayrılması barəsində heç bir şübhə də ola bilməzdi və Azərbaycanda, Arranda nadir hallarda edilən belə cəhdlərin qarşısı dərhal Xilafətin silahlı qüvvələri tərəfindən alınır.

Haşimilərin nümayəndəsi olan Abbasilər Əməvilərin mövqelərinin zəifləməsindən istifadə edərək siyasi səhnəyə çıxdılar. Abbasilər Xilafətin şimal vilayətlərində Əməvilər əleyhinə geniş fəaliyyətə başladılar və müxtəlif vədlərlə öz tərəfinə çəkdiyi məzlum kütlələrin köməyi ilə 750-ci ildə Əməvilər

sülaləsini yıxdılar. Lakin Abbasilərin çevrilişi xalqın ağır vəziyyətini yalnız müvəqqəti olaraq yüngülləşdirdi.

Əməvilər öz fəaliyyətində yalnız ərəblərə arxalandıqları halda, 750-ci ildə onları əvəz edən Abbasilər Mövliya²⁷⁸ silki, yeni islam dinini qəbul etmiş, Əməvilər dövründə heç bir nüfuza malik olmayan yerli feodallar vasitəsilə təbəələrə rəhbərlik etməyə başladılar.

Lakin Abbasilərin inzibati idarəsi öz mahiyyəti etibarilə Əməvilər dövründə olduğu kimi idi. Vergilərin toplanması, yerli özünüidarə, ordu və divanxana qaydaları əvvəlki kimi qalırdı.²⁷⁹

Abbasilərin birinci xəlifəsi olan Əbu-l-Abbas əs-Səffah (750–754) Xilafətin şimal vilayətlərindəki bütün Əməvi məmurlarını işdən azad edib öz adamlarını təyin etdi və demək olar ki, bütün vilayətlərdəki hakimlər ya sülalə və ya da saray adamları nümayəndələrindən ibarət oldu. Azərbaycan və Arranda Əməvilərin bütün torpaq və mülkləri Abbasilərin əlinə keçdi. Bəlazuri bildirir ki, Marağa, Varsan, Azərbaycanın digər şəhərləri və bunların ətrafında olan torpaqlar "Əməvilərin bütün mülkləri ilə birlikdə müsadirə edildi".²⁸⁰

Abbasilərin verdiyi vədlərə baxmayaraq, yeni hakimlərin dövründə Azərbaycanda və Arranda kəndli kütlələrinin vəziyyəti çox tez bir zamanda Əməvilərin dövründə olduğundan dəpis oldu. M.Kaqankatvatsi yazır ki, Abbasilərin hakimiyyət başına keçməsi "bizim vətənimiz Ağvan üçün böyük bədbəxtlik idi, çünki taciklər [yeni ərəblər] iyrenc qarətçilik yolu ilə Partav [Bərdə] paytaxtını Ağvan knyazlarından aldılar və öz hökmranlıqlarının keçmiş paytaxtı Suriya Dəməşqində olduğu kimi indi Ağvan Partavında özlərinə iqamətgah qurmuşlar ki, torpağın bol nemətlərini sorub-talan etsinlər".²⁸¹

Əməvilərin dövründə bütün vergilər nəqd pulla ödənilirdisə, Abbasilər dövründə vergilərin yalnız bir hissəsi nəqd pulla alınırdı. Bu sistem xüsusilə ikinci Abbasi xəlifəsi əl-Mənsur (754–775) dövründə tətbiq olunmağa başlamışdı. Onun vaxtında torpağın əkilib-əkilmədiyindən asılı olmayaraq, xərac nəqd pulla torpaq sahəsinə görə (misahə), eynilə hələ Ömər ibn əl-Xəttab tərəfindən qoyulmuş qaydada alınırdı.²⁸² İbn əi-Əsir bildirir ki, əl-Mənsurun vaxtında vergilərin bir hissəsi nəqd pulla alınırdı. Mənsurun dövründəki bu vergi sistemi kəndli kütlələrini müştəşəkkil surətdə qarət etmək şəklində almışdı. Vilayətlərdən vergilərin daxil olmasına nəzarət etməkdə poçt (bərid) idarəsinin xüsusi rolu var idi. "Poçt idarəsinin başçısı (sa-

hib-əl bərid) hər gün məhsulların qiymətləri barəsində məlumat verirdi".²⁸³

Az sonra Azərbaycan əhalisi daha xəlifənin xəzinəsinə nəqd pulla vergi ödəmək iqtidarında olmadı, çünki əhalinin əlində nəqd sikkə, habelə gümüş və qızıl kifayət qədər deyildi ki, vergi borclarını vermək mümkün olsun.²⁸⁴

Gevondun dediyinə görə, əl-Mənsur "öz zorakılığı və zülmü ilə hamını təngə gətirmiş və hətta ölülərdən də vergi tələb etməklə əhalini dilənçi kökünə salmışdı. O, dul qadınlara və yetim uşaqlara dəhşətli zülm edirdi: keşişlərə, kilsə xadimlərinə hər cür işgəncə verir, biabircasına döyür, vurur, onlardan ölənlərin adı və ailələri haqqında zorla məlumat yığırdı. O, habelə ölkə əhalisini incidərək onlardan dözülməz vergi hesabına adambaşına çoxlu gümüş tələb edirdi və əmr etmişdi ki, hamı boynunda qurğuşun damğa gəzdirsin. Knyaz nəslindən olanlar istər-istəməz ona bəxşiş olaraq at və qatır, gözəl paltar, qızıl və gümüş gətirirdilər ki, əjdahanın ağzını yumsunlar... Abdulla [yəni Mənsur] acgözlüklə istədiyi hər şeydən gözü doyandan sonra, İran və Midiya ölkələrinə gedib Xorasana çatdı, oradan isə Misir və Petapolisə gedərək Apeke [Afrikaya] ayaq basdı. Lakin o haraya gəlirdisə, oranı qarət edir və hərəsliklə hamını tora salırdı; o, yaşamaq üçün zəruri olan şeyləri də camaatın əlindən alırdı; onun acgözlüyü o dərəcəyə çatmışdı ki, öz xalqı ona "pul atası" ləqəbini vermişdi, çünki — doğrusunu desək — o, pulu allahdan çox istəyirdi".²⁸⁵ Doğrudan da Mənsur özündən sonra böyük bir miras — 810 milyon dirhəm pul qoyub getdi.²⁸⁶

Bəzi müəlliflər, əksinə, belə hesab edirlər ki, Mənsurun hökmranlığı dövrü Xilafətin "qızıl dövrü" idi və hər şey ucuz idi.²⁸⁷

Mənsuru əvəz edən xəlifə Mehdinin (775--785) dövründə vergi verən təbəqənin vəziyyəti bir az yüngülləşdi. Mehdinin verdiyi sərəncamı görə xərac almaq sistemi dəyişildi. Misahə xəracı adlanan nəqd pul vergisi əvəzinə müqasimə xəracı — kənd təsərrüfatı məhsulu ilə ödənilən vergi növü tətbiq edildi.²⁸⁸ Suvarılan torpaqlardan məhsulun yarısı, daliya və kirbə ilə suvarılan torpaqlardan məhsulun üçdə biri, dulab ilə suvarılan torpaqlardan isə məhsulun dördüdə biri alınırdı.²⁸⁹ Lakin Mehdinin dövründə meyvə ağaclarına, zeytun bağlarına və üzümlüklərə xərac vergisi qoyuldu. Bu ağır vergi olduğu üçün əl-Cahşiyarinin dediyinə görə, "təbələrin əzabını artırdı".²⁹⁰

Gevond qeyd edir ki, Mehdi "atasından daha alicənab və

xoşxasiyyət idi. O, öz günahkar atası Abdullanın qıfıl altında saxladığı xəzinənin ağzını açıb, öz əsgərlərinə hədiyyələr payladı; sərhədlərdəki qarovulxanaları ləğv etdirdi ki, tacirlərə daha çox sərbəstlik verilsin və ehtiyacı olanlar razı salınsın. Yer üzərində yenidən bolluq yarandı, gümüş çıxarılması artdı və əhali zorakı vergilərdən xilas oldu. O, vergi boyunduruğunu artırmış olsa da, gümüş çıxarılmasının artması nəticəsində ölkə yoxsulluqdan xilas oldu. Onun hökmranlığı günlərində sikkəxanalarda əhalinin ehtiyacı üçün saf gümüşdən pul kəsməyə başladılar".²⁹¹

Sonrakı Abbasilərdən "ən pis, ən azgın və qəddar"²⁹² Musa əl-Hadinin qısa hökmranlığı dövründə (785–786) Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə ərazisində baş vermiş üsyanları yalnız xəlifə Harun ər-Rəşid (786–809) dövründə yatırmaq mümkün oldu.²⁹³ Harun ər-Rəşid xəlifəlik dövrünün əvvəlində, bu ölkələrin hakimi Yəzid ibn Məzyədi vəzifədən kənar etdi (788-ci ildə).²⁹⁴ Lakin bundan sonra burada on il ərzində 15-dən çox hakim dəyişdirildi ki, nəhayət, Harun 799-cu ildə yenidən həmin Yəzidi bu ölkələrin hakimi vəzifəsinə təyin etməyə məcbur oldu; Yəzid isə ömrünün axırınadək, yəni 801-ci ilə qədər bu vəzifədə qaldı.²⁹⁵

Xəlifə Harun ər-Rəşidin son dərəcə qəddarlıqla səciyyəolən hökmranlığı xalq kütlələrinin narazılığına və Xilafətə qarşı xalq üsyanlarının tez-tez baş verməsinə səbəb oldu. M.Kaqañkatvatsi yazır ki, "o bizim ölkəyə çox əzab-əziyyət verdi".²⁹⁶ Onun dövründə vergi təzyiqi yenidən gücləndi. Azərbaycan və Arran əhalisindən alınan müxtəlif vergi məbləği hədsiz dərəcədə artdı. Hakimlər heç nə ilə hesablaşmadan xalqı qarət edirdilər. Harunun dövründə xristian əhalisi üzərində qoyulan vergi xüsusilə ağır idi, buna görə də əhali öz evləri və tarlalarını tərk edərək şəhərlərə köçürdü; ərəb feodalları isə bundan istifadə edərək, qaçan adamların mülkiyyətini mənimsəyirdilər.²⁹⁷

Bu hakimlərdən biri Süleyman ibn Bərməkin (?)²⁹⁸ dövründə canişinlərin iqamətgahı 789-cu ildə qəti olaraq Bərdəyə keçirildi. Bu dövrdə ucqar ərəb, xristian əmirlik və knyazlıqlarının separatizmini xüsusilə gücləndi. Süleyman adamların üzərinə elə dözülməz vergi yükü qoydu ki, əhali var-yoxunu verəndən, hər şeyini sərf edəndən sonra da onun zülmündən yaxa qurtara bilmirdi".²⁹⁹

Azərbaycan, Arran, Muğan və digər vilayətlərdən yığılan xəracın məbləği haqqında əldə etdiyimiz ilk məlumat yalnız

xəlifə Harun ər-Rəşidin hökmranlığı dövrünə aiddir. Azərbaycandan ildə 4 milyon dirhəm, Muğan və Karxanın hərəsindən 300 min dirhəm alınırdı.³⁰⁰ Harunun hökmranlığı dövründə xəlifə xəzinəsinin bütün illik gəliri isə 530.312 min dirhəm idi. Harun öləndən sonra xəlifə xəzinəsində 900 milyon dirhəm pul var idi".³⁰¹

Xəlifə Harunun dövründə vergiverən təbəqəyə edilən zülm o qədər ağırlaşmışdı ki, o dövrdə yaşamış hüquqşünas Əbu Yusif, xüsusi olaraq xəlifə üçün "Xərac haqqında kitab" ("Kitab əl-Xərac") yazmışdı.³⁰² Bu əsər o qədər əhəmiyyətlidir ki, orada verilən məlumatdan istifadə etmədən o dövrdəki Xilafətin sosial-iqtisadi tarixini öyrənməyin mümkün olduğunu təsvir etmək çətindir. A.Y.Yakubovski qeyd edir ki, "bu kitabın bəzi səhifələrindəki materiallar o qədər qiymətlidir ki, bu səhifələr, təqribən, sənədli mənbələrə yaxındır".³⁰³

Əbu Yusifin kitabında vergi sistemində, bilavasitə istehsalçılardan məhsulla vergi almaq sahəsində və sairədə Xilafətin öz mənafeyini necə qoruduğu barədə çoxlu məlumat vardır. "Kitab əl-Xərac" əsərini oxuyarkən vergi yığanların vergi verənlər silkinə etdiyi zülm və verdiyi əziyyət haqqında ermənicə yazan və yunan müəlliflərinin verdiyi məlumatın doğru olduğu təsdiqlənir.

Əbu Yusif göstərir ki, çox vaxt əyalətlərin hakimləri bir adandıan tələb olunan xərcin həddini aşan "bir məbləğ" müəyyən edirdilər; vergi ödəyən şəxs bu artırılmış məbləği vermək iqtidarında olmadıqda onu döyür, sıxışdırırdılar, onun inəklərini və davarını aparırdılar".³⁰⁴ O, əhalidən vergi və qalıqların alınması qaydalarını çox gözəl təsvir edir: "Cizyə verməyə məcbur etmək məqsədilə zimmilərdən heç birini döymək olmaz. Onları [bu məqsədlə] günün altında saxlamaq və ya başqa [cəzalar] vermək olmaz, ya da onların bədənindən nifrət doğura biləcək şeylər asmaq olmaz".³⁰⁵ (Vergi yığılan vaxtlarda adamları qızmar günəş altında saxlayar və başlarına yağ tökərdilər).³⁰⁶

Kəndlinin vergi məbləğini vergi məmuruna verməsi üçün ərəblər təhqiredici bir mərasim uydurmuşdular; hakimlərin fikrincə, bu mərasim tabelikdə olan ölkələrin əhalisinə nisbətən ərəblərin qüdrətli və hakim vəziyyətdə olduqlarının simvolu olmalı idi. "Zimmilər [vergi] ödəmək üçün təyin edilən gün şəxsən cizyə almağa məmur edilən əmirin yanına gəlməli idilər. Əmir uca bir taxtın üstündə oturardı. Zimmi verəcəyi vergi məbləğini açıq ovcu içərisində saxladığı vəziyyətdə əmirə

yanaşardı. Əmir bu məbləği elə götürərdi ki, əli vergi ödəyən şəxsin ovcunun üstündə [onun üzərində] olardı, zimminin əli isə altda qalardı. Sonra əmir onun peysərinə şillə vurardı, əmirin əlaltılarından biri isə onu kobud hərəkətlə qapıdan qovardı. Camaata bütün bunlara tamaşa etməyə icazə verərdilər".³⁰⁷ Əbu Yusif xəlifə Harun ər-Rəşidə məsləhət görüb deyir ki, xərac üçün dirhəm verən şəxs heç bir vəchlə döyülə bilməz və onu cəza olaraq ayaq üstə saxlamaq olmaz. Vergi toplayanlar xərac verənləri məcbur edirlər ki, günün altında qalsınlar, onları bərk döyürlər, onların boynundan səhəng asırlar; onların əl-qolunu elə bağlayırlar ki, öz dini ayinlərini icra edə bilməsinlər".³⁰⁸

Xilafətdə kəndli kütlələrini istismar etmək formaları arasında yarıdarlıq icarəsi xüsusi yer tuturdu. Torpaq sahibləri torpağı xırda sahələrə bölür və bunları yarıdarlıq icarəsi şərtləri — müzarəə, müsqət, qəbalə və i.a. əsasında yarıdarlara verirdilər. Yarıdarlara akkar, şərik,³⁰⁹ amil, münasif və i.a. deyirdilər. Torpaq məhsulunu 1/6 və 1/7 hissəsinə müqabil surətdə icarəyə götürülürdü.

Kəndlilərin ağır vəziyyəti Harun ər-Rəşid dövründə xüsusilə inkişaf edən iltizam sisteminin Xilafətdə genişlənməsi nəticəsində daha da ağırlaşdı. Bu sistem Avropa ölkələrindəki benefitsiya sistemini xatırladırdı. Lakin Xilafətdəki iltizam sistemi elə eybəcər şəkil almışdı ki, iltizamçılar öz hakimiyyətdən sui-istifadə edərək, heç bir şeylə hesablaşmır və vergi ödəyənlər silkini olduqca qarət edirdilər. İltizamçıların qanunsuz hərəkətləri o qədər kobud idi ki, Əbu Yusif Haruna müraciət edərək, ona belə məsləhət görür: "Nə Səvadın hər hansı bir hissəsinin [vergisini], nə də başqa bir vilayətin [vergisini] iltizama vermək lazım deyil. İltizamçı iltizam məbləğini həddindən artıq yığmağa yalnız rəiyyətlə rəhmsiz rəftar etmək, onları bərk döymək, qızmar günəş altında saxlamaq, boyunlarından daş asmaq, onlara əzab, işgəncə vermək yolu ilə nail ola bilər, buna görə də xərac verənlər, ödəməli olmadıqları şeyləri verdikləri üçün var-yoxdan çıxırlar".³¹⁰

Əbu Yusif xəlifənin diqqətini xüsusilə vergiyiğənlərə cəlb edir, çünki xəlifə xəzinəsinin dolması bu məmurların bacarıqlı və vicdanlı olmasından asılı idi. O belə hesab edir ki, xərac yığan "bilici, mötəbər adamlarla məsləhətləşən, qüsursuz bir qanunşünas" olmalıdır, xərac yığmağı düz və etibarlı adamlara tapşırmaq lazımdır. Çox vaxt vergiyiğənləri çox sayda elə adamlar əhatə edir ki, onlar vergiverənlər hesabına varlanma-

ğa can atırlar, buna görə də Əbu Yusif belə qeyd edir: "Vergiyiğanı və hakimi əhatə edən şəxslər içərisində elə adamlar vardır ki, onun himayəsindən istifadə edirlər, ya da onun dostu və tanışdırlar; bu adamlar doğru danışan və düz olmadıqları halda, hakim onları öz tabeliyində olan mahallara göndərir və bu yolla [xərac verənlərdən] öz vəzifələrini yerinə yetirməyi tələb edir. Bu adamların bütün fikri ona yönəlmişdir ki, istər xəracdan, istərsə də təbəələrin əmlakından bir şey qopardıb özləri üçün mənimsəsinlər, həm də eşitdiyimə görə, onlar bu məqsədlə zorakılığa, ədalətsizliyə və zülmə əl atırlar. Sonra hakim və onun ətrafındakılar bir kəndə gedəndə, kənd əhalisindən həmişə tələb edirlər ki, onları yedirib-ıçırtsinlər, halbuki nə əhalinin buna gücü çatır, nə də bu, onların borcudur; nəhayət, əhalini buna məcbur edir və ona ziyan verirlər".³¹¹

Xilafətin əsaslandığı xərac sistemi təkcə xəlifə xəzinəsinin baş gəlir mənbəyi deyil, həmçinin Xilafətdə "feodal münasibətlərinin sonrakı inkişafını təmin edən kanallardan"³¹² biri idi.

Misalə xəracından başqa, xəracın digər növləri də var idi: pul və ya məhsulla, yaxud həm pul, həm də məhsulla alınan mühasibə xəracı, əkin məhsulundan məhsulla alınan müqasimə, dövlətlə şəxsiyyət arasındakı münasibətlə müəyyən edilən xərclərə (məxaricə) görə alınan muqataa. Sultanın (xəlifənin) torpaqları axırıncı kateqoriyaya daxil idi.

Sonralar xərac sistemindən benefisiyanın şərq forması — iqta əmələ gəldi ki, bu da Səlcuqilər dövləti dağılan zaman feoda çevrildi.

Harun ər-Rəşidin hökmranlığı dövründə cizyə ildə bir dəfə kişilərdən alınır, həm də bunun üçün əhalidən puldan başqa, daşınan əmlak, məsələn, qoşqu heyvanı, ev ləvazimatı və i. a. qəbul olunurdu. Heç kəsin haqqı yox idi ki, zimmiləri cizyədən azad etsin, çünki "nə qədər ki, zimmilər cizyəni öz əlləri ilə verməmişlər, təhqir olunacaqlar",³¹³ bu isə ərəblərin vergi ödəyən silkə münasibətlərində əsas prinsipi təşkil edirdi.

Əbu Yusif vergi ödəyən silkin vəziyyətini sanki yüngülləşdirmək mənasında xeyirxah məsləhətlər verməsinə baxmayaraq, xəlifə Haruna təklif edir ki, vergi yığmaq mərasimini vergi ödəyən silk üçün təhqiredici şəkllə salsın: "Onlardan [zimmilərdən] can vergisi yığanda onların hamısı yoxlanmayınca, boyunlarından [qurğuşun] damğa asılmalıdır".³¹⁴ Bununla bərabər Əbu Yusif xəlifəyə məsləhət görür ki, zimmiləri əsir düşməkdən qorusun, onları sıxışdırmaq, onlara ziyan vur-

maq və onların əmlakını mənimsəmək müsəlmanlara qadağan olunsun, habelə Xilafətin bağladığı müqavilələrə görə zimmilər qarşısında öz öhdəsinə götürdüyü şərtlərə riayət etsin, çünki "nə qədər ki, müsəlmanlar yaşayırlar, onların [zimmilərin] hesabına yaşayırlar, biz məhv olanda isə onlar da məhv olacaqlar, bizim uşaqlarımız onların uşaqları hesabına yaşayaçaqlar və bu hal əsrlər boyu, yəni islam dininin yaşayacağı və onların islam dininə ibadət edənlərin qulu olacağı müddətdə davam edəcəkdir".³¹⁵

Təsvir edilən dövrə Arran əhalisinə (zimmilərə), habelə Azərbaycan kəndlilərinə yarıtəhqirli "uluc" (əlac) — qanmaz ləqəbi verilmişdi. Heç bir zimmiyə icazə verilmirdi ki, müsəlmanlar kimi geyinsin və ata minsin.

Beləliklə, IX əsrin hüquqşünası Əbu Yusifin dediklərindən aydın olur ki, tədqiq etdiyimiz ölkələrin əkinçi əhalisi ərəblərin istilasına məruz qaldıqdan sonra öz azadlığını tamamilə itirərək və ərəblərin hakimiyyətindən asılı bir vəziyyətə düşmüşdü; bütün əkinçilər, boyunlarına damğa basılan adamların cərgəsinə düşmüşdülər. İstilaçı ərəblər tutduqları ölkələrin yuxarı feodal təbəqəsi ilə çox tez bir zamanda ümumi dil tapdıqlarına baxmayaraq, həmişə özlərini xüsusi şəraitdə olanlar kimi aparırdılar.

Xilafət güclü xərac sistemində istinad edirdi, çünki xəlifənin mülkiyyəti hesab edilən bütün torpaqlar xərac torpaqları idi və Bağdaddakı mərkəzi xərac divanında, habelə əyalətlərin divanlarında³¹⁶ qeydə alınır, onun gəliri isə xəlifə xəzinəsinə (beytül-məl) daxil olurdu. Xəlifələr vergi ödəyən silklərdən verginin alınmasına böyük cidd-cəhd göstərirdilər, buna görə də məmurlar ona güclü nəzarət edirdilər ki, kənd təsərrüfatı istehsalçıları vergini verməzdən əvvəl məhsuldan istifadə etməsinlər. Əbu Yusifin kitabında xəlifəyə verdiyi çox maraqlı bir məsləhət vardır: "Ey möminlərin hökmdarı, əmr ver, taxıl yetişən gün onu biçib döysünlər və taxıl biçilib qurtardıqdan sonra onu saxlamayıb döymək üçün lazım olan vaxtı gecikdirməsinlər. Taxılı döymək mümkün olanda, onu xırman meydanaçasına aparmaq lazımdır və döymək imkanı müəyyən olan kimi taxılı bir gün də saxlamaq olmaz, yoxsa onu əkinçilər, yoldan keçənlər oğurlayar, quşlar və heyvanlar yeyərlər. Belə olarsa, bu, taxılın sahibinə [əkinçiyə] deyil, xəraca ziyan yetirər, çünki mənim eşitdiyimə görə, əkinçilər, taxıl hələ sünbül ikən, taxılın biçilməsi ilə onun [dövlət və əkinçi arasında] bölüşdürülməsindən keçən bütün müddət ərzində, yemək üçün

ondan istifadə edirlər. Taxılı [sünbül halında] tarlalarda və xırmanda saxlamaq xəraca ziyan gətirir. Taxıl xırman meydançasına gətirilib yığılan kimi, onu dərhal döyməyə başlamaq lazımdır ki, taxıl saxlanmasın. Taxıl xırmanda bir, iki, ya da üç ay saxlanılırsa, bu həm dövlətə, həm də xərac verənə zərər vurur, bunun nəticəsində isə [ölkənin] tərəqqisində və əkinçilikdə gerilik meydana çıxır".³¹⁷ Sonra məsləhət görülür ki, xərac yığanlar taxıl döyüləndən sonra onu dərhal çəkib bölməlidirlər, həm də bölgüdən sonra, xərac şəklində xəlifə xəzinəsinə daxil olan məhsulun bir hissəsi daşınıb aparılmalıdır, yoxsa taxıl oğurlanar və vergi ödəyənlərlə mübahisəyə yol verilər.

Xilafətdəki torpaqlar beş əsas kateqoriyaya bölünürdü:

1. Sultan (xəlifə) mülkləri (diya əs-sultaniyyə).
2. İqta torpaqları.³¹⁸
3. Mülk torpaqları.
4. Vəqf torpaqları.
5. İcma torpaqları.

1. Sultan torpaqları. Bu torpaqlar Əməvilərdən Abbasilərə keçmişdi.³¹⁹ Bu torpaqlar alğı yolu ilə, ya da ölən, yaxud vəzifədən kənar edilən mə'murların mülklərinin müsadirə edilməsi nəticəsində tədricən artırdı. Çox geniş olub böyük gəlir verən sultan torpaqlarını idarə etmək üçün bir neçə divan yaradılmışdı.³²⁰

2. İqta torpaqları. Becərilən torpaqların əksəriyyəti bu kateqoriyaya daxil idi. Xarəzmi (997-ci ildə vəfat etmişdir) iqta torpaqları haqqında belə deyir: "Sultan [xəlifə] adama torpaq verir və həmin torpaq üzərində nəzarəti ona tapşırır", yəni beləliklə torpaq iqta sahibinin mülkü olurdu. Lakin sahiblik hüququna həmişə riayət edilmirdi və qeyd olunduğu kimi, iqta geri alınıb, yenidən xüsusi divana verilə bilərdi.³²² Formal olaraq xəlifə təkcə xass torpaqlardan iqta bağışlaya bilməzdi,³²³ lakin çox vaxt buna riayət edilmirdi.³²⁴ İqta sahibləri hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdılar, lakin bunun əvəzində vergi verirdilər.³²⁵ Onlar öz torpaqlarındakı kanalları, yolları və körpüləri təmir etməyi öhdələrinə götürmüşdülər.³²⁶ İqta torpaqları onlara hansı hüquqa görə sahib olmaqdan asılı olaraq nəzəri cəhətdən iki kateqoriyaya bölünürdü:

B a ğ ı ş l a n a n i q t a verilən (təmlik) şəxs tam onun hüquqi sahibinə çevrilirdi və bu torpaq vərəsəlik, varislik yolu ilə nəsildən-nəsilə qalardı. Onun sahibi üşr ödəyirdi. Bu növ iqta, adətən, becərilməyən torpaqlardan, ya da sahibi ölmüş və vərəsəsi olmayan torpaqlardan verilir.³²⁷

İcarə edilən iqtə bir kəsdən digərinə (icarə) varislik yolu ilə ötürülürdü və adətən, hərbiçilərə verilirdi. Xərac torpaqları da bunların sırasında idi.³²⁸

İqtə növləri fələn onun sahibinin vəziyyətindən asılı idi; buna əsasən onun aşağıdakı növlərindən bəhs edə bilərik: 1) mülki (şəxsi) iqtə, 2) xüsusi (xass) iqtə, 3) hərbi iqtə, 4) xəlifə iqtəsi.

Mülki iqtə çox geniş yayılmışdı və maaşlarından asılı olaraq məmurlara verilirdi. Məsələn, bir şəxs yüksək bir vəzifəyə təyin olunurdusa, ona iqtə verilirdi. Lakin o, vəzifədən kənar ediləndə, iqtə ondan geri alınır və yerinə keçən şəxsə verilir.³²⁹

Xüsusi iqtə şairlərdən başqa, xüsusi bir xidməti və ya xüsusi istedadı olan şəxslərə verilirdi. Onun sahibləri torpağın tamhüquqlu sahibi olub, onu öz vərəsələrinə verə bilərdi. Abbasilər xilafətində bütöv vilayətlərin bağışlandığı müşahidə olunmuşdu. Məsələn, Babək üsyanı darmadağın edildikdən sonra xəlifə Mötəsim belə bir iqtə adı ilə Azərbaycan, Arran və Ermənistanı Afşinə vermişdi.³³⁰ Xəlifə Mütəvəkkil 851-ci ildə Məhəmməd ibn Xəlid ibn Yəzid ibn Məzyədə belə bir iqtə, Bab əl-Əbvab şəhərini ətraf vilayətləri ilə birlikdə ona vermişdi.³³¹ Gəncə şəhəri "Xəlidyyə adlanan məşhur malikə-nələrlə birlikdə" yenə onlara verilmişdi.³³²

Hərbi saxlanan torpaq bu növ iqtəyə daxil idi. Torpaq sahibi onu becərmək üçün kəndlilərə icarəyə verir, onları toxum, kənd təsərrüfatı alətləri və suvarma vasitələri ilə təchiz edirdi. Şəxsən özü hər il xəzinəyə müəyyən məbləğdə pul ödəyirdi, əvəzində isə torpağa nəzarət etmək və onu öz vərəsələrinə vermək hüququna malik idi. Bu cür iqtə sahibləri başqa vergilərdən azad idilər.³³³

Hərbi iqtə başqa torpaq növləri — iqtə xass, xəlifənin mülkləri və xəzinə torpaqları hesabına verilirdi.³³⁴ Qoşuna vəqf torpaqlarından iqtə verilirdi. Hərbi iqtə irsən də həmişəlik verilmirdi, bu iqtə sahibinin mülkiyyəti deyildi.³³⁵

Hüquqşünas Əbu Yusif iqtanı satın alına bilən, satıla bilən və vərəsələrə miras qalan bir əmlak kimi başa düşür. İqtə torpağını irs olaraq və ya pul ilə əldə etmiş şəxsə onu geri almağa heç kəsin ixtiyarı yox idi.³³⁶

Xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə iqtə təsisatı əslində yeni tətbiq olunmuşdu və təşəkkül prosesində idi. Bu təsisat yalnız sonrakı əsrlərdə — X və XIII əsrlər arasında inkişaf edərək tədriclə benefesiyadan irsi lenə keçmişdir.³³⁷ Harunun hökm-

ranlığı dövründə iqtə hələ rentanın — verginin müəyyən hissəsini almaq hüququ deyildi. "Mərkəzi hökumət tərəfindən rentə vergisinin alınması və hakim siniflərin nümayəndələri arasında bölüşdürülməsi torpağın (iqtə) hərbi və mülki xidmətlərə görə bağışlanması ilə əvəz olunmağa başlayır. Kəndlilərin yaşadığı torpaqların bu cür bağışlanması (iqtə) hakim siniflərin kəndliləri təhkim etməyə böyük səy göstərmələrinə səbəb olur".³³⁸

VIII əsrin birinci yarısında iqtə sadəcə olaraq torpaq sahəsinin xüsusi mülkiyyət üçün bağışlanması demək idisə, sonrakı (XII əsr və daha sonralar) iqtənin xüsusiyyətlərini Əməvilər və qismən Abbasilər xilafəti (hər halda Harun ər-Rəşidədək) dövrünə şamil etmək əsassızdır.³³⁹

Abbasilərin dövründə iqtə sahibi "muqta" adlanırdı və "iqtədar" formasını yalnız XI əsrdən başlayaraq işlətmək olar.³⁴⁰ Y.A.Belyayevin qeyd etdiyi kimi, "iqtə sisteminin tətbiqi Abbasilər dövlətinin siyasi cəhətdən dağılması dövrünə təsadüf edir".³⁴¹

3. Mülk torpaqları. Torpaq üzərində müxtəlif növ sahiblik formaları var idi. Onlardan biri müxtəlif şəxslərə və icmalara bağışlanan xəlifə iqtəsi idi.³⁴² Bu, əl-Mavərdinin "iqtə təmlik" adlandırdığı torpaqlardır.³⁴³ Məvat torpaqlarının canlandırılması, mərkəzi hökumətin təşviqi və köməyi ilə bataqlıqların qurudulması, bu torpaqların əkilməsi həmin torpaq sahiblərinə tam sahiblik hüququ verirdi. Mülk torpaqlarının bir mənbəyi budur.³⁴⁴ Həmin kateqoriyadan olan torpaqların digər bir mənbəyi dövlət torpaqlarının satın alınması idi. Məmurular və vəsəiti olan digər şəxslər özləri üçün xəlifə mülklərini (dövlət torpaqlarını) əldə edir, bu torpaqların daimi sahibinə çevrilərək ondan nisbətən sabit gəlir götürürdülər.³⁴⁵

Həmin kateqoriyadan olan torpaqların sahibləri əlavə vergi verməli və öz torpaqlarından keçən kanalların bərpası üçün lazım olan xərcləri öz üzərlərinə götürməli idilər.³⁴⁶ Mülk kateqoriyası Xilafətdə onun yarandığı ilk günlərdən mövcud idi. Mülk torpaqlarını alıb-satmaq, özgəninkiləşdirmək və irsən nəsilədən-nəslə vermək olardı. Bu torpaqların sahibləri hərbi xidmətdə olurdular.

4. Vəqf torpaqları. Bu, torpaq mülkiyyətinin əsas növlərindən biridir. Vəqf dedikdə dini təsisatlara təhkim edilən torpaq mülkləri nəzərdə tutulur. Bu torpaqlar müqəddəs yerlər (Məkkə və Mədinə), qazilər üçün ["din uğrunda mübarizlər"], məscidlərin və qalaların tikintisinə və başqa ehtiyaclar üçün ayrı-

lırdı.³⁴⁷ Bu torpaqların içərisində zorla tutulan, yeni əvvəlki sahiblərinin əlində qalmasından, ya da digər kafirlərə (zimmilərə) verilməsindən asılı olmayaraq, müsəlmanlar arasında bölüşdürülməyən, habelə dinc yolla əldə edilmiş torpaqlar da var idi. Qanunşünas İbrahim Hələbi bu barədə belə deyir: "Sonrakı qanunşünaslardan bəziləri belə qənaətə gəlmişlər ki, sülh müqaviləsi əsasında əldə edilən vilayətlər də silah gücünə tutulanlara əhali üçün saxlanılan torpaqlar kimi nə desyatin, nə də xərac alınan torpaqlar sırasına daxildir. Bunlar dövlət torpaqları [ərz-i malikiyyə], ya da xəzinə torpaqları [ərz-i əmiriyyə] adlanır və əhalinin mülkiyyətinə verilməyərək, beyt ül-mal (xəzinə) üçün saxlanılmış, sonra qanunsuz icarə yolu ilə icarəyə verilmişdir ki, torpaq sahibləri bunları becərüb proporsiyalı xərac [müqasimə] versinlər, bu işə hamıya üşr adı ilə məlumdur. Bu kimi torpaqlar onların sahibinin mülkiyyəti hesab olunmur: onlar bu torpaqları nə sata, nə ala, nə bağışlaya, nə də vəqf növünə çevirə bilərlər, yalnız Sultan [yəni xəlifə] torpaq sahibinə mülkiyyət hüququ [illə bitəmlik əs-Sultan] verə bilər. Torpaq sahiblərindən biri öləndə, onun oğlu atasının yerini tutur və yuxarıda deyilənlərə müvafiq olaraq torpaqdan istifadə edir, əks təqdirdə onun əlində olan torpaq beyt ül-mala qaytarılır. Əgər birinin öləndən sonra qızı və ya qardaşı qalarsa və bunlar vəfat etmiş adamın istifadə etdiyi torpağı tələb edərlərsə, bu torpaq qanunsuz icarəyə [biicarə fasidə] verilmiş olur; vergi verilən torpaqdan istifadə edən şəxs, torpağın fərqli olmasından asılı olaraq üç il, ya daha artıq müddət ərzində onu becərməzsə, torpaq ondan alınub başqasına verilir. Torpaq sahiblərindən biri öz torpağını başqasına vermək istəsə, bu arzusunun yalnız sultanın icazəsi ilə yerinə yetirə bilər".³⁴⁸

V.Girkas qeyd etdiyi kimi, bu təfərrüat bir daha belə bir faktı təsdiq edir ki, ərəblərin hakimiyyətinin tabeliyində olan vilayət və şəhərlərin torpaqları vəqfə çevrilirdi. Vəqf isə "allahın mülkiyyətidir" və adamlar bu mülkiyyətdən ancaq bunun üzərində heç bir şəxsi hüquqları olmadan istifadə edə bilərdilər.

Bir vaxt bütün Azərbaycan ərazisi vəqf torpağı hesab olunurdu, çünki bu ölkə zorla tutulmuşdu.³⁴⁹ Sülh müqaviləsi əsasında müsəlmanların əlinə keçən torpaqlar da sonralar daimi vəqf hesab olunurdu.³⁵⁰

5. İcma torpaqları. Kəndlərdə əhaliyə məxsus torpaqlar, biçənlər, mal-qara otarılan, yanacaq toplanan yerlər, qəbiristanlıqlar və i.a. icma torpaqları idi.

Xərac və cizyədən başqa Xilafətdə başqa vergilər də mövcud idi:

X ü m s — zəkətdən, yəni "İslamdan əvvəlki vergilərdən gizlədilmiş hesab edilən bütün əmlaka",³⁵¹ mədənlərə, yəni "qızıl və gümüş mədənlərinə",³⁵² kafirlərə qarşı vuruşmalarda tutulub qul halına salınan əsirlər də daxil olmaqla qənimətə, əsir düşmüş qadın və uşaqlara, habelə daşınan əmlaka görə alınır.³⁵³

Z ə k ə t və **y a s ə d ə q ə** mal-qaraya görə alınır:

Dəvədən — 4-dən 9 başa qədər dəvədən 6 aylıq bir köşə ya da birillik iki keçi; 10-dan 14 başa qədər 2 quzu; 15-dən 19 başa qədər 3 qoyun və i.a. alınır.

İnək və camışdan — 30-dan 39 başa qədər 6 aylıq bir qaramal; 40-dan 50 başa qədər 2 baş qaramal və i.a. alınır.

Qoyundan — 40-dan 120 başa qədər bir quzu, ya da keçi; 121-dən 199 başa qədər 2 quzu; 200-dən 399 başa qədər 3 qoyun və i.a. alınır.³⁵⁴

Əkin və meyvədən — məhsul çəkiləndən sonra təbii suvarılan sahələrdən onda bir, süni suvarma sahələrindən iyirmidə bir alınır.³⁵⁵

Qızıl və gümüş — 200 dirhəmdən çox məbləğdə olanından və 20 misqal qızıl və gümüşdən — məbləğin qırxdan biri, ya da onun dəyəri alınır.³⁵⁶

Müsəlman olmayan tacirlərdən alınan vergi iki cür idi: zimmilərdən tacirin əmtəsinin dəyəri 200 dirhəmdən artıq olarsa, ildə bir dəfə bu dəyərin 1/30-i alınır;³⁵⁷ Xilafətdən kənar ölkələrdən gələn tacirlərin əmtələrinin dəyəri 200 dirhəmdən artıq olarsa, onlardan bu dəyərin 1/10-i alınır.³⁵⁸

Şirvanda (Bakıda) bütün bunlardan başqa, neft mənbələri və duz mədənləri üzərinə vergi qoyulmuşdu. Hələ xəlifə Mənsurun dövründə Azərbaycan hakimi Yəzid ibn Useyd "öz adamlarını Şirvanda neft və duz çıxaranların yanına göndərdi və bu adamlar onlardan vergi aldılar; sonralar o, vergi alınmasını [xüsusi adamlara] tapşırı".³⁵⁹ Şirvanda neft mədənlərinin olduğunu Dərbənddə 150/733-cü ildə neft anbarlarının tikildiyi faktı təsdiq edir.³⁶⁰

Yəqin Bakı o zaman böyük bir yer idi. X əsrin müəllifi Əbu-Dulaf Bakı ətrafına gəlişi haqqında belə yazır: "Mən Mükəndən böyük Təbəristan [Xəzər] dənizi sahili ilə ağaclar altında 80 fərsəx yol getdim, nəhayət, Şirvan vilayətlərindən biri olan Bakuya adlı yerə çatdım. Mən orada bir neft mənbəyi

gördüm; bunun gündəlik icarə haqqı mən dirhəmə çatır; onun yanında isə gecə-gündüz, ara vermədən yasəmən yağ kimi ağ neft verən başqa bir mənbə var idi; bunun da icarə haqqı birinciyə bərabərdir".³⁶¹ Xəzərlərə qarşı vuruşma zamanı ərəblər bu neftdən istifadə edirdilər.³⁶²

Xilafətin şimal sərhəddində dayaq məntəqəsi olan Dərbəndin xüsusi üstünlükləri var idi, xəlifələr həmişə bunu nəzərə alaraq ətraf ərazilər və gəlir verən obyektləri vəqf adı ilə onun müdafiəçilərinə verirdilər. Məsələn, 777-ci ildə xəlifə əl-Mehdi (775–785) "əmr etdi ki, Dərbəndin ətrafındakı ərazilərin illik xəracı yığılsın və qalanın döyüşçüləri ilə şəhər əhalisi arasında bölüşdürülsün".³⁶³

873-cü ildə Şirvan hakimi xəlifə [əl-Mötəmidin] (870–892) "Dərbənd əhalisinə vəqf olaraq verdiyi hər şeyi geri aldı".³⁶⁴

883-cü ildə xəlifə əl-Mötəmid yenidən "Şirvanın neft və duz mədənlərinin yarısını vəqf olaraq Dərbənd əhalisinə [döyüşçülərinə] verdi"³⁶⁵ və nəhayət, 885-ci ildə həmin xəlifənin verdiyi fərmanla Bakının neft və duz mədənləri vəqf olaraq Dərbəndə verildi. "O, Məhəmməd ibn Əmmarı həmin mədənlərin vergi toplayanı təyin etdi. Məhəmməd bu mədənlərin illik gəlirini Dərbənd döyüşçüləri arasında bölüşdürdü".³⁶⁶

Dərbənd qarnizonu döyüşçüləri onlara bağışlanmış vəqflərdən gəlir əldə etmək imkanından məhrum olanda, bu, onların vəziyyətinə çox pis təsir göstərirdi, çünki onların, əlbəttə, yaşayış üçün hərbi qənimətdən başqa heç bir vəsaiti yox idi. 902-ci ildə xəlifə əl-Müktəfi dövründə (902–908-ci illər) "Dərbənd hakimi təyin edilən Bişutur (?) neft və duz mədənlərinin bütün gəlirini və ətraf kəndlərdən gətirilən ərzağı mənimləyəndə Dərbənd döyüşçüləri çarəsiz qalıb alver və başqa işlərlə məşğul olmağa başladılar. Onların içərisində rüşvətxorluq və intizamsızlığa yol verildi".³⁶⁷

Təəssüf ki, Azərbaycan, Arran və digər vilayətlərdən ayrıca olaraq alınan vergilər haqqında məlumat vermə biləcək sənədlər mövcud deyildir. Əməvilərin dövründə yəqin belə sənədlər var idi, lakin ehtimal ki, bunlar ilk Abbasilər dövründə yox olmuşdur. Abbasilərin hakimiyyəti dövründə də bu mənada vəziyyət eyni idi. Hər halda xəlifə əl-Məmunun (813–833) hakimiyyəti dövrünədək belə sənədlər qorunub saxlanmışdır. Bundan əlavə, Xilafət taxtına yiyələnmək uğrunda əl-Əmin (809–813) ilə əl-Məmun arasında gedən mübarizə dövründə divan ül-xərac başqa divanxanalarla birlikdə yandırılmış və ayrıca olaraq hər əyalətdən xəlifə xəzinəsinə verilən gəlir he-

sabatı yazılmış bütün siyahılar yangın zamanı məhv olmuşdur. Hicri tarixinin 204-cü ili (819/20) "xəlifənin divanlarında hesabatın göz qabağında olduğu ilk il" idi.³⁶⁸

Əl-Məmunun dövründə Azərbaycanın xəracı ildə 4,5 milyon dirhəm idi.³⁶⁹ Yəqubi bildirir ki, "Azərbaycanın xəracı bəzən çox, bəzən də az olmaq etibarilə, 4 milyon dirhəmdir".³⁷⁰

Yuxarıda verilmiş məlumatdan belə nəticə çıxara bilərik ki, xəlifə xəzinəsinin Azərbaycandan aldığı xərac ildə 4 milyon dirhəmə bərabər olmuşdur. Muğandan 300 min dirhəm alındığını nəzərə alsaq,³⁷¹ belə fərz etmək olar ki, Arrandan ildə təqribən 3 milyon dirhəm alınır, 3 vilayətdən birlikdə alınan məbləğ isə ildə təqribən 8 milyon dirhəmə bərabər idi.

Xəlifələrdən əl-Vasiqin (842), Mütəvəkkilin (842–861) və sonrakı beş xəlifənin (Mötəmid (870–892) daxil olmaqla) dövründə yaşayıb divan ül-bəriddə qulluq edən İbn Xordadbeh xəlifə əl-Mötəsimin (833–842) vəziri, xəlifə Vasiq dövründə Sahib əl-xərac vəzifəsi olmuş Fəzl ibn Mərvanın adından bu dövrdə Azərbaycandan alınan xərac haqqında məlumat verir. Bu xərac 2 milyon dirhəmə bərabər idi.³⁷² Xəlifə Mötəsimin hökmranlığı dövründə və sonralar Azərbaycandan, digər vilayətlərdən alınan xəracın məbləğinin azalmasına səbəb Xilafətdəki üsyanlar, ayrı-ayrı vilayətlərin ondan ayrılması, habelə hakimlərin separatçılıq meyllərinin güclənməsi idi.

Xilafət xəzinəsinə Azərbaycandan daxil olan vergi məbləği hicri tarixi ilə 296-cı ildən (908/9-cü ildən) başlayaraq ildə 120 min dinar olmuşdur (1 dinar=15 dirhəm).³⁷³

IX əsrin axırları — X əsrin əvvəllərində Azərbaycan vilayətlərindən alınan vergilər ölkəni idarə edən Sacilərin, sonralar isə Müsafirələrin³⁷⁴ xəzinəsinə daxil olurdu. İbn Hövqəlin verdiyi məlumata görə, keçmişdə Yusif ibn Əbu-s-Saca qulluq edən, Mərzban ibn Məhəmməd ibn Müsafirin (941–957) vəziri Əbu-l-Qasım Əli ibn Cəfər Azərbaycana tabe olan vilayətlərin hakimlərindən aşağıdakı məbləğdə vergi alırdı.³⁷⁵

1. Şirvan hakimi şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdindən — ildə 1 milyon dirhəm;

2. Əbu Əbd ül-Malik adı ilə məşhur olan Şəki hakimi İşxanikdən — sazişə görə müəyyən məbləğ;

3. İbn Savad adı ilə məşhur olan ər-Rüba (Bərdə?)³⁷⁶ hakimi Sanxaribdən — 300 min dirhəm, habelə əlavə olaraq hədiyyələr;

4. Curzan (Gürcivan) və Sagiyan hakimi Vaçaqan ibn Musadan — 200 min dirhəm;

5. Vayosdzor (Sünik) hakimi Əbü-l-Qasim əl-Vayzuridən — 50 min dirhəm, habelə hədiyyələr;

6. Əhər və Varzukan hakimi Əbü-l-Həyca ibn Rəvvaddan — 50 min dirhəm və hədiyyələr;

7. Xayzan (Xaydak?) hakimi Əbü-l-Qasim əl-Cuyzanidən (Xayzani) borc qalıqları ilə birlikdə — 400 min dirhəm;

8. Xaçen hakimi Sanxaribdən — saziş əsasında 50 min dirhəm, habelə 50 min dirhəm məbləğində hədiyyə və atlar.

Azərbaycanın, iki Arranın, Ərminiyyənin, Azərbaycan hakimlərinə tabe olan Ermənistan vilayətlərinin və ətraf ərazilərin xəracının ümumi məbləği o zaman 500 min dinara bərabər idi.³⁷⁷

6. Ərəblərin Azərbaycanda inzibati siyasəti və idarə sistemi

Bundan əvvəl qeyd edildiyi kimi, ərəblər tərəfindən işğal olunduqdan sonra istər Azərbaycanda, istərsə də Arranda idarəetmə aparatı Sasanilər dövründə olduğu kimi saxlanılmışdı.³⁷⁸ Sasanilərdə və Bizans imperiyasında olduğu kimi, dövlət təşkilatına malik olmayan ərəblər Azərbaycanda və Arranda mövcud olan idarə qaydalarını qəbul etməyə məcbur olmuşdular.³⁷⁹

Ərəblər Mərakeşdən Sintszyanədək geniş bir ərazidə öz hakimiyyətlərini qurduqdan sonra, bu çoxsaylı ölkələri idarə etmək üçün (vilayətlərdə) canişinlik sistemi yaratdılar. Əvvəllər beş belə vilayət var idi. Bunlardan birincisinə Hicaz, Yəmə, Ərəbistan yarımadasının torpaqları, Suriya, Livan və İordaniya daxil idi. İkinci vilayət Misir idi. Üçüncü vilayət "iki İraqdan" — Ərəbistan İraqı (qədim Babilistan və Assuriya) və fars İraqından — ibarət idi. Azərbaycan, Arran, Gürcüstanın bir hissəsi, Ermənistan, Əlcəzirə vilayəti və Kiçik Asiya ərazisinin bir hissəsi birlikdə dördüncü vilayət idi. Beşinci vilayətə Şimali Afrika və Əndəlus daxil idi. Birinci dörd "mömin" xəlifənin ["xülfəyi rəşidin"] dövründə Xilafətin inzibati bölgüsü yuxarıdakı şəkildə idi. Əməvilərin dövründə Xilafət Sasanilərdə olduğu kimi 9 əyalətə bölünmüşdü: 1) Suriya və Fələstin, 2) Kufə (İraq), 3) Bəsre (İran, Sicistan, Xorasan, Bəhreyn, Oman və ehtimal ki, Nəcd və Yəməmə ilə birlikdə), 4) Ermənistan, 5) Hicaz, 6) Kirman və Hindistanın sərhədyanı əraziləri, 7) Misir, 8) İfrikiyyə (Afrika), 9) Yəmə və Cənubi Ərəbistan.³⁸⁰

Bir müddət sonra bu 9 vilayətin sayı 5-ə endirildi ki,

bunlardan da üçüncüsü — Əlcəzirəyə Azərbaycan, Arran, Ermənistan və Kiçik Asiyanın şərq ərazisinin bir hissəsi daxil idi.

Abbasilərin dövründə Xilafət 83 kuradan (əyalətdən) ibarət olan 14 vilayətə bölünürdü; bunlar da daha kiçik inzibati vahid olan nahiyələrə (mahallara) bölünürdü. Nahiyə hər birinə 12 kənd daxil olan 12 rustakdan (rayondan) ibarət idi.³⁸¹

Ərəblərin hücumu ərəfəsində inzibati vahid olan Azərbaycan ərazisi Həmədan, Abxar, Zəncandan tutmuş Dərbəndədək uzanırdı.³⁸² Azərbaycanın şimal sərhəddinin Sasanilər dövründə Dərbəndədək uzanması barədə həmin şəhərin hasarlarındakı pəhləvi yazılarında məlumat verilir; bu yazılar b.e. 553-cü ilində Azərbaycandakı Sasani qərzbanı Bərzinş tərəfindən tərtib edilmişdir.³⁸³

Ərəblərin hücumu zamanı bu Azərbaycanın şimal hissəsi olan Arran və Sünik Gürcüstanın bir hissəsi ilə birlikdə xəzərlərin əlində idi.³⁸⁴ Azərbaycan və Arran istila edildikdən sonra, bu ölkələrin ərazisi həqiqətdə dəyişməz qalmışdı, yalnız bu ərazinin inzibati adı dəyişilmişdi. Məsələn, İbn əl-Fəqih bu barədə belə yazır: "Azərbaycanın ərazisi Bərdə torpaqlarından Zəncan torpaqlarına qədərdir. Varsan Azərbaycanın son nöqtəsidir. Azərbaycanın hüdudları Araza qədərdir",³⁸⁵ yəni Bərdə və Zəncan Azərbaycana daxil deyildir. Bəzən Arranı da Azərbaycana daxil edirdilər və o zaman bu "Yuxarı Azərbaycan" [Azərbaycan əl-Ülya] adlanırdı.³⁸⁶ Lakin ərəblər çox vaxt üç ölkəni — Azərbaycan, Arran və Ermənistanı bir inzibati vahiddə birləşdirərək, bir canişinlik yaradır və bunu bəzən "Ərməniyyə", bəzən də "Azərbaycan" adlandırırdılar. Bu halda Azərbaycan böyük ölkə olub, cənubunda Həmədan, şimalında isə Dərbənd yerləşirdi.³⁸⁷

İstəxri bu məlumatı verir: "Biz Ermənistan, Arran və Azərbaycanı xəritədə birləşdirir və ona bir ölkə kimi baxırıq. Azərbaycanın sərhədləri Tərm və Zəncanın son həddinə çatan dağ silsiləsidir. Sonra bu silsilə Dinəvərin son hüduduna çatır, sonra Hülvan və Şahrazurun o tərəfinədək uzanaraq, nəhayət, Dəcləyə yaxınlaşır, sonra isə Ermənistan hüdudlarını əhatə edir".³⁸⁸

Həmin Azərbaycanın hər tərəfini gəzib onun xəritəsini tərtib edən İbn Hövqəl İstəxrinin dediklərini tamamlayaraq, Azərbaycan, Arran və Ermənistanın ümumi xəritəsini yaratmış və bunu "Azərbaycanın xəritəsi" adlandırmışdır.³⁸⁹ O, Xəzər dənizinin də xəritəsini çəkərək, bütün sahiləni ərazini

Dərbəndədek Azərbaycan adlandırmışdır.³⁹⁰ İbn Hövqəldə bu sətirleri oxuyuruq: "Qərbə doğru, Rum sərhədlərinə tərəf çevrilib onun şərq hüdudlarını və islamın ən uzaq hüdudlarında olan vilayətləri təsvir edək. Yazmağa başladığımız ilk ölkələr Ermənistan, Arran və Azərbaycandır. Bu ölkələri biz bir vilayət hesab edirik. Bunları əhatə edən yerlər bunlardır: şərqdən — Cibal və Deyləm, habelə Xəzər dənizinin qərb hissəsi; qərbdən — Arman, Allanlar hüdudu və Cəzirə ərazisinin bir hissəsi; şimaldan — Allanlar və Kəbk dağları; cənubdan — İraqın hüdudları və Cəzirənin şərq hissəsi".³⁹¹

"Hüdud əl-Aləm" in müəllifi Azərbaycan, Arran və Ermənistanı bir ölkə kimi qeyd edir.³⁹² Müqəddəsi bütün bu üç ölkəni vahid adla "İqlim ər-Rihab" adlandırır.³⁹³

Ərəb istilasından əvvəl Azərbaycanın paytaxtı Ərdəbil idi və Sasani mərzbanının iqamətgahı burada yerləşirdi.³⁹⁴ Ərəblər paytaxtı X əsrədək vilayətin baş şəhəri olan Marağaya köçürtdülər, bundan sonra isə Yusif ibn Əbu əs-Sac yenidən paytaxtı Ərdəbilə köçürtdü.

Ərəblərin hökmranlığı dövründə Azərbaycanın əsas şəhərləri bunlar idi: Marağa, Xunəç, Miyanic (Miyanə), Ərdəbil, Varsan, Sisar, Bərzə (Urmiyə gölünün cənubunda), Səburxast (Urmiyə gölünün 8 fərsəx cənubunda), Cabravan (Urmiyə gölünün cənubunda) Təbriz, Mərənd, Xuvey (Xoy), Külsərə (Kültəpə, Marağanın 53 kilometr şərqində), Mukan (Muğan), Bərzənd, Cənzə (Qazaka), Nariz (Urmiyə şəhərinin şərqində), Urmiyə, Səlmas, Şiz, Sindabaya, Balvankərc, Mayanic (Dinəvər ilə Sisar arasında),³⁹⁵ Naxçıvan.³⁹⁶

Arran müəyyən vaxtlarda Azərbaycanın tərkibinə daxil olmuşsa da, onun ərazisinin hüdudlarının dürüst müəyyən edilməsinə ehtiyac vardır. Əl-Müqəddəsi Arran haqqında bu məlumatı verir: "Arrana gəldikdə bu ərazi bütün vilayətin (Azərbaycan vilayətinin—Z.B.) üçdə birini təşkil edir və dəniz ilə Araz çayı arasında bir yarımada bənzəyir. Malik [Kür—Z.B.] çayı isə vilayəti uzununa iki yerə bölür. Onun paytaxtı Bərdədir, şəhərləri isə bunlardır: Beyləqan, Şəmkir, Cənzə, Baric, Şamaxı, Şirvan, Bakı, Şabran, Bab ül-Əbvab, Lahican, Qəbələ, Şəki, Malazkerd və Tebla".³⁹⁷ İbn Hövqəl bildirir ki, Arran ərazisi "bab ül-Əbvab hüdudlarından Tiflis hüdudlarından uzaq".³⁹⁸ İstəxri yazır: "Arranın sərhədləri Bab ül-Əbvabdan Tiflisədək və Araz çayı yaxınlığında Həciran (Naxçıvan—Z.B.) adı ilə məşhur olan yerədək uzanır. Arranda Bərdə və Bab ül-Əbvabdan böyük şəhər yoxdur".³⁹⁹ Yaqut bil-

dirir: "Azərbaycanla Arran arasında Araz adlı çay axır. Bu çayın qərbində və şimalında olan bütün yerlər Arrana aiddir".⁴⁰⁰

"Cami əd-düvəl"də Arran ərazisi haqqında bu məlumat verilir: "Arrana gəldikdə, bu, cənubdan Azərbaycanla, qərbdən Ermənistanla, şərqdən və cənubdan Azərbaycanla, şimaldan isə Kəbk dağları ilə həmsərhəd olan məşhur bir ölkədir. Onun əsas şəhərləri bunlardır: Naşava şəhəri, buna Naxçıvan da deyilir, beşinci iqlimdədir [onun] uzunluq dairəsi 78°, en dairəsi 42°-dir; Bab əl-Əbvab, Gəncə, Şəmkir, Beyləqan və Sərir Alan".⁴⁰¹

Qeyd etdiyimiz kimi, Arranın tərkibinə Arsax, Şəki vilayəti və Sünik⁴⁰² daxil idi. Mirzə Camal Cavanşiri bildirir: "Qarabağ vilayəti Arran ölkəsinin bir hissəsidir: bu ölkəyə Kür və Araz çayları arasında olan vilayət və torpaqlar, bu torpaqlardakı Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Bərdə, Beyləqan şəhərləri daxil idi".⁴⁰³ Abbasilər dövründə, xüsusilə Harun ər-Rəşidin hökmranlığı zamanı həm Azərbaycan, həm də Arran sərhədləri qəti müəyyən edilmiş vilayətlər idi.⁴⁰⁴

Xəlifələr çox geniş bir imperiyaya çevrilən Xilafəti idarə etmək üçün hər bir vilayətin əhalisini, vergi sistemini, ictimai şəraitini, onların vəziyyətini və digər xüsusiyyətlərini ətraflı öyrənməli idilər.

Hər vilayətin başında xəlifənin canişini olan əmir dururdu ki, bu da öz vilayətində qoşunların komandanı sayılırdı. O, eyni zamanda vilayətin inzibati idarəsinə başçılıq edirdi. Beləliklə, bütün mülki və hərbi hakimiyyət əmirin əlində idi. Xilafətin tərkibində nisbətən azad federasiya əmələ gətirən hər bir vilayət əmirin rəhbərlik etdiyi və vilayətin baş şəhərində yerləşən divan tərəfindən idarə olunurdu.⁴⁰⁵ Əmirin rəhbərliyi altında xüsusi tapşırıqları icra edən məmurlar — amil (mülki hakim, vergi toplanışına baxan) və qazi (məhkəmə idarəsinin rəisi), yəni dini məhkəmə hakimi dururdu. Qazi vəqf işlərinə nəzarət edir və amilin hərəkətlərindən narazı olan şəxslərin işlərini ayırd edirdi.

Xilafətdəki poçt yolları Xilafətin coğrafi şəraiti haqqında ətraflı məlumat tələb edirdi. Xilafətin mərkəzi ilə vilayətlər arasında rabitə yaratmaq üçün bərid adlanan poçt yaradılmışdı. Mənbələrdə göstərilir ki, bərid I Müaviyənin (661–680) hökmranlığı dövründə yaradılmışdı. Xəlifə Əbdül-Malik (685–705) isə bəridin işini yaxşılaşdıran bir sıra tədbirlər gördü, poçt işində hətta göyərçindən istifadə etməyə başladılar. Əl-Kəlkəşəndinin verdiyi məlumata görə, "Yeniliklərin ən

yaxşısı Xilafətin hər yerində yaradılan bərid idi. Bərid bağlamaları [pulu] yaxşı qoruyur, xəbərləri tez çatdırır və vəziyyəti bərpa edirdi".⁴⁰⁶

Xilafətin müəyyən məntəqələrində poçt stansiyaları və iş növbələri var idi, bunların yardımı ilə qasidlər Xilafətin mərkəzi ilə ucqarları arasında nisbətən tez rabitə yarada bilirdilər. Sonralar xəlifənin və vilayət hakimlərinin əmrləri çox böyük sürətlə göndərilirdi və mərkəzi hakimiyyətin yerlərə gədən rəsmi nümayəndələri xəlifə ilə operativ şəkildə rabitə saxlaya bilirdilər. Stansiyalar bir-birindən bir bərid,⁴⁰⁷ yəni dörd fərsəx (22, 176 kilometr) məsafədə yerləşirdi, bu da qasidin bir mənzil at sürməsinə bərabər idi. Hər bir stansiyada inzibati məqsədlə məmurlar ştatı var idi. Vilayətlərin paytaxtlarında valilərin yanında poçt direktorları var idi. Lakin bunların vəzifəsi təkcə poçt — inzibati işləri yerinə yetirmək deyil, həmçinin Xilafətin paytaxtına siyasi məlumat göndərmək idi. Çünki paytaxtda olan divan ül-bəridin vəzifəsinə canişinlər, qazılar, hərbi rəislər, amillər və başqalarının fəaliyyəti haqqında məlumat toplamaq, ümumiyyətlə, yerlərdəki hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə göz qoymaq da daxil idi.

A. Müllər yazır: "Poçt məntəqələrinin müdirləri daim yeni cari məlumat ehtiyatından istifadə etmək üçün, aydındır ki, hər yerdə casuslar qoyulmuşdur. Beləliklə, fəal işləyən əsl gizli polis yaranmışdı ki, bu da hər cür digər quruluşlardan daha artıq, müstəbid üsul-idarə üçün zəruri idi".⁴⁰⁸

Poçt idarəsi rəisləri və bunlara tabe olan poçt məntəqələri rəisləri beləliklə vilayətlərdə siyasi polis (şurta) vəzifəsini icra edirdilər. Moisey Kaçankatvatsidə Arrandakı xəlifə canişini dəftərxanasının quruluşu və işi haqqında maraqlı məlumat vardır: "Biz Əmir əl-Mömininin⁴⁰⁹ məhkəmə [idarəsi] haqqında məlumat əldə etdik: Sağda [girişin sağında] şurta başçısı [sahib əş-şurta] oturur; bu adam cəlladlar başçısından yüksəkdir, solda qazi və əmir, xəzinədar oturur, bunlar mühakimə edir [hökm çıxarır] və bütün ölkədən vergi alırlar. Onlar bu işə (işlərin baxılmasına—Z.B.) eyni vaxtda, saat doqquzda başlayır və ertəsi gün qərar çıxarırlar. Onlar əhəlinin də işlərinə baxırlar".⁴¹⁰

Canişinlik mərkəzindən başqa, inzibati və hərbi aparatların vilayət və mahallarda öz şöbələri var idi. Lakin ərəblər vilayətlərdə, mahallarda, şəhər və kəndlərdə olan aparatı öz ərəb kadrları ilə birdən-birə təmin edə bilməzdilər. Buna görə ərəblər yerli məmur və əyanlardan istifadə edirdilər; bunlar isə

qeyd edildiyi kimi, əhalinin aşağı təbəqələrindən fərqli olaraq, əksərən könüllü surətdə islam dinini qəbul etmiş və xəlifəyə qulluq etməyə razı olduqlarını bildirmişdilər. Ərəblər dövlət idarələrinin mürəkkəb iş formalarına əsla hazır deyildilər, buna görə xəlifə Əbd ül-Malikin hökmranlığınadək yerli əhalinin nümayəndələrinin müxtəlif inzibati vəzifələr tutması qadağan edilməmişdi.

Ərəb dilində yazı işləri hələ I Ömər tərəfindən təşkil edilən iki divanda — xərac və cünd divanlarında — görülürdü, çünki bu divanlara bilavasitə xəlifənin özü nəzarət edirdi.⁴¹¹ Azərbaycan və Arranda olan divanlara gəldikdə, Azərbaycanda yazı işləri pəhləvi dilində, Arranda isə ərəb istilasından qabaq olduğu kimi yunan dilində idi, yəni keçmişdə Sasanilər və Bizansa tabe olan ərazidə inzibati idarə aparatı əvvəlki kimi qalmışdı və bütün siyahılar həmin dillərdə yazılırdı.⁴¹²

Xəlifə Əbd ül-Malik əvvəlcə Suriya divanlarında yazı işləri islahatına başlamışdı, sonralar isə qanun digər vilayətlərə də şamil edildi.⁴¹³ İraqla qonşu olan əyalətlərdə yazı işi hicri tarixi ilə 81-ci ildə (b.e. 700/701-ci ilində) ərəb dilində aparılmağa başlandı.⁴¹⁴ Əbd ül-Malik ərəb olmayanları divanlardakı vəzifələrdən götürəndə onlara demişdi: "Başqa cür işlərdə özünü məşğuliyət tapın. Allah belə istəmişdir ki, sizin divandakı xidmətiniz sona yetsin".⁴¹⁵

Lakin A.Y.Krımskinin dediyinə görə, Əbd ül-Malikin bu sərəncamı tam ardıcılıqla "nə onun vaxtında, nə də ondan sonra həyata keçirilə bilməmişdi, çünki ərəb müsəlman ziyalılarının sayı az idi".⁴¹⁶

Azərbaycanda və xüsusilə Arranda ərəblərin inzibati siyasətində Xilafətin şimal sərhədlərində yerləşən əsas şəhər və məntəqələrdə ərəb hərbi qarnizonlarının (rəbatların) təşkili əhəmiyyətli yer tuturdu.⁴¹⁷ Həmin qarnizonların maliyyə xərcləri onsuz da Xilafətin vergi məngənəsində son dərəcə əzələn, məzlum Arran əhalisi üzərində ağır bir yük idi.

7. Ərəblərin dövründə Azərbaycan şəhərləri, ticarət və ticarət yolları

Mənbələrdə şəhərlər haqqında ciddi məlumatın olmaması üzündən Azərbaycandakı orta əsr feodal şəhərlərinin meydana gəlmə səbəbləri və şərtləri, bunların inkişafı hələlik çox az öyrənilmişdir. Ölkənin iqtisadi sistemində Azərbaycan şəhərlərinin rolu, bunların daxili həyatı, quruluşu, şəhər əhalisinin

müxtəlif təbəqələrinin qarşılıqlı münasibətləri və bunlara oxşar bir sıra digər problemlər də kifayət qədər öyrənilməmişdir.⁴¹⁸

Azərbaycan şəhərləri arxeoloji cəhətdən pis öyrənilmişdir. Azərbaycanın orta əsrlərdəki şəhərlərinin necə yerləşdiyinə dair hələlik əlimizdə bir xəritə yoxdur. Azərbaycan ərazisində qədim şəhər xərabələrində çox az qazıntı işləri görülmüşdür. Arxeoloqlar göstərirlər ki, Azərbaycanın yazılı mənbələrdən məlum olan şəhərlərinin əksəriyyəti nəinki elmi cəhətdən öyrənilməmişdir, hətta onlar qeydə alınmamış və harada yerləşdiyi müəyyən edilməmişdir.⁴¹⁹ Şərti olaraq qeyd etmək olar ki, ərəblərdən əvvəlki dövrlərdə şəhərlər padşah və knyazların torpaqlarında salınırdı və adətən kənd mahailləri — rustaklar bunlara aid edilirdi.⁴²⁰ Şəhərlər narazı və qaçqın kəndlilərin buraya gəlib pənah gətirdiyi yerlər idi və burada toplanan əhəlinin birlikdə fəaliyyət göstərərək vahid kütlə halında birləşməsinə kömək edirdi. Şəhər əhalisinin əsas kütləsini bilavasitə istehsalçıların özləri təşkil edirdi və burada onların güzəranı ağır idi.

Şəhərlərdə zadəganlarla bərabər, "zadəgan olmayanlar" və "sadə" adamlar da yaşayırdılar. Lakin həmin kateqoriyadan olanlar arasında varlı adamlar, xüsusilə tacirlər də var idi. Hər peşəyə sahib olan sənətkarlar bir küçədə və ya bir məhəllədə yerləşirdilər.⁴²¹

Orta əsrlərdəki yazılı mənbələr və qazıntı materialları Azərbaycanda və Arranda bir neçə kateqoriya şəhərin mövcud olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Həmin dövrdə daha geniş surətdə ictimai əmək bölgüsü əmələ gəlir, sənətlər kənd təsərrüfatından ayrılır və şəhərlərdə mərkəzləşir. Şəhər kənddən ayrı düşür. Lakin həmin dövrdə Azərbaycan və Arran şəhərlərinin əksəriyyəti hələ mühüm ticarət-sənaye mərkəzlərinə çevrilməmişdi. Mənbələrdə təkcə "böyük" və "məşhur" adlanan şəhərlər ticarət-sənaye mərkəzləri idi. Bunlar beynəlxalq tranzit ticarətinin əsas yolları üzərində salınmış şəhərlər idi. Bərdə, Dərbənd, Çoqa, Beyləqan (Paytakaran) belə şəhərlərdən idi.⁴²² Həmin şəhərlərdə ruhani və dünyəvi zadəganlar, tacirlər, sələmçilər və əkinçiliklə əlaqəsini kəsmiş sənətkarlar yaşayırdılar. Mənbələrdə göstərilir ki, şəhərlərdə geniş istehlak şeyləri hazırlayan sənətkarlardan başqa, "qızıl, gümüş, dəmir filizi və mis çıxarmaq bacarığı olan müxtəlif sənətkarlar da"⁴²³ var idi.

Şəhərlərin ikinci kateqoriyası — əsas ticarət yollarından uzaqda yerləşən qapalı sənətkarlıq və ticarət mərkəzləridir.

Şəki, Qəbələ, Amaras, Şamaxor, Naxçıvan, Ərdəbil, Girdiman bu kimi şəhərlərdən idi. Həmin şəhərlər eyni zamanda qala idi, çünki burada çoxlu hərbi dəstələr olurdu.

Bundan əlavə kənd tipli şəhərlər, yəni əkinçilik xarakterli şəhərlər də var idi; bunlar ictimai-iqtisadi mənada şəhər olmayıb, feodal vilayətlərinin inzibati mərkəzləri idi. Bunlarda ictimai və əmlak cəhətdən hələ aydın təbəqələşmə yox idi. Bu şəhərlərin əhalisi natural təsərrüfat həyatı sürürdü və başqa bazarlarla əlaqələri demək olar ki, yox idi.

Bu dövrdə tədricən ticarət və mal mübadiləsi, bunların arxında pul tədaviyi artırdı.⁴²⁴

Biz qeyd edə bilirik ki, ərəblərin istilası başlananda Azərbaycan və Arranda keçinişdə qala şəhəri olmuş Ərdəbil, Bərdə, Beylaqan, Qəbələ, Şamaxor, Dərbənd, Çoqa, Naxçıvan, Şabran, Şamaxı, Qazax (Siz) və s. kimi bir sıra məşhur şəhərlər vardı. Azərbaycanın (Arranın) bəzi şəhərlərinin əzəmətinə və bunların strateji əhəmiyyətini həmin şəhərlərin ətrafında çəkilən hasar və bürclərin qalıqları aydın sübut edir. Demək olar, bütün hasar və bürclər yoxulmuş iri daşlardan hörülmüşdür, bunların özülü isə bismiş kvadrat körpicedən tikilmişdir. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin quruluşu elə idi ki, qala hasarları və qüllələrin başında həmişə mazğal və bacalar qoyulurdu, çünki bunlar xaricdən ediləcək hücumlardan şəhərlərin müdafiəsini möhkəmləndirirdi.⁴²⁵

Aydındır ki, orta əsrlərdə ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rol oynayan Azərbaycan şəhərləri də digər ölkələrin feodal şəhərləri kimi birdən-birə meydana gəlirdi. Bu kimi şəhərlərin meydana gəlməsi üçün lazım olan iqtisadi şərait hələ orta əsrlərin əvvəllərində yaranmışdı. Lakin həmin dövrün yaşayış məntəqələrinin heç də hamısı iri feodal şəhəri səviyyəsinə yüksələ bilmirdi. Orta əsrlərin əvvəllərində şəhər təsərrüfatlarının ümumi inkişafı bunların dönüb orta əsr feodal şəhəri olması üçün zəmin yaratdı. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən orta əsrlərin əvvəllərinə aid arxeoloji abidələrin tədqiqi olduqca əhəmiyyətlidir.

Təəssüf ki, Azərbaycanın arxeoloji xəritəsində müəyyən edilməmiş yerləri göstərən ağ ləkələr hələ də çoxdur. Bunun əsas səbəbi Azərbaycandakı orta əsr abidələrinin arxeoloji nöqtəyi-nəzərdən qeyri-bərabər surətdə öyrənilməsidir. Ayır-ayrı təsadüfi tapıntılar hesaba alınmazsa, erkən orta əsrlərə aid abidələr son zamanlaradək ciddi və müntəzəm surətdə öyrənilməmiş, bu məqsədlə qazıntı işləri görülməmişdir.

Gürcüstanda və Ermənistanda da vəziyyət eynidir. Gürcüstanda erkən orta əsrlərə aid yalnız qədim qəbiristanlar tədqiq edilmişdir, məskənlər isə hələ öyrənilməmişdir.⁴²⁶ Əksinə, Ermənistanda bu dövrün qəbiristanları məlun deyildir. Böyük şəhər və yaşayış məntəqəsi olan Ani, Dvin və Qarni qazıntılarında, bəzi məmarlıq abidələri nəzərə alınmazsa, orta əsrlərin əvvəllərinə aid abidələr, demək olar ki, tapılmamışdır.⁴²⁷

Azərbaycanda yalnız Mingəçevir⁴²⁸ və qismən Beyləqan⁴²⁹ kompleks şəkildə, müntəzəm öyrənilmişdir. Mingəçevir arxeoloji abidələri, ümumiyyətlə, həm Azərbaycanın orta əsrlərdəki əhalisinin təsərrüfat və mədəni həyatını, həm də xüsusilə Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin tarixini öyrənmək cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın tədqiq edilən dövrdəki şəhərlərində inkişaf etmiş sənətkarlıq təsərrüfatı var idi. Burada orta əsrlərə xas olan bütün əsas sənət növləri — keramika, dəmirçilik, çəkməçilik, dərzçilik, qab-qacaq emalı, qızıl və gümüş məmulatı, toxuculuq və i.ə. mövcud idi.⁴³⁰ Məsələn, 1944-cü ildə Qəbələ şəhəri dairəsində görülən qazıntı işlərində bir neçə qəbir və bunların içərisində həmin ərazidə düzəldilmiş müxtəlif əşyalar, o cümlədən, qızıl və gümüş şeyləri, sikkələr, keramika və s. tapılmışdır.⁴³¹

Mingəçevirdə bir sərdabə məqrəbəsi qazılarkən toxucu dəzgahının hissələri, çəkməçilik levazimatı, ipək və yun parça qırıqları, pambıq, yun və ipək saplar, xalı tikələri və s. tapılmışdır.⁴³² Bunlar Arranda yun və ipək parça istehsalının və xalçaçılığın mövcud olduğunu göstərir.⁴³³ Həm də toxucu yarımfabrikatları Mingəçevirin özündə hazırlanırdı.⁴³⁴

Mingəçevirin evlərində tapılan müxtəlif quş və heyvan sümükləri şəhər əhalisinin ovla məşğul olduğunu göstərir. Sərdabələrdə və xristian məqbərələrində tapılan müxtəlif silah növləri həmin fikri təsdiq edir.⁴³⁵

Kür çayında balıqçılığın inkişafını həm mənbələr,⁴³⁶ həm də arxeoloji tapıntılar göstərir. Yaşayış evlərində aparılmış qazıntılar nəticəsində tor üçün daş və gildən qayırmış çoxlu lot tapılmışdır.⁴³⁷ Əhalinin iqtisadiyyatında balıqçılıq böyük rol oynamışdır.

Qədim Örenqala (Beyləqan) şəhərinin salındığı yerdə aparılmış qazıntı şəhərin b.e. V əsrin axırları — VI əsrin əvvəllərində meydana gəlməsi haqqında orta əsr müəlliflərinin verdiyi məlumatı təsdiq etdi.⁴³⁸ Şəhər xərabələrinin ölçülməsi göstərdi ki, tədqiq edilən dövrdə şəhər ərazisi 40 kv. kilometrə

artıq idi və bunun 14 kv. kilometri şəhərin hasarları daxilində idi.⁴³⁹ Bu dövrdə Beyləqan üç hissədən: ətrafına hasar çəkilmiş kvadratşəkilli kiçik qala şəhərindən, kvadratşəkilli böyük şəhərdən və şimal-qərbdən böyük şəhərə bitişik ərazidən ibarət idi. Q.M.Əhmədov belə hesab edir ki, şəhərin bu hissəsi sənətkarlar mərkəzi olmuşdur. Belə ki, həmin yerdə tapılan dulmuş kürələri, çoxlu dulmuşluq alətləri, habelə çıxdaş saxsı məmulatı bunu təsdiq edir.⁴⁴⁰

Arranın mübüm orta əsr şəhərlərindən biri Çoqa (Çora) idi. Mütəxəssislərin fikrincə, bu, "indi Dağıstanda məlum olan bu cür abidələrin ən böyüyüdür. Onun sahəsi 100 hektardır".⁴⁴¹ Qədim şəhərin xərabelərinin ətrafında bürc və darvazaları olan qala divarlarının qalıqları görünür, onun hündürlüyü 2 m, eni isə 12–15 metrdir. Şəhərin ətrafında enli (20–25 m) və dərin bir (4–6 m) xəndək var idi və mühasirə zamanı o, su ilə doldurulurdu. Çoqa o dövrdə Arranın ən böyük siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur; ölkənin patriarx taxtı da burada idi.⁴⁴²

Arxeologiya materialları orta əsrlərdə Arranın digər böyük şəhəri Dərbənd (Bab ül-Əbvab) haqqında da çox maraqlı məlumat verir. Şəhərin VI əsrdə mövcud olması barədə mənbələrdə verilən məlumatı Dərbəndin qala hasarındakı pəhləvi yazıları təsdiq edir.⁴⁴³

VI əsrin axırları — VII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və xüsusilə Arranda çoxlu yeni şəhərlər salınır və mövcud şəhərlər möhkəmləndirilir; bunun səbəbi hər şeydən əvvəl həmin ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin daha da artması ilə izah olunur. Şəhərlər ticarət və sənət mərkəzinə çevrilir, məhsula tələbat artır, ölkənin təbii sərvətləri daha çox istifadə olunur, bütün bunları Moisey Kaqankatvatsi təsdiq edir.⁴⁴⁴

Azərbaycan və Arran ərəblər tərəfindən işğal edilməzdən əvvəl, habelə ərəblərin hökmranlığı dövründə bu iki ölkənin ərazisindən keçən ticarət yollarının birinci dərəcəli əhəmiyyəti var idi: bu ticarət yollarının bütün Xilafət sistemindəki ticarətdə rolu heç də əhəmiyyətsiz deyildi. Bu ərazinin ərəblər tərəfindən işğalı və Ön Asiyada çox geniş bir ərazinin Xilafət çərçivəsində birləşdirilməsi ticarətin inkişafı üçün son dərəcə əlverişli şərait yaratdı, tacirlər üçün quru yol və Xəzər dənizi ilə şimala (bulqarlar, slavyanlar), Avropanın şimal-şərqinə gədən ticarət yollarını açdı. Avropa, Asiya və Afrikanın müxtəlif rayonlarında tapılan çoxlu sikkə dəfinələri Xilafətin hökmranlığı dövründə ticarət nə qədər genişləndiyi və o zaman

demək olar ki, məlum olan bütün ölkələrlə Zaqafqaziya ölkələrinin ticarət əlaqələrinin nə qədər uzaqlara gedib çatdığı barədə təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Dünya ticarətində Bizans və Ermənistanın rəhbər rolu tənəzzülə uğradıqdan sonra qonşu ölkələrlə ticarətdə Xilafətin ticarət balansında Azərbaycan və Arran şəhərlərinin aparıcı rolu daha da gücləndi.

Azərbaycanın paytaxtı Bərdəyə köçürüldükdən sonra, ticarət mərkəzi olmaq etibarilə Dvinin əhəmiyyəti azaldı və X əsrə qədər Ermənistanın şəhərlərinə nisbətən Bərdə, Gəncə, Şamaxor, Dərbənd, Ördəbil, Şabran və digər şəhərlər beynəlxalq ticarətin həyatında daha əhəmiyyətli rol oynayırdı.⁴⁴⁵ Bunun səbəbi o idi ki, Xilafətin ticarət əməliyyatları yeni yolla inkişaf edərək, başqa şəhərlərdə mərkəzləşmişdi.⁴⁴⁶ Y.A.Manıandyan belə hesab edirdi ki, həmin dövrdə Şərqi Gürcüstanda və Azərbaycanda ticarətin canlanması xəzərlər və slavyanların ticarətinin inkişafı ilə əlaqədardır.⁴⁴⁷ Ş.A.Mesxia qeyd edir ki, bu zaman beynəlxalq ticarətdə Azərbaycanla birlikdə iqtisadi cəhətdən kifayət qədər inkişaf etmiş Gürcüstanın padşahlıqları və knyazlıqları da iştirak edirdilər, həm də bunlar digər xalqlarla ticarətdə vasitəçi kimi hərəkət edirdilər.⁴⁴⁸

Azərbaycan şəhərləri məhz ərəb hökmranlığı dövründə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmişdir. Zaqafqaziyanın bu rayonunda yeni şəhərlərin meydana gəlməsinin və Bərdənin sürətlə inkişafının səbəbi, əsasən, Şimali Qafqaz, Volqa və Don çayları hövzəsinin xalqları ilə ticarət əlaqələrinin sürətlə inkişaf etməsində idi. Bu cəhət isə Azərbaycan və Arranda əmtəə münasibətlərinin inkişafının başlıca amillərindən biri idi.⁴⁴⁹

Azərbaycan və Arran şəhərləri öz zəngin bazarları, yerli sənətkarların cürbəcür məhsulları ilə ticarət əməliyyatlarında iştirak edərək, Xilafətlə Şimal-şərqi Avropa ölkələri arasında ticarət əməliyyatlarının inkişafına yardım edirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan və Arran şəhərləri Xilafətin böyük məmurlarının iqamətgahlarının yerləşdiyi müstəqil yaşayan inzibati mərkəzlər idi. Bu dövrün başlıca ticarət-sənətkarlıq mərkəzi olan şəhərlərdə inkişaf etmiş sənətkarlıq təsərrüfatı kənd adamlarının buraya axınının gəlməsinə səbəb olurdu. Şəhərlərdə orta əsrlərdə məlum olan bütün sənət növləri, məsələn, dulusçuluq, dəmirçilik, çəkməçilik, dabbaglıq, dərzilik mövcud idi. Burada metal qablar, qızıl və gümüş məmulatı, müxtəlif parçalar və s. hazırlanırdı. Sənət növləri Arran şəhərlərində xüsusilə inkişaf etmişdi, çünki mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, ərəblər sənətkarlara nifrət edirdilər,⁴⁵⁰ bu sənət-

karlar isə hələ islamdan əvvəlki dövrdə xristianlardan və yəhudilərdən ibarət idilər. Ölkə işğal edildikdən sonra "inşaatda, dərzilik, çəkməçilik və digər sahələrdə xristianlar işləyirdilər. Boyaqqılar, dabbaglar, dəlləklər [zəh qoyanlar] yəhudilərdən ibarət idi; onlar xristianların iyrendiyi digər xırda sənət növləri ilə də məşğul olurdular".⁴⁵¹

Bu dövrün şəhərlərində yaşayan əhalinin etnik tərkibi çox qarışıq idi. Bu şəhərlərdə yerli əhalidən başqa, ərəblər, ermənilər, yəhudilər və digər xalqlar da yaşayırdılar.⁴⁵² Şəhərlərin ticarət və sənətlə məşğul olan yerli əhalisi çox vaxt xalis ticarət məqsədləri ilə islam dinini qəbul edirdilər. Arran şəhərlərində başqa dinlərə maneçilik törədilmirdi. Burada kilsə ilə yanaşı məscidə də rast gəlmək olardı və bunu, demək olar ki, bütün ərəb müəllifləri qeyd edirlər.

VII əsrin axırları — VIII əsrin əvvəllərində xəlifə Əbdül-Malikin hökmranlığı dövründə Xilafətdə böyük sikkə islahatı keçirildi, qızıl dinar və gümüş dirhəm Sasani dirhəmi və Bizans miliarisisini sıxışdırıb aradan çıxartdı.⁴⁵³

Qeyd etmək lazımdır ki, Sasanilər İrani və qismən Bizans imperiyası tərkibinə daxil olan öyələtlərin ərəblər tərəfindən işğalından ötən dövrün birinci əlli illiyi ərzində işğalçı ərəblər köhnə çəki və sikkə sistemlərini dəyişdirmədilər. Azərbaycanda, habelə Xilafətin digər şimal vilayətlərində əvvəlki çəki ölçüləri — kafiz və mudd, həmçinin pul vahidləri — dinar və dirhəm olduğu kimi qalmışdı.⁴⁵⁴ Sasani sikkə sistemi gümüş monometallizmin növlərindən biri idi və buna az miqdarda başqa metallar qatılmışdı. Keçmiş Sasani öyələtlərində hətta ərəblərin dövründə üzərində II Xosrovun, yaxud III Yəzdigerdin və atəşkəsin təsviri olan dirhəm kəsilirdi. Təkcə sikkənin tarixi dəyişirdi, Qur'andan kufi hərflərlə bir aya yazılır və adətən, ərəb xəlifəsinin, ya da hakiminin adı əlavə edilirdi.

660-cı ildə I Müaviyə sikkə islahatı keçirməyə təşəbbüs etmiş və hətta gümüş və qızıl sikkə kəsməyə başlamışdı. Lakin əhali bu yeni pulu qəbul etməmiş və islahat müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı.⁴⁵⁵

Bəzi ərəb mənbələri Əbdül-Malikin hökmranlığı dövründən əvvəl də Xilafətdə sikkə sistemi islahatı keçirməyə cəhd göstərildiyini qeyd edirlər. Lakin mənbələrin əksəriyyəti bu fikirdədir ki, bu islahat yalnız Əbdül-Malikin və onun vəziri əl-Həccacın işidir.⁴⁵⁶

İbn Hövqəl təsdiq edir ki, Azərbaycan və Arranda qızıl və gümüş sikkə işlənirdi.⁴⁵⁷ Bu zaman burada ərəblərin öz sikkə-

xanası meydana gəlir. Buna ticarətin yüksəlişi və bununla əlaqədar olaraq şəhərlərin artması səbəb olmuşdu. Azərbaycan və Arran sikkəxanalarında kəsilən sikkələr uzaqlara, şimalda — Rusiya, Almaniya, İsveç, Norveç, Baltik sahillərinə, həmçinin Şərq ölkələrinə aparılır, əvəzində həmin ölkələrdən xammal gətirilirdi. Azərbaycan və Arranda pul tədaviyünün belə inkişaf etdiyi bir şəraitdə ticarət daha artıq canlanmağa başladı.⁴⁵⁸

Arranda sikkəxanalar Bərdə, Dərbənd və Şamaxı (Yəzidiyyə) şəhərlərində idi. Ərəblərin dövründə Arranda kəsilən ən qədim pul hicri tarixi ilə 39-cu (707/8-ci) il tarixli dirhəmdir.⁴⁵⁹ Lakin o dövrün sikkəxanasının dürüst yerini göstərmək çətinidir, çünki bu sikkəxana Bərdədən başqa, Şamaxıda, Qəbələ, Beyləqan və Gəncədə ola bilərdi. Azərbaycan sikkəxanasında kəsilmiş dirhəmlərin üzərində 105-ci (723/4-cü) və 106-cı (724/5-ci il) hicri illərinin tarixi vardır.⁴⁶⁰ Bu sikkəxana Ördəbildə yaxud Marağada ola bilərdi. Dərbənddə kəsilmiş ən qədim pulun üzərində 115-ci hicri ilin (733/4-cü il) tarixi vardır.⁴⁶¹ Əməvilərin sikkəxanalarında pul kəsilməsi hicri tarixi ilə 131-ci ildə (748/9-cu ildə) bitir. Arran ərazisində Abbasilərin ilk sikkələri hicri tarixi ilə 140-cı ildə (757/8-ci ildə) meydana gəlir.⁴⁶² Bu sikkələr hicrinin 140-cı ilində Yəzidiyyədə və hicri tarixi ilə 142-ci ildə (759/60-cü ildə) Bərdədə kəsilmiş fəls adlı sikkə idi.⁴⁶³

Azərbaycan sikkəxanalarında kəsilən pullara çox vaxt şimal ölkələrində və Rusiyanın Avropa hissəsi dəfinələrində təsadüf edilir.⁴⁶⁴ Yerli tacirlər öz əmtəələrini bu ölkələrə aparır, həmin ölkələrin tacirləri isə Azərbaycana və Arrana mal gətirirdilər. Bununla bərabər, bu pullardan istifadə edən vasitəçi tacirlərin mövcud olması ehtimalı da istisna olunmur.

Əməvilərin dövründə ərəblər tədqiq etdiyimiz ölkələrdə öz ölçü-çəki sistemlərini tətbiq etmişdilər. Bu tədbir 722-ci ildə, əl-Cərrah ibn Abdullaha əl-Həkəmi Azərbaycan və Arranda canişin olduğu zaman həyata keçirilmişdi. O, Bərdəyə gəldikdə, şəhərdəki ölçü və çəki işlərində əyintilər olduğunu ona xəbər verdilər; o, həmin qüsurları aradan qaldırdı və Cərrahiyyə adı ilə məlum olan yeni dürüst ölçü vahidi tətbiq etdi.⁴⁶⁵

Tədqiq etdiyimiz dövrdə ticarətin inkişafında Xəzər dənizi əhəmiyyətli rol oynayırdı. Xəzər hövzəsinin cənub hissəsində ticarətə Bağdad, Buxara və Səmərqənd bazarlarının yaxınlığı böyük təkan verirdi. Çünki bunların inkişaf etmiş sənətkarlığa malik olan çoxlu Asiya ölkələri ilə geniş əlaqələri var idi.

Xəzər sahilindəki limanlarda (Abaskun və Astrabaddan Dərbəndədək) fəal ticarət dənizçiliyi inkişaf edirdi. Məsələn, Astrabaddan ipək parça ixrac edilirdi, Dərbənd bazarları isə demək olar ki, bütün Xəzər sahillərindən mal gətirən tacirlərin toplanış yeri idi.⁴⁶⁶

Xəzər limanlarında yığılan mallar Zaqafqaziya dan su yolu Kür və Rion çayları iləni Qara dənizə aparılırdı, yoxsa Dərbənddən Qafqaz vasitəsi ilə quru yolla daşınırdı? Alman tarixçisi Heyd bu suala belə cavab verir: "Zənnimizcə axırncı yol şübhəli görünür. Bərxəin əhalisinin siyasi və dini cəhətdən Yunan imperiyasına bağlı olan xristian qismi ilə Xəzər dənizinin cənub-qərb hissəsinin sahibi olan müsəlmanlar arasında antaqonizm var idi və bu cəhətdən o, ticarət əlaqələri üçün o qədər də əlverişli deyildi."⁴⁶⁷ Bundan əlavə, xristian Gürcüstanına ərəblərin çoxlu basqınları quru yollarının etibarlılığına xələl gətirirdi. Nəhayət, müxtəlif tayfaların yaşadığı Qafqaz özünün sıldırım və əyri-üyrü cığırları ilə ticarət yolu salmaq üçün heç də münasib deyildi. Beləliklə, Xəzər dənizi sahilində yaşayanlar çətin ki, Qafqazın quru yolları ilə ticarətə gedə bilərdilər, çünki Volqa vasitəsilə şimala doğru geniş yollar onların üzünə açıq idi".⁴⁶⁸

Azərbaycan tacirləri, habelə bu ölkədən keçən ərəb tacirləri Volqa ilə yuxarı qalxaraq, şimala doğru bulqarlara tərəf gedirdilər.⁴⁶⁹ Bu tacirlər orada öz mallarının 1/10 dəyəri hesab ilə gömrük verir və istədikləri kimi sövdə edirdilər. Çünki islam dinini qəbul edən bulqarlar ticarət əməliyyatlarına mane olmurdular.⁴⁷⁰ Bulqar və burtaslardan Azərbaycana, Arrana və bütün Xilafət bazarlarına samur, dələ və tülkü xəzi, xəz papaq, ox, balıq yapışqanı, qılınç, zirehli geyim, slavyan qulları, mis, mum və s. alınaraq gətirilirdi.⁴⁷¹

Ərəblər bizanslıların Qara dənizdən keçən əsas ticarət yollarını dağıdaraq bu yolların istiqamətini şərqə, Xəzərə tərəf yönəltdilər; bu isə Xəzər ətrafındakı şəhərlərin sürətli inkişafına səbəb olmuşdu. Ərəblər Xəzər — Volqa ticarət yolunu nəzarət altına almağa başladılar,⁴⁷² o zamana qədər isə bu yol Bizansın əlində idi. Ərəblərin hərbi siyasəti də böyük cənub-şimal ticarət yolunun cinahını qorumağa yönəldilmişdi. Şimalda Tiflisdən Dərbəndədək geniş bir ərazini öz əllərində saxladıklarına görə onların bu siyasəti müvəffəqiyyətli idi. Ərəblər Bizansın dayağı olan xəzərləri məğlub etmişdilər və yeni ticarət magistralı üçün ciddi bir təhlükə sayılırdılar. Xəzər dənizində bütün limanlar ərəblərin əlində idi və İbn Hövqəlin dediyi-

nə görə, bu limanlara "tez-tez bir limandan başqasına gedən tacir gəmiləri gəlirdi".⁴⁷³

Sonralar, X əsrdə Xilafətin qüdrəti tənəzzülə uğradığı vaxt rusların gəmiləri Xəzər hövzəsinə soxulmağa başladı; dənizdə cəsarətlə quldur reydləri keçirən bu gəmilər hətta Arranın paytaxtı Bərdəyə də gəlib çatırdı (943/4-cü il).⁴⁷⁴

Xilafətin ruslarla ticarəti haqqında olduqca çoxlu məlumat vardır. İbn Xordadbeh göstərir ki, rus tacirləri Volqa ilə aşağı enərək, Xəzər dənizinin cənub sahillərinə gəlir və oradan öz mallarını dövələrə yükləyib Bağdada gəldirilirdi. Orada ruslar kafir hesab edildiklərinə görə öz mallarına görə verdikləri gömrükdən əlavə bir də cizyə verirdilər.⁴⁷⁵ Ruslar Novqoroddan dələ dərisi, xəz və qul gətirirdilər.⁴⁷⁶ Xilafətdən gələn tacirlər Xəzər hövzəsi vasitəsilə bilavasitə Kiyevlə ticarət edirdilər.⁴⁷⁷ Baltik dənizi sahillərindən Xilafətə köhrəba gətirilirdi.⁴⁷⁸

Pskov ətrafında, Volqa hövzəsində Yaroslavlda, Vladimirdə və Kazanda, Dnepr sahillərində, Vitebskdə və Baltik dənizi sahilində tapılan sikkə dəfinələri Xilafətin Rus dövləti ilə geniş ticarət əlaqələri saxladığını göstərir.⁴⁷⁹

Arrandan o zaman məşhur olan toxunma mallar aparılırdı. Bu mallar Dərbənd yolu ilə müxtəlif ölkələrə gətirdi, çünki bu şəhər toxucu müəssisələrinin məhsulları üçün bölüşdürmə məntəqəsi idi.⁴⁸⁰ Arran Xilafətin bütün bazarlarında çox tələb olunan boyaq və zəfəran ixrac edən bir ölkə kimi də məşhur idi. Arran ixracatının ayrıca bir hissəsini qızıl boya bitkisi təşkil edirdi. "Qızılboya Bah ül-Əbvabdan Tiflisədək bütün Rən ölkəsində yerdə bitir və burada onu külli miqdarda yığırlar. Bu məhsul su yolu ilə Xəzərdən Cürcana, oradan da karvanla Hindistana göndərilir. Öz keyfiyyətinə görə o bütün digər qızılboya (boyaqotu) bitkisinin növlərindən üstündür."⁴⁸¹ Arrandan nəre balığı kürüsü də ixrac edilirdi.⁴⁸²

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Arran və Xilafət tarixində çox böyük rol oynayan Bərdə Xilafətin bu rayonda yerləşən ən əhəmiyyətli bir şəhəri idi. Bartold göstərmişdir ki, Bərdə ərəblərin Zaqafqaziyaadakı əməliyyatlarının və bütün ticarət yollarının mərkəzi və kəsişdiyi bir yer, şimal ilə tranzit ticarətinin mərkəzi idi.⁴⁸³ M.Kaqaqatvatsiyə görə, bu şəhər Sasani şahı Perozun (Pərvizin) (459—488) əmrinə əsasən padşah Vaçə tərəfindən salınmışdır.⁴⁸⁴ Bəlazuri bildirirdi ki, Kavad... Arranda bütün ölkənin [baş şəhəri] Bərdə şəhərini saldı.⁴⁸⁵ Həmdullah əl-Qəzvini yazır ki, Bərdəni Makedoniyalı İsgəndər salmış.

dır, sonralar isə şəhəri Sasani Kavad (Qubad) abadlaşdırılmışdır.⁴⁸⁶ Mirxond Bərdənin əsasının qoyulmasını Kavadin (Qubadin) şahlığı dövrünə, yəni V əsrə aid edir.⁴⁸⁷ Bu axırıncı tarix M. Kaqankatvatsinin verdiyi belə bir məlumatla təsdiq olunur ki, padşah Vaçaqanın hökmranlığı dövründə (başlangıcı 487/8-ci ildir) onun təşəbbüsü ilə çağırılmış Aqven dini yığıncağında Partav arxiyepskopu Şuxakişo və Partav (Bərdə) keşişi Mate iştirak edirdilər.⁴⁸⁸

İranla Bizans arasında gedən müharibələr zamanı Bərdə 628-ci ildə Bizansın müttəfiqi olan xəzərlər tərəfindən dağıdılmışdı. Şəhər yalnız birinci əməvi xəlifəsi Müaviyə dövründə (661–680) Arran hakimi Əbdül-Əziz ibn Hatəm tərəfindən bərpa edildi; o, "Bərdəni bərpa etdi, bə qalarnun dediyinə görə isə, şəhəri tikdirdi və ətrafında möhkəm bir xəndək qazdırdı, çünki ondan əvvəl şəhər tamamilə dağıdılmışdı". Bə'ziləri belə güman edirlər ki, Bərdənin əsasını Əbdül-Malik ibn Mərvanın xəlifəliyi zamanı Məhəmməd ibn Maraği qoymuşdur. Vaqidi bildirir ki, "Əbdül-Malik Bərdə şəhərini Hatəm ibn ən-Nö'man əl-Bəxilinin və ya onun oğlunun köməyi ilə inşa (bərpa—Z.B.) etmişdir".⁴⁸⁹

Cəlaləddin əs-Suyuti təsdiq edir ki, Bərdə "Hicri tarixi ilə 85-ci ildə (704-cü il) Əbdül-Əziz ibn Hatəm tərəfindən təsis (bərpa—Z.B.) edilmişdi".⁴⁹⁰

Bərdənin ərəblər tərəfindən salınması barədə, əlbəttə, danışmaq ola bilməz. Çünki hələ Sasanilər dövründə tarixçi şəhəri "böyük" adlandırmışdı və bu şəhər Arranın paytaxtı idi.⁴⁹¹ Ərəblər Arranı işğal etməzdən əvvəl, İran mərzbanlarının⁴⁹² və 552/3-cü ildə katolikosların Çoqadan köçürülmüş patriarx taxtının iqamətgahı Bərdədə idi. Ərəblər ölkəni işğal etdikdən sonra knyaz taxtı ilə birlikdə xəlifə canişinlərinin də iqamətgahı Bərdədə idi.

Əməvilərin hökmranlığı dövründə ərəblər Arranın daxili işlərinə demək olar ki, qarışmayıb, ölkədən bac almaqla kifayətləndikləri halda, 752-ci ildə Abbasilərin dövründə "Ağvan knyazlarının" əlindən alınan Bərdə Arran vilayətinin paytaxtı oldu və bu zamandan etibarən şəhər ərəblərin tam nəzarəti altına keçdi. Xəlifə Mənsurun hökmranlığı dövründə Yəzid ibn Useyd canişin vəzifəsində olduğu vaxt, Bərdənin öz sikkəxanası var idi və burada "Bərdə" möhürü ilə pul kəsilirdi.⁴⁹³ Lakin M. Kaqankatvatsi bildirir ki, hələ erm. 160-cı ildə (712-ci il) canişin Əbdül-Əziz ibn Hatəm əl-Bəxili Bərdədə qalmışdı⁴⁹⁴ və bu, xəlifə II Validin (705–715) hökmranlığı dövrünə təsa-

düf edir. Buna görə belə güman etmək olar ki, ərəb sikkəxanası Bərdədə çoxdan var idi. Çünki "Arran" möhürü ilə hieri tarixinin 89-cu ilinin (707/8-ci il) sikkələri vardır.⁴⁹⁵

Sasanilər dövründəki Bərdənin əzəməti haqqında M.Ka-gankatvatsinin verdiyi yazılı məlumat istisna olmaqla, əlimizdə bu şəhərin həyatı barəsində başqa təfəsilat yoxdur. Çünki hələ 1934-cü ildə Y.A.Paxomov qeyd etmişdi ki, "ərəblərdən əvvəlki Partavdan hələlik sikkə puldan başqa heç bir şey tapılmamışdır. Ərəblərin dövründəki şəhərdən yalnız, torpağın altında qalan binaların bünövrəsi..., qurumuş suvarma kanalları, bir neçə on il bundan əvvəl bəzi yerlərdə küçələrin istiqamətini göstərə bilən qeyri-müəyyən təpələr, qab-qacaq qırıntıları, sikkə pullar və i.ə. qalmışdır".⁴⁹⁶

Xristian ruhanilərinin köməyi ilə Arranda öz təşəbbüslərini həyata keçirən ərəblər bu yardımdan istifadə etmək zərurətinin aradan qalxdığını gördəndən sonra katolikosluq Bərdədən uzaqlaşdırıldı və katolikos Ovanesin dövründə (797—822) patriarx taxtı Berdakura köçürüldü.⁴⁹⁷

Bütün ərəb tarixçiləri Bərdənin əhəmiyyətini və əzəmətini qeyd edirlər. "Bərdə şəhəri Arranın paytaxtı və bu ölkənin mərkəzidir. Bərdə qədim zamanlardan böyük şəhər olmuşdur; onun uzunluğu təqribən bir fərsəx, eni isə fərsəxdən bir qədər az idi. Əkin və meyvələri bol, ağac və suları çox olan sağlam, çiçəklənən bir şəhərdir. İraqla Təbəristan arasında Rey və İsfahandan sonra, öz mövqeyinə görə, öz əkinləri, bazarları, karvansaraları, malları və ticarətinə görə ondan daha böyük, daha gözəl bir şəhər yoxdur. Bərdədən çoxlu ipək ixrac edilir. Baramağurdunu tut ağacı ilə bəsləyirlər. Onun [ipəyin] əsas hissəsi buradan Farsa və Xuzistana göndərilir. Bərdənin [məşhur] darvazalarından biri "Kürdlər darvazası"dır, onun yanında sahəsi bir fərsəx olan "əl-Kurkiy bazarı"⁴⁹⁸ adlı bir bazar vardır. Hər bazar günü bütün ölkələrdən gələn camaat bazara yığılır və alver edir. Bərdənin cama məscidində bu diyarın beyt ül-malı vardır; bu beyt ül-mal Əməvilərin Misirdəki beyt ül-malı ilə eynidir".⁴⁹⁹

Bərdədə hazırlanıb buradan ixrac edilən mallara, habelə bu yerin kənd təsərrüfatı məhsullarına dair İstəxrinin verdiyi məlumat maraqlıdır: "[Bərdədən] bir fərsəxdən az uzaqlıqda əl-Əndərab adlı bir yer vardır ki, bu da Qarna, Lasub və Yəqtan arasında yerləşir və sahəsi bir günlük yoldan artıqdır. Bu yerin bağ və bostanları boldur. Burada hər cür meyvə yetişir, bunlardan əl-bunduq [fındıq] Səmərqənddəkindən yaxşıdır.

Oradaki əş-şahibəllüt [şabalıd] Suriyadakından gözəldir. Onlarda ər-ruqal [zoğal] adlı bir meyvə vardır ki, əl-ğubeyrə [zeytuna] oxşayır. Onun içərisində çöyirdəyi vardır. Bu meyvə yetişəndə şirin olur, lakin kalı acıdır. Əş-şahibəllüt qozun yarısı boydadır, dadı əl-bunduq və ər-rutəb [təzə xurma] kimidir. Bərdədə Labusdan gətirilən əla keyfiyyətli ət-tin [əncir] vardır. [Bərdədən] çoxlu barama [əl-əbrişəm] aparılır, barama-qurdunu isə orada geniş tut ağaclarında bəsləyirlər. Buradan Farsa və Xuzistana çoxlu ipək ixrac olunur.

Bərdənin üçdə bir fərsəxliyində əl-Kurr (Kür) çayı [axır]. Əl-Kurr çayında isə əs-surmahi balığı vardır. O, duza qoyulmuş halda müxtəlif ölkələrə göndərilir. Əl-Kurr çayından habelə əz-zərəkan və əl-əşubə adlı balıqlar a tutulur. Bu diyarda həmin balıqların hər ikisi digər balıqlardan üstün hesab edilir. Bərdədən həmçinin qoşqu heyvanı və boyaq ixrac edilir".⁵⁰⁰

Ərəb müəlliflərinin məlumatına görə,⁵⁰¹ Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri də Ərdəbil idi; bu şəhər demək olar həmişə ölkə hökmdarlarının iqamətgahı olmuşdur. IX əsrin axırlarında şəhərin sahəsi üçdə iki fərsəx idi. Onun ətrafına üç darvazası olan hasar çəkilmişdi. Şəhər gözəl idi və ərzaq qiymətlərinin ucuzluğu ilə şöhrət qazanmışdı. Ərdəbildə və onun ətraf mahalında 50 çörək bir dirhəmə idi, batman yarım (1,4 kq) ətın qiyməti də bir dirhəmə idi. Bal, ərinişmiş yağ, qoz, kişmiş və bütün yeyinti məhsulları o qədər ucuz idi ki, bunları az qala müftə verirdilər. Ərdəbilin yaxınlığında güclü istehlakları olan böyük Kursara qalası vardı. Geniş vilayətlər və çiçəklənən kəndlər bu qalaya məxsus idi. Hər ay müəyyən vaxtlarda (hər yeni ay çıxanda) burada böyük bir bazar açılırdı. Əslində bu, bazarlar kompleksi idi, çünki Kursara bazarı orta əsrlərə məxsus ən böyük yarmarka idi. İbn Həvqəl özü burada olmuş və bazarı çox gözəl təsvir etmişdir: "Mən bu bazara [yarmarkaya] çoxdan bələdəm və hələ gənc ikən orada olmuşam. Buraya müxtəlif ölkələrin adamları toplaşır. Onlar buraya satılıq mallar və əşyalar, parça, mücrü [səqət], əl-bərbixar [?], ətriyyat, keçə, çul, sərrac alətləri ilə hazırlanmış sərrac məmulatı, yəhər, habelə qılınç, kəsə, bəzək şeyləri, silah asmaq üçün Marağa gönündən hazırlanmış kəmərlər gətirirdilər. Orada İraqdan gətirilmiş latun, saf qızıl və gümüş məmulatı, at, qatır, uzunqulaq, qaramal və davar var idi. Əgər bir kəs desəydi ki, bu torpaq və vilayət vəqf torpaqlarından genişdir və burada, onun çöllərində, dağlarında, və hüdudlarında olan hər şey sadaladığım, nəzərdə tutduğum müxtəlif şeylərdən da-

ha çoxdur. Vəqf torpaqlarının Araratadək üç fərsəx uzanmasına baxmayaraq, hər halda mən bunu ayrıca yoxlayıb təsdiq etmədən buna inanmazdım.

Yarmarkaya gələnlərin arasında Azərbaycan tacirlərinin və torpaq sahiblərinin başçısı Əbu Əhməd ibn Əbd ür-Rəhman əş-Şizi əl-Maraği də var idi. Onun katibi Əbü-l-fəth ibn Mehdi ona dedi: Əbu İshaq əl-Macardani oraya gedib öz mal-qarasını satdı və [ona tapşırılmış] mal-qaramızı bizə qaytarmadı. [Əbu Əhməd] soruşdu: "O nə qədər satdı?" Katib cavab verdi: "Yüz min baş". Mən Əbu Əhməddən xahiş etdim ki, bunu bir neçə dəfə təkrar və təsdiq etsin. O dedi: "Sən başa düşdünmü? Əbu Əhməd bazar olmayan bu yerdən bir milyon qoyunla çıxıb getdi". Mən ondan xahiş etdim, bu sözləri bir də təkrar etsin. O dedi: "Bəli! Şueyb də eyni miqdarda [qoyunla]".⁵⁰²

Arranın digər böyük şəhəri Gəncə idi. Bu şəhərin meydana gəlməsi barədə çoxlu fikirlər irəli sürülür. İ.M.Cəfərzadə belə hesab edir ki, Gəncə "həmin yerdə, özünün inkişaf etmiş mədəniyyəti olan qədim yaşayış məntəqəsindən" yaranmışdır.⁵⁰³ Gəncənin yaranması barədə orta əsr müəlliflərinin verdiyi məlumatı və tədqiqatçıların mülahizələrini bildirməyi zəruri hesab edirik. Hələ XVIII əsrdə V.Bezmenov rəvayət əsasında belə bir fikir irəli sürmüşdü ki, Gəncə Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən salınmışdır.⁵⁰⁴ Başqa bir müəllif belə hesab edir ki, şəhər eramızdan əvvəl II əsrə eramızın IV əsri arasındakı dövrdə meydana gəlmişdir.⁵⁰⁵ Y.A.Hagemeyster belə güman edirdi ki, Gəncə Bərdədən və Beyləqandan qədimdir.⁵⁰⁶ İ.Şopen də eyni məzmununda fikir irəli sürmüşdür. "Bərdədən yaxın məsafədə başqa bir şəhər, yəni Gəncə inkişaf edirdi ki, onun da başına növbə ilə eyni hadisələr gəlirdi. Onların mənşəyi görünür bir-birinin eynidir".⁵⁰⁷ Mənbələrdə yazılanlara görə, Gəncənin meydana gəlməsinin ən qədim tarixini XV əsr müəllifi Mirxond yazmışdır. O, şəhərin şah Kavad [Qubad] tərəfindən salındığını məlumat verir.⁵⁰⁸ Qəzvinə Gəncənin əsasının qoyulmasını hicri tarixinin 39-cu ilinə (659/60) aid edir.⁵⁰⁹ M.Kaqaqatvatsidə belə bir məlumat vardır: "Sonrakı qoşa illər keçəndən sonra [yəni erm. 287-ci il + 2+2=erm. 291-ci il -- eramızın 842/3-cü ili] rəhmsiz və qəddar Xəzr Patqos gəldi; o, həmin ildə öldürüldü. Onun oğlu [Məhəmməd] ölkəmizə gəlib onu qılıncdan keçirərək əsir apardı, bir çox kilsəni yandırdıqdan sonra Bağdada getdi. Yenidən şahın fərmanı və xəzinəsi ilə oraya gəldi və Arşakaşen vilayətində Dandzak şəhərini tikib qurtardı".⁵¹⁰

Nəhayət, "Dərbəndnamə"də belə bir məlumat vardır ki, Gəncə VII əsrin axırı — VIII əsrin əvvəllərində mövcud idi.⁵¹¹ Lakin bunu heç bir arab müəllifi təsdiq etmir.

Gəncənin nə zaman meydana gəlməsi haqqında fikir yeritmək üçün bir məlumat da vardır ki, bu da hicri 94-cü ildə (712/13) Gəncədə kəsilmiş dirhəm haqqındadır. Lakin Y.A.Paxomov belə güman edir ki, "gələcək şəhərin yerində hələ VIII əsrin əvvəllərində eyni adda salınmış bir yaşayış məntəqəsi var idi; ola bilər ki, canişin qoşunları yolüstü burada qalırmuşlar və onların müvəqqəti səfər sikkəxanası var imiş".⁵¹²

Münəccimbaşının əsərinə daxil olan "Şarvan və əl-Babın tarixində" Gəncənin tikilməsi barədə belə məlumat vardır: "245-ci (859) ildə [Məhəmməd ibn Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd] Arran vilayətində Gəncə şəhərini tikdirdi. Bu şəhərin salınmasına səbəb bu idi ki, o, Cubant (Xunan?) yaxınlığında üç təpə olan yerdə qaldığı zaman, üç gecə dalbadal [yuxu görür]: Yuxuda görür ki, ortadakı təpədə xəzinə (gənc) vardır və uca-dan bir səs ona deyir: "Təpəyə qalx və atın orada saxla, sənin alın dirnağı ilə yeri döyəcləyəndə, əmr et, bu yeri qazınlar və orada nə varsa çıxart, tapdığınıla şəhər sal və adını Gəncə qoy ("Xəzinə"). O, belə də etdi və üç qazan tapdı, onlardan biri ağzınadək dinarla, ikisi dirhəmlə dolu idi. Həmin pulla o, Gəncə şəhərini saldı və Bağdada qayıdaraq xəlifəyə xəzinə və şəhər haqqında məlumat verdi. Xəlifə belə dedi: "Məni bu şəhər əsla maraqlandırmır, sən mənə nəqd pulu gətir", Məhəmməd ona pul [vermək] boyun otdu ki, əvəzində xəlifə ona və onun varislərinə şəhəri və indiyədək "xalidiyyə" adlanan məşhur malikanələri bağışlasın. Xəlifə bunu təsdiq etdi, Məhəmməd də Gəncəyə qayıtdı".⁵¹³

Y.A.Manandyev şəhərin salınması tarixinin 844-cü ilə aid olduğunu göstərir.⁵¹⁴

Beləliklə, biz Gəncənin meydana gəlməsinə dair müxtəlif tarixlərlə qarşılaşırıq.⁵¹⁵ Lakin şəhərin tarixi ilə məşğul olan müəlliflərdən heç biri onun meydana gəlməsinin dürüst tarixini göstərə bilməmişdir. İ.M.Caferzadə belə hesab edir ki, Gəncə Sasani Kavad (Qubad) tərəfindən tikilməmiş, VII əsrdə (hicri 39-cü ildə) ərəblər tərəfindən salınmamış və "IX əsrdə Abbasilər sülaləsindən olan Bağdad xəlifəsinin fərmanı ilə"⁵¹⁶ inşa edilməmişdir, əksinə bu tarixlərdən çox əvvəl mövcud olmuşdur.

Nə deyilirsə deyilsin, əhəmiyyətli ticarət şəhəri olan Gəncə yalnız, 944-cü ildə Bərdə şəhərinin ruslar tərəfindən darmada-

ğın edilməsi ilə əlaqədar olaraq Bərdənin əhəmiyyəti düşdükdən sonra məşhurlaşmışdır.

Dərbənd şəhəri Xilafətlə şimal ölkələri arasında mal mübadiləsində böyük rol oynayır. Xəlifələr Dərbəndin strateji və ticarət nöqteyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq burada azad şəhərə oxşar bir idarə orqanı qurmuşdular; bu orqana əmirələr, yaxud rəislər şurası başçılıq edirdi. Hələ 736-cı ildə Əsəd ibn Zafirın başçılığı ilə xəlifə Hişam tərəfindən Dərbəndə göndərilən 400 əmir şəhərin bu cür idarə orqanının əsasını qoydu. Şəhərin başçısının (rəislərin rəisi) fəaliyyəti nizamnamə və ya hərəkət dəsturu ilə məhdud edilmişdi. Şəhərin bu cür xüsusi vəziyyəti bir də ondan irəli gəlirdi ki, Dərbənd qarnizonu ilə sərhəd qalələrindəki qarnizonlar xəzinədən maaş alınmayıb, yerli idarənin hesabına dolanırdı. Buna görə də bir sıra vilayətlər, Abşeronun neft və duz mədənlərini gəliri xəlifələrin sərəncamı ilə vəqf olaraq sərhəd qoşunlarına verilir.

Dərbəndin rəislər rəisinə ömür edilirdi ki, şəhərin mühafizəsinə, təmizliyinə və qayda-qanuna nəzarət etsin. "Əgər hakim əhalidən xərək, üsr və pəltər vergisi alarsa, və ya Dərbəndin qazılarını hər hansı bir mükəlləfiyyət daşmağa məcbur edərsə, hakim vəzifəsindən kənar ediləcəkdir. Əgər Dərbənd hakimi, qalanı müdafiə etmək iqtidarında olmasa, əgər o, qədim zamanlarda məlun olmayan bu zülmə əhalini sıxışdırarsa, vəzifədən kənar ediləcək və yerinə başqa hakim təyin ediləcəkdir. Əgər Dərbəndin hakimi ölürsə, və ya da əhaliyə zülm edərsə, bu şəhərə ləyaqətli hakim gətirəcəyənlər rəislər onun yerinə müavin təyin etməlidirlər. Əgər Dərbənd hakimi müəyyən adamları müharibəyə göndərsə, xəlifə Hişamın Əsəd ibn Zafir ilə birlikdə Dərbəndə yolladığı 400 nəfərdən biri [onların bir yerdə] olmalıdır və bu zaman digər qoşunlar şəhəri müdafiə etməlidirlər".⁵¹⁷

"Dərbəndnamə"yə görə, bəzən İbrahim er-Rəşidin özü şəhərdə olmuşdur; o, həm döyüşçülərin, həm də şəhərin rifahı qeydinə qalaraq, "əmr etdi ki, Rubas çayından bir neçə kanal çəkilsin, nəticədə su şəhərin ətrafına gəldi. O, bağ və bostanlar saldı, dəyirmanlar tikdirdi və bunların hamısını Dərbəndə vəqf etdi".⁵¹⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, Dərbəndin hakim dəstələri Xilafətin tək-cə hərbi-strateji mənafeyini deyil, həmçinin ticarət mənafeyini qoruyurdular. 739-cu ildə Məsləmə ibn Əbdül-Malik sərəncam vermişdi ki, "Xəzər tacirləri ticarət üçün Dərbəndə gəlsələr, şəhərdən bir fərsəx aralı dayanmalı və orada alver et-

məlidirlər. Əgər Dərbənd əhalisindən bir nəfər Xəzər ölkələrinə gedib ticarət etmək istəsə, ya öz malının dəyərini onda birini ödəməli, ya da ticarəti buraxmalıdır".⁵¹⁹ Şəhərə gələn Xəzər elçilərinin gözlərini bağlayırdılar ki, şəhərin istehkam sisteminə dair bir şey başa düşə bilməsinlər. "Kafirlərdən heç kəsin yanında müşayiətçi olmadan qalaya girməməlidir. Kafirlərdən olan elçi qalaya gözü bağlı gətirilməli və eyni qaydada oradan çıxarılmalıdır ki, qalada heç bir şeyi -- nə onun hasarlarını, nə də darvazalarını görməsin".⁵²⁰

Ticarət məqsədi ilə Xilafət ərazisinə, bu halda isə Dərbəndə gələn yadellilərdən gömrük rüsumu almırdı. Bu rüsumlar hələ xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın hökmürlüyü dövründə qoyulmuşdu; o, belə sərəncam vermişdi: "Xarici [hərbi] tacirlər bizim torpaqlara gələndə, onlardan on faiz vergi alın, çünki digər ölkələrdə (dar ül-hərb) müsəlmanlardan da eynilə o qədər alırlar. Zimmi tacirlərdən [mallarının dəyərindən] beşdə bir, müsəlman tacirlərdən ümumi dəyəri 200 dirhəm olanda beş dirhəm, dəyərin sonrakı hər 40 dirhəmindən bir dirhəm alın".⁵²¹ Gətirilən əmtəə, habelə qul, heyvan və hər cür əşya üzərinə qoyulan bu rüsumlar xəlifə xəzinəsinə çox böyük gəlir verirdi. İbn Həvqəlin verdiyi məlumata görə, gömrük rüsumları ildə 100 min dirhəmdən 1 milyon dirhəmədək gəlir verirdi.⁵²²

VIII--IX əsrlərdə genişlənən ticarət xəzinəyə böyük gəlir və mənfəət verirdi. Lakin bu, ticarətə çoxlu maliyyə vəsaiti qoyulması, bəzən də qısamüddətli, ya da uzummüddətli borc verilməsi tələb olunurdu ki, bu da sələmçiliyin inkişafına kömək edirdi. M.Kağankatvatsi göstərir ki, Arranda faizlə pul borc verən adamlar olmuşdur.⁵²³

Şimali ticarət yolu Xilafətin paytaxtı Bağdaddan başlayıb, Zəncan və Ərdəbildən keçərək, Zaqafqaziya vasitəsilə xəzərlərə, bulqarlara, burtaslara tərəf uzanırdı. Ərdəbil mərkəzi qovşağ nöqtəsi idi və Cənubi Azərbaycanda məsafələr buradan başlanaraq ölçülürdü, Şimali Azərbaycanda isə belə bir nöqtə Bərdə idi.⁵²⁴

Aşağıda Azərbaycanın digər ölkələrlə əlaqələrini göstərən ticarət yolları haqqında coğrafiyaşünasların məlumatını veririk.

Bərdədən Ərdəbilə ticarət yolu

İstəxri (BGA, I, 192) deyir: Bərdədən Yunana -- 7 fərsəx, Yunandan Beyləqana -- 7 fərsəx, Beyləqandan Varsana -- 7 fərsəx, Varsandan Bəlhə-

bə — 7 fərsəx, Bəlhəbdən Bərzəndə — 7 fərsəx, Bərzənddən Ərdəbilə — 15 fərsəxdir.

İbn Hövqəl (BGA, II, 531) bildirir: Bərdədən Mıyan kəndinə 7 fərsəx, Mıyandan Beyləqan şəhərinə — 7 fərsəx, Beyləqandan (bu xoşagələn şəhərin zəngin bulaqları, bağları, meşələri və çaylarında çoxlu dəyirman vardır; Varsana (bu şəhər Beyləqandan böyük və genişdir, çoxlu əhalisi, bazarları və müxtəlif malları vardır; böyük şəhərlərdə əhaliyə xidmət yerləri və mehmanxana kimi hər şey burada vardır: şəhərin ətrafına hasar çəkilmişdir; onun öz bazarı olan qəsəbəsi də var) — 7 fərsəx Varsandan Bəlhəbə — 7 fərsəx (Bəlhəb əhalisi çox olan bir kənddir, burada poçt stansiyası və müsafirlərin dayanması üçün mehmanxana vardır), Bəlhəbdən Bərzəndə — öz vəziyyətinə görə Beyləqana yaxın olan şəhərə — 7 fərsəx, Bərzənddən Ərdəbilə — 15 fərsəxdir; bu yolun (hər iki tərəfində) kəndlər və stansiyalar vardır.

Müqəddəsi (BGA, III, 381) bildirir: Bərdədən Yunana, ya Bərzəndə, ya Cənzəyə, ya Kalkatusa — bir mənzil yol vardır. Yunandan Beyləqana — 1 mənzil, sonra Varsana — 1 mənzil, sonra Bəlhəbə — 1 mənzil, sonra Bərzəndə — 1 mənzil, sonra Ərdəbilə — 2 mənzil yoldur.

İbn Xordadbeh (BGA, VI, səh. 121—122) bildirir: Ərdəbilədən Xuşsa — 8 fərsəx, oradan Bərzəndə — 6 fərsəxdir; Bərzənd dağıdılmışdı, onu Afşin bərpa edib məskunlaşdırdı; Bərzənddən Sadaraspa — Afşinin qurduğu səngərlərin birinci xətti burada idi — 2 fərsəx, oradan, səngərlərin ikinci xəttinin olduğu Zəhrkaşa — 2 fərsəx; oradan səngərlərin üçüncü xəttinin olduğu Rud ar-Ruda — 2 fərsəx; sonra Babəkin şəhəri Bəzzə — 1 fərsəx; Bərzənddən Balasacan çöllərinə və Azərbaycana son nöqtəsi olan Varsana — 12 fərsəx; Varsandan Bərdəyə — 8 mənzil, Darmana — 3 fərsəx, sonra Beyləqana — 9 fərsəx, oradan da Bərdəyə — 14 fərsəxdir. Bərdədən Bəzzə — 30 fərsəxdir.

Qüdamə (BGA, VI, 213) bildirir: Ərdəbilədən Xan Babəkə — 8 fərsəx; Xan Babəkədən Bərzəndə — 6 fərsəx; Bərzənddən Bəlhəbə — 12 fərsəxdir; kim Varsandan Bərdəyə gəlirsə, Varsandan Qumama — 3 fərsəx, sonra Beyləqana — 7 fərsəx, sonra Yunana — 3 (7) fərsəx, sonra Bərdəyə — 3 (7) fərsəx yol vardır.

İdrisi (Coğrafiya, II, 323) bildirir: Bərdədən Bubana — 21 mil; sonra Varsana — 21 mil; sonra Beyləqana — 36 mil yoldur. Beyləqandan Nəcaba — 21 mil, sonra Bərzəndə — 21 mil; sonra Ərdəbilə 45 mildir. Cəmi 163 (ya da yaxşısı 135) mildir.

Bərdədən Tiflisə ticarət yolu

İstəxri (səh. 193) bildirir: Bərdədən Cənzə şəhərinə — 9 fərsəx, Cənzədən Şəmkirə — 10 mənzil, Şəmkirdən Xunana — 21 fərsəx, Xunandan İbn Qandaman qalasına — 10 fərsəx, Qaladan Tiflisə — 12 fərsəxdir.

İbn Hövqəl (səh. 350) bildirir: Bərdədən Cənzəyə — 9 fərsəx, Cənzədən Şəmkürə — 10 fərsəx, Şəmkürədən Xunana — 21 fərsəx, Xunandan İbn Qandaman qalasına — 10 fərsəx, Qaladan Tiflisə — 12 fərsəxdir.

Müqəddəsi (səh. 382) bildirir: Bərdədən Cənzəyə — 1 mənzil, Cənzədən Şəmkürə — 1 mənzil, sonra Xunana — 3 mənzil, sonra İbn Qandaman qalasına — 1 mənzil, sonra Tiflisə — 2 mənzil yol vardır.

İbn Xordadbeh (səh. 122) bildirir: Bərdədən Tiflisə — 10 mənzil yoldur.

Qüdamə (səh. 227) bildirir: Bərdədən Mütəvəkilliyə (Şəmxor) şəhərinə — 6 mənzil, Mütəvəkilliyə şəhərindən Tiflisə — 10 mənzil yoldur.

İdrisi (səh. 323—324) bildirir: Bərdədən Cənzəyə — 27 mil, sonra Şəmkürə — 30 mildir. Şəmkürədən Xunana — 63 mil, sonra İbn Qandaman qalasına — 30 mildir. Qaladan Tiflisə — 36 mil, cəmi 186 mildir.

Bərdədən Bab ül-Əbvaba ticarət yolu

İstəxri (səh. 192—193) bildirir: Bərdədən Bərzəncə — 18 fərsəx, Bərzəncədən Kür bərəsinə və Şamaxıya — 14 fərsəx, Şamaxıdan Şarvana — 3 gün, Şarvandan Laicana — 2 gün, Laicandan Samur körpüsünə — 12 fərsəx, Samur körpüsündən Bab ül-Əbvaba — 20 fərsəxdir.

İbn Həvqəl (səh. 350) bildirir: Bərdədən Kür kənarında böyük Bardic şəhərinə — 18 fərsəx. Bardicdən Kürü keçərək Şamaxıya — 14 fərsəx, Şamaxıdan Şarvana — 3 gün, Şarvandan Laicana — 2 gün, Laicandan Samur körpüsünə — 12 fərsəx, Samur körpüsündən Bab ül-Əbvaba — 20 fərsəxdir. Cəmi təqribən 90 fərsəxdir.

Müqəddəsi (səh. 381—382) bildirir: Bərdədən Bərzəncə — 1 mənzil, Bərzəncədən Şamaxıya — 2 mənzil, sonra Şarvana — 3 mənzil, sonra Laicana — 2 mənzil, sonra Samur körpüsünə — 2 mənzil, sonra da Bab ül-Əbvaba — 3 mənzil yoldur.

İbn Xordadbeh (səh. 122) bildirir: Bərdədən Bab ül-Əbvaba — 15 mənzil yoldur.

Qüdamə (səh. 227) bildirir: Bərdədən Bab ül-Əbvaba — 15 mənzildir.

İdrisi (səh. 321—322) bildirir: Bərdədən Barduca — 54 mil, Barducdan Şamaxıya — 42 mil, Şamaxıdan Şarvana — 3 mənzil, Şarvandan Laicana — 2 mənzil, Laicandan Samur körpüsünə — 36 mil, sonra da Bab ül-Əbvaba — 60 mildir. Cəmi 300 mil yoldur.

Bərdədən Dəbilə ticarət yolu

İstəxri (səh. 193) bildirir: Bərdədən Kalkatusa — 9 fərsəx, Kalkatusdan Matrisə — 13 fərsəx, Matrisədən Davmisə — 12 fərsəx, Davmisədən Kil Kuya — 16 fərsəx, Kil Kuydan Sisacana — 16 fərsəx, Sisacandan Dəbilə — 16 fərsəxdir.

Müqəddəsi (səh. 382) bildirir: Bərdədən Kalkatusa — 1 mənzil, Kalkatusdan Matrisə — 2 mənzil, sonra Dumisə — 2 mənzil, sonra Kilvaya — 2 mənzil, sonra da Dəbilə.

İbn Xordadbeh (səh. 122) bildirir: Bərdədən Dəbilə — 7 mənzil yol vardır.

Qüdamə (səh. 227) bildirir: Bərdədən Dəbilə — 7 mənzildir.

İdrisi (səh. 324) bildirir: Bərdədən Kalkatusa — 27 mil, oradan Mayrisə — 39 mil, oradan Kaylakavsara (məsafə göstərilməmişdir), oradan Sisacana — 48 mil, sonra da Dəbilə — 48 mildir. Cəmi 162 mildir.

Ərdəbildən Marağaya ticarət yolu

İstəxri (səh. 194) bildirir: Ərdəbildən Mayanica — 20 fərsəx, Mayanicədən Xunəcə — 7 fərsəx, Xunəcədən Kulsara — 3 fərsəx, Kulsardan Marağaya — 10 fərsəxdir.

Ərdəbildən Amidə ticarət yolu

İstəxri (səh. 194) bildirir: Ərdəbildən Marağaya — 40 fərsəx, Marağadan Deh Xarrakana — 2 mənzil, Deh Xarrakandan Urmiyəyə — 2 mənzil, Urmiyədən Salmasa — 2 mənzil, [Salmasdan Təbrizə — 2 mənzil, oradan Mərəndə — 2 mənzil, Mərəndədən Salmasa — 1 mənzil], Salmasdan Xuveyyə — 7 fərsəx, Xuveyyədən Berkeriyə — 30 fərsəx, Berkeridən Ərcişə — 1 gün, Ərcişdən Xilata — 3 gün, Xilatdan Bidlisə — 1 gün, Bidlisədən Mayafariqinə — 3 gün, Mayafariqindən Amidə — 2 gün yoldur.

İbn Hövqəl (səh. 363) bildirir: Ərdəbildən Marağaya təqribən — 40 fərsəx, Marağadan Urmiyəyə təqribən — 30 fərsəx, Urmiyədən Salmasa — 2 mənzil, Salmasdan Xuveyyə — 9 fərsəx, Xuveydən Bergeriyə — 30 fərsəx, Bergeridən Ərcişə — 2 gün, Ərcişdən Xilata — 3 gün, Xilatdan Bidlisə — 3 gün, Bidlisdən Arzana ilə Mayafariqinə — 4 gün, Mayafariqindən Amidə — 2 gün yoldur.

Müqəddəsi (səh. 383—384) bildirir: Ərdəbildən Mayanica — 2 mənzil, Mayanicedən Xunəcə — 1 mənzil, Xunəcdən Kulsara — 1 mənzil, sonra Marağaya — 1 mənzil, Marağadan Xarrakana, ya da Urmiyəyə — 2 mənzil, sonra Salmasa bir o qədər, sonra Xuveyyə — 1 mənzil, sonra Berkeriyə — 5 mənzil, sonra Ərcişə — 2 mənzil, sonra Axlata, ya da Bidlisə (hərəsinə) — 3 mənzil, Bidlisdən Amidə və Mayafariqinə (hərəsinə) — 4 mənzil yoldur.

İdrisi (səh. 326--327) bildirir: Ərdəbildən Kulsara — 84 mil.

Marağadan Urmiyəyə — 72 mil, Urmiyədən Salmasa — 48 mil, Salmasdan Xuveyyə — 27 mil, Xuveydən Bergeriyə 90 mil, oradan Ərcişə — 45 mil, oradan Xilata — 75 mil, ya da — 3 mənzil, Xilatdan Bidlisə — 75 mil, oradan Arzana — 75 mil, Arzandan Mayafariqinə — 112 mil, yaxud — 4 mənzil, oradan Amidə — 2 mil yoldur.

Marağadan Dəbilə ticarət yolu

İstəxri (səh. 194) bildirir: Marağadan Urmiyəyə — 30 fərsəx, Urmiyədən Salmasa — 14 fərsəx, Salmasdan Xuveyyə — 7 fərsəx, Xuveydən Naxçıvana — 3 gün, Naxçıvandan Dəbilə — 4 mənzil yoldur.

İbn Hövqəl (səh. 353) bildirir: Marağadan Urmiyə — Salmas yolu ilə Xuveyyə — 53 fərsəx, Xuveydən Naxçıvana — 5 gün, Naxçıvandan Dəbilə — 4 mənzil yoldur.

Müqəddəsi (səh. 383) bildirir: Marağadan Urmiyəyə — 1 mənzil, Urmiyədən Salmasa — 1 mənzil, Salmasdan Xuveyyə — 2 mənzil, Xuveydən Naxçıvana — 3 gün, Naxçıvandan Dəbilə — 4 mənzil yol vardır.

İdrisi (səh. 328) bildirir: Marağadan Xuveyyə — 159 mil, Xuveydən Naşavaya — 5 mənzil, Naşavadan Dəbilə — 4 mənzil yoldur. Cəmi 305 mildir.

"Tülkü kitabında" göstərilən ticarət yolları

Dvindən Berdkunka — 60 mil, oradan Partava — 140 mil, oradan Xəzər dənizinə — 90 mil.

Dvindən Naxçıvana — 70 mil, oradan Qandzak — Şaxastana — 120 mil. Naxçıvandan Ərdəbilə — 200 mil, oradan Vardanakertə — 70 mil, oradan Paytakarana (Beyləqana) — 60 mil, oradan Xəzər dənizinə — 50 mil.

Ananisi Şirakatsinin yollar haqqında məlumatı

Dvindən Koxba — 50 mil, oradan Kotagexeyiyə — 120 mil, oradan Tpxikə (Tbilisiyə) — 140 mil, oradan Unarakertə — 70 mil, oradan Partava — 100 mil.

Xəzər dənizi yolları

İstəxri (səh. 226—227) bildirir: Abeskundan sağ sahilboyu Xəzər ölkəsinə təqribən — 300 fərsəx, sol sahilboyu ilə də o qədər yoldur.

Tabasarandan Bab ül-Əbvaba — bir həftə, Səməndərdən Bab ül-Əbvaba — 4 gün, Sərir padşahlığı ilə Bab ül-Əvbab arasında — 3 gün.

İbn Hövqəl (səh. 393) bildirir: Abeskundan Xəzər ölkəsinə — 300 fərsəx, Təbəristandan Bab ül-Əbvaba — bir həftə, İtildən Səməndərə — 8 gün, Səməndərdən Bab ül-Əbvaba — 4 gün yoldur.

Sərir padşahlığı ilə Bab ül-Əvvab arasında — 3 gün yoldur.

İtildən Burtaslar hüdudunun başlanğıcına — 20 gün; bu hüdudların başlanğıcından onun son hüdudlarına təqribən — 15 gün, Burtaslar (ölkəsindən) peçeneqlərə — 10 gün, İtildən peçeneqlərə — bir ay, İtildən Bulqar çöllərinə təqribən — bir ay, su yolu ilə isə iki ay, Bulqardan Run hüdudlarının başlanğıcına təqribən — 10 gün, Bulqardan Kuyabaya təqribən — 20 mənzil yoldur. Peçeneqlərdən başqırdlara — 10 gün və başqırdlardan Bulqara — 25 mənzildir.

İdrisi (səh. 337) bildirir: İtildən Səməndərə — 8 mənzil, Səməndərdən Bab ül-Əvvaba — 4 mənzildir.

Təbəristandan Bab ül-Əvvaba, küləyin istiqamətində hərəkət etməklə, 7 mənzil; külək olmazsa — 9 mənzil yoldur.

8. VIII—IX əsrlərdə Azərbaycanda etnogenez problemi

İslamın başlanğıc dövründə hər hansı ərəb tayfasının Azərbaycana köçməsi haqqında ərəb tarixçilərinin heç birində məlumata rast gəlmirik. Bu cəhət bizə əsas verir iddia edək ki, həmin dövrdə istiləçilər üçün yeni olan ölkələrdə onların vəziyyəti möhkəm olmadığına görə bu ölkələrə əhali köçürdüblər yerləşdirməyin qeyri-mümkün olduğunu hesab edən ərəblər yeni ölkələrdə yalnız iri şəhərləri və qovşaqları məntəqələrini işğal edərək, bunlarda rabitə yollarını qorumaq üçün kiçik qarnizonlar⁵²⁸ saxlayırdılar, qoşunun əsas hissəsi isə ərazi tamamilə ərəblərin əlinə keçənədək ölkənin içərilərinə doğru irəliləyirdi.

Ərəb qoşunlarında hər birləşmə hərbi səfərlərdə və müharibələrdə dörd il ərzində iştirak edirdi. Bundan sonra ordu toplandığı doğma yerinə qayıdır, onun əvəzində isə sonrakı dörd il üçün yeni ordu göndərilirdi. Təbərinin verdiyi məlumata görə, ərəblərdə bu qayda yeni ölkələrin işğalının başlanğıc dövründə mövcud idi. "Kufə qoşunlarının hərbi səfər etdiyi vilayətlər Rey və Azərbaycan idi. Bu iki diyarda Kufə əhalisindən on min döyüşçü var idi və bunların altı minini Azərbaycanda, dörd minini isə Reydə yerləşdirilmişdi. Bu zaman Kufədə qırx min nəfərlik qoşun var idi. Bunlardan hər iki diyara edilən səfərlərdə yalnız on min döyüşçü iştirak edirdi, beləliklə, hər bir əsgər hərbi səfərdə dörd il ərzində bir dəfə iştirak edirdi".⁵²⁹

İstila edilmiş ölkələrə ərəblərin köçməsi və bu ölkələrdə məskən salması yalnız həmin ölkələr tamamilə işğal ediləndən, yeni ələ keçirilmiş ərazidə ərəb hakimiyyəti möhkəmləndikdən sonra başlandı.

Başqa ərazilərin əhalisinin Azərbaycana ilk dəfə köçüb gəlməsi haqqında Bəlazuri məlumat verir: "Valid ibn Uqbə Azərbaycana gələndə əl-Əşəs ibn Qeys də onunla idi. Valid Azərbaycanı tərk edərkən əl-Əşəsi Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Lakin [Azərbaycan] müqaviləni pozdu (üsyən etdi — Z.B.) və [əl-Əşəs] Validdən kömək istədi, o da Kufə əhalisindən təşkil olunmuş böyük bir ordunu onun üçün göndərdi. Əl-Əşəs ibn Qeys [üsyənçiləri] bağdan-bağa təqib edərək [Azərbaycanı] Xuzeyfə və Uqbə ibn Fərqədin bağladığı müqavilə şərtləri əsasında itaətə gətirdi, sonra təqəüd (əta) alan və divan [hesabında] sayılan ərəbləri oraya köçürdü və onlara əmr etdi ki, əhalini islama dəvət etsinlər".⁵³⁰

Əməvi xəlifələri ilk ərəb müstəmləkəçilərinə Azərbaycanda torpaq verib onları oturaq həyat tərzinə keçirməklə, eyni zamanda iki məqsədə nail olurdular: birincisi, xəzinəni təqəüd vermək xərclərindən azad edir və ikincisi, yeni tutulmuş vilayətlərdə ərəblərin hakimiyyətini möhkəmləndirirdilər. Lakin əvvəllər köçənlər yalnız ayrı-ayrı şoxsələrdən ibarət olduğu halda, tezliklə bütöv tayfalar yeni torpaqlara köçməyə başladılar.

Bəlazuri bildirir: "Ərəblər Azərbaycanı tutduqdan sonra iki mahaldan [Kufə və Bəsrədən] və Suriyadan ərəb tayfaları oraya gətdilər və onlardan hər biri bacardığı qədər [torpaq] tutdu. Bəziləri isə ərəb olmayanların [əcəmlərin] torpağını satın alırdılar. Bundan əlavə, kəndləri qorumaq onlara həvalə olundu və beləliklə də, həmin kəndlərin əhalisi onların qulluqçusu oldu".⁵³¹

Bu xəbəri verən müəllif hansı tayfanın birinci olaraq Azərbaycana köçməsi və hansı tayfanın harada məskən salması haqqında məlumat vermir. Aydın ki, Azərbaycana köçən ilk tayfalar müəyyən bir qrupa mənsub olmayıb, şimal, orta Ərəbistan və cənub tayfalarından, yəni qeysilər, nizarilər və qəhtanilərdən ibarət idi. Yəqubinin dediyinə görə, Abbasilər hakimiyyət başına keçməzdən əvvəl, Azərbaycana yalnız şimal tayfalarından Rəbiə və Mudar nizariləri köçürdülər.⁵³² Həmin əl-Əşəs Azərbaycanın hakimi olanda, "təqəüd alan ərəblərin müəyyən qismini Ərdəbilə köçürdü".⁵³³

Ərəb tayfalarını Arrana köçürmək məsələsində isə vəziyyət başqa cür oldu. Bu ölkə ərazisinə soxulan ərəb orduları burada xristianlara (əhl əl-kitab) rast gəldilər; ərəblərin bunlarla münasibətləri isə tamamilə başqa cür qurulurdu. Bundan əlavə, ərəblər Arranı istila edərkən, ölkəni öz nəzarəti altında saxlayan qüdrətli düşmənə — xəzərlərlə qarşılaşdılar.

Yüz ildən artıq davam edən ərəb-xəzər müharibələri ərəbləri məcbur etdi ki, xristian ölkəsində öz ağalıklarını möhkəmlətmək üçün istehkamlı məntəqə və şəhərlərə ciddi diqqət yetirsinlər. Ərəblər Arranın bütün strateji cəhətdən mühüm məntəqələrində qarnizonları olan möhkəmləndirilmiş hərbi məskənlər (rəbatlar) yaratmağa başladılar. Bu qarnizonların maddi cəhətdən təminatı yerli əhalinin boynunda ağır bir yük idi.

Rəbatlarda başlıca olaraq, xəlifədən maaş almayan və "mütəviyyə" adlanan qoşun toplanırdı. Həmin yerlərdə bütöv tayfalar məskən salıb yerli əhaliyə məxsus ən yaxşı yerləri tutur və qəbilə ağsaqqallarını məcbur edirdilər ki, istehkamlı yerləri onların ixtiyarına versinlər. Onlar həmin adamların qadın və uşaqlarını girov götürürdülər ki, onların əleyhinə çıxmasınlar.⁵³⁴

Arran əhalisinin torpaqlarını tutan ərəblərin bu torpaqları öz əsgərlərinə verdiklərini ərəb tarixçiləri də təsdiq edirlər. Bəlazuri bildirir ki, ərəblər Dərbəndi aldıqdan sonra dərhal Xilafətin şimal həddlərində bu şəhərin hakim mövqə təşkil etdiyinə diqqət yetirdilər. Buna görə ərəblər Dərbənddə Xilafət torpaqlarını xəzərlərin hücumundan qorumağa qadir olan çox güclü bir qarnizon saxlayırdılar. Bunun üçün "Məsləmə [ibn Əbd ül-Malik] Bab ül-Əbvab şəhərinə Suriya əhalisindən iyirmi dörd min əsgər köçürdü və onlara müəyyən məbləğdə maaş (əta) təyin etdi".⁵³⁵

Ərəblər Bərdə, Beyləqan, Qəbələ və digər Arran şəhərləri ətrafındakı torpaqları da eyni qayda ilə tutmuşdular. Bundan əlavə, ərəblər Arranda Kasal (Qazax)⁵³⁶ kimi yeni istehkamlı şəhərlər və şimal sərhədləri boyunca məntəqələr qururdular.⁵³⁷ Bütün bu yerlərdə ərəb qarnizonları rəbatların ətrafındakı kəndlərin hesabına yaşayırdı, çünki ərəb əsgərlərinin yerli əhalinin mənzillərində qalması həmin əhalinin istismarından başqa bir şey deyildi.⁵³⁸ Vaxtilə V.V.Bartold bu cəhəti düzgün qeyd etmişdir: "Ərəblərin istila edilmiş ölkələrə mühacirəti, əvvələn, xəlifə canişinləri üçün hərbi ordugahların qurulması, ikincisi, bədəvi qəbilələri tərəfindən müəyyən ərazilərin tutulması şəklində ifadə olunurdu. Ordugahlar tez bir zamanda şəhər həyatının mərkəzi, başlıca olaraq ümumi mü səlman mədəniyyət növünün yarandığı bir yer olurdu".⁵³⁹

Bələliklə, rəbatların vəzifəsi müəyyən rayonda Xilafətin hakimiyyətini möhkəmləndirmək, sərhədləri qorumaq, yerli əhalinin baş verə biləcək çıxışlarını yatırtmaq və vergi toplanmasını təmin etmək idi. Rəbat komandirləri eyni zamanda hə-

min yaşayış məntəqəsində yerli hakimiyyət nümayəndəsi (amil) vəzifəsini icra edirdilər. Rəbatların şəxsi heyəti yerli əhalinin hesabına mənzillə təmin olunmalı idi, yəni əhalinin bir hissəsi zorla öz mənzillərindən çıxarılırdı. Sonralar rəbat döyüşçüləri qulluq etdikləri yerlərə öz ailələri ilə birlikdə köçməyə başladılar; yerli əhali bunların da maddi təminatını öz üzərinə götürməli idi.⁵⁴⁰

Bəlazuri qeyd edir ki, ərəb kolonistlərinin yerli əhalidən aldıkları torpaqları orada məskun olmuş ərəb döyüşçülərinin mülkiyyəti hesab etmək olmaz.⁵⁴¹ Lakin F.Lokkeqor belə hesab edir ki, ərəblərə "bəraət qazandıran" bu fikir yerli əhalinin torpaqlarının əlindən alınıb özgöninkiləşdirilməsinə qarşı "gəcikmiş etirazdan" başqa bir şey deyildir.⁵⁴²

Əməvilər sülaləsinin süqutundan (750-ci il) sonra, axırınca Əməvi xəlifələrinin arxalandıqları şimal tayfalarının intiyazları tez bir zamanda yoxa çıxmağa başladı. Abbasilər cənubdakı ərəb tayfalarına arxalanaraq şimal tayfalarını tədriclə Azərbaycan və Arrandakı məskənlərindən çıxarmağa başladılar. Artıq Azərbaycanın birinci Abbasi hakimi Yəzid ibn Xatəm ül-Mükəlləbi yəməniləri Azərbaycana köçürməyə başladı. "O, ər-Yəvvad ibn əl-Müsənnə əl-Əzdini Təbrizdən Bəzzədək uzanan torpaqlara, Mürr ibn Əli ət-Taini Narizə... əl-Həmədanini isə Məyanicə köçürdü. Yəməni tayfalarını [Azərbaycanda] elə yerləşdirdi ki, burada nizarilərdən heç kəs qalmadı".⁵⁴³

Arranda məskən salmış şimal tayfaları yeni sülalənin nümayəndələrini düşməncəsinə qarşıladılar. Köçürülənlərin əksəriyyəti Əməvilərin tərəfdarı olduğuna görə Abbasilərin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər, tayfaların bir hissəsi isə üsyan qaldıraraq, şəhərlərdə, istehkam məntəqələrində mövqe tutdu və Məhəmməd ibn Sulun başçılıq etdiyi Abbasi qoşunlarına silahlı müqavimət göstərdi.

Bu zaman axırınca əməvi xəlifəsi II Mərvan tərəfindən (744—750-ci illər) təyin edilmiş ölkə hakimi İshaq ibn Müslim əl-Ukaylinin köməkçisi Müsafir ibn Quseyr Arranı tutmuşdu. "Məhəmməd ibn Sul Müsafirlə vuruşub, nəhayət, onu öldürdü və ölkəni tutdu. Bundan sonra o, Beyləqan əhalisini əl-Kilab [kelbit tayfasının dayaq məntəqəsi—Z.B.] qalasına saldı, onlar da Vard ibn Səfvan əs-Saminin idarə etdiyi şəhəri təslim etdilər. Onlar [Beyləqan əhalisi] çoxlu sülük və bu cür başqa adamları öz qalalarında topladılar. Məhəmməd ibn Sul onlara qarşı Saleh əl-Kindini göndərdi, o da onları mühasirə edib çoxusunu məhv etdi".⁵⁴⁴

Bərdə, Qəbələ, Dərbənd və Arranın bir çox digər məntəqələrində də abbasilərin nümayəndələrinə eyni dərəcədə müqavimət göstərilmişdi.⁵⁴⁵ Məsələn, Bəlazuri yazır ki, suriyalılardan ibarət Dərbənd qarnizonu "hazırda (IX əsrin axırı—Z.B.) heç bir [yeni təyin olunan] hakimə, əsgərlərə paylamağa pulu olmazsa, şəhərə girməsinə yol vermir."⁵⁴⁶

Bu təfəsilat göstərir ki, hətta xəlifə Mütəvəkkildən (846—861) sonra da Dərbəndi və ətrafdakı istehkamları, Əməvilər dövründə buraya köçmüş suriyalıların nəsiləri idarə etmişdir, Bəlazuridən 70 il sonra İstəxri də Suriya tayfalarının Dərbənd zonasında hömran olduqlarını təsdiq etmişdir: "Bab ül-Əbvab dağlarında hələ Xosrovların tikdirdiyi istehkamlı qalalar vardır. Orada yaşayan adamlara (qoşunlara) tapşırılmışdır ki, xəzərlərin islam torpaqlarına keçə biləcək yolları qorusunlar. Belə qalaların sayı on dördür, burada Mosul, Diyar Rəbiə və Suriyadan olan adamlar yaşayır, bunlar [qalalar] da həmin tayfaların [adı ilə] məşhurdur. [Burada] dil (ərəb dili) nəsil-dən-nəslə keçir. Onların (qala əhalisinin) üzərində heç bir rəis yoxdur..."⁵⁴⁷

Görünür, Abbasilər suriyalıları möhkəm Dərbənd istehkamlarından sıxışdırıb çıxara bilmədikləri üçün bununla barışmalı oldular və həmin tayfaları özbaşına buraxdılar. Çox keçmədən Dərbənd rayonundakı ərəb tayfaları bu vəziyyətdən istifadə edərək Xilafətdən ayrılıb, müstəqil Sülamilər əmirliyini yaratdılar və bu əmirlik lap moңqol istilasınadək mövcud oldu.⁵⁴⁸

Əməvilərə tərəfdar tayfaları Abbasilərə sadıq olan tayfalarla zorakılıqla əvəz etmək qaydaları Harun-ər-Rəşidin (786—809) hökmranlığı dövründən başlayaraq dəyişildi. Görünür təkcə sülalənin mənafeyini güdməyən Harun-ər-Rəşid tayfaların yerdəyişməsi və köçürülməsi məsələləri ilə məşğul olmağı özünün təyin etdiyi Azərbaycan və Arran canişinlərinə həvalə etdi. Canişinlər isə şəxsi mənafeələrini və mənsub olduqları tayfaların mənafeyini nəzərə alaraq, habelə digər tayfalardan asılı olmayaraq rahat şəraitdə etdikləri xidməti qulluq etməli olduqları ölkədəki üstün olan siyasi və strateji səbəbləri hesaba alaraq, təyin olunduqları yerə adətən öz tayfa nümayəndələrinin müşayiəti ilə gəlirdilər. Lakin bu tayfanın hansı qrupa mənsub olması məsələsinə, fikrimizcə, nə Harun-ər-Rəşid, nə də onun xələfləri fikir vermirdilər. Yəqubi bu cür təyinatlardan biri barəsində belə məlumat verir: "Xuzeyfə ibn Hazimin yerinə [Harun] ər-Rəşid Yusif ibn Rəşid əs-Sulamini

[Arran hakimi] təyin etdi, o da hökumranlığı dövründə nizariləri ölkəyə köçürtdü, ona görə də nizarilərin sayı xeyli artdı, halbuki bundan əvvəl burada yəmənililərin sayı çox idi. Ondan sonra ər-Rəşid Yəzid İbn Məzyəd ibn Zeyd əş-Şeybanini hakim təyin etdi. O isə hələ indi də (Arrandakı ərəblərin) əksəriyyətini təşkil edən rəbiiləri bütün ərəzilərdən köçürtdü. Ondan [Yəziddən] sonra, Zeyd ibn Xəttab əl-Ədavinin nəslindən olan Abdul Kəbir ibn Abdul Həmid hakim təyin edildi, o da [Arrana] Diyar Modar əhalisindən ibarət bir dəstə ilə oraya getdi".⁵⁴⁹

Arranda rəbiilərin demək olar ki, həmişə çox olduğunu qeyd etməliyik. Onlar Bərdə, Şamaxı və Şarvanda məskən saldılar. Yeri gəlmişkən, misal olaraq göstərək ki, vaxtilə (İraqdakı) Xillidən gəlmiş rəbiilər Azərbaycan SSR-in indiki rayon mərkəzi Xillidə məskən salmışdılar. İraq Xillisində rəbiilərin müstəqil əmirliyi var idi. Onların həmqəbilələri isə Arran Şarvanında demək olar ki, eyni vaxtda ilk müstəqil Şirvanşahlar sülaləsini yaratmışlar.

Tez bir zamanda istər Azərbaycanda, istərsə də Arranda məskən salanların demək olar ki, hamısı həm şimaldakı, həm də cənubdakı ərəb tayfaları oldular. Bu tayfalar həmişə bir-biri ilə düşmənçilik etdiklərinə görə, aradan çox keçmədən onların köhnə ədavəti burada da yenidən başlandı. Ancaq Azərbaycanda və Arranda bu ədavət yaxşı torpaq və biçənlər üstündə daha bərk qızırdı.

Bu vəziyyət xəlifələri və mərkəzi hakimiyyəti əsla narahat etmirdi, çünki onlar, hələ müxtəlif konfederasiyadan olan tayfalar bir yana qalsın, hətta qohum tayfaları birləşdirməkdə deyil, əksinə onları parçalamaqda daha maraqlı idilər.

IX əsrin birinci yarısının axırlarından başlayaraq, Xilafətin bu iki zəngin ucqarında feodallaşma prosesi xeyli sürətləndi və bu proses mütəgəllib⁵⁵⁰ adlanan böyük bir sinfin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu zaman tayfalar arasındakı ədavət böyüyüb əsl silahlı toqquşmalara çevrilirdi, çünki mütəgəlliblər Xilafətdən tamamilə ayrılmağa can atmağa başlamışdılar. Tayfalar arasındakı bu toqquşmalar xəlifə Harun-ər-Rəşidin dövründə kəsildi, çünki o Azərbaycanın və Arranın idarə olunmasını Yəzid ibn Məzyəd Şeybaninin əlində cəmləşdirdi. Yəzid hər iki əyalətin canişini olandan sonra "camaat sakitləşdi, o da ölkədə qayda-qanun yaradıb nizariləri yəmənililərlə bərabərləşdirdi".⁵⁵¹ Çünki görüldüyü kimi, burada yəmənililər nizarilərə nisbətən daha böyük hüquqlara malik idilər. Şimal tayfaları

ilə cənub tayfalarının vəziyyətini bərabərləşdirmək üçün Yəzidin məhz nə kimi tədbirlər gördüyü barədə Yəqubi məlumat vermirsə də, ehtimal edə bilərik ki, cənub və şimal tayfalarına eyni dərəcədə yararlı torpaq verilməsi görülən tədbirlər sırasına daxil idi.

Şimali və cənubi ərəb tayfaları arasında sonralar yeni toquşma və vuruşmalar baş verdiyini bilmirik, çünki görünür, heç bir orta əsr müəllifi bu barədə məlumat vermir.

Harun ər-Rəşidin dövründə Azərbaycana və Arrana köç axını kəskin surətdə azaldı. Yəqubi bildirir ki, birçə dəfə ərəblər əvvəlcə əl-Cəzirəyə, sonra da, ola bilər ki, şimala — Arrana köçmüşlər. Xəlifə Məmun (809—813) Yəzid əş-Şeybaninin oğlu Xalidi Arran hakimi vəzifəsinə təyin etdikdə, o, "İraq həbs-xanalarında olan öz həmqəbilələrinin (rəbiilərin) hamısını azad edərək, özü ilə əl-Cəzirəyə apardı və burada ona qoşulan çoxlu rəbiilərlə birlikdə öz yoluna davam etdi".⁵⁵²

Fikrimizcə, bu, Arrana köçüb o zaman rəbi əmirləri Məzyədilərin iqamətgahı hesab olunan Bərdə rayonunda məskunlaşan ərəblərin son qrupu idi, çünki Harun ər-Rəşidin dövründə başlanıb Məmunun hökmranlığı dövründə ən yüksək nöqtəyə çatmış xürrəmilər üsyanı, habelə bütün Ərəbistan yarımadasının və bir çox digər torpaqların Xilafətdən ayrılması ərəblərin Zaqafqaziyaya mühacirətinə təsir göstərmiş və onu tamamilə dayandırmışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, rəbatlar hərbi-strateji və iqtisadi cəhətdən ən mühüm sayılan yollarda, xüsusilə əsas ticarət yollarının üstündə salınan şəhərlərdə, qala və məntəqələrdə yerləşirdi. Bu məntəqələr mühacir ərəb icmalarının məskəninə çevrilmişdi.

Vaxtilə ərəblərin məskən saldıqları yaşayış məntəqələrinin adlarında indiyədək "ərəb" sözü qalmışdır. Həmin kəndlərin əhalisi indi də özünü "ərəb" adlandırır və bunlar antropoloji cəhətdən başqalarından aydın fərqlənirlər. Bunların dəvəçilik peşəsi səhra əhalisindən, daha doğrusu, Ərəbistan yarımadasının əhalisindən qalmışdır. Həmin kəndlərdə yaşayanların dediyinə görə, keçən əsrin ortalarında onların bir hissəsi korlanmış ərəb dilində danışdı.⁵⁵³ Bu kəndlər Xilafətin məhz şimal sərhədləri boyunca, əsas orta əsr ticarət yolları üzərində yerləşirdi.

Şərqdən qərbə doğru həmin kəndlər Azərbaycan SSR-in aşağıdakı rayonlarında yerləşir.⁵⁵⁴ Quba — Ərəbli, Ərəbkeymuraz, Ərəbdəhnə Ərəbhacı; Şamaxı — Ərəblər, Ərəbuşağı,

Ərəbqədim.⁵⁵⁵ Ərəbşamı, Ərəbşahverdi; Kürdəmir -- Ərəbqi-yaslı, Ərəbçoltıqçı, Ərəbsarvan; Göycə -- Ərəbcəbirli, Ərəbxana, Ərəbmehdibəy, Ərəbşahverdi; Salyan -- Ərəbbəbirxan, Ərəbqardaşxan; Lənkəran -- Ərəb; Ağdaş -- Ərəb, Ərəbkukel, Ərəbbəsra, Ərəbocaq, Ərəbşəki, Ərəbşeyx, Laçın -- Ərəb, Ərəbli; Gədəbəy -- Ərəbli və bir çox başqaları.

Biz, ancaq ayrıca ərəb adı daşıyan kəndləri bir-bir sadaladıq. Ətraflı toponomik tədqiqat işi görülərsə, belə kəndlərin sayı, şübhəsiz, artar.⁵⁵⁶

VII–IX əsrlər ərzində ərəb tayfalarının Azərbaycanda məskon salması və Azərbaycan əhalisi içərisində bunların iz buraxması məsələsi, hələ P.K.Juze qeyd etdiyi kimi, "yalnız alim antropoloqların, dilçilərin, maddi mədəniyyət və xalq təsərrüfatı tarixini yaxşı bilən adamların birgə səyi ilə" elmi surətdə həll oluna bilər.⁵⁵⁷

Gördüyümüz kimi, ərəb mühacirləri Muğan, Şirvan və Arranda geniş ərazi tutmuşdular. Ərəblər həm qədim Bərdə, Beyləqan, Dərbənd və Şamaxı, həm də yeni salınmış Kasal və Mütəvəkilliyə şəhərlərində yaşayırdılar.⁵⁵⁸ Bəs onda nəyə görə külli miqdarda ərəbin Azərbaycanda və Arranda yaşaması və burada ərəb dilinin geniş yayılması Azərbaycan əhalisinin ərəbləşməsi ilə nəticələnmədi? Görünür, əsasən, ərəblərin və Arran əhalisinin müxtəlif dirlərə etiqadı buna mane oldu. İşğalçıların dili Azərbaycanda, həm də bütün Zaqafqaziyada (Dağıstan daxil olmaqla) müxtəlif millətləri bir-birinə bağlayan beynəlxalq bir dil olmuşdu. Burada yerli dillərlə — fars, arran (alban), gürcü və erməni dilləri ilə yanaşı, ərəb dilində də danışırdılar. İstəxri qeyd edir ki, "Azərbaycan, Ermənistan və Arranın dili fars və ərəb dilləri idi, lakin Dvin və onun ətrafındakı əhali ermənicə, Bərdə ətrafında əhali isə albanca danışırdı".⁵⁵⁹

Ola bilsin ki, Arran əhalisinin (albanlar) bir hissəsi çox tez ərəbləşməyə məruz qalıb ərəblərlə qaynayıb-qarışmış, sonralar, yəni səlcuq türkləri gəldikdən sonra ərəblərlə birlikdə türkləşməyə məruz qalmışlar. Arranın dağ rayonlarında yaşayan albanların digər bir hissəsi isə erməniləşməyə məruz qalmışlar.

Fikrimizcə, deyilənlərin hamısı belə bir faktı izah edə bilər ki, vaxtilə Göycə gölündən Dərbəndədək böyük bir ərazidə yaşayıb, öz kilsəsi, padşahları, knyazları, özünəməxsus mədəniyyəti olan albanlar kimi böyük bir xalqdan, indi Azərbaycan SSR-in şimal-qərbində yaşayan və bilavasitə albanların nə-

lindən olan bir neçə min udin istisna olmaqla, demək olar ki, heç bir iz qalmamışdır. İstilaçı ərəblər və yerli Arran knyazları tədriclə yaxınlaşmış və nəhayət, bu knyazlar o dərəcədə ərəbləşmişlər ki, xalis ərəb, müsəlman adları daşımağa başlamış, ərəb dili və mədəniyyətini qəbul etmişlər, belə ki, bu və ya digər feodalın hansı millətə və ya dinə mənsub olduğunu müəyyən etmək çətin olmuşdur.⁵⁶⁰ İstilaçı ərəblərdən asılı vəziyyətə düşmüş digər xalqların tarixində də eyni mənzərəni görmək olar. Lakin Azərbaycan və Arranın yerli əhalisi ilə ərəblər arasında tədricən əmələ gəlmiş siyasi və mədəni yaxınlaşma, məsələn, İspaniyada baş verdiyi kimi, mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq səviyyəsində olmadı. Ərəblərlə Azərbaycan və Arran əhalisi arasında başlanan yaxınlaşma prosesi əvvəlcə səlcuqların, sonra da monqolların hücumu ilə çox tez bir vaxtda dayandırıldı.

Azərbaycandakı ərəblər, ərəb mədəniyyəti mərkəzləri ilə əlaqəni itirdikdən sonra, tədriclə ana dili və adətlerini unutmaya, yerli türk əhalinin dilində danışmağa başladılar, onlarla qaynayıb-qarışaraq, onların həyat tərzini, geyimlərini, yeməklərini, məskən və sairəni qəbul etdilər. Bunların hamısına onların ümumi dini olan islam dininin də köməyi az olmadı.

Ərəblər yerli əhali ilə o dərəcə qarışdılar ki, hal-hazırda Azərbaycanda əhalisi ərəb dilində danışan heç bir yaşayış məntəqəsi qalmamışdır.⁵⁶¹

Azərbaycan və Arranda məskən salmış istilaçı ərəblərin nə vaxtdan etibarən ana dilində danışmamağı barədə suala cavab vermək çox çətindir, çünki köçmüş ərəblərin öz dillərini mühafizə edib saxlamaları "həmin vilayətdəki ərəb ünsürünün ümumi sayından asılı idi".⁵⁶² P.K.Juze belə güman edir ki, burada həmin proses XV əsrdən tez baş verməmişdir; həm də bu məsələdə P.K.Juze Orta Asiya və Əfqanıstanla müqayisə aparır, çünki həmin yerlərdə ərəblərin bir hissəsi bu günədək ana dilində danışır.⁵⁶³

Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi məsələsi, illər boyu davam etmiş bu prosesin başlanğıcının tədqiqi olduqca mürəkkəb bir işdir və bu məsələ indiyədək həll edilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikri ilə razılaşıb, türkləşmənin XI–XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı.⁵⁶⁴ Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda yerli böyük və çox yığcam türk tayfalarının varlığına göz yumulur.

Türkləşmə prosesi yalnız türk aborigenlərin cənubdan gə-

lən oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, bu axırıncıların assimilyasiyasından sonra başlandı və getdikcə sürətlənib XI-XII əsrlərdə başa çatdı. Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan millətini əmələ gətirən türkdilli Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi.

İndiki Azərbaycan ərazisində türk tayfalarının varlığını Orta əsr mənbələrinin bilavasitə və dolayı yol ilə verdiyi məlumat əsasında aydınlaşdırmaq olar. 576-cı ildə külli miqdarda sabir hunnları Gəncə (Sakaşen) sahəsinə köçürülmüşdü,⁵⁶⁵ bəlliliklə də, Kür və Araz çayları arasındakı yerlərdə hunnlar ölkəsi əmələ gəlmişdi.⁵⁶⁶ Ərəb müəllifləri bu hunn başçılarını "tarxan" adlandırırdılar.⁵⁶⁷

Hələ V əsrdə indiki Azərbaycan ərazisində məskən salan çox böyük türk tayfalarından biri Muğanda yerləşmiş hunnlardan ibarət olmuşdur ki, müasirləri olan tarixçilər onları türk adlandırır.⁵⁶⁸ Rəvayətə görə, bu hunnlar Muğanın cənubunda Ağhun (ərəbcə Balasaqun) şəhərini salmışlar.⁵⁶⁹

Ermənidilli mənbələrdə hunnları xaylantürklər adlandırırlar.⁵⁷⁰ IV əsrin ikinci yarısındakı hadisələri qeyd edən Favstos Buzand da Zaqafqaziya zonasında hunnların və digər türklərin mövcud olduğunu bildirir: "O zaman Maskut padşahı Sənesan bərk qəzəblənərək, öz qohumu erməni padşahı Xosrova ədavət bəslədi və qoşunların hamısını — hunnları, paxları, tavasparları, xəçmatakları, ijməxləri, qotları, qluarları, quqarları, şiçbləri, gilbləri, baiasiçləri, yegersvanları və saysız-hesabsız digər müxtəlif köçəri tayfaları, tabeliyində olan külli miqdarda qoşunları topladı, öz sərhədi olan böyük Kür çayını keçərək erməni ölkəsinə sel kimi basqın etdi... Onlar bütün erməni ölkəsinə sel kimi axışıb gəldilər, onu dağıtdılar, hər yerdə doluşdular, ölkəni tamamilə viran etdilər və kiçik Satal şəhərində, Atrpatakan hüduundakı Qandzakadək bütün ölkəyə yayıldılar".⁵⁷¹

Azərbaycan və onunla qonşu vilayətlərin ərazisində türk tayfalarının mövcudluğu bir daha onunla sübut olunur ki, bu tayfalar xəzərlərin basqınları zamanından bəri burada yerləşmişdilər. Məlum olduğu kimi, Xəzər xaqanlığı tərkibində türkdilli tayfalar böyük yer tuturdular, xəzərlərin özləri də ehtimal ki, ayrıca bir türk qrupuna mənsub idilər.⁵⁷² [Orta əsr ərəb tarixçilərinin, demək olar ki, hamısı çox vaxt xəzərləri türk adlandırır]. Sasani padşahı Qubadın hökmranlığının son illərində Şimali Azərbaycan xəzərlərin əlində olduğu və on-

ların içərisində türklər böyük yer tutduğu üçün⁵⁷³ ərəblər çox vaxt bu ölkələri Azərbaycanla birlikdə "xəzərlər ölkəsi" adlandırdılar.⁵⁷⁴ İbn Əsam əl-Kufi bildirir ki, Araz vadisində Beyləqan və Varsan⁵⁷⁵ zonasında türk dili yayılmışdı.⁵⁷⁶

Orta əsr müəlliflərinin Varsan haqqında verdiyi məlumat xüsusilə təqdirəlayiqdir.⁵⁷⁷

Erməni mənbələrində, müxtəlif lüğətlərdə, qədim tarix sənədlərində "varsan" sözü (varsak, varsaz) müxtəlif şəkildə izah edilir. Mənbələrdə "varsak" sözü yer adını, türk tayfasını və bu tayfaya aid əşyanın adını bildirir.

"Şəms əl-Lüğət" in müəllifi "varsan" sözünü izah edərkən qeyd edir ki, onun 2 mənası var: [Varsan] yer adıdır. Cəbəli⁵⁷⁸ deyir: "Sən Varsana çoxlu ordu və böyük qoşun çəkdi".⁵⁷⁹

"Fərhang-i Cahangiri" də eyni izahatı verir: "Varsaz" yer adıdır.⁵⁸⁰ "Bürhan-i qati" lüğətinin müəllifi "varsaz" sözünü "yer adı, yer və vilayət adı" kimi izah edir.⁵⁸¹

Gördüyümüz kimi, bütün bu mənbələr "varsaz" sözünün mənasını ölkə, vilayət və yer adı kimi müəyyən edir. Bəs bu hansı ölkə, vilayət və yerdir? Fikrimizcə, mənbələrdə təsadüf edilən "varsan" sözü bizim "varsaz" la əlaqədardır. Şəmsəddin Saminin lüğətində deyilir ki, "Varsan" — bütün Azərbaycana və ya onun bir hissəsinə verilən addır.⁵⁸² Bu izahat ərəb müəlliflərinin Varsan haqqındakı məlumatı əsasında verilir.⁵⁸³

Beləliklə, mənbələrin verdiyi məlumata əsasən, Varsan ölkəsinin adı həm "Varsaz", həm də "Varsak" şəklində oxunurdu.

"Varsak" sözünün ikinci mənasına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrdə bu söz tayfa və qəbilə adı mənasında da işlədilmişdir. V.V.Radlov "Varsak" sözünü izah edərkən, onun digər mənalardan başqa, qeyd edir ki, bu söz "tatar" (türk) tayfalarından birinin adını "bildirirdi".⁵⁸⁴

"Türkcə-fransızca lüğət" in müəllifi D.Kelekçyan "Varsak" sözünün tatar tayfasının adı olduğunu göstərir.⁵⁸⁵

Bundan sonra yaranmış Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər dövlətlərinin tarixinin tədqiqatçıları da eyni fikri irəli sürürlər.⁵⁸⁶

Türk (xəzər) ünsürlərinin sürətlə yayılmasından və İrana rəhbər olan torpaqları tuta biləcəklərindən narahat olan I Xosrov Onuştirəvan Azərbaycana və Cənubi Qafqazı xəzərlərin əlindən aldı, Sasanilər imperiyasının sərhədlərini Dərbəndə-dək uzatdı, bu ölkələrdə türklərin təsirini azaltmaq üçün dərhal burada etibarlı İran qarnizonları yerləşdirməyə başladı⁵⁸⁷,

siyasici tayfasını⁵⁸⁸ buraya, soqdi tayfasını⁵⁸⁹ isə Tiflis rayonuna köçürdü.

Bundan başqa, qeyd etdiyimiz kimi, xəzərlərin Arrana və Azərbaycana basqınları, Arranda onların uzun illər boyu davam edən ağalığı bir daha təsdiq edir ki, ərəblərin hücumundan hələ çox əvvəl burada çoxlu türkdilli ünsürlər var idi.

Beləliklə, Azərbaycan və Arranın türkləşməsi prosesi, ərəblər siyasi səhnəyə çıxmazdan çox əvvəl, hələ Sasanilər imperiyası daxilində başlamışdı. Ərəblərin Azərbaycana istila edib burada məskən salmaları əvvəllərdə bu prosesi dayandırdı, lakin az sonra ərəblərlə türklərin assimilyasiyasının başlanması bu prosesi sürətləndirdi və cəmi yüz ildən sonra bu proses çox geniş vüsət aldı.

Gördüyümüz kimi, ərəblər Azərbaycana və Arranı istila edərkən, bu ərazidə türk tayfalarına rast gəlmişdilər. Ərəb mənbəyində ərəblərin istilasından əvvəl Azərbaycanda türklərin yaşadığı haqqında məlumatlara rast gəldik. Rəvayətə görə, əməvi xəlifəsi Müaviyə bir dəfə qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid ibn Şariyəyə belə bir sual verir: "Türklər və Azərbaycan nə deməkdir"? Abid cavab verir: "Azərbaycan qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir".⁵⁹⁰ Bu rəvayəti şübhə altına almaq olardı, lakin 1126-cı ildə farsca tərtib edilmiş imzasız bir əsərdə də həmin rəvayətə rast gəlirik. Burada belə deyilir: "Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir". Bu imzasız əsər müəllifi, Himyari padşahlarından biri olan Raiş haqqında məlumat verərkən deyir ki, bu ölkə türklərin əlindədir.⁵⁹¹

Türklərin Azərbaycana köçməsi ərəblərin dövründə də davam edirdi. Məsələn, (ərtiq müsəlman olan) türk əmirilərindən biri Mübarək ət-Türki Qəzvinədə bir qala tikdirib ona öz adını qoymuşdur.⁵⁹²

Azərbaycanda ərəblərin yerli türklərlə Əməvilər dövründə başlanan assimilyasiyası Abbasilər xilafətində daha da gücləndi.⁵⁹³

IV FƏSİL

IX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCAN ƏRAZISINDƏ AYRI-AYRI MÜSTƏQİL DÖVLƏTLƏRİN VƏ MÜLKLERİN YARANMASI

1. Şəki və Arran hakimi Səhl ibn Sunbat haqqında

Səhl ibn Sunbat haqqında bir neçə tədqiqatın¹ olduğuna baxmayaraq, biz belə güman edirik ki, Arran vilayətlərindən biri olan Şəkinin, sonralar isə bütün Arranın sahibi olmuş bu orta əsr hakimi haqqındakı məlumatı bir qədər də tamamlamaq lazımdır.

IX əsrin ikinci yarısında Arran ərazisində ərəblərdən asılı olan bir sıra knyazlıqlar var idi:² Sünik, Ktiş, Varsan, Beyləqan, Qəbələ və Şəki knyazlıqları. Bu knyazlıqların hökmdarları Vasak, Stepannos Ablasad, İsa ibn İstifanus (erm. Yesai Əbu Musa), Varaz-Trdat III (Mehr nəslindən olan alban knyazları sülaləsinin axıncı nümayəndəsi), Atrnersex və başqaları (özlərinə əlverişli olanda) Babəklə bu və ya başqa şəkildə əlaqə saxlayaraq onun tərəfində Xilafətə qarşı çıxır, özlərinin şəxsi mənafeyinə toxunanda isə ona xəyanət edirdilər.

Bu knyazlardan biri Səhl ibn Sunbat idi. Movses Kaqankatvatsi onu "Mərd və gözəl knyaz Səhl və Sunbatean — Eranşahik"³ adlandırır deyir ki, o "erməni erasının 270-ci (822-ci) ilində" öz güclü qardaşları və ordusu ilə Bərdədən gələn və Amaras vilayətini viran edən ərəblərə hücum edərək, "onları yıxdı və darmadağın etdi, əsirləri sanki aslanın ağızından xilas etdi".⁴

Lakin fikrimizcə, Səhl ibn Sunbat bundan əvvəl də Xilafətə

tin əleyhinə çıxırdı. Dərbənd "tarixində" verilən məlumata görə, 205 (820)-ci ildə xəlifə Məmun tərəfindən Azərbaycan, Arran və Ermənistan hakimi vəzifəsinə təyin edilən Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd öz iqamətgahı Bərdəyə gedərkən, yolda Şək. əhalisinin üsyanını yatırmaqla olmuşdu. Mənbə bildirir: "Xalid onlarla vuruşmağa girişdi və onların Xalidə gecə vaxtı hücum etdiklərinə baxmayaraq, o qalib gəldi və onlardan çoxunu öldürdü. [Onlar aman istədilər], o da onlara aman verdi, əvəzində onlar öhdələrinə götürdülər ki, ildə ona 500 min dirhəm versinlər. Sonra onların içərisindən girovlar götürüb, oranı tərk etdi".⁵

Beləliklə, biz Səhl ibn Sunbatın fəaliyyətinə 820-ci ildə rast gəlirik, hərçənd ki, mənbədə onun adı ondan iki il sonra çəkilir.

"Ağvan tarixi"nin rusca nəşrinə daxil olmamış bir parçada indiyədək Səhl ibn Sunbat haqqında mövcud olan bütün rəyləri dəyişdirən tamamilə yeni məlumata rast gəlirik. Bu parçada belə deyilir: "Erməni erasının 286-cı ilində (1.V.837—30.IV.838-ci il) qəflətən Bağdaddan 20000 atlı çıxıb Alban ölkəsinə hücum etdi. Bunun ardınca Zarmirxaqan padşah nəslindən Səhl Smbaten böyük şəhid Georgeni⁶ köməyə çağıraraq gözünlü ona zillədi və qartal aciz quşların üzərinə şığıdığı kimi, onlara hücum etdi. Onları qıraraq çöllərə saldı və qaçmağa məcbur etdi".⁷

Bu parça aydın göstərir ki, Səhl Alban padşah nəslindən Zarmirx nəslindən idi və mehrani Vardan Zarmirx xanədanından 60 nəfəri nahara dəvət edərək, onlara "zəhərli çörək" verib hamısını məhv edəndə⁸ diri saxladığı yeganə nümayəndə idi.

Yuxarıda göstərilənlər bizi vadar edir ki, Səhl ibn Sunbatın erməni və Baqratuni⁹ xanədanına mənsub olduğu haqqında M.Çamçyan, V.Abaza, A.Qren, Q.Daqbaşean və başqa tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən fərziyyəni rədd edək. Məsələn, onlardan birincisi özünün "Ermənistan tarixi"ndə yazır ki, erməni tarixinin 269-cu (840-cı) ilində "Babək Ermənistanı tutmaq üçün səfərə başladı, çünki Ermənistanı öz torpağına qatmaq istəyirdi. Ararat dağı yanında Babəklə Sumbat Baqratuni arasında uzunsürən qanlı vuruşma oldu, bu vuruşmadan sonra Babəkin tərəfdarları qaçmağa üz qoydular. Babək özü geri çəkilərək general Sumbatın oğlu Səhl tərəfindən tutuldu".¹⁰ V.A.Abaza Səhlin adını dolaşmaq salıb başqa adla əvəz etmişdir. "Xəlifələr Baqratuni nəslinin sədaqətinə inanırdılar və Zaal [!] Baqratuni, Xilafətə qarşı üsyan edib Ermənistanda

kömək axtaran Babanı (Babəki—Z.B.) Bağdada göndərəndə, buna qəti yaqınlıq hasil etdilər".¹¹ A.N.Qren də təqribən eyni fikirdədir: "835-ci ildə Babək adlı birisi öz vətəninə ərəblərdən azad etmək fikrinə düşüb güclü üsyan qaldıranda, ermənilər xəlifənin sərkərdəsi Afşinə kömək edib, hətta xaini ona təslim etdilər, lakin nəticədə bunun əvəzində sərkərdədən pislik gördülər. Yenə Baqratilərdən biri olan Səhlin bu hərəkəti ərəblərin həmin xanədana qarşı rəğbətində səbəb oldu".¹²

Buna görə də Ç.Dovsett haqlı olaraq deyir ki, Səhlin Baqratini xanədanına mənsub olduğu haqqındakı fərziyyə və ehtimalları həmin faktlara əsasən rədd etmək lazımdır.¹³

Səhl ibn Sunbatın Taronda olduğu və Zəmirx xanədanına mənsub olmadığı haqqındakı ehtimal da dürüst deyildir.¹⁴

Səhl ibn Sunbat hələ Babəklə əlaqəni kəsməzdən əvvəl strateji cəhətdən mühüm olan Şəki vilayətinə¹⁵ malik olduğu bir vaxtda separatist meyillərini büruzə verirdi. 835-ci ildə Afşin Məhəmməd ibn Süleyman əl-Əzdi əs-Səmərqəndini Arran hakimi vəzifəsinə təyin edəndə, Babəkin köməyinə arxalanan Səhl Xilafətə qarşı mübarizədə Babəkin çətinlik çəkməsindən və Zaqafqaziyanın bu vilayətinə Xilafətin o qədər də fikir vermədiyindən istifadə edərək, üsyan qaldırdı və Arranı tutdu. Məhəmməd ibn Süleyman "onun vilayətinə daxil olan zaman, Səhl gecə vaxtı hücum edərək onu qaçmağa vadar etdi".¹⁶ Gördüyümüz kimi, Səhl hələ özü müttəfiqi Babək məğlub edilməzdən əvvəl qüdrət sahibi olmuş, Arranın böyük hissəsini əlinə keçirmişdi,¹⁷ hərçənd ki, Dovsettin qeyd etdiyi kimi, bu faktı "837-ci ildə xəlifə bilə-bilə etinasız buraxmışdı".¹⁸

Səhlin mülkü Şəkinin yerini müəyyənləşdirərkən tədqiqatçılar səhvə yol vermişdilər. A.Y.Krımski belə güman edir ki, "çayın (Kür çayının—Z.B.) o tayında, yəni sağ sahilindəki bəzi knyaz sülalələri ilə Səhlin, bəlkə də, çox qədimdən qohumluq (daha doğrusu, qudalıq) əlaqələri var idi".¹⁹ Lakin biz müəyyən etmişik ki, Səhl Kür çayının sağ sahilindəki, daha doğrusu, Arazın sol sahilindəki ərazi ilə "qohumluq (ya da qudalıq)" əlaqəsində deyil, bilavasitə əlaqədə olmuşdur; bu cəhət mənbələrin verdiyi məlumat ilə, habelə həmin rayon yerində keçirilən yoxlama ilə də təsdiq olunur.

əd-Dinəverinin verdiyi məlumata görə, "O zaman (837-ci ildə) Araz boyunca uzanan torpaqlar Səhl ibn Sunbatın əlinə idi".²⁰ Təbəri qeyd edir ki, Babək Bəzzin süqutundan sonra, yaqın öz son arvadı — Sünik knyazı Basakın²¹ qızı İbnət əl-Kalandaniyyənin təkidini ilə Bizansa qaçmaq qərarına gəlmişdi.

Onun yolu Səhlin mülkü Şəkidən keçirdi, sonra Sünikdən keçib Bizansa getməli idi. Babək ərzaq cəhətdən korluq çəkdiyi üçün "ibn Sunbat dağlarında" gizləndiyi yerdən çıxanda, Səhlin sərhəd mühafizləri onu görür və dərhal Babəki gördükləri yerə gəlirlər.²² Babəkin qardaşı Abdulla ehtiyat (Babəkilər sülaləsinin bir nümayəndəsini saxlamaq) üçün Ktiş qalasına göndərilmişdi; bu qala Beyləqan hökmdarı İsa ibn İstifanusun (erm. Yesai Əbu Musanın) mülkü idi. Məsudinın verdiyi məlumata görə, Araz çayı İbn İstifanusun mülkü ilə "Babək—Bəz-zayn ölkəsi" arasında sərhəd idi.²³

Beləliklə, Babək Bazarçay—Əkərəçay məcrasında tutulmuşdu; Azərbaycandan Ermənistana gedən yolun üstündə bir "dərə" olan bu yer Səhl ilə İsa ibn İstifanusun torpaqları arasında sərhəd idi.

Şəki qalasının xərabələri Bazarçayın sol sahilində indi mövcud olan eyni adlı böyük bir kəndin yaxınlığında, Darvazatəpə dağının üstündədir; bu da çayın vadisinə gedən enişin qarşısını kəsən bu dağ Naxçıvandan Biçənək aşırımı vasitəsi ilə Arranın içərilərinə gedən yeganə yolu bağlayır. Qalanın xərabələrini yoxlayarkən qala divarlarının qalıqlarını gördük. Bazarçay boyunca bir sıra orta əsr qala xərabələri vardır ki, bunları hələ öyrənmək lazımdır. Bu möhkəm qalalardan biri (dəniz səthindən təxminən 1,5 kilometr yüksəkdə) Urud dağı üstündəki qaladır. Dağın üstündə tikinti, o cümlədən məskən qalıqları durur. Şəki qalası kimi, bu qala da çay vadisinin qabağını tutaraq, yola və ətraf yerlərə hakim olan çox güclü bir istehlakçı məntəqəsi idi. Arxeoloq R.M.Vahidovun fikrincə, tapılan materiallar, habelə bu xərabələrin yanındakı qəbirlər VII—IX əsrlərə aiddir.

V.F.Minorski də belə hesab edir ki, Səhl Babəki Kür çayından cənubda, yəni Babək müvəffəqiyyət qazandığı illərdə onunla bilavasitə əlaqə saxlaya bildiyi yerlərdə tutub əsir etmişdi. Lakin həm V.F.Minorski,²⁴ həm də onun müəllimi A.Y.Krımski belə güman edirlər ki, IX əsrdə Səhl Araz çayı sahillərindən Baş Qafqaz silsiləsinin ətəklərində, yəni hazırda Azərbaycan SSR-in Nuxa və yerli əhalinin Şəki adlandırdığı şəhərdə, uzanan yerlərdə böyük bir əraziyə malik ola bilərdi. V.F.Minorski 1960-cı il fevralın 4-də müəllifə yazdığı məktubda qeyd etmişdi ki, bütün tədqiqatçılar iki Şəkinin olduğunu nəzərdən qaçırmışlar və "görünür iki Şəki ərəb mənbələrində qarışdırılmışdır". Eyni şeyi Ç.Dovset də (1960-cı il martın 11-də müəllifə yazdığı məktubunda) təsdiq edir.²⁵

Bu cəhətə Y.A.Paxomov da diqqət yetirərək, Azərbaycan və Arran yaşayış məntəqələri üçün orta əsr coğrafiyaşünaslarının göstərdiyi koordinat cədvəllərini tutuşdurub tapmışdır ki, "yalnız Şəki üçün aydın fərq vardır; odur ki, Şəkini çox vaxt güman etdikləri kimi Nuxada deyil, başqa yerdə axtarmalı idilər".²⁶

Gördüyümüz kimi, Səhl ibn Sunbat bu qədər böyük bir əraziyə malik ola bilməzdi. Hərçənd "Ağvan tarixi"ndə deyilir ki, Səhl xəlifə Mötəsimə göstərdiyi xidmətə görə "Ermənistan, Gürcüstan və Albaniya üzərində ali hakimlik aldı və bunları hökmdar və padşah kimi idarə etdi".²⁷ Lakin bu məlumata inanmaq olmaz.

Afşin Səhlin Babəki ələ verməyə hazır olduğunu yəqin etdikdə (onların arasında olan ittifaq münasibətlərinə baxmayaraq, Səhl onu ələ verdi), Məsudinin verdiyi məlumata görə, xəlifə Səhlə fəxri xələt, patrik tacı verdi və onu xərəcədən azad etdi.²⁸ Vardan bildirir ki, Səhl öz xidmətinə görə, "min kşir gümüş, bir də yüz min digər bir məbləği aldı".²⁹ Təbəri qeyd edir ki, Səhlin aldığı bir milyon dirhəm və yuxarıdakı peşkəş və xələtlərdən başqa, onun oğlu Müaviyəyə Babəkin qardaşı Abdullanı tutub gətirdiyi üçün yüz min dirhəm verilmişdir.³⁰

Ərəblər Səhlin Arranı bir qədər müstəqil idarə etmək ixtiyarı olduğunu qəbul etsələr də, Tovma Arsrunun verdiyi məlumata görə o, yalnız "Şəkinin hökmdarı" qalırdı.³¹ Bir neçə ildən sonra, 853/4-cü ildə isə Səhl xilafətə göstərdiyi xidmətlərə baxmayaraq, Buğa əl-Kəbir tərəfindən tutuldu. Onunla birlikdə, Xaçen hökmdarı knyaz Atrnersex, Ktiş və Beyləqan hökmdarı knyaz Yesai Əbu Musa da tutuldu.³² Buğa əl-Kəbir Səhli və Arranın digər knyazlarını Səmərraya apardı. Mənbələr onların sonrakı müqəddəratı haqqında sükut edir. "Ağvan tarixi"ndə qeyd edilir ki, başqa knyazlarla Səmərraya aparılanlardan təkə knyaz Atrnersex "çox illərdən" sonra vətənə qayıtdı.³³

Xilafət Arran, Gürcüstan və Ermənistan knyazlarına qarşı həbs və cəza tədbirlərinə əl atmasına baxmayaraq, Arran üzərində öz hakimiyyətini uzun müddət saxlaya bilmədi. M.Kaqankatvatsinin verdiyi məlumata görə, 866-cı ildə "Mömin knyaz Xamam Arran padşahı oldu və Aşot Baqratuni erməni padşahlığını bərpa etdiyi kimi, o da dağıdılmış Alban padşahlığını bərpa etdi. Bu eyni zamanda oldu".³⁴

Mənbələrdə Hamam "Şərqin böyük knyazı (mets işxan)"³⁵ və "Albaniya padşahı (taqavor)"³⁶ adlandırılır. Hamamı Arranda padşahlıq etmiş Aransahik³⁷ xanədanı nümayəndələrinə

mənsub etmək mümkün olsa da, onu Səhl ibn Sunbatın nəvəsi güman edən A.Krımskinin bu nəticəsi ilə razı deyilik.³⁸ Mənbələr Hamam haqqında çox az mə'lumat verir və A.Y.Krımskinin öz tədqiqatında iddia etdiyinə əsla uyğun deyildir.³⁹

Hamamın fəaliyyətindən bizə yalnız bu məlumdur ki, o, erməni katolikosu II Georqu Məhəmməd Afşin ibn Əbu-s-Sacapul verməklə geri almışdır.⁴⁰

2. Beyləqan hökmdarı Yesai Əbu Musa (İsa ibn İstifanus) haqqında

"Ağvan tarixi"ndə qeyd edilmişdir ki, təqribən 830/1-ci ildə pavlikianlar Bercor vilayətinə və Arsax əyalətindəki Ureas, Karnakaş, Xakari və Tapat kəndlərinə basqın etmişdilər, lakin knyaz Stepannos Ablasad onları Babəkin köməyi ilə məğlub etdi. Erm. tarixinin 279-cu ilində (830/1-ci ildə) pavlikian başçıları Davon və Şapux knyaz Ablasadı öldürdülər və yenidən üsyan edən pavlikianlar Qoroz qalasında möhkəmləndilər və "Ağvan tarixi"nin verdiyi məlumata görə, 12 il ərzində Arranın aşağıdakı vilayətlərini əllərində saxladılar: Yuxarı Vaykunik Bercor, Sisakan [i Kotak], [Mivs] Xaband, Amaras, Pazkank, Mxank⁴¹ və Tri.⁴² "Bundan sonra Ablasadın yaxın adamları onun qatillərini tutub əzabla öldürdülər və Ablasadın bacısı oğlu olub, dinclik sevir və Əbu Musa adlanan Yesai həmin vilayətləri tutdu [və] hamısına hökmranlıq etdi".⁴³

Erm. tarixinin 289-cu ilində (840/41-ci ildə) pavlikianlar yenidən üsyan qaldırdılar və mənbəyin verdiyi məlumata görə Sisan Cor və Amaras mahallarını talayıb viran etdilər. Əbu Musa adlanan Yesai də onlara qarşı qalxaraq, darmadağın etdi.⁴⁴ Gördüyümüz kimi, bu zaman güclü və nüfuzlu knyaz olan Yesainin rolu yüksəldi.

Babəkin üsyanı yatırıldıqdan bir neçə il sonra (851/2-ci ildə) xəlifə Mütəvəkkilin hökmranlığı zamanı, demək olar, bütün Zaqafqaziyada Xilafətə qarşı yeni bir güclü üsyan qalxdı, Mütəvəkkil üsyançılara qarşı Buğa əl-Kəbirin komandanlığı altında böyük bir cəza ordusu göndərdi. Xəlifə əmr verdi ki, cəza dəstələri üsyan edənlərdən heç kəsə rəhm etməsinlər: "belində qılınc gəzdirən, silah daşıyan hər kəsi, üsyanda iştirak edənlərin" hamısını məhv etsinlər. Yalnız məşhur adamlardan biri Məhəmmədin dinini qəbul etsə, onun yanına gətirsinlər".⁴⁵ Xəlifənin göndərdiyi Buğa "erməniləri, albanları və onların patriklərini yoxlayırdı".⁴⁶

Buğa əl-Kəbirin ordularından biri sanarlara qarşı müvəffəqiyyətsiz müharibədən sonra,⁴⁷ üsyan etmiş knyaz Yesai Əbu Musanı əzmək üçün göndərildi, o zaman "Arranın böyük hissəsinə"⁴⁸ malik olan knyaz Yesai bundan xəbər tutanda "Beyləqan [vilayətindən] olub Beyləqanın 10 fərsəxliyində, Bərdədən isə 15 fərsəx aralı Ktiş qalasında" müdafiə mövqeyi tutdu,⁴⁹ dərəni tutub, qalaya gedən yolu ərəblərin üzünə bağlamağı öz dəstələrinə əmr edərək dedi: "Biz sanarlardan pis olmayacağıq, çünki istehkanlarımız onlarınkindən güclü və yüksəkdir".⁵⁰

Ktiş qalası doğrudan da əlçatmaz idi. Onun təpəsi buludlar içində idi, dağın sərt və sıldırım yamaqları isə meşə ilə örtülmüşdü. Qalaya çətin keçilən dar bir cığır gedirdi. Bu cığırdan başqa, qalanın şimal tərəfində qayalarda yeraltı yol qazılmışdı.⁵¹

T.Arsruninin dediyinə görə, qalaya yaxınlaşan Buğ əl-Kəbir "hay-küy qaldırır və bəhanə axtarırdı ki, öz acı zəhərini Alban knyazının üstünə töksün". O, Yesai, Buğa əl-Kəbirə belə cavab verdi: "Ölkələr hökmdarlarında belə bir qayda olmalıdır ki, onlar ölkəyə öz təbəələrinə himayət göstərmək üçün, yoxsullara edilən zülmü ləğv etmək, onların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün gəlsinlər, nəinki ölkəni quldurcasına soysunlar, qılınç və əsarətlə onu insan yaşamaz bir səhraya çevirsinlər. Əgər sən padşahın [xəlifənin] sarayından dinclik yaradan bir rəis kimi gəlmişsənsə, onda ölkəni var-yoxdan çıxarıb iğtişə səbəb olmaq deyil, onun qurulub tikilməsinə kömək etməliydin. İndi, sənə məlum olsun ki, nə qədər gücüm var və canım sağdır, sənənlə vuruşacağam, öz qüdrətim və allahın qüdrəti ilə müqavimət göstərəcəyəm. Səni sülhlə və dostcasına deyil, yalnız silahla, ox və qılıncla, gözəl seçmə atlara minmiş qəhrəman mərd döyüşçülərimlə qarşılayacağam. Əgər özünü və qoşununu xilas etmək istəyirsənsə, mənim torpağımdan çıx get. Əgər qəzəbdən coşaraq, sümüklərini bizim çöllərdə qoymaq istəyir və ölkənin vəhşi heyvanlarına və göydəki quşlara yem olmaq könlündən keçirsə, özün bil, mən sənə qanıma bais olmuram..."⁵²

Yesai Əbu Musanın məktubunu alan Buğa əl-Kəbir bərk qəzəbləndi. Lakin məktub barəsində xəlifəyə məlumat verib, sərəncam gözləməyə başladı.

Demək lazımdır ki, knyaz Yesai Əbu Musanın separatizmi Xilafətin IX əsrin axırları — X əsrin əvvəllərindəki vəziyyəti ilə əlaqədar idi. Knyazların və "mütəğəllib" deyilənlərin sepa-

ratizmi o dərəcəyə çatmışdı ki, Xilafət heç də hər zaman silahlı qüvvə ilə onların öhdəsindən gələ bilmirdi və çox vaxt güzəştə gedirdi. Zaqafqaziyada xəlifə hakimiyyətinin bu cür sabit olmayan vəziyyətini yaxşı duyan Bəlazuri bunu belə qeyd edir: "Patriklər öz ölkələrində yaşamaqda və hər biri öz vilayətini qorumaqda idi. Bir məmur [amil] canişinin yanından onların [patriklərin] yanına gələndə, ondan yan keçməyə çalışırdılar. Əgər onlar görsəydi ki, bu adamı ciddiyyəti və ələalınmazlığına görə şirnikdirib yola gətirmək olmur və kifayət qədər hərbi qüvvəsi vardır, ona xərac verər və itaət edərdilər. Əgər bu məmurda göstərilən güc və qüvvə yox idisə, onu zəif hesab edir və ona etinasız yanaşırdılar".⁵³

Sonralar burada mərkəzi hakimiyyətin nüfuzu daha da zəiflədi: o qədər ki, xəlifə Mötəsimin dövründə ölkənin hakimi Həsən ibn Əli əl-Bazgisi (833/4–835/6-cı illər) "patrikləri və ölkənin azad adanlarını başlı-başına buraxdı və onlarla o qədər yumşaq rəftar etdi ki, onlar sultana [xəlifəyə] etinasız yanaşmağa, özlərindən aşağıda duran təbəələrə [rəiyyəyə] qarşı isə çox sərt dolanmağa başladılar".⁵⁴ Bundan sonra ölkəni idarə edənlər "elə adamlar idi ki, onun maliklərilə yumşaq rəftar edir və yalnız lap az xərac almaqla kifayətlənirdilər".⁵⁵

Buna görə də knyaz Yesai Əbu Musanın Buğa əl-Kəbirə qarşı belə münasibəti təəccüblü deyildi. Bundan əlavə, knyaz onu mühasirə edən ərəblərə birinci olaraq hücum etdi və onları məğlubiyətə uğrattı. Buğa əl-Kəbir qalanı hər tərəfdən mühasirə edib istehkamlar düzəltdi, ağır şey atan maşınlar qurdu və hücumla başladı. Onda mühasirədə olanlar yenidən ərəblərin üstünə atıldılar və onları qaçmağa məcbur etdilər. Arsrununin dediyinə görə, Buğa əl-Kəbir məyus oldu və uğradığı məğlubiyət ona ağır gəldiyi üçün özünə gələ bilmədi. "O, öz çadırında qapanıb qaldı; var-gəl edərək, bir çarə axtarır, rahat olmurdu. Gözlərindən yuxu çəkilməmişdi, on gün ərzində heç kəs onun yanına girmədi, çünki rüsvay olduğundan öz mənzilində qapanıb qalmışdı. Bundan əlavə dağlıların hücumundan ürəyinə qorxu düşmüşdü; buna görə də böyük bir döyüşçü dəstəsi qılınclarını sıyırıb, çadır ətrafında dayanaraq onu qoruyurdu".⁵⁶

Az sonra xəlifə Mütəvəkkildən belə bir sərəncam gəldi: "Ümidini itirmə, ruhdan düşmə, Alban knyazı sənə tabe olma-yınca, onunla müharibəni dayandırma". Ruhlanıb qəzəblənən Buğa əl-Kəbir bütün qoşuna əmr etdi ki, döyüşə girsinlər. Budur, hay-küy qalxdı; şeypur, nağara və cənglər, çoxsaylı qoşu-

nun silah, qılınc və bütün hərbi ləvazimatı hərəkətə gələrək, elə bir səs qaldırdı ki, az qala dağ yerindən tərpənib dağılacaqdı. Buğa əl-Kəbir öz qoşununu dağın zirvəsindəkə apardı, qoşunun çoxlu bayrağı və hər bayrağın altında gözəl ata minmiş min nəfər var idi, belə ki, bütün yer üzündə və heç bir ölkədə istər qoşun (çoxluğu), istərsə silah (bolluğu) cəhətdən belə dəhşətli mənzərə görmək olmazdı. Onlardan qorxunc gurultu və partlayış qalxdı, ərəb qoşununun daşdığı silah, hərbi ləvazimat və sursatdan gözqamaşdırıcı parıltı çıxırdı. Qoşun dərhal dəstələrlə bir-birinin ardınca hücumə başladı və onları bu vəziyyətdə gören hər kəs böyük dəhşətə düşdü.⁵⁷

Çoxlu ərəb qoşunu⁵⁸ qalaya yaxınlaşan kimi, mühasirədə olanlar yenidən ərəblərin üstünə atıldılar və onları böyük tələfatla geri çəkilməyə məcbur etdilər.

Buğa əl-Kəbir ilə Yesai Əbu Musa arasındakı hərbi əməliyyat təqribən bir il davam etdi və bu müddət ərzində Buğa əl-Kəbir 28 dəfə Ktiş qalasına hücum etdi və hər dəfə geriyə atıldı. Nəhayət, Buğa əl-Kəbir barışıq istədi. Barışıq bu şərtlə bağlandı ki, həm Buğa əl-Kəbir, həm də Yesai öz elçiləri vasitəsilə xəlifə Mütəvəkkilə uzunsürən bu vuruşmanın nəticəsi barəsində xəbər versinlər. "Budur, hər iki tərəf oturub ehtiyatla qorunurdu; onlar bir-birinə söz vermişdilər ki, göndərdikləri elçilər padşahın [xəlifənin] yanından qayıtmayınca vuruşmasınlar".⁵⁹

Elçilər qayıdaraq xəlifənin fərmanını Buğa əl-Kəbir və Yesai Əbu Musaya verdilər. Xəlifə ərəb qoşununa vurduğu zərbəyə görə knyaz Yesaiyə "əfv" bəxş etdi. Mütəvəkkil knyaza bəxş olaraq qiymətli paltarlar, bəzəkli dəbilqə və qılınc göndərdi və təklif etdi ki, sülh və ittifaq bağlamaq üçün Səmərraya gəlsin. Buğa əl-Kəbirə isə tapşırırdı ki, knyazı ləyaqətlə qəbul etsin və Xilafət paytaxtına müşayiət etmək üçün ona fəxri silahlı dəstə versin. "Alban sərkərdəsi padşahın kağızını oxuyan kimi dağdan enib Buğa əl-Kəbirin yanına gəldi. O, sərkərdənin qərarına hələ çatmamışdı ki, onu qarşılamaq üçün gözəl atlara minmiş silahlı dəstələr ona tərəf getdilər. Knyaz ərəblərin ordugahına girincəyədək qabaqdan və daldan zəngin bəzənmiş gözəl atlar gedir, müğənnilər və onu mədh edən çoxlu [musiqi çalanlar] musiqi alətləri ilə müşayiət edirdilər. Buğa əl-Kəbir hirsindən onunla heç danışmır, onun törətdiyi işləri üzə vurmur və özünü kədərli göstərmirdi. Əksinə, Buğa əl-Kəbir knyazı padşah [xəlifə] əmr etdiyi kimi, onu iltifat və mehribanlıqla, təntənə və hədiyyələrlə qəbul etdi. Bir neçə gün ke-

çəndən sonra o əmr etdi ki, knyazı padşahın yanına aparsınlar. Öz fitri igidliyindən ruhlanan Əbu Musa qorxu bilmədən cəsərlərlə getdi...".⁶⁰

Belə məlum oldu ki, bu, knyaz Əbu Musaya qarşı xəlifə və Buğa əl-Kəbirin hiyləgərliklə qurduqları tələ idi. Onlar Əbu Musanı və Arranın digər knyazlarını aldada bilmiş və onları xəlifənin vədlərinə inandırmışdılar. Buğa əl-Kəbir üsyan etmiş bütün knyazları aldadıb öz yanına gətirdən kimi onları tutub zəncirləyir, xəlifənin yanına göndərirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Buğa əl-Kəbirin tutub əsir apardığı knyazlar bunlardır: İsa ibn İstifanus, Əbu əl-Abas əl-Vasi (?) adlanan Sunbat ibn Aşot, Arran patriki Müaviyə ibn Səhl ibn Sunbat və Adar-Nerse ibn İshaq əl-Xaşini ("Xaçəndən" — əl-Xaçini),⁶¹ yəni Belazurinin verdiyi məlumatlara görə, Buğa əl-Kəbir Zaqafqaziya dan gedərkən Arran, Ermənistanın dağlıq vilayətləri və Sünikdə (Sisacanda) Xilafətə itaət etməyən istər xristian, istərsə də digər knyazların hamısını tutub özü ilə apardı.⁶²

3. Şirvanşahlar — Məzyədilər dövləti

Azərbaycan və xüsusilə Arran (Şirvan) tarixində ərəb Rəbiə tayfasının Şeyban qəbiləsi nümayəndələri böyük yer tutur; bunlar əvvəlcə mərkəzi Bərdədə olan yarımüstəqil əmirlik, sonralar isə XI əsrədək yaşamış müstəqil Şirvanşahlar dövlətini yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

VIII əsrin 70-ci illərində Şeyban qəbiləsinin başçısı Məan ibn Zaidin vəfatından sonra, Məanın öz uşaqları olduğu halda, onun qardaşı oğlu Yəzid ibn Məzyəd qəbilə başçısı oldu. Məanın arvadı ondan soruşanda ki: "Nə üçün sən öz qardaşın oğlu Yəzidi birinci yerə irəli çəkirsən, öz uşaqlarını isə kənar edirsən, halbuki uşaqlarını irəli çəkseydin, onlar da birinci yeri tuta bilərdilər?" Məan buna belə cavab verdi: "Yəzid mənə yaxındır və mənim üçün oğul yerindədir. Doğrudur, mənim oğullarım mənim üçün daha əzizdirlər, lakin mən qardaşım oğlunda gördüyüm istedadı öz oğullarımda görmürəm. O istəsə, mümkün olmayan şey mümkün olar, düşmən isə dost olar".⁶³

Məan haqlı idi; onun qardaşı oğlu Azərbaycan, xüsusilə Şirvan tarixinə aid sonrakı hadisələrdə görkəmli rol oynadı. Təqribən 1100-cü ildə Dərbənddə tərtib edilən "Tarix" kitabının müəllifi bildirir ki, Yəzid ibn Məzyəd ibn Zaid ibn Abdulla ibn Zaid ibn Matar ibn Şüreyk ibn əs-Səlt, adı Əmr-ibn Qeys ibn Şuraxbil ibn Xumam ibn Murra ibn Zuhl ibn Şeyban

əş-Şeybani olan şəxs "adlı-sanlı əmir və məşhur igidlərdən biri idi".⁶⁴

Xəlifə Harun ər-Rəşid taxta çıxan zaman Yəzid ibn Məzyəd Zaqafqaziya vilayətlərinin hakimi idi, hərçənd ki, mənbələr onun bu vəzifəyə təyin olunma tarixini göstərmir. Yəqin onu xəlifə Hadi (785—786) təyin etmişdi, çünki xəlifə öz atası Mehdiinin vəsiyyətini pozaraq, qardaşı Harunu deyil, öz oğlunu özünə xəlifə təyin etdikdə, Yəzid ibn Məzyəd onun tərəfini saxlamış və digər sərkərdələrilə birlikdə Harunu vəliəhd adından məhrum edərək, Cəfərə bəyət etmişdi.⁶⁵ Harun ər-Rəşid taxta çıxandan bir il bir neçə aydan sonra (788-ci ildə) Yəzid ibn Məzyədi Ermənistandan geri çağırdı və onun yerinə öz qardaşı Ubeydullah ibn Mehdiini təyin etdi.⁶⁶ Sikkələrə görə, xəlifə Hadi Yəzidi ilk dəfə 786-cı ildə Ermənistan hakimi təyin etmiş və Yəzid 788/9-cu ilədək bu vəzifədə qalmışdı.⁶⁷

Gevondun verdiyi məlumatla görə, Ubeydullah "ölkəmizə özbaşına iş görən, hiyləgər və allahdan qorxmayan hakimlər təyin edirdi: əvvəlcə Məzyəd oğlu Yəzidi, bir müddət keçəndən sonra isə Əbdül-Kəbiri (ibn Əbdül-Həmid əl-Ədəvini)"⁶⁸.

Harun ər-Rəşid Yəzidə inanmasa da onun xidməti olmadan keçinə bilmirdi, odur ki, ikinci dəfə onu Azərbaycan, Arran və Ermənistan hakimi təyin etdi, çünki Xilafətin həmin vilayətlərində baş verən iğtişaşların öhdəsindən yalnız Yəzid gələ bilərdi. Yəzid ikinci dəfə təyin olunduqdan sonra "hər tərəfdən Rəbiilləri oraya köçürdü və hazırda (786-dan 788-ci ilədək—Z.B.) onlar orada [ərəb əhalisinin] əsas hissəsini təşkil edirlər. Yəzid ölkəni elə möhkəm idarə edirdi ki, heç kəs tər-pənməyə qadir deyildi".⁶⁹

788/9-dan 792/3-cü ilədək Yəzid yenidən iş başında deyildi; 792/3-cü ildə isə Harun ər-Rəşid onu üçüncü dəfə həmin vilayətlərin hakimi təyin etdi, çünki bu yerlərdə Xilafətə qarşı yenidən üsyan qaldırılmışdılar. Bu dəfə yerli əhalidən başqa, ərəb feodalları da üsyanda iştirak edirdilər. Harun tərəfindən bu vilayətlərə hakim təyin edilən əl-Fəzl ibn Yəhya ibn Xalid əl-Bərməki "babül-Əbvab ölkəsinə gələn kimi Xamzin qalasına hücum etmiş, lakin qala əhalisi onu qaçmağa məcbur etmişdi; o isə heç bir şeyin qeydinə qalmadan o qədər qaçmışdı ki, nəhayət gedib İraqa çıxmış, ölkədə isə öz yerinə Ömər ibn Əyyub əl-Kənanini canişin qoymuşdu. Əl-Fəzl İraqa gələn kimi, Əbu əs-Sabahı Ərminiyyəyə xərac yığan, Səid ibn Məhəmməd əl-Harranini isə ordu komandanı göndərdi. Əbu əs-Sabah [oraya] çatan kimi, Bərdə əhalisi üsyan qaldıraraq, onu öldürdülər.

Sonra Ərminiyyə üsyan etdi, burada Əbu Müslim — şərit çıxış etdi.⁷⁰ Bunun ardınca əl-Fəzl Xəlîd ibn Yəzid ibn Useyd əs-Suləmini hakim təyin etdi və ona kömək üçün Əbd ül-malik ibn Xəlîd əl-Xəraşinin komandası altında 5 min nəfərlik bir dəstə göndərdi. Ruyanda onlar Əbu Müslimlə vuruşdular və Əbu Müslim onları qaçmağa məcbur etdi, özü isə Kilab qalasına yürüş edib onu aldı. Ər-Rəşid bundan sonra əl-Abbas ibn Cərir ibn Yəzid ibn Abdullah əl-Bəcəlini Ərminiyyəyə hakim təyin etdi. O, Bərdəyə gələn kimi beyləqanlılar ona qarşı üsyan qaldırdılar, lakin o, beyləqanlılara qarşı Bərdə yaxınlığında möhlələndi. Əbu Müslimin əleyhinə [xəlifə] altı min nəfərə [döyüşçüyə] başçılıq edən Mədan əl-Xumsini göndərdi. Onlar üz-üzə gəldilər və aralarında gedən vuruşmada Mədan əl-Xumsi öldürüldü. Əbu Müslim isə Dəbilə tərəf hərəkət etdi və dörd ay ərzində onu mühasirədə saxladı. Bundan sonra Beyləqana getdi və orada yerləşdi".⁷¹

Gördüyümüz kimi, bu vilayətlərdə üsyanlar yatırılmamışdı və baş verə biləcək daha böyük qarışıqlıqlardan çəkinən Harun ər-Rəşid yenidən Yəzid ibn Məzyədi yanına gətirmişdi. Xəlifə Yəzidi çağırub ona on min qoşun verdi və əmr etdi ki, üsyan etmiş vilayətlərə qarşı hərəkət etsin. Orada Yəhya əl-Xəraşi 12 minlik bir ordu ilə ona qoşuldu. Yəzid ibn Məzyəd üsyançılara divan tutdu, lakin az sonra yenə işdən kənar qaldı.

Xəlifə dördüncü dəfə 183 (799)-cü ildə Yəzidi Ərminiyyə hakimi təyin edərək, "Azərbaycan, Şirvan və Bab ül-Əbvab hökmrənliyini ona tapşırırdı".⁷² Dərbənd "Tarix"i bildirir ki, bu iş aşağıdakı hadisədən sonra oldu, o, xaricilərdən əl-Valid ibn Tarif əş-Şeybaniyə qarşı edilən qalibiyyətli [müharibədə] böyük xidmət və gözəl səy göstərdi və Vəlidi 178 (794)-ci ildə öldürdü. Bu Vəlid mütəəsib bir xarici idi, Haruna qarşı çıxaraq, üsyan elan etmişdi. əl-Cəzirə vilayətində onun tərəfdarlarının sayı artmış və o, vilayəti tutmuşdu. [Bir dəfə o, Harunun qoşunlarını əzdikdən sonra], onun təkəbbürü və pis əməlləri artdı; nəhayət, Harun Yəzid ibn Məzyədi qoşunla onun üstünə göndərdi. Yəzid onun [Vəlidin] üstünə getdi, onların arasında bir-birinin ardınca şiddətli vuruşmalar oldu. Sonra onlar tək-tək vuruşdular. Yəzid ona qalib gəldi və onun ayağını kəsdi. Sonra Yəzid 178-ci ildə (ancaq deyildiyinə görə 179 (795)-cu ildə) əl-Cəzirə ərazisinə aid əl-Həc adlı yerdə onun başını kəsdi. O, Harunun yanında ləyaqətinə görə yüksəldi. Harun da onu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 183 [799]-cü ildə həmin vilayətlərin hakimi təyin etdi".⁷³

Yəzid ibn Məzyədın əl-Vəlid üzərindəki qələbəsi Harun ər-Rəşidin ona olan münasibətini dəyişdirdi; o, Yəzidi özünə yaxınlaşdırdı və ona hörmət göstərməyə başladı. Yəzidin şöhrəti bütün Xilafətə yayıldı və şair Müslim ibn əl-Vəlid onun şərəfinə mədhiyyə yazdı:

Əgər Yəzidlə onun ilkin igidlikləri olmasaydı,
Mürtəd Vəlid hələ çox yaşayardı!
Lakin xəlifə, bədən və başları ikiye bölən
Bənu Matardan birisinin qılıncını çıxartdı.
O, (Yəzid) Xilafət və İslamı qorudu.
Onları elə möhkəmlətdi, necə ki, aslan
Qoruyur balalarının yuvasını hər an
(Yəzid) bir ölümdür ki, Harun (ər-Rəşid) ən çətin anlarda
Düşmənlərinin üstünə onu göndərir,
Vəlid öldürmüş bən Matardan elə bir qəhrəman ki,
Ağır günlərdə təhlükə ona ancaq cürət artırır.
Xilafətdən söhbət gedəndə, sən, ey Yəzid.
Olursan onun dayağı,
Abbasilər də—onun hökmdarları.⁷⁴

"Onun (Yəzidin—Z.B.) gəlməsi ilə xalq sakitləşdi və ölkədə qayda-qanun yarandı. O, nizariləri yəmənلیلərlə bərabərləşdirdi, padşahların (müluk) və patriklərin oğulları ilə məktublaşmış onlara böyük ümidlər verdi. Ölkə də sakitləşdi".⁷⁵

Yəzid ibn Məzyəd ömrünün axırınadək Azərbaycanda (Bərdədə) qaldı, 185 (801)-ci ildə öldü və Bərdədə basdırıldı.⁷⁶

Beləliklə, Şirvanın birinci rəsmi məliki (padşahı), eyni zamanda Azərbaycan, Ermənistan, Arran və Dərbənd hakimi olan Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani olmuşdur. Lakin bundan xeyli əvvəl "Şirvan məliki [padşahı]"⁷⁷ Şamax ibn Şüca adlanırdı; o, xəlifənin canişini Səid ibn Səlmin hökmdarlığı zamanı mərkəzi hakimiyyətin itaətindən çıxmışdı.⁷⁸

Yəzid ibn Məzyədın ölümündən sonra üç oğlu qalmışdı: Əsəd, Xalid və Məhəmməd.⁷⁹ Lakin sikkələrə görə fikir yeridilərsə, Yəzid hələ sağlığında Arranı idarə etməyi öz qardaşı Əhməd ibn Məzyədə və oğlu Əsəd ibn Yəzidə tapşırırmışdı. Y.A.Paxomovun verdiyi məlumatlara görə, Əhməd cəmi bir ilə yaxın hökmdarlıq etdi (800-cü ildə); bundan sonra Arranın hakimiyyəti Əsədə keçir,⁸⁰ həm də "atası öləndən sonra, bir tək Arranda deyil, habelə Ərminiyyədə və Dəbildə Əsədın adı ilə sikkə kəsilirdi".⁸¹ Atası öləndən sonra Əsəd Harun ər-Rəşid tərəfindən Yəzidin vəzifəsinə təyin edilmişdi, lakin Əsədın bu vəzifədə nə qədər qaldığı dürüst müəyyən edilməmişdir. Hər halda, Əsədın adı ilə kəsilən axırıncı sikkə [802-ci il] tarixli dirhəmdir.⁸²

Yenə həmin ildə Yəzidin digər oğlu Məhəmmədin adı ilə bir neçə sikkə vardır ki, "sonrakı 187 [802/3]-ci ildə bunlar arasında növbə ilə davam edir".⁸³

Lakin Məhəmməd ibn Yəzidin fəaliyyəti Azərbaycandan kənar — Mosulda və Tarsusda xəlifə Harun ər-Rəşidin öldüyü 809-cu ilə qədər davam etmişdi.⁸⁴

Xəlifə Əminin dövründə Əsəd ibn Yəzid Azərbaycanın ilk canişini təyin edilir. Bu, Əsədin ikinci hökmranlığı idi və 194 (809)-cü ildə kəsilən dirhəmlər də həmin vaxta aiddir.⁸⁵ Lakin bir il sonra (196-cı ildə) Əsəd, xəlifə taxtına çıxmaq istəyən Məmunun əleyhinə çıxmaqdan imtina etdiyi üçün, hakim vəzifəsindən çıxarılır və hətta həbs edilir. Bundan sonra Əmin öz saray adamlarına müraciət edib onlardan soruşur: "Əsədin ailəsində elə bir adam yoxdurmu onu əvəz etsin? Mən heç istəmirəm onları [məzyədiləri] öz əleyhimə qaldırım, çünki onlar keçmişdə [bizim xanədana] sədaqətlə xidmət edib, bizə sadıq olmuşlar".⁸⁶ Xəlifəyədigər bir məzyədi olan Əsədin əmisi Əhməd nişan verdilər. Əmin ona əmr etdi ki, ordunun kəmandanlığını öz öhdəsinə götürüb Məmunu qarşı çıxsin. Ancaq təqribən hamısı rəbiilərdən ibarət olan 12 minlik ordu Hülvana çatanda dağıldı, Məmun isə müqavimət görmədən Bağdada girdi, öz qardaşını öldürüb 813-cü ildə özünü xəlifə elan etdi.

Bundan sonra mənbələrdə nə Əsəd, nə də onun əmisi Əhməd barəsində heç bir şey deyilmir. Məmun, xəlifə sarayının köhnə ənənəsinə görə, məzyədilər xanədanı nümayəndələrinə etimad göstərirdi, lakin 820-ci ilədək onlar heç bir inzibati vəzifə tutmamışdılar. Məmun 205 (820)-ci ildə Xəlid ibn Yəzid ibn Məzyəd-əş-Şeybanini Azərbaycan, Arran və Ermənistan hakimi təyin etdi və o, təyin olunduğu yerə getdi.⁸⁷ Lakin bu məlumat numizmatik materiallarda təsdiq olunmur, çünki Xəlidin adı üstündə olan sikkələr yalnız 212 [827]-ci ildə buraxılmışdır.⁸⁸

Xəlid ibn Yəzidin bu vəzifəyə təyin olunmasından əvvəl sonrakı hadisələr baş vermişdi. Xilafətdə baş verən qarışıqlıqdan, yəni iki qardaşın — Əmin və Məmunun taxt üstündə mübarizəsindən istifadə edərək, Azərbaycan, Arran və Gürcüstanda Xilafətə qarşı yenidən üsyan qaldırılır. Bu zaman (202/817-ci ildə) həmin vilayətlərin hakimi Əbdül-Əla ibn Əhməd əs-Süləmi idi; belə ki, o həm "işgüzar deyildi və həm də hərbi işlərdən heç bir şey başa düşmürdü". O, sanarların köməyi ilə mütəğəllib Məhəmməd ibn Əttab tərəfindən məğlub edildi.⁸⁹ Məzyəd də elə bu zaman Məmunun yadına düşmüşdü.

Xalid hələ Bərdəyə gedərkən Səhl ibn Sunbatın vilayəti olan Şəkidə itaətdən çıxan əhəlinin üsyanını yatırmağa başladı. Xalid Kasala (Qazağa) gəlib Məhəmməd ibn Əttabla vuruşmaq üçün hazırlaşmağa başladı, lakin o, Xalidin yanına gəlib ondan aman istədi. "Xalid də ona aman verib soruşdu: "Sanarlar sənə tabe olurlarmı?" "Yox — deyə Məhəmməd cavab verdi, — onlar mənə tabe olurlar". Onda Xalid onların üstünə getdi. Curzanda onlarla bərk vuruşub, qaçmağa məcbur etdi və onların mal-qarasını tutdu. Sonra Xalid onlara sülh bağlamağı təklif etdi, onlar da sülh bağlayıb 3 min madyan at və 20 min qoyun verməyi öhdələrinə götürdülər".⁹⁰ Lakin bir müddət sonra ona qarşı "gürcülər üsyan qaldırdılar, Xalid bir müddət də onların üstünə getdi və orada sanarlarla vuruşdu. Onlara qalib gəldi və onlardan çox adam qırdı. Sonra onların içərisindən bir qədər girov adam götürdü və onları dara çəkdi".⁹¹

Gürcü və erməni mənbələrindən məlum olduğu kimi, Məhəmməd ibn Əttab gürcü knyazları ilə onların yarımüstəqil təbələri olan sanarlar və mtiullarla birlikdə Xilafətə qarşı çıxırdı. "Kartlis Sxovreba" həmin hadisələr haqqında belə deyir: "Bu zaman, Aşot hərbi səfərə gedəndə, Tevdos onun köməyinə gəldi, Abxaziya padşahı Qriqol, onun kürəkəni və Kaxetiya nıtavarı II Leonun oğlu Kaxetiyadan çıxış etdilər, burada mtiullar, sanarlar və Tiflis əmiri [Məhəmməd ibn Əttab] onun müttəfiqi idilər... Bundan sonra, Ərəbistandan gəlib Somxetiyanı, Kartlisi və Heretisi tutan İzidin oğlu [Xalid] Aşot Kuropalata qarşı müharibəyə başladı, ona müqavimət göstərməyə qadir olmayan Aşot Yunanıstanına [Bizansa] qaçdı, anasını, arvadını, həddi-bülüğa çatmamış iki oğlunu — böyük oğlu Adarnası və kiçik oğlu Bəqrati da özü ilə birlikdə apardı. Onun [Aşotun] dəstəsi, arvad və uşaqları ilə birlikdə bir az xidmətçidən ibarət idi. Bu Aşot 826-cı ildə öldürüldü".⁹²

Lakin Xalid ibn Yəzid Xilafət xeyrinə böyük fəaliyyət göstərdiyinə bəxməyaraq, 217 (832/3)-cü ildə Məmun tərəfindən geri çağırıldı, çünki canişin Xalidin adı ilə axırncı sikkə həmin ildə kəsilmişdi.⁹³ Belə fəal canişini dəyişdirməyə Məmunu nə vadar etdiyi aydın deyildir, lakin görünür Xalid Zaqafqaziya feodalları ilə Xilafətin mənafeyinə zərər vuran əlaqələrə girmişdi. Belazurinin verdiyi məlumat bu hadisələri müəyyən qədər aydınlaşdırır. O yazır ki, Xalid "onlardan [knyazlardan] hədiyyələr alıb, onları özünə yaxınlaşdırdı ("özü ilə qarışdırdı" — xallatum bi-nəfsihi) və bununla onları korladı və Xaliddən sonra Məmunun təyin etdiyi hakimlərə qarşı cəsarətli etdi".⁹⁴

Beləliklə, Xalid ibn Yəzidin birinci canişinliyi altı il davam etdi.⁹⁵

Xalidin ikinci canişinliyi xəlifə Mötəsimin dövründə oldu; o zaman 839/40-cı ildə Zaqafqaziya vilayətlərini yenidən üsyan bürümüşdü və bu vilayətlər, demək olar, Xilafətdən ayrılmışdı. "Bu xəbər (Xalidin hakim vəzifəsinə təyini xəbəri—Z.B.) Ermənistana çatanda, sülalələrə mənsub olanların hamısı onun qarşısında böyük vahiməyə düşərək, öz qalalarında qapanıb qaldılar və ona qarşı üsyana qalxdılar".⁹⁶ Gürcü mənbəyində bildirilir: "Ərəb Xəlil [Xalid] ikinci dəfə gəldi, qardabanlılar onunla vuruşdular və onlardan [ərəblərdən] çoxu qırıldı".⁹⁷ Yəqin Xalidin məğlubiyəti xəlifənin narazılığına səbəb olmuşdu, çünki dərhal bundan sonra Mötəsim onu geri çağırdı və Xalid "227 (842)-ci il içerisinde Mötəsimin vəfatınadək işdən kənar qaldı".⁹⁸

Xəlifə əl-Vasiq (842–847) taxta çıxan kimi "Xalid ibn Yəzidi çağırıb Azərbaycan və Arrana hakim təyin etdi, qoşunu yedirtmək üçün ona 500 min dinar, əlavə xərclər üçün bir milyon dirhəm və bütün zəruri təchizatı olan 12 min süvari verdi".⁹⁹

Azərbaycan, Arran və Gürcüstanda işlər yenidən çox pisləşdi, çünki "ərəblərin, patriklər və müttəğəlliblərin bir hissəsi hərəkətə gəlmişdi. Dağların və Bab ül-Əbvabın padşahları qonşu vilayətləri tutub sultanın [xəlifənin] hakimiyyətini zəiflətmişdilər".¹⁰⁰ Böyük bir orduya başçılıq edən Xalid üsyançılarla vuruşmağa getdi. Müxtəlif erməni knyazları və "təxminən 20 min döyüşçüdən ibarət nizami erməni qoşunu" ona qoşuldular.¹⁰¹ Xalid Xilafətdən ayrılan Tiflis hökmdarı İshaq ibn İsmayıl təklif etdi ki, təslim olmaq üçün onun yanına gəlib aman istəsin, lakin İshaq bundan boyun qaçırdı. Onda Xalid ordunu İshaqa qarşı göndərdi və Gürcüstanı girib, Cavaxetiyyə gəlib çatdı. Lakin o, öz qələbəsini görə bilmədi, çünki xəstələni öldü. Xalidi Dəbilə aparıb orada basdırdılar. Dərbənd "Tarixi"nin verdiyi məlumata görə, bu hadisə "230 [844]-də, bəzilərinin dediyinə görə isə 228 [842]-ci ildə"¹⁰² baş vermişdir. Y.A.Paxomovun verdiyi məlumata görə, təəssüf ki, Zaqafqaziyada xəlifə Vasiqın hökmranlığı zamanının sikkəsi hələ təpilməmişdir¹⁰³ və Xalid ibn Yəzidin üçüncü hökmranlığını təsdiq edən numizmatika əlimizdə yoxdur.

Xalid öləndən sonra, onun oğlu Əli ibn Xalid ordu komandanlığını öz öhdəsinə aldı. Lakin az sonra ordu dağıldı, onda xəlifə əl-Vasiq Xalidin ölümündən sonra "ölkədə vəziyyətin

əvvəlkindən daha pis olduğunu"¹⁰⁴ görüb təşvişə düşdü və Xalidin ikinci oğlu Cəzirə hakimi Məhəmmədi yanına çağırdı, ona əmr etdi ki, atasının yerini tutsun və İshaq ibn İsmayıl qarşı müharibəni davam etdirdirsin.¹⁰⁵ Məhəmməd ibn Xalid 230 (844/5)-cu ildə Azərbaycan, Arran və Ermənistanı idarə etməyə başladı.

Məhəmməd atasının qoşununu öz ətrafına toplayıb, İshaqın üstünə getdi. Yəqubinin verdiyi məlumata görə, Məhəmməd "sanarlarla və İshaqla o vaxtadək müharibə etdi ki, axırda onu [ölkədən] qovdu və onları [sanarları] qaçmağa vadar etdi,¹⁰⁶ bundan sonra ölkəni möhkəm idarə etməyə başladı". Lakin deyəsən, Yəqubinin bu məlumatı dürüst deyildir, çünki digər mənbələrdə bildirilir ki, Məhəmməd Gürcüstana (Kartli) girən zaman İshaq ibn İsmayıl öz müttəfiqləri və sanarlarla, ya da gürcü rəvayətinə görə, — kaxetlilərlə¹⁰⁷ onun qabağını kəsməyə getdi və Rexə çatdı,¹⁰⁸ Məhəmməd isə öz qoşunları ilə Uplis-Sixeni tutdu.¹⁰⁹ Rexdə, bərk vuruşmadan sonra, Məhəmməd məğlub edildi və Bərdəyə çəkildi.¹¹⁰

Həmin ildə Məhəmməd ibn Xalid Buğa əl-Kəbir tərəfindən hakim vəzifəsindən götürüldüyünə görə 237 (851)-ci ilədək işdə deyildi; bu zaman xəlifə Mütəvəkkil Zaqafqaziya mütəğəlliblərini sakitləşdirmək üçün Buğa-əl-Kəbiri göndərir, o da ermənilər və onların patrikləri arasında qırğını artırır".¹¹¹ Məhəmməd ibn Xalid də Buğa əl-Kəbir ilə birlikdə idi. Uzunsürən vuruşmalardan sonra, Tiflis hakimi İshaq ibn İsmayıl məğlub və edam edildi.¹¹² Gürcü mənbəyi bu hadisə haqqında belə məlumat verir: "Baqratın padşahlığında 851 [826—878]-ci ildə Bağdad xəlifəsi öz sərkərdəsi Buğanı Gürcüstana göndərdi. Buğa Ermənistanı talayib viran etdi və sonra gəlib ərəblərə qarşı üsyan edən Tiflisi mühasirə etdi və Tiflis əmiri Saakı [İshaqı] öldürdü, şəhəri dağıdıb yandırdı və ətrafındakı yerləri talayib viran etdi. Abxaziya padşahı Təvdose onun əleyhinə çıxdı".¹¹³ Sonra Buğa-əl-Kəbir sanarların üstünə getdi, lakin onlar Buğa əl-Kəbiri məğlub edib, qaçmağa məcbur etdilər. Əvvəlcə Buğa-əl-Kəbirə təslim olmuş mütəğəlliblər həmin hadisədən istifadə edərək, ondan üz döndərib qaçdılar, "Rum, Xəzər və Səqləblərin hökmdarları ilə məktublaşıb, böyük bir qoşun topladılar; Buğa əl-Kəbir bu barədə Mütəvəkkilə məlumat verdi, o da Məhəmməd ibn Xalid ibn Yəzid ibn Məz-yəd-əş-Şeybanini ölkəni idarə etməyə çağırdı. Elə ki, [o] gəldi, qiyamçılar sakitləşdilər, o da onlara bir daha aman verdi".¹¹⁴

Xəlifə Mütəvəkkil 851-ci ildə Bab ül-Əbvab şəhərini vila-

yətləri ilə birlikdə iqtə olaraq Məhəmməd ibn Xalidə verdi,¹¹⁵ Məhəmməd mütəğəlliblərlə müharibə qurtarandan sonra buraya gəldi. Buradan da o, əl-Babın qonşuluğunda yaşayan "kafirələrə basqınlar etməyə başladı, nəhayət, Buğa əl-Kəbirin köməyi ilə 242 [856]-cı ildə Azərbaycan, Ermənistan və Arran hakimi [vəzifəsində] bərpa edildi".¹¹⁶

Sonra Dərbənd "Tarix"i bildirir ki, Məhəmməd 245 (859)-ci ildə Gəncə şəhərini saldı, halbuki "Ağvan tarixi" şəhərin salınması haqqında başqa bir tarixi göstərir. Xəzr Patqos öldürüləndən sonra onun oğlu Məhəmməd Arrana gəldi və "ölkəmizi qılınc və əsarətlə tutub çoxlu kilşə yandırdı, sonra Bağdada getdi. Oradan padşah fərmanı və xəzinə ilə qayıtdı. Arşakaşen vilayətində Qandzak şəhərini saldı [erm. 295-ci ilində — b.e. 846/7-ci ili]".¹¹⁷

Sonralar Məhəmməd ibn Xalid ölkəni daha idarə etməyib Gəncədə yaşadı. Əl-Müstəinin xəlifəliyi dövründə (862–866) Məhəmməd Bizans sərhəddində Xilafət qoşunlarının komandanı və görünür ki, Cəzirənin də hakimi idi.

Lakin Şirvanşahlar sülaləsinin əsasını qoymaq xidməti Xalidin o biri oğlu, Şirvan hakimi Heysəm ibn Xalid ibn Məzyəd əş-Şeybaninindir.

861-ci ildə xəlifə Mütəvəkkil öldürüldükdən sonra, Xilafət paytaxtında türklərin fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, Xilafətdə iğtişaş başlandı; bundan istifadə edən Heysəm Şirvanın müstəqilliyini elan edib, mərkəzi hakimiyyətlə əlaqəni tamamilə kəsdi.¹¹⁸ O, məzyədilərdən birinci adam idi ki, şirvanşah deyə məşhur olmuşdu. Onun vəfat ili məlum deyildir.

Onun yerini tutan oğlu Məhəmməd ibn Heysəm atası kimi qonşu vilayətlərə basqınları davam etdirirdi.

Xalidin üçüncü oğlu — Yəzid ibn Xalid qardaşı Heysəm ibn Xalid ilə eyni zamanda özünü Layzanşah elan etdi, çünki Layzan vilayəti onun əlində idi.¹¹⁹ O, 917-ci ildə öləndən sonra, oğlu Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd onun yerinə keçdi və Şirvandakı qarışıqlıqdan istifadə edərək oraya hücum etdi və bir nəfər istisna olmaqla, Heysəm ibn Xalidin ailəsinin nümayəndələrinin hamısını qırdı. Şirvanı tutub, özünü şirvanşah elan etdi.²⁰

4. Sacilər dövləti

IX əsrin sonu, X əsrin əvvəli Abbasilər xilafəti tarixində Xilafətin ucqarlarında yerli hökmdar və canişinlər separatiz-

minin güclənməsi ilə əlamətdardır. Çoxsaylı mütəğəlliblərin hərəkatı güclənir və onlardan hər biri mərkəzi hakimiyyətin çətinlikləri və zəifləməsindən istifadə edərək, ayrılmağa, özü üçün yarınmüstəqil və ya müstəqil hakimiyyət yaratmağa cəhd edirdi. Övvəlcə bu hökmdar və ya cənişinlər öz vilayətlərində yığılıb xəlifənin xəzinəsinə göndərilən vergilərin məbləğini azaltmağa başlayır, sonralar isə beyt ül-mala pul göndərilməsini tamamilə dayandırırdılar. Əgər belə bir mütəğəllibə daha zəif qonşusunun torpaqlarını özününkünə qatmağa, güclü qonşu təşkil etməyə və onun üstünə göndərilən nizami xəlifə orduqlarını məğlub etmək nəşib olurdusa, xəlifələr onların öz vilayətlərində ağalıq etməyə tam ixtiyarı olduğunu qəbul edirdilər, yalnız bir şərtlə ki, onlar xütbə oxunanda xəlifənin adını çəkməyi öz öhdələrinə götürsünlər.

Sacilər dövləti IX əsrin axırncı rübündə Xilafətdən ayrılma nəticəsində Azərbaycan ərazisində əmələ gəlmiş feodal dövləti idi. M.X.Şərifli qeyd edir ki, bu dövlətin tarixi son vaxtlaradək ətraflı öyrənilməirdi.¹²¹ Doğrudan da, bu dövlətin meydana gəlməsi, tərəqqisi və süqutu tarixi tədqiqatçıların diqqətindən qaçmışdır.¹²² Mərhum professor P.K.Juzenin qeyd etdiyi kimi, Sacilər "IX əsrin ikinci yarısında meydana gəlib Azərbaycan və Ermənistanə bir neçə bacarıqlı hökmdar verən türk sülaləsindən" idilər.¹²³ Sacilər familiyasının nümayəndəsi olan Əbu-s-Sac Divdad ibn Yusif ibn Divdast Uşruşanda dağlıq Cankakat kəndindəndir, bir mənbədə verilən məlumatlara görə, o, "adlı-sanlı türk sərkərdələrindən olub"¹²⁴ eyni adlı sülalənin banisi idi; bu sülalə Xilafət qarşısındakı xidmətlərinə görə, Xilafətin çox böyük əyaləti olan Azərbaycanı bir mülk kimi almışdı".¹²⁵

İlk dəfə Təbəri 222 (837)-ci ildə Babəkə qarşı müharibədə Əbu-s-Sacın iştirakı ilə əlaqədar olaraq onun haqqında məlumat verir. Əbu-s-Sac könüllülər dəstəsinin komandiri olaraq, Babəki tutmaq və Bərzəndə Afşin Heydər ibn Kavusun yanına aparmaqda fəal iştirak etmişdi.¹²⁶ 224 (839)-cu ildə Afşin Azərbaycanda üsyan qaldırmış Minkicavr əl-Fərqaniyə qarşı Əbu-s-Sacı böyük bir ordunun başında göndərmişdi.¹²⁷ Yenə həmin ildə xəlifə Mötəsim onu Xilafətə qarşı üsyan qaldırmış Təbəristan hakimi Məzyerin üstünə göndərir.¹²⁸ Hicri 242 və 244-cü ildə xəlifə Mütəvəkkil Əbu-s-Sacı Məkkə yolunun rəisi təyin edərək, Cəfər ibn Dinarı bu vəzifədən çıxarır. Bu, çox yüksək vəzifə idi, çünki bu vəzifə yalnız xəlifə sarayına, xüsusilə yaxın şəxslərə verilirdi və onun böyük gəliri vardı.¹²⁹

Əbu-s-Sac 251 (865)-ci ilədək bu vəzifədə qaldı. Həmin ildə xəlifə taxtına çıxmaq iddiasında olan əl-Müstəin (862—866) ilə əl-Mötəzz (866—869) arasında baş verən ixtilafda Əbu-s-Sac əl-Mötəzzin tərəfini saxladı və 251-ci ildə Cərcərəyə məntəqəsində Bəikbak və digər əmirlərin komandanlığı altında əl-Müstəin tərəfdarlarının hərbi dəstələrini üç dəfə məğlub etdi.¹³⁰ Sonra 252 (856)-ci ildə Əbu-s-Sac Kufə və onun ətrafının canişini təyin olunur¹³¹ və yenidən Məkkə yolunun rəisi vəzifəsinə qaydır.¹³²

Xəlifə əl-Mötəzz 254 (868)-cü ildə Əbu-s-Sacı Hələb, Kinnisirin, Diyar Modar və ucqar sərhədlərə hakim təyin edir.¹³³ Əbu-s-Sac 256 (870)-cı ilədək bu vəzifədə qaldı, sonra xəlifə əl-Mötəmid ona əmr etdi ki, Ermənistanda üsyan qaldırmış Əhməd ibn İsa ibn Şeyxə qarşı müharibəyə getsin.¹³⁴ Əbu-s-Sac 261 (874)-ci ilədək İbn Şeyx və digər mütəğəlliblərə qarşı vuruşmalarda iştirak etmişdir. Sonra xəlifə onu daha məsul olan Əhvaz hakimi vəzifəsinə keçirdi və burada üsyan qaldırmış zinclərlə mübarizə etməyi ona tapşırıldı.¹³⁵ Əbu-s-Sacın qoşunları əd-Dulab məntəqəsi yanında dincələr tərəfindən məğlub edildi. Bundan sonra o, Əskər Mükəmə çəkildi, zinclər də Əhvazı tutdular. Əbu-s-Sac canişin vəzifəsindən kənar edildi və ömrünün axırınadək ancaq zinclərə qarşı müharibədə iştirak etdi. O, 266 (879)-cı ildə Cündi Səburda öldü.¹³⁶

Əbu-s-Sac öləndən sonra iki oğlu — Məhəmməd və Yusif onun varisi oldular.

Əbu Übeydullah Məhəmməd ibn Əbu-s-Sac, atası öləndə xəlifə əl-Mötəmid tərəfindən Məkkə və Mədinə hakimi və Məkkə yolunun rəisi təyin edilmişdi.¹³⁷

Hicri 269-cu ilin II cumada ayında (16.XII.882—14.I.883) Məhəmməd ibn Əbu-s-Sac Anbar canişini, Fərat və Rəhbəyyə yollarının rəisi təyin olunur.¹³⁸ Məhəmməd bu vəzifədə özünü çox mahir hakim və sərkərdə kimi göstərərək xəlifənin diqqətini cəlb etdi. Məhəmmədin keçirdiyi əhəmiyyətli hərbi əməliyyatlardan biri, onun 273 (886—887)-cü ildə Suriya canişini İshaq ibn Kundac üzərindəki qələbəsi idi. Məhəmməd bu zaman Mosul hakimi, Kinnisirin və digər şəhərlərin canişini idi. O, rütbəsinə görə daha yüksəkdə dayanmasına baxmayaraq, İshaq onu tanımaqdan boyun qaçırdı və ona tabe olmadı. Onda Məhəmməd Misir hakimi Xumaraveyh ibn Əhməd ibn Tulundan kömək istədi. Məhəmməd Xumaraveyhin hakimiyyətini tanıdı, öz oğlu Divdadı ona girov göndərdi və Misir qoşunlarının köməyi ilə bir neçə vuruşmada İbn Kundacın qoşunlarını dar-

madəğın etdi. Həmin ildə Məhəmməd Mosul rayonunda üsyan edən xariciləri də əzdi.¹³⁹

Məhəmməd Misir qoşunlarının köməyi ilə Cəzirə və Mosulu əlinə keçirdi və sonrakı 274-cü hicri ilində öz himayəçisi və müttəfiqi Xumaraveyhın əleyhinə çıxdı. Lakin məğlub edilərək, qaçmağa üz qoydu. Eyni əhvalat 275 (888—889)-ci ildə də təkrar olundu. İshaq ibn Kundac bu vəziyyətdən istifadə edərək Məhəmmədin əleyhinə çıxış etdi. Məhəmməd öz qoşununun az olmasına baxmayaraq İbn Kundacı məğlub etdi və bununla da xəlifənin tərifinə layiq görüldü.

276 (889—890)-cı ildə Məhəmməd Cibal hakimi təyin edildi¹⁴⁰ və həmin ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın hakimi oldu.¹⁴¹

Məhəmməd bu ölkəyə gələndən sonra Marağa hökmdarı Abdullah ibn Hüseyin əl-Həmədani onun əleyhinə qalxdı, lakin məğlub olaraq Marağaya çəkilib gizləndi; Məhəmməd yalnız uzun mühasirədən sonra şəhəri ala bildi.¹⁴²

278 (892)-ci ildə Məhəmməd Xilafətə yenidən böyük xidmət göstərdi: xəlifə əl-Mötəmidin ölümü nəticəsində Bağdadda baş verən qarışıqlıq və iğtişaş zamanında, Məhəmməd ibn Əbu-s-Sac taxtın canişini əleyhinə üsyan qaldıran qoşun və bədəviləri yatırırdı. Yeni xəlifə əl-Mutədid (892—902) ona Azərbaycanı qayıtmağa icazə verdi.

Xəlifə 285 (898)-ci ildə Məhəmmədi Azərbaycan, Ermənistan və digər dağlıq ölkələrin canişini təyin etdi və fəxri xələtlə təltif etdi.¹⁴³ Məhəmməd 286 (899)-cü ildə Bağdada gəldi, itaətsizlik göstərən Xilafətdən ayrılmayacağını təminatı olaraq, öz oğlu Əbü-l-Müsafiri girov kimi gətirdi.¹⁴⁴

Məhəmməd canişinliyə başlayanda, erməni padşahı I Aşot Baqratuni (866—890) öldü və oğlu I Sumbat xəlifə əl-Mötədidə elçi göndərərək, taxta çıxdığını bildirdi və xahiş etdi ki, onun padşahlıq rütbəsini təsdiq etsin. Mənbələrdə bildirilir ki, xəlifə I Sumbatı Ermənistan padşahı hüququnda təsdiq etdi və ona Məhəmməd ibn Əbu-s-Sac ilə padşahlıq tacı və fəxri xələt göndərdi. Yerazqavors qəsəbəsində Afşin təntənə ilə I Sumbatın başına tac qoydu.¹⁴⁵

Xəlifə əl-Mötədidin Afşini I Sumbatın tacqoyma mərasiminə göndərməkdə məqsədi Bizans sərhəddində mühüm bir vilayət olan Ermənistanı Xilafətə yaxınlaşdırmaq və Bizans sərəyının erməni zadəganlarına olan təsirini azaltmaq idi. Mənbələrdən görüldüyü kimi, Bizans imperator Müdrik Levin (866—911) şəxsinə, ərəblərə qarşı apardığı mübarizədə Ermə-

nistana ənənəvi mübarizə obyektini kimi baxırdı və Lev I Sumbatla yazışmada, I Sumbatı köhnə ənənəsi ilə "sevimli oğlu" adlandırır və onun dostu və müttəfiqi olduğuna təminat verir.¹⁴⁶

893-cü ildə I Sumbat Müdrük Levin sarayına elçi göndərən zaman, xəlifə bundan dərhal xəbər tutdu və I Sumbata qarşı dərhal hərbi əməliyyata başlamasını Məhəmməd Afşinə əmr etdi. Məhəmməd qoşunu toplayıb Ermənistan sərhəddinə yaxınlaşdı, lakin I Sumbat vuruşmağa cürət etmədi və Məhəmmədə barışıq təklif etdi, bu təklif qəbul olundu və hər iki ordu ovvəlki yerlərinə qayıtdı.¹⁴⁷

I Sumbatın Ermənistandan şimala doğru öz ərazisini genişləndirmək üçün böyük fəaliyyət göstərməsi Məhəmmədi yenidən onun əleyhinə çıxmağa vadar etdi. Buna əsas olaraq Ermənistanın güclənib tamamilə Xilafətin nüfuzu altından çıxıb ləğvindən ehtiyat edilirdi. 893/4-cü ildə Məhəmməd böyük bir qoşun topladı, tezliklə Naxçıvandan keçdi və Dvin hasarlarına gəlib çıxdı. I Sumbat öz qoşununu Araqas dağı yaxınlığında topladı. Ermənilər katolikos II Georqu (876–897) barışıq təklifi ilə Afşinin yanına göndərdilər: Afşin I Sumbatı ona təslim etmək şərtini irəli sürdü, lakin bu təklif rədd olundu. Onda Afşin II Georqun əl-qolunu zəncirlədi və vuruşmaya atıldı, lakin Vjan qalası yanında məğlub oldu.¹⁴⁸ Afşin I Sumbata sülh təklif etdi və bu təklif qəbul olundu. Katolikos II Georqdan başqa bütün erməni əsirləri qaytarıldı. Afşin I Sumbata ikinci dəfə padşahlıq tacı göndərərək onun müstəqilliyini tanıdı.¹⁴⁹ Bir müddət sonra Albaniya padşahı Qriqori Xamam Afşinə pul verib katolikos II Georqu xilas etdi.¹⁵⁰

896-cı ildə I Sumbat, yəqin ki, öz ordusunun gücünü göstərmək və eyni zamanda ona düşmən olan Arsruni nəslini zəiflətmək üçün öz qoşununu Karin vilayətini tutmağa göndərdi; o zaman isə həmin vilayət Suriya hakimi Əhməd ibn Tulunun işğalında idi. Lakin İbn Tulun I Sumbatın 100 minlik qoşununu məğlub etdi.¹⁵¹

I Sumbatın qaçması, Ermənistanda qarışıqlığın başlanması və naxararlar arasında çəkişmənin yenidən qalxması Məhəmməd Afşinə Ermənistana yenidən basqın etməyə imkan verdi. Afşin Qarsda I Sumbatın arvadını və başqa qohumlarını, habelə I Sumbatla birlikdə qaçan erməni naxararları ailələrindən çoxunu əsir etdi. Bütün Ermənistanı tutub var-yoxdan çıxaran Afşin öz qoşunlarını Gürcüstanın üstünə yeritdi, çünki buranın Kuropaladı I Artnersex (881—926) I Sumbatın vassalı

hesab olunurdu. I Sumbat Afşinin hakimiyyətini danışıqsız qəbul etdi, Afşin isə oğlu Divdadı (ermənicə Tevtad) burada canişin qoyub ölkəni tərk etdi".¹⁵²

Gürcüstana basqı edən Afşin Tiflisi və digər şəhərləri tələyib viran etdi, lakin az sonra Ermənistanı qayıtmalı oldu, çünki I Sumbat onun burada olmamasından istifadə edərək, Ani və Dvini tutmuş və Divdadı ona bac verməyə məcbur etmişdi.¹⁵³ Lakin Afşin yolda vəba xəstəliyinə tutulub öldü. Mənbələrdən belə məlumat verilir ki, "288 (901)-ci ildə Azərbaycanda vəba başlandı. O qədər adam öldü ki, ölümlərə kəfən tapmaq mümkün olmadığı üçün onları paltara və keçəyə bürüyürdülər. Onları basdırmırdılar və onlar yollarda atılıb qahırdı. Sonra vəba Məhəmməd ibn Əbu-s-Sacın yaxın adamlarını tutdu, onun adamları və xidmətçilərindən çoxu öldü. Bundan sonra, Afşin deyə adlanan ibn Əbu-s-Sac özü mart ayında Azərbaycanın Bərdə şəhərində öldü".¹⁵⁴

Məhəmməd Afşinin Azərbaycanda kəsdirdiyi 285 (898)-ci il və 287 (900)-ci il tarixli gümüş sikkələr bizə məlumdur.¹⁵⁵

İbn Əbu-s-Sacın ikinci oğlu Əbü-l-Qasim Yusif 271 (884–885)-ci ildə Məkkə hakimi oldu. Həcc zamanı o, Mədinə hakimi və Məkkə yolu rəisi Əhməd ibn Məhəmməd ət-Tainin dəstəsinin qoruduğu zəvvarlara hücum etmişdi. Məkkə darvazaları yanındakı vuruşmada Yusif məğlub edilib əli-qolu zəncirli halda Bağdada göndərilmişdi.¹⁵⁶ Sonrakı illərdə Yusifin nə iş gördüyü barədə mənbələrdə bir söz deyilmir. Yalnız 280 (893–894)-ci ildə Təbəri belə məlumat verir ki, Yusif ibn Əbu-s-Sac Mosul yolunda xaricilərə hücum edərək onların bir hissəsini qırmışdı.¹⁵⁷

282 (895–896)-ci ildə xəlifə əl-Mötədid Yusifi xaricilərə qarşı mübarizə üçün əs-Saymaraya Fəth əl-Kəlanisinin köməyinə göndərmişdi, lakin Yusif oraya gedərkən özünə tabe olanlarla birlikdə şimala tərəf getdi və Marağaya öz qardaşı Məhəmməd Afşinin yanına gəldi.¹⁵⁸ 901-ci ildə Məhəmməd Afşinin ölümünədək Yusif Azərbaycanda qaldı, lakin iş başında olmadı.

Məhəmməd öləndən sonra, onun qoşunları məclis qurdular və oğlu Divdadı özlərinə başçı seçdilər. Yusif onları qısa müddətə tərk etdi. Bir və ya iki ay sonra, Yusif 901-ci ilin avqustunda öz tərəfdarlarını toplayıb, qardaşı oğlunun qoşununa hücum etdi. Divdadın tərəfdarları qaçdılar və o, tək qaldı. Qoşun Yusifə itaət etdi, o da xəlifənin Azərbaycandakı hakimi və canişini vəzifəsini tutdu.¹⁵⁹ Yusif Divdada təklif etdi ki, onun

yanında qalsın, lakin Divdad bu təklifi rədd etdi və Bağdada xəlifənin yanında qulluq etməyə getdi.

Bu zaman Yusif ibn Əbu-s-Sac Xilafətdən ayrılmaq üçün birinci ciddi təşəbbüs göstərir. Xəlifə əl-Müktəfi (902–908) təklildə Yusifin öhdəsindən gələ bilmədiyinə görə I Sumbata məktub yazaraq təklif etdi ki, qoşunla Yusifin üstünə getsin. I Sumbat qoşununu yeritdi, lakin bu barədə Yusifin özünə xəbər verməyi qət etdi. Yusif I Sumbatın bu hərəkətlərində itti-faqa xəyanət gördü və 907-ci ildə öz qoşununu I Sumbatın üstünə yeritdi.¹⁶⁰ I Sumbatdan narazı olan Kuropalat II Atrner-sex, Vaspurakan knyazı Hacıq Arsruni və I Sumbatın qardaşı oğlu Şapux Baqratuni Yusifə qoşuldular.

Lakin xəlifə əl-Müktəfinin ölümü Yusif haqqındakı planını həyata keçirməyə mane oldu. Xilafət taxtına çıxan əl-Müqtə-dir (908–932/296/908) Yusif ibn Əbu-s-Sacı Marağa hakimi və Azərbaycan canişini vəzifəsinə təyin etdi.¹⁶¹

Yusif Azərbaycan və Ermənistan canişini olan zaman I Sumbat, onun hakimiyyətini tanımaq istəməyərək, xəlifəyə məktub yazıb xahiş etdi ki, Ermənistanı Yusifin canişinliyindən azad etsin, əvəzində isə Ermənistanın Xilafətə tam itaət edəcəyini vəd etdi. Yusif bundan xəbər tutan kimi, qoşunlarını dairəvi yola (Bərdə–Tiflis–Taşir–Şirak yolu ilə) yeritdi və erməni qoşunlarının müqavimətinə baxmayaraq, Dvinə çatdı. Mənbələrin verdiyi məlumatdan görüldüyü kimi, az sonra barışıq oldu və Yusif Marağaya qayıtdı.¹⁶²

Sonrakı ildə Yusif, erməni knyazları arasındakı ədavətdən istifadə edərək, yenidən Ermənistana basqın etdi. Naxçıvanda Hacıq Arsrununin qoşunları ona qoşuldu; hər vasitə ilə Arsrunini I Sumbata qarşı qaldıran Yusif ona padşahlıq tacı təqdim etmişdi.¹⁶³

I Sumbat əmələ gəlmiş vəziyyətin gərginliyini azaltmaq, Ermənistanda asayışı bərpa etmək, narazı knyazları sakitləşdirmək və Yusifin hücumunu dayandırmaq məqsədilə katolikos İohannı hədiyyələrlə Yusifin yanına göndərdi ki, onun ürəyini ələ alsın. Hərbi əməliyyatı dayandırmasını ondan xahiş etsin. Yusif bilirdi ki, katolikos Ermənistanda olmayan zaman orada hərc-mərclik başlanacaqdır, odur ki, katolikosu öz ordugahında saxladı və hücumu davam etdirdi.¹⁶⁴ Yusifə müqavimət göstərən Sünik qoşunları tez məğlub edildi və az sonra knyaz Sufan itaət etmək üçün Yusifin yanına gəldi.¹⁶⁵

Araz sahilində ordugah quran Yusif I Sumbata bir qasid (çapar) göndərüb, bac istədi. I Sumbat Ermənistanda bütün

vergiləri beşqat artırmalı oldu ki, Yusifin tələb etdiyi 60 min dinar pulu versin. Lakin bu, Yusifin qurduğu kələkdə, çünki o, ermənilərə qarşı hücumu davam etdirirdi. Dzeknavatçor qəsəbəsində erməni qoşunları əzilib qaçmağa üz qoydular.¹⁶⁶ I Sumbat özü Şiraka qaçdı.

Yusif I Sumbatın qaçdığını öyrənən kimi Şirakı talayib viran etdi, oradan da Dvini gedib tutdu. Yusif I Sumbatı təqib edərkən Gürcüstana girib, Cəfər ibn Əlinin idarə etdiyi Tiflisi tutdu. Yusif Gürcüstanı (Kartli) talayib viran etdikdən sonra, qoşunlarını Kaxetiyyəyə yeritdi, hər yeri oda verib qılıncdan keçirdi, Yusifin qoşunları Kürün sol sahili ilə irəliləyərək, Çavaxetini və Samsxeni tutdu, bu vilayətlərin səhər və kəndlərini taladı, istəhkam və qalaları dağıtdı.¹⁶⁷

Samsxedə, Cakissxali çayının sol sahilində yerləşən və çoxlu əyan və zadəganlarının toplandığı Kveli qalası Yusifin qoşunlarına şiddətli müqavimət göstərdi. Mühasirə olunanlar içərisində Kveli monastırının baş rahibi Mixail (Qobron) da var idi. Qala üstündə qızıq 26 gün davam edən vuruşmada "hər iki tərəfdən atılan çoxlu ox və nizələrdən günəşin üzü tutulurdu. Sonralar ox və nizələr yüzlərlə dəvəyə yüklənmişdi".¹⁶⁸ Qalada mühasirədə qalmış gürcülər şiddətli müqavimət göstərdilər və yalnız sursat cəhətdən çətinlik çəkdiklərinə görə Yusif qalanı tuta bildi.

26 gün mühasirədən sonra qala alındı və onun qarnizonu yalnız barışıq şərtləri əsasında silahı yerə qoydu. Lakin Yusifin qoşunları silahı təslim edən gürcüləri qırdılar. Qobron başda olmaqla 133 nəfər öldürülmədi. Onların hamısına təklif etdilər ki, xristianlıqdan əl çəkib islam dinini qəbul etsinlər, lakin əsirlər imtina etdiklərinə görə, edam edildilər. Sonralar Qobron başda olmaqla 133 nəfərin hamısı gürcü kilsəsinin müqəddəsləri sırasına daxil edildi.¹⁶⁹

Yusifin Ermənistanda olmamasından istifadə edən padşah I Sumbat ölkəyə qayıtdı və Yerazqavorsk qalasına girib möhkəmləndi. burada o, bir az qoşun yığdı və Gürcüstandan qayıdan Yusifə qarşı göndərdi. Niq mahalındakı vuruşmada erməni qoşunu məğlub edildi. I Sumbatın oğlu Muşeq əsir düşdü və az sonra onu zəhərlədilər.¹⁷⁰

Müttəfiqsiz və təbəsiz qalan I Sumbat Yeraxsadzor vilayətində Kapuyt qalasına girib orada qaldı.¹⁷¹ Ölkəsini Yusifin qoşunları tərəfindən talanmış və dağılmış halda görə I Sumbat çarəsiz qalib belə qət etdi: Ermənistanın bundan sonra da talanmasını dayandırmaq üçün könüllü surətdə Yusifə təslim oldu.¹⁷²

913-cü ildə Yusifin qoşunları I Sumbatın son dayağı olan Yerencak qalasını alıb, orada padşahın ailəsini və bütün zadəgan ailələrini tutdu, çoxlu cavahirat və xəzinə ələ keçirdi.¹⁷³ Ermənistan Yusif ibn Əbu-s-Sac tərəfindən tamamilə itaət altına alındı. 914-cü ildə Yusif I Sumbatı Dvində dar ağacından asdı,¹⁷⁴ I Sumbatın qardaşı oğlu və öz müttəfiqi Aşotu Ermənistan hakimi təyin etdi.

Yusif Əbu-s-Sacın Ermənistanı itaət altına alması İbn Hövqəlin verdiyi bu məlumatla təsdiq olunur: "Dəbil vilayəti keçmişdə, bütün ermənilərin padşahı I Sumbat ibn Aşota baxırdı. Əbü-l-Qasim Yusif ibn Əbu-s-Sac bütün erməni knyazlarını çıxarıb ölkədən qovdu və müqavilələr əsasında onlardan cizyə almağa başladı, onlar hələ Əməvilərin dövründə həmin müqavilələrə əsasən vergi ödəyirdilər."¹⁷⁵

Beləliklə, 915-ci il üçün Yusif Azərbaycan və Ermənistanda öz hakimiyyətini möhkəmlətdi. Sacilər dövləti qərbdə Ani və Dvin şəhərlərindən, şərqdə Xəzər dənizində, cənubda Zəncandan, şimalda Dərbənd şəhərində uzanan çox böyük ərazi tutmuş bir dövlət oldu.¹⁷⁶ Hilal Əs-Sabinin məlumatına görə, Yusif ibn Əbu-s-Sacın hökmranlığı zamanında Dərbənd hasarının sualtı hissəsi uçmuşdu. Vəzir İbn əl-Furata yaxın olan adamlardan biri — Əbu əl-Həsən ibn Həmdun ona demişdi: "Mən Yusif ibn Divdad ilə Bab ül-Əbvab mahalında idim, bu, xəzərlərlə iranlıların torpağı arasında Ənuşirəvanın tikdirdiyi bir səddir. Hasarın uzunluğu — bir günlük piyada yoldur. Divar yelpik [mirvəh] şəklində dənizə tərəf gedir, onun uzunluğu 600 dirsəkdir [450 m]. Bu hasar Xəzər gəmilərinin gəlib keçməsinə mane olur. Darvazalar dəmirdən, hasar isə yonulmuş daşdan [qayırılmışdı]. Hər daşda iki deşik var, buraya iki dəmir tir salınmış və yerinə qurğuşun əridilib tökülmüşdü. Dənizdə olan mirvəh də həmin qaydada qayırılmışdır. Belə oldu ki, bu mirvəh uçdu və Yusif ibn Divdada onu bərpa etmək lazım gəldiyini xəbər verdilər. O, mühəndisləri və təcrübəli ustaları topladı. Onlar bildirdilər ki, mərvəhi bərpa etmək üçün 60 min dinar lazımdır.

[Yusif] vəzir Əbü-l-Həsən ibn əl-Furata bu barədə yazdı və bərpa işləri üçün ayırdığı pulu ləngitdiyi üçün üzr istədi. İbn əl-Furat ona belə yazdı: "Mirvəhin vəziyyəti haqqında yazdığı məktubdan [onun bərpası üçün] nə qədər pul xərcləmək lazım olduğunu başa düşdüm. Biz tarixlərdə oxuduq ki, Ənuşirəvan bu tikinti üçün ehtiyat edərək, baş verə biləcək hadisə üçün kifayət qədər vəsait ayırmışdı. Şəhərin ağsaqqallarını və qoca

adamlarını yığ və onlardan soruş, bu hadisəyədək mirvəh dağılmışdımı, əgər desələr, dağılmışdı, deməli, orada [ehtiyat] alətlər olmalıdır. Əgər dağılmamışdırsa, sən onlardan həmin alətləri tələb et və onları taparsan. Mənə yaz görüm nə iş görmüsən". Məktub Yusifə çatanda, o, qocaları yığıb, bu barədə onlardan soruşdu, lakin bir adam tapılmadı ki, bu hadisəyədək mirvəhin uçduğunu bilsin və ya xatırlasın. [Yusif] onlardan alətləri və bunların yerini soruşdu, lakin bir nəfərdən başqa heç kəs bunu bilmədi; o adam dedi: "Mən bu barədə danışan qocalardan eşitmişəm. Onlar deyirdilər ki, [alətlər] mirvəhin yaxınlığında gizlədilmişdir". Alətləri axtarmağa başladılar, tapıb çıxartdılar. Alətlər hasarı bərpa etmək üçün zəruri olduğu (tam) şəkildə var idi. Həm də o qədər pul sərf etmək lazım deyildi, bircə inşaatçılara əmək haqqı veriləcəkdi".¹⁷⁷

Gətirilən bu parça Sacilərin öz torpaqlarının şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyinə necə diqqət verdiyini göstərir, xüsusilə ona görə ki, Yusifin hökumranlığı zamanı ruslar^{177a} sacilərin və qonşu vilayətlərin torpaqlarına hücum etmişdilər.

Məsudinın verdiyi məlumatlara görə, 300 (912–913)-cü ildən sonra ruslar Volqa yolu ilə Xəzər dənizinə gəldilər və Corcan sahillərində Abeskuna çatdılar, sonra da Təbəristana keçdilər. Bütün Xəzər sahili boyunca, gələnlərdən qorxub vahiməyə düşdülər, çünki onları indiyədək heç kəs görməmişdi. Azərbaycan, Arran, Beyləqan, Bərdə və sair şəhərlərin, Deyləm, Cibal və Təbəristan əhalisi öz evlərini buraxıb qaçdı, çünki heç bir zaman düşmən dənizdən onlara hücum etməmişdi. Məsudi deyir: "Bu, Əbu-s-Sacın dövründə idi"¹⁷⁹. Sonra yenə o bildirir ki, ruslar gəmilərlə Xəzərin cənub sahillərinə çatıb, öz dəstələrini Corcan, Abşeron (Bilad ən-neft) sahillərinə və Ərdəbilə üçgünlük yol olan bir yerdə Azərbaycan sahilinə çıxartdılar. Ruslar gilanlılarla, deyləmilərlə və ibn Əbu-s-Sacın sərkərdələrindən birinin komandanlığı altındakı ordu ilə vuruşdular. Onlar Şirvan dövlətində Bakı adı ilə məşhur olan neft sahillərindən bir neçə kilometr aralı adalarda gizləndilər. Həmin günlərdə Şirvan hökmdarı Əli İbn Heysəm idi. Camaat [vuruşmaya] hazırlaşdı, qayıqlara və tacir gəmilərinə minib, həmin adalara getdi. Ruslar onların üstünə atıldılar və minlərlə müsəlman öldürüldü və suda boğuldu. Ruslar aylarla bu dənizdə qalıb, ticarətə və dənizlə olan hər hansı bir səfərə mane olurdular. Ruslar kifayət qədər sərvət qarət etdikdən sonra daha adalarda qalmaqdan bezdikləri üçün Xəzər [Volqa] çayının ağzına tərəf yola düşdülər.¹⁷⁹

Rusların Azərbaycana ilk səfəri 301 (913-cü ilin axırı)-ci ilin əvvəllərində olmuşdur, bu da Sacilərin hakimiyyəti altında Azərbaycanın müstəqil vəziyyətinin başlanğıc dövrünə təsadüf edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın və qonşu vilayətlərin müstəqil hakimi olan Yusif ibn Əbu-s-Sacın vəziyyəti o qədər möhkəmləndi ki, tez bir zamanda o, xəlifə xəzinəsinə bac verməyi dayandırmağı və tamamilə Xilafətdən çıxmağı qərara aldı.

İbn əl-Furatın (908–912) ilk vəzirliyi dövründə İbn Əbu-s-Sac xəlifənin Azərbaycan və Ermənistanda canişini vəzifəsindən başqa, islam, müharibə, təhlükəsizlik, xərac və dövlət malikanələri işləri valisi vəzifəsində idi, yəni tam hakim idi və 17 il ərzində müntəzəm olaraq xəzinəyə ildə 120 min dinar verirdi.¹⁸⁰ 299 (912)-cu ildə İbn əl-Furat vəzir vəzifəsindən çıxarılıb, onun yerini Əbu Məhəmməd əl-Xaqani (912–913), sonra isə Əli ibn İsa (913–917) tutanda, Yusif ibn Əbu-s-Sac xəlifə sarayındakı mübarizədən istifadə edərək, 299-cu ildən bac verməyi dayandırdı. Çox böyük bir sərvət toplandı, qüdrəti artdı, bunlar da Yusifi mərkəzi hakimiyyətdən tamamilə ayrılmağa, sonradan isə Xilafətə qarşı hərbi əməliyyata sövq etdi.¹⁸¹

304 (916–917)-cü ildə İbn Əbu-s-Sac vəzir Əli İbn İsanın həbs edildiyini xəbər alan kimi, belə bir şeyə buraxdı ki, xəlifə Əl-Müqtədir Yusifin Rey, Qəzvin, Əblhər və Zəncanda hərbi işlər amili vəzifəsinə təyin edilməsi barəsində fərman vermişdir və vəzir Əli ibn İsa bu fərmanı xəlifənin bayrağı ilə birlikdə ona vermişdir.¹⁸²

Xorasan hakimi Nəsr ibn Əhməd ibn İsmail əs-Səmaninin adından Rey və onun mahalına Məhəmməd ibn Əli Səluk adlı bir nəfər malik idi; bu adam Xilafətdən ayrılaraq xəlifədən özünün tanınmasını tələb etmişdi. Vəzir Əli ibn İsadan həmin təyinatı alan Yusif həmin şəhərlərə qoşun göndərərək bunları tutdu və Səluku qovdu¹⁸³ və şəhərlərin alınması haqqında paytaxta xəbər verdi. Əli İbn İsanın yerinə keçən İbn əl-Furat Yusifə xəlifə adından bayraq və təbrik, həmçinin bu şəhərlərin amili vəzifəsinə təyinat göndərdi. Lakin Yusif cavab verdi ki, Əli ibn İsanın ona göndərdiyi bayraq və fərmanın köməyi ilə Allah ona mütəgəllib Səluk üzərində qələbə bəxş etmişdir. Xəlifə əl-Müqtədir Yusifə qəzəbləndi və Əli ibn İsa Yusifə heç bir bayraq göndərmədiyini bildirəndə özbaşına bu şəhərləri tutmuş Yusifə qarşı 305 (917–918)-ci ildə Xaqan əl-Müflihinin

başçılığı ilə 20 minlik ordu göndərdi, habelə Məhəmməd ibn Sürur (Məsrur) əl-Bəlxinin, Sima əl-Xəzərinin və Nihirir əs-Səğirin komandanlığı altındakı orduları ona verdi. Yusifin 7 minlik ordusu xəlifənin qoşunlarına hücum edərək onları məğlub etdi. Yusif təntənə ilə, çoxlu əsirlə, Reyə qayıtdı.¹⁸⁴

Xəlifə qoşunlarının məğlub olması xəbəri Bağdada çatanda xəlifə əl-Müqtədir Yusifə qarşı Munisin komandanlığı ilə yeni bir ordu göndərdi. Munis Xaqan əl-Müflihinin dağılımış döyüşçülərini topladı, digər sərkərdələr də ona qoşuldular. Munis Reyə yaxınlaşanda öz xidmətçisi Nafizi Yusifin yanına göndərərək təklif etdi ki, Reyi xəlifə qoşunlarına təslim etsin. Yusif razı olduğunu bildirdi, özü də xəlifənin iinvanına bir neçə məktub göndərərək, itaətini ifadə edib, Rey mahalında dövlət malikanələri üzərində nəzarətin ona tapşırılmasını xahiş etdi. Əvəzində ildə xəzinəyə 700 min dinar verməsini təklif etdi. Xəlifə Yusifin xahişini rədd edib, Vasif əl-Bektimurini Rey və mahala vali təyin etdi. Onda Yusif tələb etdi ki, Rey və digər şəhərləri tutmazdan əvvəl onun idarə edib malik olduğu vilayətlər, yəni Azərbaycan və Ermənistan yenə də onda qalsın.¹⁸⁵

Vəzir ibn əl-Furatın meyli bu idi ki, Yusifin əvvəlki mülkü yenə də onun əlində qalsın, lakin bu şərtlə ki, Yusif Azərbaycan və Ermənistandan yığılan vergilərin hamısını xəzinəyə versin. Lakin xəlifənin hacibi Nəsr və ibn əl-Xavəri buna etiraz edirdilər. Onlar Yusifin damıqsız təslim olmasını tələb etdilər və dedilər ki, Yusif "gərək əvvəl paytaxta gəlsin və sultan xalısına ayaq bassın"; onlar vəzir ibn əl-Furatı Yusiflə gizli əlaqə saxlamaqda müqəssir etdilər. Xəlifə dedi ki, ya müharibəni davam etdirmək lazımdır, ya da Yusif Bağdada gətirilməlidir. Munisə əmr edildi ki, Sac ilə müharibəni davam etdirsin.

Yusif öz həyatı üçün təhlükə olduğunu duyub, özü Sərabda xəlifə qoşunlarına birinci həmlə etdi. Munis məğlub edildi və yalnız 300 atlı ilə özünü xilas edib Zəncana çəkildi. Sima əl-Xəzəri öldürüldü, o biri sərkərdə Hilal ibn əl-Bədr Yusif tərəfindən əsir edilərək digər əsirlərlə birlikdə Azərbaycanın paytaxtı Ərdəbilə gətirildi.¹⁸⁶

Munis sonrakı 307 (919)-ci ilədək Zəncanda qalıb, yeni qoşun yığırdı ki, Yusiflə müharibəni davam etdirsin. Yusif xəlifəyə məktublar yazıb barışıq bağlanmasını xahiş edirdi, lakin Munis xəlifə adından onun bütün xahişlərini rədd edir və Yusifə təslim olmağı və müqəssir olduğunu bildirmək üçün Bağdada gəlməyi təklif edirdi.¹⁸⁷

307-ci il səfərin 14-də (919-cu il iyulun 16-da) Ərdəbil yaxınlığında Munis ilə Yusif Əbu-s-Sac dəvənin üstündə əş-Şəmmasiyə darvazasından tənənəli surətdə Bağdada gətirildi. Xəlifə əmr etdi, onu zindana salsınlar.¹⁸⁸ Munis sacilərin keçmiş torpaqlarına yeni hakimlər təyin etdi. Rey, Dunbavənd, Qəzvin, Əbhər və Zəncan mahallarına Əli ibn Vəhsudan; İsfəhan, Qum, Kaşan və Savə mahallarına isə Səlükün qardaşı Əhməd ibn Əli vali oldu.

Lakin Munis Azərbaycanı tərk edən kimi Yusifin qulunu (nökəri) Sübük öz ağasının bütün qoşununu toplayaraq, ölkəni ələ keçirdi. Munis Məhəmməd ibn Abdullah əl-Farikinin komandanlığı ilə Sübükə qarşı ordu göndərdi və eyni zamanda, onu Azərbaycan hakimi təyin etdi.

Lap birinci vuruşmada Sübükün qoşunu əl-Farikinin qoşununu məğlub etdi və Sübük ölkənin qeyri-məhdud sahibi oldu. O, xəlifəyə məktub yazıb, Azərbaycanın iqtə olaraq ona verilməsini tələb etdi.¹⁸⁹ Munis Yusifin köməyi ilə Sübükü təslim olmaq üçün dilə tutmağa təşəbbüs etdi. Bu məqsədlə Yusifi məcbur etdi ki, Sübükə məktub yazıb təslim olmağa gəlməsini ona əmr etsin. Sübük belə cavab verdi: nə qədər ki, xəlifənin Yusif haqqında nə kimi tədbir görəcəyini dürüst bilmir, təslim olmayacaqdır. Yalnız Yusifin müqəddəratı onun öz xeyrinə həll olunan zaman təslim olacaqdır. Xəlifə əl-Müqtədir məcbur oldu. Sübükü Azərbaycanın hakimi təyin etsin, bu şərtlə ki, ildə xəzinəyə 220 min dinar versin. Xəlifə ona fəxri xələt və təyini haqqında fərman göndərdi.¹⁹⁰ Lakin Sübük Azərbaycan və Ermənistanda öz mövqeyini o qədər möhkəmlətdi ki, xəzinəyə pul göndərmədi.

Erməni padşahı I Sumbat öldükdən sonra onun böyük oğlu II Aşot (914—928) Bizansa qaçmışdı. Orada qoşun toplayandan sonra Ermənistana qayıtdı və Yusif əsir olduğu zaman, uzun daxili vuruşmalardan sonra Ermənistanı tamamilə əlinə keçirib, özünü şahənşah elan etdi.¹⁹¹

Öz ağasının siyasətini davam etdirən Sübük II Aşotu öz yanına, Dvinə dəvət etdi və onu Ermənistan padşahı Sübükü tanımaqla onun şəxsində özünə müttəfiq qazandı.¹⁹² Sübükün Xilafətdən asılı olmadan yeritdiyi siyasət saray dairələrini, Azərbaycanın, onun ardınca isə Qafqaz və Kiçik Asiyadakı qonşu vilayətlərin Xilafətdən tamamilə ayrılacağından təşvişə düşməyə vadar etdi. Buna görə də 310 (922)-cu ildə xəlifə Munisin xahişi ilə Yusifi zindandan azad etdi və ona bahalı paltar və hədiyyələr bağışlayaraq, yenidən Azərbaycan və Er-

mənistan canişini, Rey, Qəzvin, Əbhər və Zəncan valisi təyin etdi, bu şərtlə ki, ildə xəzinəyə 500 min dinar versin.¹⁹³

Katolikos İohann Yusifin zindandan azad edilməsini xəlifədən xahiş edərkən Munisin Yusifə çox maraqlı xasiyyətnamə verdiyini qeyd edir: "Monos amirapet [xəlifə] ilə məşvərət edəndə əsir etdiyi Azərbaycan, İran, Ermənistan, İberiya və Albaniya ostikanı Yusifi çox möhkəm müdafiə edirdi; amirapetdən xahiş edirdi ki, Ostikanı həbsxanadan azad edərək əvvəlki vəzifəsinə qaytarsın, çünki o, fəal, ağıllı, mərd bir adamdır və ona tabe olmayanlar üçün zəhmlidir. O, sizin nəsihətinizdən təcrübə əldə etdi ki, bir daha qüsurlu buraxmayın, boyun qaçırmasın və ikinci dəfə üsyan qaldırmasın, onun sayəsindədir ki, idarə etdiyi dövlət üzərində düşmənin hücum və basqınları kəsilmişdir".¹⁹⁴

Yusif ibn Əbu-s-Sac öz yaxın adamları ilə Ərdəbilə çatanda əmirin özü orada olmadığı zaman ölkəni ləyaqətlə idarə edən sadıq qulunu və silahdaşı Sübükün ölüm xəbərini eşitdi.¹⁹⁵

311 (924)-ci ildə Yusif Reyə hücum etdi. Əhməd ibn Əlinin qoşunlarını məğlub edərək Əhmədin özünü öldürdü, başını Bağdada göndərdi, 924-cü ilin martında Yusif Reyi, 313 (925)-cü ildə isə Həmədanı tutdu.¹⁹⁶

Sacilər dövlətinin güclənməsi Xilafətin saray dairələrini çox narahat edirdi. Xəlifə əl-Müqtədir Yusifi Azərbaycan və qonşu dövlətlərinin hakimi vəzifəsindən götürməyə cürət etmirdi və buna qüdrəti çatmırdı, odur ki, Yusifin şəxsi düşməni olan vəzir Əhməd ibn Übeydullah əl-Həsibinin sözü ilə 314 (926)-cü ildə Yusifi əl-Məşriqin (Bizansla həmsərhəd olan ərazisinin) hakimi təyin edərək, üsyan qaldırmış qərmətilərə qarşı müharibəyə gəlməsini ona əmr etdi.¹⁹⁷ Əl-Həsibi xəlifənin adından Yusifə məktub yazaraq, ona paytaxta gəlməyi təklif etdikdə, Yusif xəlifəyə belə cavab verdi: "Mən [Xilafətin] ilə sərhədlərdəyəm ki, Bizans sərhədlərindən daha təhlükəlidir, mən Yəcuc və Məcuc hasarından daha möhkəm [Dərbənd] hasarı ilə üz-üzə durmuşam. Əgər mən bunlara fikir verməsəm, qərmətilərdən daha ciddi olan bir təhlükə oradan zühur edə və bu təhlükə bütün vilayətlərdə imperiyanın dağılmasına səbəb ola bilər".¹⁹⁸ Xəlifə ikinci dəfə Yusifi Bağdada çağırdı; o gəldi və az sonra qərmətilərə qarşı müharibəyə göndərildi.

Yusifin qoşunu Vasitə gəldi və o, buradan üsyançılara qarşı hərbi əməliyyata başladı. Yusif 315 (927)-ci ildə Kufəyə yaxınlaşan zaman Əbu Tahir Süleyman ibn əl-Həsən əl-Cənnabinin komandanlığı altındakı qərmətilər qoşunu ona qarşı hərə-

kət etdi. 315-ci ilin şevvalında (927-ci ilin dekabrında) düşmənlər əl-Xəndək məntəqəsində qarşılaşdılar. Yusifin təqribən 40 min atlı və piyadası, qərmətirlərin isə təxminən 4 min qoşunu var idi.¹⁹⁹ Gündüz vuruşmasından sonra, yorğun düşmənlər əvvəlki mövqelərinə çəkildə, qərmətirlər gecənin qarantılığından istifadə edərək, yenidən Yusifin qoşununa hücum etdilər. Qaçacaq başladı. Yusifin özü yaralamb əsir alındı və Əbu Tahirin yanına gətirildi.²⁰⁰

Yusifin məğlubiyyəti xəbəri Bağdada çatanda orada vahiməyə düşdülər. Munis 40 minə yaxın qoşun topladı və Bağdaddan iki fərsəx aralı Zab çayında onun qoşunu qərmətirlərin qoşunları ilə qarşılaşdı. Qərmətirlər geri çəkildilər. Munis isə onların dalınca bir dəstə göndərüb göstəriş verdi ki, Yusifi xilas etsinlər. Əbu Tahir Munisin fikrini tez başa düşdü və əmr etdi ki, Yusif ibn Əbu-s-Sacı öldürsünlər.

Cəmaləddin əl-Əzdinin məlumatına görə, Yusif Azərbaycanı və qonşu ölkələri, həbs edildiyi dövr çıxılmaqla, 27 il idarə etdi və 65 yaşında öldürüldü.²⁰¹

Yusif ibn Əbu-s-Sac Əshab əs-Saciyə adlı qeyri-nizami atlı hissələrinin banisi idi; bu hissələr xəlifə taxtı üstündə gedən daxili vuruşmalarda böyük rol oynamışdı.²⁰²

Dövlət Ermitajında, 906--925-ci illərdə Bərdə, Marağa və Ərdəbildə Yusif ibn Əbu-s-Sacın adı ilə kəsilmiş sikkələr vardır.²⁰³

Yusif ibn Əbu-s-Sacın ölümündən sonra, xəlifə əl-Müqtədir 315 (928)-ci ildə Yusifin qardaşı oğlu Əbü-l-Müsafir əl-Fəth ibn Məhəmmədi Azərbaycan hakimi təyin etdi.²⁰⁴ O, təxminən il yarım ölkəni idarə etdi. 317-ci ilin şəbanında (929-cu ilin sentyabrında) onu Ərdəbildə Baldu adlı öz qulunu zahərlədi.²⁰⁵ Lakin başqa bir mənbədə deyilir ki, 317-ci ildə "Azərbaycanda Əbü-l-Müsafirə qarşı onun tərəfdarları üsyan qaldırdılar. O, əl-Marağada gizləndi, lakin üsyançılar onu çox mühasirədə saxlayıb axırda öldürdülər. Onlar Müflixin sərkərdələrindən birini özlərinə başçı etdilər".²⁰⁶

Əbü-l-Müsafirdən sonra, onun Əbü-l-Fərəc adlı bir oğlu qalmışdı ki, sonralar Abbasilərin görkəmli sərkərdəsi oldu.²⁰⁷

Sonralar Azərbaycanı Sacilər sülaləsinin nümayəndələri deyil, onların qulamları — Vasif, Müflix, Baldu, Dəysam ibn İbrahim və başqaları idarə edirdilər.²⁰⁸

Sacilərin hökmranlığı dövründə bütün Azərbaycan torpaqları vahid bir dövlətdə birləşdirilmişdi: bu dövlət Yusif ibn Əbü-s-Sacın hökmranlığında mərkəzi hakimiyyətdən asılı olmayan bir dövlət idi.

XİLAFƏTƏ QARŞI AZƏRBAYCAN XALQ KÜTLƏLƏRİNİN HƏRƏKATI

1. Arranda sosial hərəkat

VII əsrdə meydana gələn pavlikian hərəkatı adı ilə məşhur olan geniş antifeodal hərəkat orta əsrlərin çox uzunsürən və ən kütləvi bidətçi hərəkatlarından biri idi. Bu hərəkat, indiyədək məlum olduğu kimi, bir tək Bizans imperiyası və Ermənistan tarixində deyil, həmçinin Albaniya tarixində də iz buraxmışdır ki, indiyədək bu barədə yalnız ötəri danışılmışdır.

İndiyədək heç bir tədqiqatçı deməmişdir ki, pavlikian hərəkatının meydana gəlməsi Albaniya ilə əlaqədardır. Yalnız Q.M.Bartikyan qeyd etmişdir ki, çox qədimdə pavlikianların adı "ən uzaq (?—Z.B.) Qafqaz Albaniyasında da" çəkilirdi.¹

Y.E.Lipşits,² St. T.Melik-Baxşyan,³ A.Q.İohannisyan,⁴ F.Konnibir⁵ və digərləri belə zənn edirlər ki, pavlikian hərəkatı VI əsrdə törəmişdi, lakin Q.Bartikyan Matenadaranda olan iki sənəd əsasında sübut edir ki, bu hərəkat VII əsrdə meydana gəlmişdir.⁶ Bu əlyazmalarında aşkara çıxarılmışdır ki, ən qədim bir mənbədə — 706—707-ci illərdəki Partav (Alban) kilsə yığıncağının qətnaməsində pavlikianların adı çəkilir. Qətnamənin tam mətni belədir:⁷ "Müqəddəs Qriqoridən başlayaraq, sıra ilə otuz birinci katolikos olan erməni katolikosu İlya zamanında çağırılmış Alban kilsə yığıncağının qaydaları və qətnamələri.

Keşiş Mixail Albaniya patriarxı taxtına çıxan zamanlarda özünün aşağıdakı vəliəhdlər ilə: Kapalak yepiskopu İohannes,

Amaras yepiskopu Saak, Xoşi yepiskopu Yelizar, Meskoqman yepiskopu İzrael, Mesirank yepiskopu Zaxari və Girdiman yepiskopu İohakim⁸ ilə ölkəmizin abadlığı və dinimizin pravoslavlığı haqqında danışib razılaşmışlar.

Beləliklə, mən, Şeroy — apoipat patriki, Girdiman hökmdarı və Alban knyazı, Varaz Qriqor — patriki və Alban sparapeti, Babi Şaxıperozyan, Varaz-Kurdakyan nəslindən Zərmihr, Teodoros Vstam Yarevmanyana, Vaçaqan nəslindən Rostom, Varazakyan, Yunsataxyan, Varaz-Yohanyan nəslindən Vahan, Karoyan nəslindən Sumbat, Qankaryan nəslindən Maxmat, Rahatyan nəslindən Qriqor, Hamgitan nəslindən Patrik, Varokyan nəslindən Arevko, Mərdanşahyan nəslindən Şeroy, Tamdikyan nəslindən ipat Vartiş erməni tarixinin 88-ci ilində¹⁰ bu qərara gəldik:

Siz Xalkedon bidəti və ya Mayraqom barəsində və ya pavlikianlar barəsində və ya qohum ilə kəbin kəsmək¹¹ və ya ümumiyyətlə, hər bir məsələ haqqında hər hansı bir tədbir görəndə heç kəsin ixtiyarı yoxdur ki, sizin əmrinizə tabe olmasın. Əgər bir beləsi çıxarsa, qoy allahın qəzəbinə rast gəlsin, siz də [onu] öz iradənilə mühakimə etməyə vəkilsiniz və knyazlardan heç birinin haqqı yoxdur ki, bu işə qarışsın; siz qəbul etdiyiniz qərarların üstündə möhkəm dayanın.

Mən, apoipat patriki, Girdiman hökmdarı və Albaniya knyazı Şeroy bütün öz azatlarını ilə bu yazının üstünə öz möhürümü basdım¹².

VII əsrin axırı—VIII əsrin əvvəllərində ərəblər Albaniyada öz hakimiyyətlərini hələ qurmamış olsalar da, Albaniya üzərinə böyük bac qoymuşdular. Yerli feodallar, bu bacı verməklə əlaqədar olaraq öz zərərlərini ödəmək üçün, əhalidən yığılan vergi yükünü daha da ağırlaşdırmağa başlayanda ölkədə xalq həyəcana gəlirdi ki, bu da, adətən, nəticədə bidət hərəkatı xarakterini alırdı. Bu hərəkatdan biri pavlikian hərəkatı idi.

Girdiman yepiskopu Nersesin (Bakur) Albaniya knyazı I Varaz-Trdatın arvadı Sparma ilə sazişə gəlib, erməni kilsəsindən ayrıldığını xəbər alan kimi erməni katolikosunun ciddi təşvişə düşməsinin səbəbi bu idi ki, müxtəlif bidətlər tez yayıla bilərdi. Erməni katolikosu İlya bu barədə xəlifə Əbdül-Malikə (685—705) xəbər verdi və onun köməyi ilə Alban kilsəsini qriqoryanlaşdırmağa başlamağa müvəffəq oldu. Nerses əzabla öldürüldü. Sparma zindana salındı.¹³

Lakin fikrimizcə, katolikos İlya pavlikian bidətini Albaniyanın yalnız hakim yuxarı təbəqələri arasında yatırmağa mü-

vəffəq olmuşdur. Geniş əhali təbəqələri arasında isə pavlikian biddəti böyük antifeodal hərəkat xarakteri aldı və Alban vilayətlərindən Girdiman və xüsusilə Balasakan bu cəhətdən fərqlənirdilər.

Movses Xorenski bu iki vilayət əhalisinin həyəcan və narazılığını qeyd etmişdir; o yazır ki, "Baxasakan ölkələrində" bir "yalançı nəzəriyyə" çox yayılmışdı və Girdiman vadisində də "həmin biddətin ardıcılıarı"¹⁴ var idi. Bunu Movses Kaqankatvatsi də təsdiq edir.¹⁵

Erməni katolikosu İlyanın xələfi katolikos Odzunlu İohann (717–728) "pavlikianlara qarşı" xüsusi məktub yazmışdır və bu məktub pavlikianları pisləmiş Dvin kilsə yığıncağının "32 qaydasının" əsasını təşkil etmişdir:

"Pavlikianlar adlanan murdar msxne təriqətçilərinə öz evində yataq yeri vermək, yaxud onlara qoşulmaq, onlarla oturmaq, söhbət etmək olmaz, əksinə, onlardan tamamilə uzaqlaşmaq, iyrenmək və onlara nifrət etmək lazımdır, çünki onlar şeytan balası və əbədi atəşin közərtiləridir; əgər birisi onlara qoşulub onları seversə və onlarla dostluq edərsə, belələrinə işgəncə və ağır cəza vermək lazımdır, həm də o qədər ki, onların etiqadları sağlamlaşsın və möhkəmlənsin. Əgər onlar yenidən belə əmələ qurşansalar, əmr edirik belələrini vəba xəstəliyinə tutulanlar kimi, xristian kilsəsi üzvlərindən ayıraraq atsınlar".¹⁶

St.T.Melik-Baxşyan, habelə bir sıra digər ermənişünaslar belə zənn edirlər ki, Dvin yığıncağının qətnaməsində adları çəkilən pavlikianlardan "sonralar, təhlükəli bir qüvvə kimi bəhs edilmir".¹⁷ Lakin Gevondun "Tarix"ində bu kimi fikirləri rədd edən məlumat vardır. Gevond "günahkar oğullar"dan¹⁸ danışıqır. Q.Bartikyan belə hesab edir ki, bunlar ancaq pavlikianlar ola bilər.¹⁹ Görünür, pavlikianlar 768-ci ildə Partav kilsə yığıncağının qətnamələrində adı çəkilən biddətçilərdən ibarətdir; həmin qətnamədə belə deyilir: "Qoy kilsələrdə maneəsiz olaraq vardapətlər (müəllimlər) təyin olunsunlar ki, Allahın idrak təliminə maneəçilik göstərilməsin və kilsələri pozan təfriqçi biddət onlara sirayət etməsin".²⁰

Ərəb müəlliflərinin verdiyi məlumatda elə hadisələrə və insan əməllərinə təsadüf edirik ki, bunlar pavlikianların fəaliyyətinə çox oxşayır. VIII–IX əsrlərdə Beyləqan əyalətinin əhalisi ərəblərə möhkəm itaətsizlik göstərirdilər: fikrimizcə, bu hal Albaniyada biddətçilərin, xüsusilə pavlikianların böyük fəaliyyətinin nəticəsi idi. Məsələn, Bəlazuri bildirir ki, xəlifə Əbü-l-Abbəs (750–754) hökmranlığı zamanı Beyləqan əhali-

si üsyan qaldırıb Gilab qalasına girmişdi; onların başçısı Kabad ibn Asəf əl-Beyləqani idi.²¹ Yəqubi də bu hadisədən bəhs edir, lakin əlavə edir ki, "Gilab qalasına çoxlu avara toplanmışdı" və bunların başçısı Vard ibn Səfvan əs-Sami idi.²² Yəqubi "avaralar" deyəndə, Gevondun "günahkar oğullar" adını verdiyi adamlara oxşar insanları nəzərdə tuturdu.

Daha sonra Yəqubi bildirir ki, xəlifə Harun ər-Rəşidin (786—809) dövründə Beyləqan əhalisi Bərdəyə gəlmiş xəlifə canişinin əleyhinə yenidən üsyan qaldırdı.²³

"Ağvan tarixi"nin K.Patkanyan tərəfindən edilmiş tərcüməsinə daxil olmayan bir neçə səhifəsində aşağıdakı məlumat vardır: "Haman günlərdə (841/2-ci ildə—Z.B.) balakanasik beyləqanlılar (?—Z.B.) gəldilər və Sisan Dzor və Amaras mahallarını talayib viran etdilər, Əbu Musa adlanan Yesai onlara qarşı qalxdı və onları [tamamilə] özdi."²⁴

M.M.Altman yazır ki, "naməlum" balakanlıların "basqını haqqında digər mənbələrdə məlumat yoxdur".²⁵ Sonrakı tədqiqatlar bu nəticənin düzgün olmadığını göstərdi. Belə ki, mənbələrdən biz bilirik ki, Ərəb xilafətinə qarşı xürrəmilərin azadlıq hərəkatının rəhbəri Babək Alban knyazı Səhl ibn Sumbat və Ablasadın və Vasakin qoşunları ilə Balasakan vilayətindən keçərək birləşməyə gedərkən vilayət əhalisi arasında həddən artıq töycü yığıqları üçün, balasakanlılar 827/8-ci ildə Babəkə qarşı üsyan qaldırdılar. Bu üsyan müvəffəqiyyətsiz oldu. M.Kaqaqkatvatsi bildirir ki, 830/1-ci ildən bir az əvvəl balasakanlılar Bercor mahalına və Arsax (Qarabağ—Z.B.) əyalətinin Ureas, Karnakaş, Xakari və Tapat kəndlərinə hücum etdilər, lakin Babəkin köməyi ilə Stepannos Ablasad tərəfindən darmadağın edildilər".²⁶

830/1-ci ildə Ablasad öldürüldükdən sonra, balasakanlılar yenidən üsyan qaldırıb Qorozu²⁷ tutdular və orada öz mövqelərini möhkəmlətdilər. M.Kaqaqkatvatsinin dediyinə görə, balasakanlılar bu dəfə Albaniyanın aşağıdakı vilayətlərini 12 il ərzində əllərində saxlamışlar: Verin Vaykunik, Bercor, Sisakan (və Kotak), Mive (Xaband), Amaras, Pazkank, Mxank və Triqavar.

Yalnız 12 il keçəndən sonra, təqribən 841/2-ci ildə "Ablasadın adamları onun qatilini tutub işgəncə ilə öldürdülər. Ablasadın qardaşı oğlu, Əbu Musa adlanan Yesai dinclik sevən bir kişi idi; o bu vilayətləri ələ keçirdi və hamıya hökmranlıq etdi. Yenə haman ildə²⁸ Baban (Babək—Z.B.) İrandan Araz çayını keçərək, Amaras vilayətində düşərgə saldı".²⁹

Lakin Qoroz qalası alınmaz olduğundan, Babək onu ala bilmədi, buna görə də mühasirədə olanlara "sülhdən danışmağa" başladı. Balasakanlıları təslim olmaq üçün dilə tuta bilməyən Babək Bəzzə qayıtdı və sərkərdələrdən Rostomu öz yerində qoyub əmr etdi ki, "qala ilə vuruşmayın, əksinə, onları (balasakanlıları—Z.B.) xoşluqla itaətə cəlb etsin". Lakin Rostom Babəkin əmrini yerinə yetirməyib Qoroz qalasına hücum etdi, onda "qalının mərdləri [əhalisi] İran ordusunu (yəni Babəkin ordusunu—Z.B.) böyük məğlubiyyətə düşür etdilər".³⁰

Şübhəsiz, "Ağvan tarixi"nin nəşr edilməmiş parçasında adı çəkilən və 840/1-ci ildə Yesai Əbu Musa tərəfindən darmadağın edilən balakanasik ilə 830/1-ci ildə üsyan qaldıran balasakanlılar eyni adamlardır. Bunda heç bir şübhə ola bilməz və biz yalnız bir məsələni aydınlaşdırmalıyıq: bəs bu balakanasik kimlərdir?

V.F.Minorski yazır ki, balakanasik adını Beyləqan adı ilə əlaqələndirmək imkanını onu çox həvəsləndirir, lakin o, Paytakaran (erm. əyalət adı) ilə Beyləqan arasında filoloji eyniyyət olduğuna tamamilə yəqinlik hasil etməmişdir.³¹ Lakin daha sonrakı mənbə ilə tanış olduqda V.F.Minorskinin şübhələri aradan qalxır. Stepannos Orbelian bildirir ki, "Balasakan vilayətinin əhalisi Babana tabe olmaqdan boyun qaçırdılar, buna görə də o, albanlı Ablasadın köməyi ilə vilayəti rəhmsizcəsinə talayıb viran etdi, hətta qadın və məsum uşaqları qırdı".³² Hərçənd V.F.Minorski belə hesab edir ki, Orbelian bu məsələdə səhv buraxa bilər, lakin buna baxmayaraq, o inkar etmir ki, Balasakan ilə Beyləqanın yeri bir-biri ilə düz gəlir.³³ Deyilənlərə bunu da əlavə etmək olar ki, "Ermənistan coğrafiyasında Paytakaran Muğan çölündəki Balasacan olan yerdə göstərilmişdir".³⁴

Beləliklə, balasakanlılar və ya balakanasik (beyləqanlılar) Beyləqan və ya Paytakaran əhalisi idi.³⁵ Babəkin Ablasad, Səhl və Yesai Əbu Musa ilə ittifaq bağlamış olmasına baxmayaraq, bu vilayətin əhalisi Babək əleyhinə üsyan qaldırdı, çünki Babək, öz fəaliyyətinin məhz bu dövründə, xürrəmilərin Xilafətdən qoparıb ayırdıqları çox geniş ərazi üzərində təsirli nəzarət həyata keçirmək iqtidarında deyildi.³⁶

Həmin balasakanlılar və ya beyləqanlılar pavlikian ola bilərdilər; çünki onlar IX əsrin ortalarında ehtimal ki, ciddi bir qüvvə idilər ki, istər Babəkin müttəfiqləri olan yerli knyazlar, istərsə Xilafət onlarla hesablaşmalı olurdular.

Sonralar, ehtimal ki, pavlikianların hamısı və ya bir hissəsi qırılıb tükənmək və ya müsəlmanlaşdırılmaq təhlükəsinin

təsiri altında Beyləqandan Bizansa köçə bilərdi, az hissəsi isə islam dinini qəbul edərək, assimilyasiyaya məruz qalmışdı. Bunu aşağıdakı fakt təsdiq edir: de Quye Kudamanın əsərlərini nəşr edərkən, ona məlum olmayan bir dini təriqətin adına rast gəlmiş və onun transkripsiyasını naylakani və ya naykalanı şəklində vermişdi.³⁷ Lakin le Strenc bu təriqətin adını baylakani³⁸ şəklində oxumağı təklif etdi, Quye də dərhal bununla razılaşdı. Məlum oldu ki, bu təriqət pavlikianlar təriqəti idi və Kudamanın əsərində onların adı "baylakani", yəni beyləqanlılar şəklində idi.³⁹ Bundan əlavə, Məsudi müxtəlif xristian kilsələrindən danışarkən "baylaqani" (əlbəyaliqə) də olduğunu qeyd edir və göstərir ki, bunların hətta Abrik qalası adlı öz paytaxtları var idi.⁴⁰ Başqa bir əsərdə yenə də Məsudi belə məlumat verir: "baylakani" (bəyaliqə) təriqəti və onun təlimindən danışa. Bu təriqət xristianlarla atəşpərəstlər arasında orta bir yer tutur. Hazırda onlar köçmüşlər və yunan milləti içərisində yaşayırlar".⁴¹

Bizansda yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən sıxışdırılan pavlikianlar ərəb qoşunlarının işğal etdiyi ərəziyə keçdilər və yalnız pavlikian qalaları tutulduqdan və Melitenanın ərəb əmiri Ömər ibn Abdullah üzərində qələbə çalındıqdan sonra pavlikianların bir hissəsi bizanslılar tərəfindən Frakiya və Konstantinopola köçürüldülər.⁴²

Beləliklə, Albaniyada Girdiman və Beyləqanı (Balasakan, Paytakaran) pavlikianların vətəni hesab etmək lazımdır. Yəqin bu vilayətlər uzun zaman, həm yerli feodallara, həm də yaddelli basqınlara qarşı qüdrətli xalq hərəkatının mərkəzi olmuşdur.

2. "Xürrəm" termini haqqında

Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə Abbasilər xilafətinin ağalığına qarşı xalqın geniş azadlıq hərəkatı olan xürrəmilər hərəkatının meydana gəlməsinin dəqiq tarixi indiyədək müəyyən edilməmişdir. Təbəri Azərbaycanda xürrəmilər hərəkatının b.e. 778/9-cu ilində başladığını göstərir.⁴³ Bu hərəkatı dürrüst xarakterizə etmək üçün "Xürrəm" və ya "Xürrəmdin" terminini tədqiq etmək lazımdır.

"Xürrəm" adının mənşəyi haqqında mənbələrdə üç rəvayət vardır. Bunlardan ən qədimi IX—X əsrlər müəlliflərinin söylədiyi rəvayətdir; onların dediyinə görə, bu söz Ərdəbilin yaxınlığında olan Xürrəm yaşayış məntəqəsinin adından götür-

rülmüşdür. Bu ənənəni Məsudi,⁴⁴ Yaqut⁴⁵ və Sadıq əl-İsfahani⁴⁶ davam etdirmişlər. onlara istinad edən A.Müller "xürrəm" termininin belə izahını düzgün hesab etmişdir.⁴⁷ F.Hitti,⁴⁸ D.Marqolius,⁴⁹ S.Nəfisi,⁵⁰ Van Floten⁵¹ də eyni fikrə tərdəfər çıxırırlar.

Digər mənbə və tarixçilərin ənənəvi təsəvvürləri buna qarşı çıxmasaydı, "xürrəm" termini mənşəyinin bu cür təfsirində ağılatmayan heç bir şey olmazdı.

Başqa bir rəvayətə görə, kef çəkən və əyyaşlıq edən adamlara "xürrəm" deyilirdi. Bu halda "xürrəm" sözü "şən", "şad", "şəhvətpərəst" və i.a. mənasında başa düşülürdü. Bu ənənəyə biz Səmanidə təsadüf edirik: "Xürrəm-xe-üstündə zəmmə, re-üstündə fəthə və təşdid, axırında da mim. Onların dini bundan ibarətdir ki, onlar istədikləri və ya arzu etdikləri hər işi görürlər. Onlara bu adı ona görə vermişlər ki, onlar qadağan (haram) nə olduğunu bilmirlər və şərabi, qadınlarla yaşamağı və faydalı olub nəşə verən hər şeyi xeyirli (halal) hesab edirlər."⁵²

Orta əsrlərin müəllifləri məzdəkilərə və onların xələfləri olan (aşağıya bax) xürrəmilərə isnad verdikləri "arvadların ümumiliyi" fikrini ifrat əyyaşlığın ifadəsi hesab edirdilər. Mütəhhər əl-Müqəddəsi deyir ki, onların (xürrəmilərin) içərində biz elələrini tapdıq ki, onlar qadınların ümumiliyinə yalnız öz razılığı ilə yol verirdilər və onlar ruha zövq verən hər şeydən istifadə edirdilər, ancaq bu şərtlə ki, bundan heç kəsə ziyan toxunmasın".⁵³ Əbu Müzəffər İsfəraini yazır: "On birinci qrupu xürrəmilər təşkil edir, onlar da iki təriqətə bölünür: biri islamın meydana gəlməsindən əvvəl var idi və məzdekilər adlanırdı. Onlar öz aralarında yaxın qohumla evlənməyə yol verirdilər. Deyirlər ki, əmlak və qadın məsələsində onların hamısı şərikdir. Ənuşirəvan öz şahlığı dövründə onları məhv etmişdir.

Xürrəmilərin ikinci təriqəti isə islam dövlətində meydana gəlmişdir. Bunlar "babəkilər və məzyərilərdir. Bu təriqəti müxəmmirə və babəkiyyə adlandırırlar, yəni Babək əl-Xürrəmi adlı bir adamın ardıcılları, Azərbaycanda meydana gələn bu adamın (Babəkin) ardıcıllarının sayı artırdı. Onların hamısı yaxın qohumla evlənməyə yol verirlər". Sonra İsfəraini deyir: "Hər iki cinsdən olan babəkilər ilin bir gecəsində o dağın başında toplanırlar, musiqi və şərəblə hər cür pis əməl tuturlar. Sonra işığı və odu söndürürlər və onlardan hər biri püşk ilə ona düşən qadınlardan birinin yanına gedir".⁵⁴

Əbü-l-Fərəc ibn əl-Cövzi xürrəmilər haqqında belə yazır: "Xürrəm xarici (ərəb dili üçün—Z.B.) bir sözdür. Bu söz insanın diqqətini cəlb edən xoş və maraqlı şeyləri göstərmək üçün işlənir. Bu sözün mənası: insanın hər hansı zövq və şəhvətə uyması, habelə cəmiyyətdə hər cür rəftar normalarına etinasızlıq göstərməsi və dini qanunların yox edilməsi deməkdir. məzdəkiləri bu adla çağırırdılar. Məzdəkilər maq (atəşpərest—Z.B.) olub Qubadın dövründə meydana gəlmişdilər, qadınla yaxınlığa və qadağan edilən hər işə yol verildiyi əqidəsində idilər. Xürrəmilərin gördüyü işlər də eynilə məzdəkilərdə olduğu kimi idi".⁵⁵

İbn əl-Əsir belə yazır: "Onların (xürrəmilərin—Z.B.) kişiləri öz anaları, bacıları və qızları ilə arvad kimi yaxınlıq edirlər, buna görə də onlara xürrəm adı vermişlər".⁵⁶

"Xürrəm" sözüne "əyyaş" və i.a. mənası verilən izahatı ərəb müəlliflərindən götürən ilk avropalı tədqiqatçı alman alimi Q.Flügel idi;⁵⁷ onun vasitəsilə Babək və xürrəmilərdən bəhs edən bu izahat, demək olar, bütün tədqiqatlara keçmişdir. Q.Flügel yazır: "əl-xürrəmiyyə" — əvvəlcədən fars sözü olub xürrəm "şən", "aydın" deməkdir (xürrəmi — şənlik, aydınlıq, burada, əlbəttə, sırtıq, sərbəst kimi başa düşülür, bunların mənası həmin adları daşıyanlara aid edilir). Onun ərəbləşdirilməsi daha münasib oldu, çünki sözün yazılışı ərəblər üçün onun tərəfdarlarının təliminin yaramazlığı demək idi ki, bu da "fihrist" sözlərində belə ifadə olunur: "həm də onlarda (xürrəmilərdə—Z.B.) arvadlar ümumdür. Odur ki, adamlar onlardan (kişilərdən—Z.B.) heç birinə başqasının arvadı ilə yaxın olmağı qadağan etməzlər".⁵⁸

A.Müller sözün belə başa düşülməsi əleyhinə çıxıb deyir ki, "Flügelin heç bir izahat vermədən — fars sözü churram ("şən") haqqında bəhs etməsi özünü göstərmək istəyən bir məktəblinin cavabından başqa bir şey deyildir. Yalnız "şənlik" termini "sırtıq" və "həyasız" sözlərinin ünsürü kimi əsas ton olaraq ən yeni jarqonda "kef əhli kompaniyası" mənasında da qəbul edilə bilər".⁵⁹ Lakin A.Müller Q.Flügelin fikrini rədd etməklə bərabər, xürrəmilərdə arvadların ümumiliyi haqqında bəzi ərəb müəlliflərinin verdiyi məlumatı inanır və bu ümumiliyi bərabərçilik kommunizminin başlıca təlimi hesab edir.⁶⁰

Xürrəmilərə bu cür baxış tərəfdarları alimlər arasında da tapılır. Erməni tarixçisi Leo belə deyir: "Elmdə qədim və ya ibtidai kommunizm adlanan mülkiyyət forması bu icmalarda

(xürrəmi icmalarında—Z.B.) həyata keçirilmişdi və bunun başlıca əlamətlərindən biri qadınların ümumiləşdirilməsi idi".⁶¹ V.Myur Xilafət haqqında yazdığı sanballı əsərində deyir ki, Babəkin qəribə bir dini var idi; bu din yaxın qohumla evlənməyi, ruhun köçməsi fikrini (tənasüx) və Şərq mistikasının digər prinsiplərini təbliğ edirdi. V.Myur deyir ki, "xürrəmiyyə" və ya "şəhvətpərəstlər" termini də buradandır".⁶² Vellhauzen də belə hesab edir ki, "xürrəmizm—əxlaqsızlıqdır".⁶³

Amerikan alimi E.Rayt Mütəlihər əl-Müqəddəsiyə istinad edərək qeyd edir ki, xürrəmilər cinsi əlaqələrdə pisə-yaxşıya baxmırlar; ancaq qadınların icazəsi ilə. Məhz bu cəhət, yəni "cinsi əlaqədə pisə-yaxşıya baxmamaq xürrəmiləri tənqid edənlər arasında istehza və nifrət vasitəsi olmuşdur".⁶⁴ Van Floten deyir ki, "xürrəm" termininin "şəhvətpərəst" kimi tərcümə edilməsi buna səbəb olmuşdur ki, xürrəmilərdən qeyri-müəyyən yeni bir din tərəfdarları kimi bəhs edirlər və onları elə göstərirlər ki, guya onlar şəhvətpərəstlik dinindən başqa heç bir din bilmirmişlər.⁶⁵

Xürrəmilərin qadınları ümumiləşdirdiyi fikrində olan tədqiqatçıların nöqteyi-nəzərinə Y.A.Manandyan da şərikdir; o deyir ki, "üsyancılar (xürrəmilər—Z.B.) əmlakın və arvadların ümumi olmasını tələb edirdilər".⁶⁶

Ərəb xilafətinin ictimai-iqtisadi tarixinə dair böyük bir əsərin müəllifi olan Misir tarixçisi Həsən İbrahim Həsən xəlifələrin və onların ətrafındakıların mənəvi saflığı və təmizliyini göstərmək, onları tarix qarşısında təmizə çıxarmaq arzusu ilə Xilafətin bütün düşmənlərini, o cümlədən Babək və xürrəmiləri ləkələyən tədqiqatçılardan biridir.⁶⁷

"Xürrəm" terminini əxlaqsızlıqla əlaqələndirən ənənədə feodal və burjua müəlliflərinin elmi və siyasi məhdudluğu və sinfi qərəzkarlığı da nəzərə çarpır. İyirmi ildən artıq bir müddət ərzində Xilafətə qarşı mərdliklə çox çətin azadlıq mübarizəsi aparan xürrəmiləri kefcil qara camaat, "kef içində pozğun həyat sürən"⁶⁸ adamlar hesab etmək olmaz. Bu barədə hələ A.Müller demişdi və təəssüf ki, onun bu sözlərinə lazımı diqqət verilməmişdi. Sərxoşluğa, pozğunluğa və əxlaqsızlığa yol verən hər bir azadlıq hərəkatı əvvəlcədən tez bir zamanda zavalı uğramış olardı.

Bundan əlavə, yuxarıda qeyd edilmişdir ki, İsfərainin verdiyi məlumata görə, xürrəmilərdə "arvadların ümumiliyi" yalnız "ilin bir gecəsində" olurdu.

Həqiqətdə bu məsələyə elmi nöqtəyi-nəzərdən baxılması bu cəhəti qeyd etməyi tələb edir ki, ibtidai qrup nikahının dini qalıqları rəsmi dini, etik və hüquq normaları pərdəsi altında və bu pərdəyə baxmayaraq, bütün ölkələrin xalqlarında müşahidə olunmuşdur.⁶⁹

Antik dövr müəllifi bildirdiyi kimi, hələ qədimdə Qafqaz dağlarında köhnə adətə görə ildə bir dəfə qrup halında cinsi əlaqələr olurdu.⁷⁰ Ola bilər xalq arasında bu ənənəvi dini hadisə məzdəkilər, sonra isə xürrəmilər hərəkatının gedişində rəsmi dinlərin (məzdəki və sonra islam) örtüyü altından çıxmışdır və buna görə də XI əsr müəllifinə "ilin bir gecəsində" baş verən bir hadisə şəklində gəlib çatmışdır ki, bu da əsla "arvadların ünümiliyi" ola bilməz.

Məzdəkilər və xürrəmilər hərəkatı hakim siniflərə və Xilafətə qarşı yönəldilmişdi.⁷¹ Məzdəkilər və xürrəmilər "əmlakı şərik olanlar" kimi məşhur idilər. Buna görə də həmin siniflərin mənafeyini ifadə edən müəlliflər (feodal və burjua xüsusi mülkiyyətini müdafiə edənlər) məzdəkilərə və xürrəmilərə pozğun həyat tərzini və "arvadların ünümiliyi" kimi fikirlər istinad verirdilər. Halbuki faktlar göstərir ki, nə məzdəkilərdə, nə də xürrəmilərdə bunların heç biri olmamışdır.

Bir halda ki, bu belədir, "xürrəm" termininin mənşəyini "pozğunluq" və i.a. anlayışı ilə əlaqələndirməyə heç bir əsas yoxdur.⁷²

İngilis alimi C.Sell xürrəmilərin ideologiyası və dini haqqında qəti bir fikir irəli sürməyərək deyir: "Hicri 201-ci ildə (816/17-ci ildə) Babək özünü peyğəmbər elan etdi: onun "xürrəmi" və "xürrəm-din" adlanması ona görədir ki, o, ya Azərbaycanda Xürrəm adlı yerdən çıxmışdır, ya da ona görədir ki, o, xürrəm sözü ilə ifadə edilən şən bir din təsis etmişdir. Mən onun nə kimi bir əhkam təbliğ etdiyini tapmamışam, lakin deyirlər ki, o, sonralar Asiyada məlum olan dinlərin heç birini bilmirmiş".⁷³

Nəhayət, "xürrəm" termininin mənşəyi haqqında irəli sürülən üçüncü ənənəvi rəvayət bu termini Məzdəkin arvadının adı ilə əlaqələndirir. Bu təsəvvür anonim "Mücməl ət-təvarix və-l-qisas" müəllifində vardır. Nizam ül-Mülk də bu təsəvvürü belə əks etdirmişdir: "Məzdəkin arvadı və Fadənin qızı Xürrəmə iki adamla Mədəindən qaçıb Rey mahalına gəlmişdi və orada adamları öz ərinin dini təliminə dəvət edirdi; müxtəlif camaat bu dinə daxil oldu və adamlar onları xürrəmdinli adlan-

dırdılar".⁷⁴ XII əsrin anonim müəllifi qeyd etmişdir ki, xürrəmilərin əsası I Qubadın (448–511) vaxtında, daha doğrusu isə "Möbedan Möbed Məzdək ibn Bamdadın vaxtında"⁷⁵ qoyulmuşdur. Yenə həmin müəllif belə güman edir ki, I Xosrov Ənuşirəvan məzdəkiləri qırandan sonra, Məzdəkin arvadı Reyin şimal-qərb rayonunda (Azərbaycanda—Z.B.) gizlənərək cəzadan xilas olub xalqı məzdək dininə dəvət edirdi. "Bundan sonra onları (Məzdəkin ardıcılarını—Z.B.) xürrəmdinilər və ya xürrəmi (yəni xürrəmi dininin tərəfdarları—Z.B.) adlandırmağa başladılar".⁷⁶

"Xürrəm" termininin izahındakı müxtəliflik və sübutsuzluq göstərir ki, bu məsələnin həlli qəti ola bilməzdi. Məsələni elmi surətdə həllinin çıxış nöqtəsi olaq aşağıdakı ehtimalı irəli sürmək istərdik. X—XIII əsrlərin mənbələrində dəfələrlə bildirilir ki, məzdəkilər və xürrəmilər atəşpərəst olmuşlar. Mütəhhər əl-Müqəddəsi bunu belə deyir: "Xürrəmilər maqların bir gözüdür".⁷⁷ Səmanın dediyinə görə: "Onlar (xürrəmilər—Z.B.) Qubadın dövründə meydana gələn məzdəkilərə oxşayırlar. Buna görə Qubadın oğlu Ənuşirəvan onları qırılmışdır. Onlara verilən məzdəki adının daşdığı mənada bunları da xürrəmi adlandırmışlar".⁷⁸ Əbu Mənsur Bağdadi bildirir ki, "xürrəmilər məzdəkilərin yolu ilə gedirdilər".⁷⁹ Əbü-l-Fərəc ibn əl-Cövzi qeyd edir (yuxarıya bax) ki, "məzdəkilər maq (atəşpərəst—Z.B.) idilər". İbn əl-Əsir belə yazır: "Onlar (xürrəmilər—Z.B.) maqlar (atəşpərəstlər—Z.B.) dini icma qruplarından biridir",⁸⁰ yaxud Nəfisinin⁸¹ sözü ilə desək, onlar yeni məzdəkilər və ya islamdan sonrakı məzdəkilər idi.

Məzdəkilərlə xürrəmilər ideologiyasının atəşpərəstliklə (zərdüştilik, mazdeizm) əlaqələri kimi mürəkkəb və müstəqil bir məsələyə burada toxunmadan "xürrəm" termininin "od" anlayışı əsasında təhlilini təklif edirik. Fars və erməni dillərində "xür" sözünün mənası belədir: farsca — ("xür", "xvar", "xarena") — "günəş", "od"⁸² ermənicə⁸³ görünməyən, maddi olmayan od. Lakin buna diqqət vermədilər, halbuki xürrəmilərin qonşuları və qismən iştirakçıları olan iranlılar və ermənilər "xürrəm" — "xürrəmilər" termininin meydana gəlməsinin mənbəyi ola bilərdilər, xüsusilə ona görə ki, yuxarıda deyildiyi kimi, "xürrəm" sözü ərəb dilinin lügət tərkibinə daxil olmayan bir söz hesab edilirdi.⁸⁴

3. Cavidan. Babək və xürrəmilərin fəallaşması.

Bəzz qalası

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda xürrəmilərin üsyanı öz başlanğıc mərhələsində Cavidan ibn Səhl və ya İbn Sührak⁸⁵ adı ilə bağlı idi. İbn ən-Nədimin qismən sitat gətirdiyi Vaqid ibn Əmr ət-Təmiminin itirilmiş "Babəkin tarixi" əsərində xürrəmilər hərəkatının meydana gəlməsindən bəhs edən çox maraqlı və mötəbər sayıla biləcək bir təfərrüat vardır, hərçənd ki, bütünlüklə "Babəkin tarixi" əsəri hadisə və şəxsləri təhrif edən mövqedən yazılmışdır, xürrəmilərə və Babəkə pis meyl və niyyətlər aid edilir, habelə, Xilafət düşmənlərindən bəhs edildikdə tamamilə yanlış məlumat verilir.

"Babəkin tarixi" nə görə, Cavidan Ərdəbil mahalında yaşayırdı, onun böyük qoyun sürüləri var idi və o, qoyunları Zəncan bazarında satırdı. Yağ gəzdirib satan Abdullah adlı⁸⁶ bir şəxs Mədəindən köçüb bu yerlərə, daha doğrusu, Meymad rustakının Bilalabad kəndinə gəlmişdi. O, yağını satarkən bir kənddən digərinə gedərdi, nəhayət, kəndlərdən birində özünə Bərumənd adlı birgözlü məşuqə tapır ki, o da yerli hakim İbn ər-Rəvvadın qulluqçusu idi. Bir ildən sonra Abdullah ölür, Bərumənd isə oğlu Babək ilə Sərabə köçür. Burada Babək əvvəlcə çobanlıq edir, sonra isə Təbrizə gedib, şəhər hakimi Məhəmməd ibn ər-Rəvvad əl-Əzdinin yanında qulluq etməyə başlayır. Bundan sonra o, anasının yanına qayıdır.

Bir dəfə Cavidan Zəncanda bir qədər mal-qara satıb öz yerinə, Bəzzə qayıdanda hava pis olduğuna görə təsadüfən Babəkin anasının evində qalır. Görür ki, onun müxtəlif tapşırığını yerinə yetirən Babək çox bacarıqlı və zirək oğlandır. O, Cavidanın xoşuna gəlir, bu da gənc Babəkin gələcək müqəddəratını həll edir. Cavidan Babəkin anasına təklif edir ki, oğlunu ona qulluq etməyə versin, bunun müqabilində Cavidan onun anasına hər ay müəyyən məbləğ pul ödəsin. Bərumənd razılaşıır, Babək də Bəzzə gedib, Cavidanın malikanəsini idarə etməyə başlayır. Az sonra Cavidan öz daimi rəqibi Əbu İmranla vuruşmada ölümcül yaralanır və üç gündən sonra ölür. Cavidanın Babəkə gözü düşən cavan arvadı, ərinin ölümündən sonra tez Babəklə danışır ki, Cavidanın tərəfdarlarına rəhbərliyi öz öhdəsinə götürsün. Arvad onları ölən rəhbərin yanına toplayıb deyir ki, onların ağası Cavidan ölüm qabağında ona aşağıdakı vəsiyyəti etmişdir: "Mən bu gecə öləcəyəm. Mənim ruhum bədənimdən çıxıb Babəkin bədəninə keçəcək və onun ruhu ilə birləşə-

cəkdir... Mən onu öz yerimə öz ardıcılığım rəhbər təyin edirəm".⁸⁷

Cavidanın tərəfdarları onun dul arvadının sözüne inanıb, şərtlərini danışıqsız qəbul etdilər, bundan sonra isə Babəkin icma rəhbərliyini qəbul etməsi mərasimi başlandı. Arvad əmr etdi, bir inək gətirdilər, onu kəsdilər, dərisini soyub yerə sərdilər. Sonra dərinin ortasında bir şərab qədəhi qoyuldu, arvad da onun içərisinə çörək doğradı. Bu hazırlıq görüldükdən sonra, arvad Cavidanın hər bir tərəfdarını adı ilə çağırmağa başladı və ona əmr etdi ki, dərinin üstünə çıxsın, qədəhdən bir tikə çörək götürüb yesin və onun ardınca bu sözləri təkrar etsin: "Mən Cavidanın ruhuna inandığım kimi, sənə də inanıram, ey, Babəkin ruhu!" Bundan sonra hər biri Babəkin əlindən tutub öpür və ona baş əyirdi. Sonra kef məclisi quruldu, bu ziyafətdə dul arvad Babəki öz yanında oturtdu və ona bir budaq reyhan verdi, bu isə kəbin mərasiminin simvolu idi. Mənbələrin məlumatına görə, bu əhvalat hicri 201-ci ildə (b.e. 816-cı ilində) olmuşdur.⁸⁸

Babəkin başçılıq etdiyi vaxtdan, yeni 816/7-ci ildən etibarən xürrəmilər hərəkətindən bəhs etməzdən əvvəl, bu cəhəti qeyd etməliyik ki, xürrəmilər hələ xəlifə Mehdimin (775—785) hökmranlığı dövründə Xilafəti ciddi surətdə narahat etməyə başlamışdılar. Nizam ül-Mülkün verdiyi məlumatlara görə, "hicri 162-ci ildə [778-ci ildə] Mehdimin xəlifəliyi zamanında sorkə-ləm"⁸⁹ adlandırılan Qorqan batıniləri xürrəndinlilərlə birləşmişdilər. Onlar deyirdilər: "Əbu Müslim sağdır! Padşahlığı ələ keçirək!" Onlar öz başçıları Əbu əl-Qərranın, onun oğlunun rəhbərliyi ilə Reyə hərəkət etdilər. Mehdi müxtəlif vilayətlərə və Təberistan hakimi Əmr ibn əl-Əlaya belə məktub göndərdi: "Birləşin, onlarla vuruşmağa çıxın". Onlar vuruşmağa çıxdılar və o dəstə dağılıb qaçdı".⁹⁰

Bir neçə ildən sonra xəlifə Harun ər-Rəşidin hökmranlığı zamanı xürrəmilər yenidən üsyan qaldırdılar. "192 [807/18]-ci ildə Azərbaycanda xürrəmilərin hərəkəti başladı.⁹¹ Harun ər-Rəşid Abdullah ibn Malikin başçılığı ilə onlara qarşı 10 min atlı göndərdi.⁹² O, xürrəmilərdən çoxunu qırdı, kişi və qadınları əsir alıb, Karmasına — Harun ər-Rəşidə göndərdi, o da əmr etdi, kişi əsirləri qırsınlar, qalanlarını isə sat-sınlar".⁹³

Bundan sonra xürrəmilər Xilafətə qarşı mübarizədə öz fəaliyyətlərini bir müddət zəiflətdilər. Onların rəhbərləri olan Cavidan və Əbu İmran öz şəxsi mübahisələrini həll etməklə

məşğul olduqlarından ardıcılıqlarını bu mübarizədən yayındırdılar. Babək xürrəmilərə rəhbərliyi qəbul etdikdən sonra, onların mübarizəsi tamamilə Xilafətə qarşı çevrildi.

Bəzi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Babək guya bir vaxt islamı qəbul edibmiş və onun müsəlman adı Həsən imiş.⁹⁴ Babəkin islama müəyyən münasibətini göstərən bu yeganə məlumat nəzərə alınmazsa, bütün digər mənbələr təsdiq edir ki, Babək ərəblərə və onların dininə nifrət bəsləyirdi, bütün ömrü boyu Xilafətə qarşı mübarizə edirdi və Azərbaycanda islamdan əvvəl mövcud olan qayda-qanunları bərpa etməyə çalışırdı. Birincisi, o özünün müsəlman olmayan Babək (Papak) adını bərpa etdi, ikincisi, Allahın insan surətində təcəllə (hülul) nəzəriyyəsini elan etdi; üçüncüsü, ruhun bir cisimdən başqa bir cismə köçdüyünə (tənasüx əl-ərvah) inanırdı və dördüncüsü, bu əqidədə idi ki, imamın qeyb olan ruhu çox sonralar qayıdacaqdır (ricət).⁹⁵

Xürrəmilər icması, yəqin ki hüquqi tənzimləmə qaydaları məsələlərini həll edən bir növ imamlar, elçilər və ya mələklər (firiştelər) tərəfindən idarə edilirdi; bunlar bir icmadan digərinə gedərək, icma üzvlərinə ilham verir və onları təlimləndirirdilər. Xürrəmilərin dini — işıq və zülmətin simvolu olan iki böyük mənəvi qüvvəyə, yəni xeyir və şərəf olan inama əsaslanırdı.

Azərbaycanın kəndli kütlələri özlərinin məzdəkilik və zər-düştiliklə bağlı islamaqədərki etiqadlarını müəyyən dərəcədə qoruyub saxlamışdılar. Bu kəndli kütlələrindən ərəblərə və islama xoş münasibət gözləmək bir də ona görə olmazdı ki, islam əhalinin şüurunda ərəblərin hökmranlığının ideoloji ifadəsi idi, kənd təsərrüfatı məhsullarının təqribən yarısını Azərbaycan kəndlilərinin əlindən almaq üçün ərəblərin qoyduğu vergi (xərac) sistemi isə güclü müqavimətə rast gəlir və ərəblərə qarşı onları daha artıq qəzəbləndirirdi.⁹⁶

Xürrəmilərin əksəriyyəti Azərbaycanın və qonşu vilayətlərin kəndlilərindən ibarət idi.⁹⁷ Cavidanın rəhbərlik etdiyi xürrəmilər 816-cı ilədək Xilafəti yalnız hərdənbir narahat edirdilərsə, Cavidanın ölümündən sonra Xilafət üçün dəhşətli bir qüvvə oldular. Babək Xilafətə qarşı üsyan qaldırmaq vaxtını uğurla seçdi. O, Əmin və Məmun qardaşlarının Xilafət taxtı üstündəki daxili mübarizələrindən istifadə etdi, çünki bu zaman ərəblərin yuxarı təbəqələrinin diqqəti Bağdaddan uzaqda, ki şimal vilayətlərindən yayınmışdı.

Dinəvərinin verdiyi məlumatlara görə, "Babək (Xilafətdə)

arası kəsilməyən qarışıqlıq və çətinliklər dövründə püxtələşmişdi".⁹⁸ O, "Azərbaycan vilayətinin Bəzzəyn dağında meydana çıxdı. Orada onun tərəfdarlarının sayı artdı".⁹⁹ Demək olar, eyni məlumatı Vardan da verir: "Bu günlərdə [817-ci ildə] Bağdaddan (yəni Bəzzdən) əsli, iranlı¹⁰⁰ olan Bab[ək] adlı bir adam gəldi; bu adam İsmayıl övladını [ərəbləri] ağır məğlubiyyətə uğradır, çoxlarını əsir aparırdı...".¹⁰¹ Əbu Dulaf qeyd edir ki, Bəzzdə "əl-xürrəmiyyə adı ilə məşhur olan əl-mühəmmirə bayraqları təntənəli surətdə təqdis edildi. Babək buradan çıxmışdır".¹⁰² "Əl-xürrəmiyyə və əl-babəkiyyə öz mənşəyini Mötəsimin vaxtında zühura çıxmış Babək əl-Xürrəmidən götürmüşdür, onları ona görə əl-mühəmmirə adlandırdılar ki, öz bayraqlarını Abbasilər qara rəngə boyadıqları kimi onlar da qırmızı [rəngə] boyayırdılar".¹⁰³

Orta əsr mənbələrində bildirildiyi kimi, əvvəlcə Cavidanın, sonra isə iyirmi ildən artıq Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilərin Azərbaycandakı mərkəzi və ya paytaxtı qala şəhəri olan Bəzz idi.¹⁰⁴ Təbəri deyir ki, Bəzz "Babəkin vilayəti və şəhəri idi".¹⁰⁵ Məsudi yazır ki, Babək "Azərbaycan ölkəsində olan Bəzzəyn dağlarında"¹⁰⁶ üsyan qaldırmışdı. Onun əsərində deyilir ki, "...Babəkin ölkəsi Bəzzəyn, Azərbaycan, Arran və Beyləqandadır", Bəzzəyni də Arranda, "Babəkin ölkəsində" olan dağdır.¹⁰⁷ Yaquta görə "Bəzz — Azərbaycanla Arran arasında bir vilayətdir".¹⁰⁸ Biruni yazır ki, "Bəzz, Babək əl-Xürrəminin ölkəsidir"¹⁰⁹ və i.a.

Gördüyümüz kimi, mənbələrdə Bəzz (Bəzzəyn) haqqında müxtəlif məlumat verilir — həmin ad ölkə, vilayət, şəhər, kənd və iki yaşayış məntəqəsinə, həmçinin dağ, iki dağ, dağlıq yer və sairəyə verilir. Bir məsələ aydındır: həmin adda bir yer, daha doğrusu, qala şəhəri mövcud olmuşdur və biz onun yerini müəyyən etməyə çalışırıq, çünki Bəzzin bu yerin harasında yerləşdiyi haqqında çox müxtəlif fikirlər vardır.

Demək olar, bütün tədqiqatçılar Bəzzin Ərdəbil rayonunda bir yerdə olduğunu söyləyirlər. N.Karaulov öz xəritəsində iki Bəzz olduğunu göstərir və belə güman edir ki, "bu iki Bəzzdən biri bütün ehtimala görə indiki Rus—İran sərhəddində Əliabad kəndinin yerində olmuşdur, biri də şübhəsiz, Alvardı adlanır".¹¹⁰ V.Myur deyir ki, Bəzz Ərdəbilin arxasında idi,¹¹¹ bunun harada olduğu isə məlum deyildir. M.Tomara da onun kimi fikir irəli sürərək, Bəzzi Ərdəbil ilə Arran arasında göstərir.¹¹² Əsərlərin birində Bəzzin Talış ölkəsində¹¹³ yerləşdiyi, digərində isə Bəzzin Savalan dağının şimal yamacında¹¹⁴ olduğu bildirilir, lakin

həmin məcmuəyə əlavə edilən xəritədə Bəzz Ərdəbilin cənubunda yerləşir. Böyük Sovet Ensiklopediyasındakı xəritədə Bəzz təqribən Ərdəbilin 100 kilometr cənub-qərbində,¹¹⁵ T.İ.Ter-Qriqoryanın xəritəsində Salyanın cənub-şərqində¹¹⁶ yerləşir. S.Nəfisi öz xəritəsində Bəzzi Bəlləbin yaxınlığında yerləşdirir və deyir: "Bəzz vilayəti, Bəzz dağı və ya Bəzzəyn indiki Talış vilayətinin yaxınlığında, Muğanın şərqində və Xəzərin qərb sahilində yerləşirdi.¹¹⁷ Z.Yampolski də eyni fikirdədir.¹¹⁸

Fikrimizcə, tədqiqatçıların göstərdiyi yerlərdən heç biri Bəzzin həqiqətdə olduğu yerə uyğun deyildir. Bu ehtimalı təsdiq etmək üçün orta əsrlərdə Bərdə—Ərdəbil yolundakı əsas yaşayış məntəqələri arasındakı məsafəni birinci növbədə öyrənmək lazımdır. Müqəddəsi¹¹⁹ və İbn Hövqəlin¹²⁰ cədvəlləri həmin ticarət yolundakı şəhərlər arasındakı məsafənin eyni olduğunu göstərir. Hər iki müəllifdə Bərzənddən Ərdəbilədək məsafə 2 mənzil və ya 14—15 fərsəx idi. Yolun bu hissəsi bizi hər şeydən çox maraqlandırır, çünki Afşinin komandası altındakı ərəb orduları ilə Babək qoşunları arasında əsas hərbi əməliyyat məhz burada, həmin Bərdə—Ərdəbil yolunda olurdu. İbn Xordadbeh¹²¹ Ərdəbil—Bərzənd yolundakı yaşayış məntəqələri arasında, habelə Bəzzin üstünə hücum edərkən Afşinin dayandığı ara məntəqələrin məsafəsi haqqında bizə çox mühüm cədvəl vermişdir. O deyir: "Ərdəbil ilə Babəkin olduğu Bəzz şəhəri arasındakı məsafələr belədir:

Ərdəbildən Xuşsa -- 8 fərsəx,
Xuşsdan Bərzəndə — 6 fərsəx,
Bərzənddən Sadaraspa¹²² — 2 fərsəx,
Sadaraspdan Zəhrkəşə¹²³ — 2 fərsəx,
Zəhrkəşdən Davalruda¹²⁴ — 2 fərsəx,
Davalruddan Babəkin Bəzz şəhərinə — 1 fərsəx".

Deməli, Ərdəbildən Bəzzə təqribən 21 fərsəx, yəni təxminən 145—147 kilometr yol var idi: Afşin Bərzənddən hücumla başladı, buradan da Bəzzə 7 fərsəx — təqribən 50 kilometrdir. Lakin ərəb qoşunları Bərzənddən hansı istiqamətdə hücum edirdi? Bəzzi Ərdəbilin şimal-şərqində, cənubunda və hətta cənub-qərbində yerləşdirən tədqiqatçıların, demək olar, hamısının nöqtəyi-nəzəri bizə aydındır. Lakin bunlar mənbələrdə Bəzz haqqında verilən aşağıdakı məlumatla əsla uyğun gəlmir: mənbələrdə deyilir ki, "Araz, Azərbaycan ilə Arran arasında bir vilayət olan Bəzzin sərhəddi boyu axır",¹²⁵ "Ər-Ras çayı, Azərbaycan, Arran və Beyləqan arasında yerləşən Bəzzəynə, Babək ölkəsinə tərəf axır".

İbn Hövqəl deyir ki, Arran vilayətinin şərq sərhəddi Varsan şəhərinin yerləşdiyi ər-Ras çayının aşağı axarından başlanır.¹²⁶ Məlum olduğu kimi, Arranın Azərbaycan ilə sərhəddi Araz boyu uzanırdı. Deməli, Bəzz Varsanın qərbində və əlbəttə, indiki Ordubadın şərqində, bu iki nöqtənin arasındakı orta bir yerdə, şimaldan Araz çayı, şərqdən Qarasu çayı, cənubdan Əhər və qərbdən Hacılarçay ilə əhatə olunmuş bir ərazidə, yəni dağ vilayəti Qaradağda idi. Burada, Qırxsu—Peyvançay hövzəsində, hündürlüyü 2 kilometr və daha yüksək olan böyük dağlıq sahə vardır (Dairbaşı, Sağram, Suracartəpə, Qabaqtəpə, Sal və digər dağlar). Bu dağların başında bir çox xərəbələr, o cümlədən bir neçə dağılmış qala vardır. Biz bu fikirdəyik ki, bu xərəbələrdən hansı isə biri vaxtilə Bəzz imiş. Bunda heç bir şübhə ola bilməz, çünki Həştadsər dağı da daxil olmaqla bütün əlavə təfərrüat bunu göstərir ki, istər Bəzz, istərsə "Babək ölkəsi" olan Bəzzəyn məhz Ərdəbilin 90 mil [145 kilometr] şimal-qərbində Pul-e Xudafərin adlanan yeni körpünün və kiçik şəhərin yaxınlığında olmalıdır".¹²⁷

Beləliklə, biz, qala şəhəri Bəzzin bu yerdə harada olduğu barəsindəki mühakiməmizdə tək deyilik. Həmin variant ilə razı olan V.F.Minorski yazır ki, Bəzz dağlıq yer olan Qaracadağda idi.¹²⁸

Məsudi Bəzzin olduğu yeri daha dürüst müəyyən etmişdir: "Araz, Azərbaycanda Babək əl-Xürrəminin vətəni Bəzzəyn ölkəsi ilə Arran ölkəsinin bir hissəsi olan Əbu Musa dağı arasından axır".¹²⁹ N.Karaulov həmin "Əbu Musa dağı"ndan bəhs edərkən yazır ki, "müəllifin hansı dağı belə adlandırdığını demək çətindir",¹³⁰ lakin Əbu Musa məhz Beyləqan (Arran vilayəti) hökmdarıdır ki, erməni müəllifləri onu knyaz Yesai Əbu Musa,¹³¹ ərəb mənbələri isə Əbu Musa ibn Yusif ibn uxt İstifanus adlandırırlar.¹³²

Əbu Musa dağı adlanan yer, yəqin ki, indiki Füzuli rayonunun Xələfli kəndi yaxınlığında Arazın Muğan düzünə çıxan yerdə, onun sol sahilindəki Diridağdır. Bu yer — Arazın Muğana çıxdığı yerdir.

Orta əsr müəllifləri bildirirlər ki, Afşinlə Babək arasındakı bütün müharibələr Həştadsər dağı, Darvaz, Rud ər-Rud tərəflərində və Bəzzin özündə gedirdi. Salannayın başlanğıcı olan Həştadsər dağı yaxınlığında, 835/6-cı ildə Babək ilə Böyük Buğa (Buğa əl-Kəbir) arasında böyük vuruşma olmuşdur. Həmin dağın ətəyində eyni adlı kənddə Buğa əl-Kəbir mühasirə olunub darmadağın edildi.

Babəkin sərkərdələrindən biri olan Tərxan ondan xahiş etdi ki, 836-cı ilin qışını öz kəndində keçirməyə ona icazə versin. Babək Tarxanı buraxdı, o da Həştadsər yaxınlığındakı öz kəndinə getdi.¹³³

Təbəri bildirir ki, ərəb sərkərdələri üç tərəfdən: Afşin Bərzənddən, Əbu Səid Xuşşdan və Böyük Buğa Həştadsərdən hərəkət edib Darvazda¹³⁴ birləşdilər. Babək ilə döyüşə girdilər.

837-ci ilin yazında Afşin Bərzənddən hərəkət edib, qoşunu Bəzzin yanından axan Kəlanrud çayına tərəf yeritdi¹³⁵ və onun sahilində səngərə girməyə əmr etdi. Burada Afşin eşitdi ki, Babək başqa bir sərkərdəsi Adin öz ailəsini Rud ər-Rud kəndi üzərində yüksələn dağa köçürmüşdür; məlum olduğu kimi bu yerdən Bərzəndə 6 fərsəx və Bəzzə bir fərsəx yoldur. Afşinin əsgərləri səngərlərdən eyni adlı çayın sahilinə¹³⁶ yalnız bir gecədə çatdılar. Çaya çatan kimi Afşin əmr etdi ki, burada yeni və dördüncü səngər xətti qazılsın.

4. Xürrəmilərin üsyanı və onun inkişafı

Babək Bəzzdə xürrəmilər icmasının rəhbərliyini qəbul edən zaman, onun tərəfdarlarının sayı nisbətən çox deyildi. Bir mənbədə bildirilir ki, Babək onlara qılınc və xəncər payladı və əmr etdi ki, öz kəndlərinə gedib çıxış üçün onun signalını gözləsinlər.¹³⁷ Signal veriləndə, Babəkın ardıcılları kəndlərdə ərəblərin və onların ətrafındakı adamların üstünə atıldılar və hamısını qırdılar. Bundan sonra Babək öz adamlarını Bəzzdən uzaq mahallara göndərdi, orada da bütün ərəblər və onların yerli əhalidən olan tərəfdarları məhv edildi.

İbn ən-Nədim yazır ki, Babəkədən əvvəl "xürrəmilərin dini etiqadında qətl, əzab və müharibə yox idi, xürrəmilər bütün bunların nə olduğunu bilmirdilər".¹³⁸ Babək xürrəmilərə başçılıq edərək, onun tərəfdarlarının sayı artan kimi, üsyançıların qarşısında duran məqsədlərə uyğun olaraq, icmanın quruluşunda böyük dəyişiklik əmələ gəldi. Azərbaycan və Arranın hər tərəfindən ərəblərdən narazı olan kəndlilər kütlə halında Babəkın yanına gəlməyə başladılar, "onun qoşun dəstələrinin sayı o qədər artmışdı ki, piyada hesaba alınmadan, təkcə atlılar 20 min nəfər idi".¹³⁹ Babək öz qoşununda möhkəm intizam yaratmalı oldu və onu başlıca məqsədə — Azərbaycanda, sonra da digər vilayətlərdə ərəb hakimiyyətini məhv etməyə tabe etdi.

Əbu Hənifə Dinəvəri Babəkın rəhbərliyi ilə xürrəmilər üsyanının başlanması haqqında belə məlumat verir: "Babək [Xi-

lafətdə] baş verən fasiləsiz qarışıqlıq və çətinliklər dövründə meydana çıxdı.¹⁴⁰ O, öz işinə Bəzddə onu əhatə edən adamları öldürməklə başladı, öz dövrəsindəki yer və kəndləri dağıtdı ki, ölkəni ələ keçirsin, [ərəblər tərəfindən] həm özünün, həm də ona yaxınlaşma yollarının təqib olunmasını çətinləşdirsin. Onun qüdrəti doğrudan da artdı və hərəkəti böyük vüsət aldı".¹⁴¹

Babək xürrəmilər qarşısında ərəbləri qovmaq, islam dinini məhv etmək¹⁴² vəzifəsini qoyduqdan sonra, öz ardıcılalarına elan etdi ki, bu vəzifəni yerinə yetirməyi Cavidan ona vəsiyyət etmişdir; guya Cavidan demişdir: "Babək sizin üçün ələ yüksəkliyə çatacaqdır ki, ona qədər hər kəs buna çatmamış, ondan sonra da çatmayacaqdır. O, [Babək] torpaqları ələ keçirəcək və zalımı məhv edəcəkdir. Həqarət çəkənlər ona hörmət edəcək və əsilzadə olmayanlar onu yüksəldəcəklər".¹⁴³

Azərbaycan ərəblərdən azad edildikdən sonra, üsyan digər vilayətlərə sirayət etdi. Bu vilayətlərin əhalisi üsyan etmiş xürrəmilərin nə kimi qələbələr qazandığını görürdü. Babəkin təbliğatçıları və agentləri isə öz işlərini çox yaxşı bilirdilər və xüsusilə dağlıq vilayətlərdə böyük müvəffəqiyyət qazanırdılar. Məsudi bildirir ki, "Babək əl-Xürrəminin işi ər-Ran ölkəsindəki Beyləqanda yayılmışdır və həmin ölkədə onun qoşunu çoxalmışdır. O, öz qoşunlarını o şəhərlərə tərəf göndərmiş və onları hər tərəfə yola salmışdır".¹⁴⁴ Üsyan habelə, Cibal, Ermənistan, Xorasan və s. vilayətlərə sirayət etdi.¹⁴⁵ Az sonra, Cibal, Həmədan, İsfahan, Masabzan və digər yer və şəhərlərin əhalisi üsyançıların tərəfinə keçdi. Onların əhalisi "Həmədan vilayətində toplanır və silahlanırdı".¹⁴⁶ Məsudinın məlumatına görə, Babək "onun işi adamların ürəyində çox yer tutan vaxt"¹⁴⁷ Taif ibn Əlini Xorasan şəhərlərinin başçısı təyin etdi. Sonra üsyan Təberistan və Corcanı bürüdü, burada, "mühəmmirə dinini qəbul etmiş"¹⁴⁸ Məzyərin ardıcılıarı olan məzyəriyə təriqəti iş görürdü. Deyləm əyaləti əhalisinin çox hissəsi xürrəmilərə qoşuldu.¹⁴⁹ Bağdadinin məlumatına görə, təkcə Azərbaycanda və Deyləmdə Babək tərəfdarlarının ümumi sayı 300 min nəfər idi.¹⁵⁰

Həmçinin "dağlıq vilayətlərin kürdləri"¹⁵¹ və bir sıra maliklər Babəkin müttəfiqi oldular, bunlardan biri olan Məhəmməd ibn Bais Təbrizdəki və Şahi adasındakı (Urmiyə gölü) qalalarını hərbi səfər və vuruşmalar zamanı Babəkin ixtiyarına verdi.¹⁵² Xilafətin bəzi görkəmli xadimləri (hakimləri) və əmirləri də özlərinə tabe olanlarla birlikdə ərəblərə qarşı üs-

yanlarda iştirak etdilər. Bunların arasında Təbəristan hakimi Məzyər də var idi; Babək onunla yazışır və hər vasitə ilə onu şirnikləndirirdi. Həmçinin Mingicavır əl-Fərqani də Babək tərəfdarlarının köməyindən faydalanırdı.¹⁵³ Afşini Babəkə kömək etməkdə təqsirləndirildilər, ərəblər onu Babəklə əlbir hesab edirdilər.¹⁵⁴ Mərənd maliki İsmə əl-Kürdi və bununla birlikdə bezi kürd əmirləri siyasi mülahizələrə görə Babəkə qoşuldular.¹⁵⁵ Xilafətdən ayrılmış Ermənistan hakimi Xatim ibn Xarsama Babəklə yazışır. Bir mənbənin verdiyi məlumata görə o, "Babək və xürrəmilərlə yazışmağa girişdi, onları inandırır ki, burada [Arranda] müsəlmanların öhdəsindən asanlıqla gəlmək olar. Bu, Babək və xürrəmilərin hərəkətinə səbəb oldu. Babək də Azərbaycan vilayətində qələbələr qazandı".¹⁵⁶

Xürrəmilər üsyanının bürüdüüyü bütün vilayətlərdə Babək öz ardıcılalarına əmr edirdi ki, "[ərəblərin] mülk və malikanələrinə hücum etsinlər və onların əmlakını ələ keçirsinlər".¹⁵⁷

Üsyançıların böyük müvəffəqiyyətləri və Xilafətin geniş ərazisini tutmaları xəlifə Məmunu məcbur etdi ki, qarşıda duran təhlükəyə ciddi fikir versin. 819-cu ilədək xəlifə qoşunlarının xürrəmilərlə böyük vuruşmaları olmayıb, iş yalnız yerli toqquşmalarla məhdudlaşdırsa, 819-cu ildə isə xəlifə Yəhya ibn Müaz ibn Müslimin komandası altında Babəkə qarşı ilk nizami ordu göndərdi. Baş verən vuruşmada tərəflərdən heç biri məğlub edilmədi.¹⁵⁸ Sonrakı vuruşmalarda da gah bu, gah da müqabil tərəf müvəffəqiyyət qazanırdı.¹⁵⁹

820-ci ildə Məmun Yəhya ibn Müazı komandan vəzifəsindən götürdü və İsa ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalidi Ermənistan və Azərbaycana hakim və qoşun komandanı təyin edərək, "ona əmr etdi ki, qoşunları öz hesabına silahlandırın və ərzaqla təchiz etsin. O, Babəklə müharibə üçün [ordu] toplayaraq 821/2-ci ildə [bir] dəfə ilə hərəkət etdi; burada Babək onun qabağına çıxdı və onu qaçmağa vadar etdi. İsa da dalına baxmadan hey qaçdı, nəhayət, zarafatçı bir əsgər onu səsləyib dedi: "Ey Əbu Musa, hara belə?" O cavabında dedi: "Onlarla [xürrəmilərlə] müharibədə bizim işimiz gətirmir, biz [ancaq] müsəlmanları qorxuda bilirik".¹⁶⁰

Xürrəmilərin qələbəsi Məmunu məcbur etdi ki, yeni qoşun komandanı təyin etsin. 823/4-cü ildə Züreyk ibn Əli ibn Sədəqə əl-Əzdi komandan oldu. Ona kömək olaraq Əhməd ibn Cüneyd əl-Əskafinin komandanlığı ilə qoşun dəstələri göndərildi, lakin Babək əl-Əskafini əsir aldı. Züreyk isə xürrəmilərə heç bir şey edə bilmədi.¹⁶¹ Məmun Züreyki qoşun komandanlığın-

dan kənar etdi və onun yerinə Məhəmməd ibn Hümeyd əl-Tusini təyin etdi. O isə xürrəmilərlə müharibəyə girişməzdən əvvəl, Züreyki əzməli oldu, çünki o, xəlifənin qərarından narazı olub üsyan etmişdi. Məhəmməd ibn Hümeyd Züreyki və "təhlükəli ola biləcək" adamların hamısını sakitləşdirdikdən sonra, Babəklə müharibəyə ciddi surətdə hazırlaşmağa başladı.¹⁶² Məhəmməd 827-ci ildə onunla müharibəyə girişdi və iki il ərzində davam edən vuruşmalarda¹⁶³ müvəffəqiyyət həmişə onun tərəfində oldu. Nəhayət, 3 iyun 829-cu ildə Həştadsər dağında ərəblərlə xürrəmilər arasında əsas vuruşma olmuşdur. Ərəblərin vəzifəsi xürrəmilərin qalası Bəzzi ələ keçirmək idi. Ət-Tusi öz ordusunun mərkəzinə Məhəmməd ibn Yusif ibn Əbdül-Rəhman ət-Taini rəis təyin etdi, ordunun sağ cinahında isə Abbas ibn Əbdül-Cəbbar ət-Təktinini qoydu. Lakin Babək ət-Tusinin qoşunları üçün pusqu düzəltdi, qanlı vuruşmadan sonra ərəblər məğlub edilib qaçmağa başladılar. Məhəmməd ət-Tusinin özü öldürüldü.¹⁶⁴ Vardan məhz Məhəmməd ət-Tusi ilə Babək arasındakı vuruşmanı nəzərdə tutaraq deyir ki, "bir vuruşmada o [Babək] 30 minə qədər İsmayıl övladını [ərəbləri] qırdı".¹⁶⁵

"Ağvan tarixi"nin rusca tərcüməsində deyilir: "İki ildən sonra [829-cu ildə] Baban [Babək] Tavusini dağıtdı və 150 min [adama] qovdu".¹⁶⁶ Ç.Dovsett "Ağvan tarixi"nin bir sıra əlyazmasında tapmışdır ki, Tavusin (Tosin) Tosi şəklində oxunmalıdır, yəni burada Tavusin adlı bir yaşayış məntəqəsinin Babək tərəfindən dağıdılmasından deyil, Məhəmməd ət-Tusi və onun 150 minlik ordusunun xürrəmilər tərəfindən darmadağın edilməsindən bəhs edilir.¹⁶⁷

Xəlifə Məmun Məhəmməd ət-Tusinin həlak olmasından çox qəmgin olmuşdu, çünki o, çox bacarıqlı sərkərdə idi. Az sonra ərəb qoşunlarının komandanı İbrahim ibn əl-Leys ibn əl-Fəzl oldu,¹⁶⁸ onu da Babək sonrakı [829/30] ildə məğlub etdi".¹⁶⁹

Ərəb qoşunları bir də darmadağın ediləndən sonra, xəlifə Məmun qətiyyətli Abdullah ibn Tahiri komandan təyin etdi,¹⁷⁰ lakin o, Babəklə vuruşmalı olmadı, çünki qardaşı öləndən sonra irsi olaraq Xorasan hakimi vəzifəsini tutmalı idi.¹⁷¹

Həmin 829/30-cu ildə Məmun Azərbaycan, Cibal və İsfahana Əli ibn Hişamı hakim təyin edərək, onu xürrəmilərə qarşı vuruşmağa göndərirdi. Lakin ibn Hişam əyalətlərdə özbaşınalıq etməyə və xalqı sıxışdırmağa başladığına görə xəlifə onu sakitləşdirmək üçün Yəmənin hakimi Uceyf ibn Ənbasi göndərirdi. Bunu xəbər alan Əli ibn Hişam Uceyfə hücum edib onu öldür-

mək və Babəkin tərəfinə qaçmaq istədi, lakin tutuldu və 830/1-ci ildə Bağdadda edam edildi.¹⁷²

Dinəvəri bildirir ki, bu zaman "Babəkin işi böyük vüsət aldı və adamlar (ərəblər—Z.B.) ondan qorxmağa başladılar. Onunla vuruşurdular, lakin ona qalib gələ bilmədilər. Babək onları dağıdır və onların sərkərdələrini öldürürdü".¹⁷³ Xürrəmilərin Xilafət qoşunlarını qibtə ediləcək bir ardıcılıqla dar-madağın etməsi Abbasilər dövlətinin hakim dairələrini çaşqınlığa saldı.

Xristian dininin məşhur müdafiəçisi Yəqub ibn İshaq əl-Kindi o zaman xəlifə Məmunun sarayında idi, müsəlman ilahiyyatçıları onu Bağdada dəvət etmişdilər ki, islam dininin xristianlıqdan üstün olduğunu ona isbat etsinlər. İlahiyyatçılar əl-Kindiyə deyirdilər ki, ərəblərin bütün qələbə və istilaları bunu göstərir ki, allah kafirlərlə müharibə məsələlərində islam əhkamlarını bəyənir. Lakin Babəkin xəlifə ordularını bir çox məğlubiyyətə düşür etməsi xristianlığı müdafiə etmək işində əl-Kindinin əlində bir növ əsas oldu. Əl-Kindi ərəblərin ilk müharibələrindəki qarət və talanlarını xürrəmilərin Xilafət ordularına qarşı müharibəsi ilə müqayisə edərək dedi: "bu müharibə bizim ağamız və hökmdarımız Əmirəlmöminin üçün çox təhlükə və narahatlıqlar doğurmuşdur".¹⁷⁴

Əl-Kindi Bağdad ilahiyyatçılarına dedi ki, əgər allahın qələbələri bəyəndiyi sübutu doğrudursa, onda ən inandırıcı budur ki, allah Babəkə kömək edir, çünki Babək Abbasi xəlifələrinin ona qarşı göndərdiyi bütün ordular üzərində qələbə çalır. Əl-Kindi deyirdi: "İndi özün mühakimə et [Məhəmməd] peyğəmbərin qarət və qənimətlərə nə marağı var idi? Nə səbəbə o, yollardakı quldurluğa bənzər basqın və hücumları dayandırmadı? Mənə de, görün, sənin ağanla [Məhəmmədinlə], üsyan bizim ağamız Əmirəlmöminini bu qədər kədərləndirən və bəşəriyyətə böyük fəlakət gətirən Babək əl-Xürrəmi arasında nə fərq vardır? Mən yaxşı bilirəm ki, sən buna cavab verə bilməzsən".¹⁷⁵

Məlum olduğu kimi, Arranda əhalisi xristian olan Sünik, Şəki, Beyləqan, Arsax və digər vilayətlər ərazisində xürrəmilərin hərəkətləri bir qədər fərqli idi. Görünür, bu vilayətlərə Xürrəmi qoşunu təqribən 820-ci ildə, yəni ərəb canişinləri və vergi yığanların sıxışdırdığı yerli maliklər kömək üçün Babəkə müraciət etməyə məcbur olandan sonra gəlmişdi. Bu zaman Arrana köçüb burada möhkəm məskən salan bir çox ərəb feodalları Xilafət taxtı üstündə gedən daxili müharibədən və Xi-

lafətin paytaxtından ucaqlara gedən yolları geniş əməliyyat nəticəsində kəsmiş olan xürrəmi üsyanının olduqca böyük müvəffəqiyyətlərindən istifadə edərək, ayrılma meylləri göstərməyə başlamışdılar. Xilafətdən ayrılıb mərkəzi hakimiyyətin sərəncamlarına etina etməyən bu feodallar Arran vilayətlərində özbaşınalıq etməyə və özlərinə tabe olan tayfa dəstələri vasitəsi ilə qonşu xristian knyazlıqlara basqınlar edirdilər.

Belə müteğəlliblər sırasında Səvada ibn Əbdül-Həmid əl-Cəhhafi də var idi.¹⁷⁶ Tarixçinin verdiyi məlumatlara görə, "həmin [821/2] ildə dağıdıcı tacik [ərəb] Səvada, Ermənistan-da Avaranşan ["qarətçi"] adı ilə məşhur olan bu adam basqınlar edərək bütün ölkəni qarət etdi, qayıdıb Sünikə getdi və Squk vilayətindəki Şalatu kəndi qalasında möhkəmləndi. Sünik nəslinin böyüyü hökmdar Vasak Babanı yanına çağırdı, "o da gəlib [Səvadanı] əzdi, qaçqın saldı".¹⁷⁷

Vasak həmin il öldü. Babək onun qızı ilə evləndi və həmin ildən Sünik xürrəmilərin hakimiyyəti altına keçdi. Babəkin qoşunu Sünikdən sonra Beyləqan, Arsax və Uti vilayətlərini tutdu.¹⁷⁸

Qeyd etdiyimiz kimi, beyləqanlılar və ya pavlikianlar Babəkin hökmdarlığına tabe olmadılar, ya da ola bilər, öz üzərlərinə qoyulan bacın ağırlığına tab gətirməyib, 826-cı ildə Babəkin əleyhinə üsyan qaldırdılar. Albaniya knyazı Stepannos Ablasad Babəki Azərbaycandan çağırırdı, o da Beyləqan vilayətinə girib üsyanı yatırdı.¹⁷⁹ Babəkin qoşunu 827-ci ildə Geqarkuni (Qərbi Sünik) vilayətini tutdu. Həm də 15 min adam qırdı.¹⁸⁰ Lakin beyləqanlılar 830-cu ildən bir az əvvəl, yenidən üsyan qaldıraraq, Bercor vilayətinə hücum etdilər. Ureas, Karnakaş, Xakari və Tapat kəndlərini tutdular. Stepannos Ablasad təkrar Babəkə müraciət edib kömək istədi, xürrəmilər də gəlib üsyançıları darmadağın etdilər. 830/1-ci ildə beyləqanlıların rəhbərləri olan Davon və Şapux Babəkin müttəfiqi knyaz Ablasadı öldürdülər. Beyləqanlılar üçüncü dəfə üsyan qaldırdılar və bir mənbəyin dediyinə görə, Qoroz qalasında möhkəmləndilər.¹⁸¹ Üsyançılar Arranın aşağıdakı vilayətlərini bir il ərzində öz əllərində saxladılar: Yuxarı Vaykunik, Bercor, Sisakan (və Kotak), (Mıvs) Xaband, Amaras, Pazkank, Arsaxda Mxank və Utidə Tri vilayət.¹⁸²

Öldürülən Ablasadın yerinə onun bacısı oğlu Yesai Əbu Musa Beyləqan vilayətinin hökmdarı oldu.¹⁸³ O, Babəkin qoşunlarını köməyə çağırırdı və onların yardımını ilə "həmin vilayətləri ələ keçirdi və hamıya hökmranlıq etdi".¹⁸⁴ Yesai Əbu

Musanın adamları knyaz Ablasadın qatilləri Davon və Şapuxu yaxalayıb əzabla öldürdülər.

Mənbədən görüldüyünə görə, Qoroz qalası üsyan etmiş beyləqanlıların əlində qalmışdı. Babəkin ordusu bu qalanı almaq üçün Arazdan keçib Amaras vilayətində düşərgə saldı. Qalanın alınmaz olduğunu və üsyançıların qətiyyətini görən Babək, üsyanı yatırtmaq üçün əvvəlcə işlətdiyi fürsətdən fərqli olaraq, üsyançıları təslim olmaq üçün dilə tutmağa başladı. "O, sülhdən danışmağa başlayıb çalışırdı ki, onları öz hakimiyyətinə tabe etsin. Bir çoxları bir müddət üçün tövbə edib ona tabe oldular, lakin sonradan aldadılmış olduğunu görərək yenidən qiyam qaldırdılar".¹⁸⁵

Babək şəhərin təslim olmasına müvəffəq olmadığından öz paytaxtına qayıtdı, qalanın yanında isə öz sərkərdələrindən Rostomu qoyub "ona əmr etdi ki, qaladakılarla vuruşmasın, onları xoşluqla itaətə cəlb etsin. Lakin Rostom Babəkin tapşırığına fikir verməyib, qalada möhkəm yer tutanlarla müharibə etməyə başladı. O zaman qalanın kişiləri İsanın gücünə pənah götürərək, xaç və müqəddəslərin qurumuş sümüklərini qabaqlarında tutaraq Babəkin ordusunu məğlubiyyətə uğradılar".¹⁸⁶

Görünür, Babək Arran vilayətlərində qan tökülməsini davam etdirmək istəmirdi, çünki o, öz arxasını təmin etmək fikrində idi. Məhz buna görə o, "sülhdən danışmağa başlamışdı". Yəqin məhz bu zaman Səhl ibn Sunbat və Yesai Əbu Musə ilə Babək arasında əlaqə pozuldu. Nəticədə Babək Arran vilayətlərində öz keçmiş müttəfiqləri içərisindəki dayağını və atlı qoşununun istifadə etdiyi gözəl qışlaqları itirdi. S.T.Yeremyan öz məqalələrindən birində yazır ki, zadəganların Babəkə qarşı münasibətinin dəyişilməsində başlıca rol "Sünik və Arsax kəndlilərinin narazılığı oynamışdır, çünki onlar Babəki ərzaqla və birinci növbədə taxıl ilə təchiz etməli idilər. Kəndlilərin ehtiyatı qurtaranda, Babək taxılı feodallardan zorla aldı. Ermənilərdən və ermənilənmiş albanlardan ibarət iri zadəganlar Babəkin hərəkətlərindən qəzəblənərək ona qarşı üsyan qaldırdılar... Babəkin arxasında gedən bu üsyanlar nəticəsində onun qüvvəsi zəiflədi ki, bu da 837-ci ildə ərəblərə onu qəti məğlub etməsinə imkan verdi".¹⁸⁷

Sünik və Arsaxın Babəki taxılla təchiz edən baza olduğu haqqında S.T.Yeremyanın verdiyi məlumatın mənbələrdə təsdiq olunmadığı məsələsinə toxunulmamışdır. Qeyd etməliyə ki, erməni knyazları arasında Babəkin müttəfiqi yox idi. Onun

müttəfiqləri ancaq Sünik, Arsax, Şəki, Beyləqan və digər vilayətlərin hakimləri olan Alban knyazları idi. A.M.Utmazyan doğru olaraq göstərir ki, bu knyazlar "Babəkin hərəkətində öz sinfi mənafeləri üçün ictimai təhlükə görüb Babəklə əlaqəni kəsir, "günahkar Babəkə" daha təbə olmur, onun "qanunlarını və əmrlərini" yerinə yetirmirdilər".¹⁸⁸

Bir tərəfdən, xürrəmilər üsyanının müvəffəqiyyətləri, digər tərəfdən, Xilafətin özündə Məmunun qarşılaşdığı daimi daxili çəkişmələr onunla nəticələnmişdi ki, Abbasilər xilafəti öz varlığı üçün təhlükəli zaman keçirirdi. Cəzirədə Nəsr ibn Şəbsin, Suriyada ərəb tayfalarının, Misirdə Abdullah əs-Surin (820—826), Misirdə 829-cu ildə yəmənilər və qeysilərin üsyanları, habelə Bizans ilə daimi müharibələr xəlifə Məmundan ağır xərc və böyük ordu tələb edirdi. Məmun bütün iyirmi illik hökmranlığı ərzində Xilafətdə yalnız çoxlu üsyanları yatırmaqlı olmuşdu. O, üsyanların öhdəsindən gələ bilməmiş olsa da, öz hökmranlığının axırlarında çox böyük bir ərazi tutan xürrəmilərə qarşı heç bir iş görə bilmədi. Məmun öləndə xürrəmilərin üsyanı daha böyük bir qüvvə ilə qızıxdı. Nizam ül-Mülkün verdiyi məlumata görə, üsyan İsfahan, Fars vilayətlərini və bütün Kuhistanı bürüdü. Məmunun Bizans ilə müharibəyə başı qarışmasından istifadə edən üsyançılar "bir gecə vaxt təyin etdilər. Hazırlaşdı bütün mahal və vilayətlərdə üsyan qaldırdılar. Şəhərləri taladılar. Farsda çoxlu müsəlman qırdılar, arvad və uşaqları əsir apardılar. İsfahanda onların başçısı Əli ibn Məzdəkan adlı birisi idi. O, şəhər darvazasında iyirmi min nəfərlik silahlı qüvvəni gözdən keçirtirdi və qardaşı ilə birlikdə Kuha getdi. Əli Kuhu tutdu, qarət etdi, əlinə keçən müsəlmanı öldürdü... Qayıtdıqdan sonra o, Babəklə birləşmək üçün Azərbaycana getdi. Hər tərəfdən xürrəmidinlilər Babəkin yanına gədirdilər".¹⁸⁹

833-cü il avqustun 7-sində Xəlifə Məmun öldü, öz qardaşı Mötəsimi (Əbu İshaq Məhəmməd ibn Harun ər-Rəşidi) taxta vəliəhd təyin edərək və ona vəsiyyətnamə qoyaraq öldü. Bu vəsiyyətin başlıca maddəsi xürrəmilərə qarşı müharibəyə başlıca diqqət vermək sərəncamı idi: "Xürrəmilərə gəlincə, onlara qarşı müharibəyə qətiyyətli və rəhmsiz bir adam göndər, ona pulla, silahla, atlı və piyada qoşunla səbrlə kömək et. Əgər onların vaxtı (xürrəmilərlə müharibə—Z.B.) uzun çəksə, sən özün öz tərəfdarların və yaxın adamların ilə onların üstünə get".¹⁹⁰

833-cü il avqustun 10-da Mötəsim xəlifə elan edildi.¹⁹¹

5. Üsyanın son dövrü. Bəzzin süqutu

Yeni xəlifə taxta çıxan kimi birinci növbədə öz sələfinin vəsiyyətinə əməl etməyi qərara aldı. O, xürrəmilərə qarşı müharibəyə ciddi hazırlıq görməyə başladı, zira, görürdü ki, Azərbaycanın və digər əyalətlərin xalq kütlələrinin bu təhlükəli hərəkəti qarşısında bundan sonra da zəiflik göstərilə, Xilafətin öz varlığı üçün ciddi nəticələr gözlənilə bilər. O, bu iş üçün heç bir şeyi əsirgəmədi. Buna görə, xürrəmilərə qarşı onun qoşunlarının ilk hücumu müvəffəqiyyətlə nəticələndi.

Təbərinin verdiyi məlumata görə, 833-cü ildə "Cibalda, Həmədan, İsfahan, Masabzan və Mehricanqazaq şəhərlərində əhalinin əksəriyyəti xürrəmilərin dinini qəbul etdi. Onlar toplandılar və Həmədan tərəfdə düşərgə qurdular. Mötəsim onlara qarşı qoşun göndərdi və göndərdiyi axırıncı ordu onun (Mötəsim), həmin ilin şəvvalında [oktyabrın 20-si—noyabrın 17-si] Cibala hakim təyin etdiyi İshaq ibn İbrahim ibn Müsəbin komandanlığı altında idi. O, zilqədə [ayında] [noyabrın 18-i—dekabrın 17-si] onlara qarşı getdi. Onun [xürrəmilər üzərində] çaldığı qələbə haqqındakı məlumat [Bağdadda] Tərviyə günündə¹⁹² [833-cü il dekabrın 25-i] oxundu. O, Həmədan rayonunda [onlardan] 60 min adam qırdı, qalanları Rum ərazisinə qaçdılar".¹⁹³

M.Siriyets məğlub edilən xürrəmilərin qalan hissəsinin Bizans ərazisinə qaçdığı haqqında belə deyir: "Həmin [833] ildə Babək tərəfdarlarının böyük bir hissəsi iranlıların (ərəblərin—Z.B.) müharibəsindən cana gələrək baş komandan Nəsr ilə birlikdə Rum padşahı Feofili axtarmağa getdi və xristianlığı qəbul etdi".¹⁹⁴ İbn İbri həmin variantı daha qısa şəkildə verir: "Onun [Babəkin] sərkərdəsi Nəsr öz həmqəbilələrindən bir çoxu ilə Feofilin yanına qaçdılar və xristian oldular".¹⁹⁵

Həmədan vuruşmasından sonra Bizansa gedən xürrəmilərin taleyi haqqında müxtəlif məlumatlar vardır. Bizans tarixçilərinin istinad etdikləri orta əsr yunan müəllifləri bildirirlər ki, qaçıb Bizansa sığınan xürrəmilər qrupu 14 min nəfərdən ibarət idi və onlara əslən iranlı olan Feofob adlı birisi başçılıq edirdi. İmperator Feofil onları fəmlərdə yerləşdirib turma adlanan ayrı-ayrı dəstələrə böldü; həmin dəstələr Ərəb xilafətinin qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatda fəal iştirak edirdilər.¹⁹⁶

Belə rəvayətlər də vardır ki, guya Babək özü Bizansa keçmişdi, bir ehtimalla görə iki Babək olmuşdur: onlardan biri 7

min nəfər tərəfdarı ilə Bizansa (Sinopa) getmiş, digəri isə Xilafətlə mübarizəni davam etdirmişdir. Bunu M.Siriyets¹⁹⁷ və bir sıra tədqiqatçılar (Ş.Lebo, Q.Vayl, N.Emin, Q.Finley və digərləri) deyirlər.¹⁹⁸ Lakin bütün bu rəvayətlər əsassızdır, çünki irəlidə görəcəyik ki, Babək ömrünün axırınadək Bizans ərazisinə gedə bilmədi.

Feofobun keçmiş adı, yəni xristianlığı qəbul etməzdən əvvəlki adı haqqında da bir neçə fikir vardır. Təbəri deyir ki, onu Barsis deyə çağırırdılar.¹⁹⁹ M.Siriyets və İbn İbri yazırlar ki, onun adı Nəsr (Nasir) imiş.²⁰⁰ Erməni tarixçisi M.Ayrıransi Nəsrin xristianlığı qəbul etməsi faktını qeyd edərkən tarixi dolaşığı salır və Babəki bu əhvalata daxil edir: "Erməni tarixinin 290-cı ilində [b.e. 841-ci ilində] Nəsr və Babək xristian oldular".²⁰¹

Biz xürrəmilərlə Bizans imperatoru Feofil arasındakı əlaqələri nəzərdən keçirmişik. Qeyd etdiyimiz kimi,²⁰² bu əlaqələrin möhkəm zəmini var idi və illərdən bəri davam edirdi, yoxsa Xilafət 837-ci ildə xürrəmilərin üsyanını darmadağın etdikdən sonra Babəkin Bizansa qaçmasını başqa cür izah etmək olmaz.

Xəlifə Mötəsim Həmədan yaxınlığındakı ilk müvəffəqiyyətdən sonra başa düşdü ki, qüvvələrin parçalanması və xürrəmilərlə təsadüfi toqquşmalar müharibənin gedişinə təsir göstərməyəcəkdir. Mötəsim görürdü ki, onun qardaşı və sələflərinin xürrəmilərlə etdiyi müharibə taktikası kökündən yanlış idi və Xilafətin bir neçə ordusu üçün fəlakətli olmuşdu. Babək kimi təhlükəli düşməne qarşı Xilafətin bütün qüvvələrini toplamaq üçün Kiçik Asiyada Bizansla daimi müharibə meydana gətirməyi hərbi əməliyyatı dayandırmaq lazım idi.

Bizans—Ərəb sərhəddində dördillik (833—837-ci illər) sakitlik Mötəsimə imkan verdi ki, əvvəllər Bizansla müharibədə olan qoşunları da Babəke qarşı göndərsin.

Mötəsim öz sələfindən fərqli olaraq Babəklə müharibənin strateji cəhətinə ciddi diqqət yetirdi. O, düşmənin qüvvəsi və gücünü bildiyindən uzun sürən müharibəyə hazırlaşdı və hər şeyi: qoşunun tərkibini və görkəmli sərkərdələri seçməkdən, köməkçi hissələrlə təmin etməkdən tutmuş Xilafətin bütün maliyyə, ərzaq və yem ehtiyatlarını səfərbər edincəyədək hər şeyi müharibə ehtiyaclarına tabe etdi.

Mötəsim xürrəmilərin üzərinə ümumi hücumu başlamazdan əvvəl, əmirlərdən Əbu Səid Məhəmmədi gələcək vuruşma rayonuna göndərərək ona əmr etdi ki, "Zəncanla Ərdəbil arasın-

da Babəkin dağıtdığı istehkam məntəqələrini bərpa etsin və [Zəncan—Ərdəbil] yolunda qarnizonlar qoysun ki, heç kəs Ərdəbilin təchizi üçün təhlükə törətməsin".²⁰³

Qoşun qərargahı ilə Xilafətin paytaxtı Səmərra arasındakı rabitə sisteminə böyük diqqət verilmişdi. Yollar pis olduğuna görə qasidlər məlumatı gec gətirirdilər, buna görə də xəlifə əmr etdi ki, Ərdəbildən paytaxta gedən yolun hər fərsəxində məlumat gətirməyə hazır olan bir atlı qoysunlar. Xəlifə bu məqsəd üçün əmr etdi ki, onun özünün Hulvan keçidi yaxınlığındakı Marc at ilxısındakı xüsusi çapar atlardan istifadə etsinlər.²⁰⁴ Təpələrdə qarovulxanalar düzəldildi; bu qarovulxanalar bir-birini yaxşı görürdü və məlumat gətirən atlıların hərəkəti haqqında bir-birinə səsrlərlə xəbər verirdi. Beləliklə, Ərdəbildəki (Bərzəddəki) baş komandan qərargahından göndərilən məlumat Səmərraya dörd günə gəlib çatırdı ki, bu da o zaman üçün çox tez hesab olunurdu. Buna görə də xəlifə xürrəmilərə qarşı hərbi əməliyyat rayonunda baş verən hadisələrdən həmişə xəbərdar idi. Xilafət tarixində birinci olaraq bu müharibədə məlumat göndərmək üçün poçt göyərçinlərindən istifadə olunmuşdu.²⁰⁵

Xəlifə Mötəsim Misirdə Bizans qoşunları ilə vuruşmada öz hərbi məharətini göstərən istedadlı sərkərdə Afşin Heydər ibn Kavusu²⁰⁶ 835-ci il iyunun 3-də xürrəmilərə qarşı müharibə edən bütün qoşunların baş komandanı təyin etdi.

Xəlifə bu müharibə üçün vəsait əsirgəmiri. Afşin ata mənə, yəni xürrəmilərlə vuruşmağa girəndə — gündə 10 min dirhəm, hərbi əməliyyat olmayanda isə 5 min dirhəm pul alırdı.²⁰⁷ Əz-Zəhəbi bildirir ki, təkcə 837-ci ildə Mötəsim Babək ilə müharibəyə bir milyon dirhəm xərcləmişdi.²⁰⁸ Afşinin ordusu arasıkəsilmədən ərzaq, sursat və silahla təchiz olunurdu.

Afşin Ərdəbil qərargahına gələn kimi Əbu Səid Məhəmmədə əmr etdi ki, xürrəmilərin dağıtdığı qalaların bərpasını sürətləndirsin. Qalalar bərpa edilib möhkəmləndiləndən sonra, Afşinin əmrilə bunların ətrafında xəndəklər qazıldı. O, öz qərargahını xürrəmilərin istehkamlarına yaxın olan Bərzəndə köçürdü. Bərzənd ilə Ərdəbil arasındakı qalalar da bərpa edilib möhkəmləndirildi. Paytaxtdan Ərdəbil yolu ilə Bərzəndə gedən ərzaq və silah karvanlarını xüsusi mühafizə bölmələri müşayiət edirdi ki, bu da xürrəmilərin karvanlara qəflətən hücum etməsi təhlükəsini aradan qaldırmaqlı idi.²⁰⁹

Afşin casus məlumatı toplamağa xüsusi diqqət verirdi. Afşin öz casuslarından başqa Babəkin casuslarını da xürrəmilə-

rin yeri, istehkamları və manevrləri haqqındakı məlumat üçün daha artıq pul verməklə öz tərəfinə cəlb edirdi.²¹⁰

Babəkin öz doğma yerlərində vuruşan və bu yerlərə yaxşı bələd olan qoşunları, qalaları möhkəmləndirməklə məşğul olan ərəb qarnizonlarına tez-tez hücum edirdilər. Əbu Səid Məhəmmədin qoşununa qarşı Müaviyənin komandası altında bir xürrəmi dəstəsi göndərilmişdi. O, ərəblərin bir neçə istehkam məntəqəsinə basqın edib əsir tutaraq öz bazasına qayıtdı. Əbu Səid öz qoşununu topladı və Müaviyənin dəstəsini təqib edərək, Sindabay yerində ona çatdı. Vuruşmada ərəblər Müaviyənin dəstəsini məğlub etdilər. Əsir alınan xürrəmilərin başları kəsilib paytaxta göndərildi.

Tarixçilər deyirlər ki, bu vuruşma Xilafətin nizami qoşunları ilə müharibədə xürrəmilərin uğradığı ilk məğlubiyyət idi.²¹¹

Bu zaman Babəkin yerli hökmdarlar sırasından olan müttəfiqləri ondan ayrılmağa başladılar. Üsyan qaldırmış xalqın zəhmli qüvvəsindən dəhşətə düşüb, öz torpaqlarının bütöv qala bilməyəcəyindən qorxan və Xilafətin gördüyü tədbirlər nəticəsində Babəkin darmadağın ediləcəyini duyan yerli hökmdarlar öz müttəfiqinə tez xain çıxdılar. Babəkə xəyanət edənlər arasında Təbriz və Şahi qalası hökmdarı Məhəmməd ibn əl-Bais də var idi, halbuki bu adam Babəkin sərkərdələrindən İsmə əl-Kurdinin qızını alıb onunla həтта qohum olmuşdu. İbn əl-Bais xəlifə qarşısında özünə bəraət qazandırmaq üçün "Mötəsimə [məktub] yazıb ona öz sədaqətini bildirir və onu əmin edirdi ki, Babəkə və onun tərəfdarlarına qarşı lazımi tədbirlər görəcəkdir".²¹²

Bir dəfə İsmanın dəstəsi adətən olduğu kimi ibn əl-Baisin mülkündə gecələməyə qalmışdı. İbn əl-Bais həm İsmanın özünü, həm də onun döyüşçülərini içirdi və sərxoş olub özlərini bilmədikləri halda əl-qolu bağlı Şahi adasına apardı. Orada ibn əl-Bais bütün xürrəmiləri qırdı, İsmanı isə Səmərraya xəlifənin yanına göndərdi. İşğəncə edilən İsmə xürrəmilərin vətəni Bəzzəyn ölkəsi haqqında, onun yolları, dağ keçidləri və zəif yerləri barəsində bildiyini xəlifəyə söylədi, yəni xəlifə ərəblərin xürrəmilərə qarşı müvəffəqiyyətli müharibəsinə kömək edə biləcək çox mühüm məlumatı İsmadan ala bildi.²¹³

Sonralar xəlifə Mütəvəkkilin hökmranlığı dövründə İbn əl-Bais Xilafətdən yenidən ayrıldı, lakin axırda 850-ci ildə öz ömrünü zindənda başa vurdu.²¹⁴

Beləliklə, Babək ikinci məğlubiyyətə uğradı. O, öz koman-

dirlərinin birindən məhrum oldu, İsmanın xürrəmilər barəsində xəlifəyə verdiyi məlumat isə Babəkin hərəkətlərini xeyli çətinləşdirdi.

Afşin 835-ci il ərzində Bəzzə yaxınlaşma yollarındaki istehkam məntəqələrini bərpa edir və yenilərini qururdu. Eyni zamanda ərəb və xürrəmi orduları arasında kəşfiyyat xarakterli toqquşmalar olur, bəzən bu, bəzən də o biri tərəf müvəffəqiyyət qazanırdı.²¹⁵ Bu yerə yaxşı bələd olan xürrəmilər ərəb qoşunlarının təchizat yollarını tutur, ərzaq və silah karvanlarını ələ keçirməklə ərəbləri çətin vəziyyətdə qoyurdular, çünki "karvanda olanların hamısını məhv edirdilər". Nəticədə Afşinin qoşunları daim aclıq və susuzluqdan əzab çəkirdi, "cismən və ruhən məğlub olurdu".²¹⁶

Həmin ildə xürrəmilər Arşak yaşayış məntəqəsi yaxınlığında ərəblərlə vuruşmada yeni bir məğlubiyyətə uğradılar. Babəkin kəşfiyyatçıları paytaxtdan Ərdəbilə pul gətirən böyük bir karvanı güdmüşdülər. Lakin Babəkin adamları arasında bir nəfər xain varmış; bu xain Afşinə bildirir ki, Babəkin karvan haqqında xəbəri var. Afşin pusqu qurur. Qəflətən yaxalanan xürrəmilər məğlub olurlar. Adətən olduğu kimi bu dəfə də vuruşan xürrəmilər arasında olan Babək birtəhər özünü xilas edir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, bu vuruşmada xürrəmilər min nəfərdən artıq tələfat verdilər.²¹⁷ Lakin bir neçə gündən sonra, Babəkin sərkərdələrindən Tarxan (və ya Adin) yenidən ərəblərin karvanına hücum edib mühafizələrini qırır və bütün yükü ələ keçirib ərəbləri çətin vəziyyətə salır.²¹⁸ Afşin məcbur olur ki, ərzaq göndərilməsini Məhəmməd ibn əl-Basidən xahiş etsin. Xürrəmilər yeni karvanı da ələ keçirirlər. Onda Afşin kömək üçün Şirvan hakiminə müraciət edir;²¹⁹ o, ərzaq karvanı göndərməklə "[ərəb] qoşunlarının imdadına çatır".²²⁰

836-cı ildə Həştadsər dağı yaxınlığında xürrəmilərlə Buğa əl-Kəbirin komandası altındaki ərəb ordusu arasında vuruşma olmuşdu. Təkəbbürlü Buğa, Afşinin əmrinə etina etməyərək şəxsən xürrəmilərlə vuruşmaq qərarına gəlmiş və bunun cəzasını görmüşdü. Əvvəlcə Babək Buğanın min nəfərlik yemdaşyan dəstəsini məhv etdi, əsir aldığı ərəblərdən ikisini seçdi və baş vermiş əhvalatı Afşinə söyləməyə göndərdi.²²¹

Buna baxmayaraq, Buğa öz ordusunu xürrəmilərin üzərinə göndərirdi, xürrəmilər isə ərəbləri izləyirdilər və dağ cığırlarından keçib gücdən düşən ərəblər təpələrdən birinə qalxmağa başlayanda hücum edib onları mühasirəyə saldılar və ərəbləri

onlar üçün əlverişli olmayan şəraitdə vuruşmağa məcbur etdilər. Buğanın ordusu məğlub edildi, bir neçə sərkərdə öldürüldü. Buğanın özü isə qaçdı. Xürrəmilər bütün ərəb ordugahını, pul və silahları ələ keçirdilər.²²² Bu məğlubiyətdən sonra Afşin öz qoşunlarını Bərzəndə çəkdi.

836-cı ilin qışında xürrəmilər öz sərkərdələrindən Tarxanı da itirdilər. Bu igid türk ərəbləri lap təngə gətirirdi. Afşin tez başa düşmüşdü ki, Tarxan xürrəmilər ordusunun başında qalarsa, ərəblər onlara qarşı müharibədə çox çətinlik çəkəcəklər. Odur ki, Tarxanın hərəkətini daim izləyir və onu sıradan çıxartmaq üçün fürsət axtarırdı. Nəhayət, buna müvəffəq oldu. Tarxan adətən qış aylarını Həştadsər dağı yaxınlığında öz kəndində keçirirdi. Afşin casuslardan öyrənəndə ki, Tarxan Babəkdən icazə alıb kiçik bir dəstə ilə öz mülkünə yola düşmüşdür, türk olan bir casusunu onun ardınca göndərdi. Casus gecə vaxtı Tarxana hücum edib onu öldürdü və başını kəsib Afşinə göndərdi. Tarxanın ölümü Babək və xürrəmilər üçün böyük bir zərbə oldu. Xürrəmilərin belə igid sərkərdəsinin ölümündən sonra, ərəblər daha cəsarətli hərəkət etməyə, xürrəmilər isə dalbadal məğlubiyətə uğramağa başladılar.²²³

Ərəb xilafətinə qarşı illər boyu davam edən mübarizədə xürrəmilərin müvəffəqiyyət qazandığı axırıncı il — 837-ci il gəlib çatdı.

Həmin ildə Afşin xəlifədən böyük bir qüvvə aldı; köməkçi qüvvələrə böyük türk sərkərdələrindən Cəfər ibn Dinar əl-Həyyat və İtali başçılıq edirdilər. Xəlifə onlarla Afşinə qoşunun maaşı və təchizatı üçün 30 milyon dirhəm pul da göndərmişdi.²²⁴

Köməkçi qüvvənin gəlmiş olmasına baxmayaraq, Afşin xürrəmilərlə müharibə taktikasını bütünlüklə dəyişdirdi. Müharibənin müvəffəqiyyətinə hələ də inanmayan xəlifə Mötəsim Afşinə bir-birinə zidd müxtəlif sərəncamlar verirdi. Afşin də bu sərəncamları ələ yerinə yetirirdi ki, az sonra ərəb qoşunları arasında komandanaya qarşı narazılıq başlandı. Doğrudan da, xürrəmilərin qalası Bəzzdən ərəbləri ayıran son dörd fərsəx (təxminən 30 kilometr) yolu ərəblər bir ilə keçmişdilər. Afşin əsgərlərin narazılığına baxmayaraq, verdiyi sərəncamlarında daim xəlifəyə istinad edirdi və xürrəmilərlə vuruşmağa girməyə icazə vermirdi. Yalnız xüsusi dəstələr istehkamlar qurmaq və Bəzzə tərəf yol çəkməklə məşğul idi, çünki yolun olmaması ərəb qoşunlarının ərzaq, su və yem ilə təchiz edilməsini daim təhlükə qarşısında qoyurdu. Çox vaxt ərəblər bircə qurudul-

muş çörekə dolanırdılar. Bunu bilən Babək bir dəfə Afşinə bir adamla bir yük tərəvəz göndərdi. Afşin Babəkin bu hədiyyəsini məmnuniyyətlə qəbul etdi və onun göndərdiyi adama icazə verdi ki, ərəb düşərgəsindəki istehkamları baxıb görsün. Xürrəm ətraflı baxdıqdan sonra, Afşin onu geriye buraxdı və xahiş etdi ki, "qardaşı" Babəkə onun salamını yetirsin".²²⁵

Afşinin Babəkə bu cür münasibəti ərəb qoşununa və xüsusilə sərkərdələrə şübhəli görünməyə bilməzdi. Buna görə islamın düşməninə qarşı müharibədə Afşinin hərəkətləri çox tez-tez, xüsusilə Cəfər əl-Həyyat tərəfindən kəskin surətdə tənqid olunurdu.²²⁶

Sonralar qeyd ediləcəyi kimi, Afşin Babəklə müharibənin axırını ilində Təbəristan hakimi Məzyərlə olduğu kimi gizli danışıqlar aparırdı və məqsədi Xilafət hakimiyyətini məhv etmək idi. Lakin Afşinin Babəklə birlikdə qəsd düzəltməkdə iştirakı yalnız Məzyərin və Afşinin özünün mühakiməsində aşkara çıxdı. Belə bir qəsdin mövcud olduğunu ərəb mənbələri də təsdiq edir. Əbu Mənsur əl-Bağdadi bildirir ki, Afşin "Babək ilə gizli qəsd düzəltdi". Mötəsim Afşini Babəkə qarşı müharibəyə göndərəndə "belə düşünürdü ki, o, müsəlmanlara səmimi münasibət bəsləyir. Gizlində isə o [Afşin], Babəklə əlbir idi və ona qarşı müharibəni uzadırdı və müsəlman qoşunlarında çatışmazlıq olduğunu ona hiss etdirirdi, o da [Babək də] düşmən qoşununun çoxunu məhv edirdi".²²⁷ Yalnız xürrəmilərlə müharibə qurtardıqdan sonra "xəlifə Afşinin satqınlığını və Babəklə müharibə zamanı onun müsəlmanlara xəyanət etdiyini bildi".²²⁸

Lakin Xilafətə qarşı əlbir əməliyyat keçirmək barəsində Afşin, Babək və Məzyər arasında gedən gizli danışıq və yazışmalar bir nəticə vermədi, odur ki, Afşin də özünü tamamilə ifşa etməmək üçün, Bəzzə hücum etmək əmrini verməyə məcbur oldu.

Cəfər əl-Həyyat, Əbu Səid və Buxaraxudatın komandanlığı altındakı türk qoşunları və könüllülər qalanı mühasirə etdilər. Şəhər üçün uzunsürən vuruşma başlandı, bu zaman xürrəmilər qaladan çıxıb ərəbləri hiss ediləcək tələfat verməyə məcbur edirdilər. Ərəblər mancanaqları Bəzzin hasarlarına yaxınlaşdırdılar, işçi korpusu isə hasarları sökərək daşları çıxarmağa başladı.

Xürrəmilərin bütün qəhrəmanlığı və igidliyinə baxmaya-raq, ərəblərin üstün qüvvələrinin mühasirəsinə qalanın davam gətirə bilməyəcəyi Babəkə aydın olanda o, Afşinlə şəxsi danışı-

ğa girdi. Bu danışıqlar zamanı Afşin "Babəkə aman təklif etdi, lakin o, bir gün də gözləməyi xahiş edəndə Afşin belə dedi: "Sən istəyirsən, öz şəhərini möhkəmlədəsən. Əgər aman almaq istəyirsənsə, çayı keç", lakin o uzaqlaşdı".²²⁹

Babəkin amanı qəbul etməkdən boyun qaçırmasına baxmayaraq Afşin bir müddətdən sonra, onun yanına adam göndərüb xahiş etdi ki, barışıq haqqında danışıqlar üçün onun yanına etibarlı bir adam göndərsin. Babəkin elçisinə o dedi: "Babəkə (bunları) söylə: hər başlanğıcın bir axırı var. İnsanın başı soğan gövdəsi deyil ki, yenidən cücərə bilsin. Mənim adamlarımın çoxu qırılmışdır, on nəfərdən biri də qalmamışdır. Sənin vəziyyətin də yəqin belədir. Gəl sülh bağlayaq. Sən əlində olan mülklə kifayətlən, burada qal, mən qayıdıb gedim, xəlifədən sənin üçün bir mülk daha alıb fərman göndərim".²³⁰

Babək Afşinin təklifini ikinci dəfə rədd etdi, lakin bir neçə gündən sonra türk qoşunları şəhərə girən zaman, Babək özü Afşinlə danışıq üçün görüşməyi xahiş etdi. Görüşəndə Afşinə dedi: "Mən Əmirəlmömindən aman istəyirəm!

Afşin cavab verdi: Mən sənə onu təklif etmişdim və nə vaxt istəsən sənə aman veriləcəkdir.

O cavab verdi: — Mən indi istəyirəm, bu şərtlə ki, mənə bir az vaxt verəsən, öz ailəmi yığım və səfər üçün lazım olan şeyləri hazırlayım.

Afşin ona müraciətlə: — Allaha and olsun! Mən dəfələrlə sənə məsləhət görmüşəm, lakin sən mənim məsləhətlərimi qəbul etməmişən. Mən bir daha sənə məsləhət görürəm — sənin bu gün aman istəmək saatın sabahkıdan daha münasibdir.

Babək dedi: — Ey əmir, qəbul edirəm. Mənim etmək istədiyim elə budur".²³¹

Lakin Afşin qabaqcadan danışıldığı kimi Babəkdən tələb etdi ki, onun yanına girovları göndərsin, ancaq bundan bir şey çıxmadı, çünki girov üçün müəyyən edilmiş şəxslər vuruşmada idilər və onları çağırub göndərmək mümkün deyildi.

Babək yenə qalaya getdi, orada işə tarixçinin dediyinə görə "elə varuşma gedirdi ki, bunun mislini heç kəs görməmişdi".²³²

Afşin şəhərə neftatanlar dəstəsini gətirdi və bunların köməyi ilə şəhər 837-ci il avqustun 26-da ərəb qoşunu tərəfindən alındı.²³³ Afşin əmr etdi, şəhərin qalalarını dağıtsınlar və şəhəri üç gün ərzində yandırsınlar. "Bircə ev, bircə qala salamat qalmadı — o, hər birini yandırdı və ya dağıtdı".²³⁴ Babəkin oğulları və onların ailə üzvləri şəhərdə tutuldular.²³⁵ Nizam

ül-Mülkün verdiyi məlumata görə, Bəzz alınarkən 80 mindən artıq xürrəmi öldürülmüşdü.²³⁶

6. Babəkin son günləri

Ərəblər Bəzzi aldıqdan sonra Babək tacir paltarı geyib Araz çayından keçərək Arran tərəfə qaçdı.²³⁷ Afşin Babəkin qaçdığını bilən kimi, Azərbaycan, Arran, Beyləqan və Ermənistan hökmdarlarına xəbər verdi ki, "Babək bir neçə adamla qaçmış²³⁸ və dərəyə çatmışdır, oradan isə Ermənistan tərəfə yollanmışdır və sizin yanınızdan ötüb keçəcəkdir",²³⁹ onlara əmr etdi ki, bütün şübhəli adamları tutub saxlasınlar.

Babək Bizans ərazisinə gedib çatmağı düşünürdü, çünki Bizans imperatoru ilə sıx yazışmaları vardı.

Ərəb mənbələrində Babəkin Feofil ilə necə əlaqə saxladığı və Bizansın xürrəmilərə necə təsirli kömək göstərdiyi barəsində məlumat verilir. Təbəri 837–838-ci illərin hadisələrini şərh edərkən bildirir: "Həmin ildə bizanslıların hakimi Mixail oğlu Feofil Zibatra əhalisinə hücum edərək onları əsir aldı və onların şəhərini talan etdi. Sonra o, sürətlə müsəlman qalalarından keçdi, müsəlman qadınlarını [bəziləri deyirlər ki, onların sayı min nəfərdən çox idi] əsir aldı və əlinə keçən müsəlmanlara gözlərini qızmar dəmirlə yandıraraq, qulaq və burunlarını kəsərək işgəncə verdi".²⁴⁰

Feofilin Xilafət ərazisinə hücumu Bəzzdə mühasirə olunmuş Babək tam çarəsiz vəziyyətdə olduğu barəsində Feofilə məktub yazandan sonra başlamışdı, çünki Babəkin məktubundan sonra ərəblər Bəzzi darmadağın etmişdilər. Təbəri Bizans qoşunlarının qəflətən hücumunun səbəbini belə də izah edir: "O [Babək], ölümə yaxın olanda, öz gücsüzlüyünü, habelə öz qoşununun gücsüzlüyünü yəqin edəndə, Bizans padşahı Georgi oğlu Mixail oğlu Feofilə yazıb bildirdi ki, ərəblərin padşahı bütün ordularını, hətta öz dərzisi və əspazı daxil olmaqla²⁴¹ bütün döyüşçülərini onun əleyhinə göndərmişdir, belə ki, onun qapısında (Bizans sərhəddində—Z.B.) daha heç kəs qalmamışdır. Buna görə "əgər sən [onun ərazisinə] soxulmaq istəsən, bil ki, heç kəs sənin yolunu tutmayacaq və sənə mane olmayacaqdır". O [Babək], Feofilə məktub göndərərkən belə ümid edirdi ki, bu məktub Bizans padşahını ciddi əməliyyata başlamağa vadar edəcək və bunun nəticəsində o, [Babək] bəzi fəlakətlərdən xilas olacaqdır, çünki Mötəsim onun müqabilində duran qoşunlardan bir hissəsini geri çağırıb bizanslıların

padşahına qarşı göndərməyə məcbur olacaqdır, beləliklə də onun başı ona [Babəkə] deyil, bizanslılara qarışacaqdır".²⁴²

Deyilənlərdən görüldüyü kimi, Təbəri Feofilin Babəkə kömək üçün etdiyi hücum tarixini hicri 223-cü il (b.e. 838-ci il) göstərir. Halbuki Babək hicri 222-ci ildə (836–837-ci illər) edam edilmişdir, belə ki, tarixlərin düz gəlmədiyi göz qabağındadır.²⁴³

Babək Feofilin Xilafətə qarşı hücumu keçməsinə sürətləndirmək üçün hətta yalan vədlər verməkdən çəkinməmişdi. O, imperatora belə yazırdı: "Mən həqiqətdə xristian oğluyam və gizlicə xristianlığa sitayiş edirəm. Mən bütün tərəfdarlarımı məcbur edəcəyəm ki, xristianlığı qəbul etsinlər. Lakin onlara demək olmaz ki, "Bu saat bu dini qəbul edin!", çünki mən bilirəm, onlar rədd edərler. Mənim indiki dinim onların xoşuna gəlir, çünki bu din onları islam dinindən ayırır. Mən onlar üzərində [ərəblər] qələbə çalandan sonra, onların hamısı, hətta xəlifə də mənim dinimi qəbul edəcək və göstərəcəyim yol ilə gedəcəklər. Məhz o zaman mən onları xristianlığa dəvət edəcəyəm, onlar da xristian olacaqlar".²⁴⁴

Necə olsa da, Feofil 100 min nəfərlik ordu ilə ərəblərin üstünə getdi. Təbəri bildirir ki, o, Zibatramın üstünə həmin Mühəmmirə ilə birlikdə getmişdi ki, onlar Cibalda üsyan edəndə və İshaq ibn İbrahim ibn Müsəb onlarla vuruşanda bunların bir hissəsi bizanslıların yanına qaçmışdı (onların rəisi Barsis idi). Bizans padşahı onlara təqaüd təyin edib onları evləndirdi, əsgər götürdü və özünün ən mühüm işləri üçün onlardan istifadə etdi".²⁴⁵

Zibatra və digər ərəb şəhərlərinin başına nələr gəldiyi barəsində yuxarıda deyilmişdir. Yalnız bunu qeyd etməliyik ki, Babəklə Bizans imperatoru Feofil arasında yazışma mövcud idi, Feofil, gec də olsa, Babəkə qoşunla²⁴⁶ kömək etdi və bu qoşunun içərisində xürrəmi hissələri də var idi. Ola bilər, imperator üsyanın müvəffəqiyyətlə nəticələnəcəyi və Xilafət üzərində qələbə əldə ediləcəyi halda Babəkin tərəfdarları içərisində dəyişiklik əmələ gələcəyi ümidində idi.

Afşin Babəki tutmaq üçün bütün yollara dəstələr göndərdi, lakin Babəkin izinə düşməyin qızgın çağında, birdən Xilafət paytaxtından xəlifənin qızıl möhürü ilə bir məktub gəldi — Mötəsim Babəkə aman bəxş edirdi, Afşin bu əhvalatdan lap çaşmış qaldı.²⁴⁷ O, Babəkin əsir edilən böyük oğlunu yanına çağırıb dedi: "Mən bunu Əmirəlmöminindən heç gözləməirdim və onun [Babəkin] indiki vəziyyətində aman haqqında ona

şəxsən özüm bir şey yazmaq fikrində deyiləm".²⁴⁸ Lakin Babəkin oğlu atasına xəlifənin məktubunu çatdırmaqdan imtina etdi. Əsir düşmüş iki xürrəmi göndərildi. Onlar xəlifənin məktubundan əlavə, Babəkin oğlunun məktubunu da apardılar; bu məktubda o, atasından xahiş edirdi ki, xəlifənin verdiyi amanı qəbul edib həyatını saxlasın. Oğlunun məktubunu oxuyan kimi, Babək bərk qəzəbləndi, qasidlərdən birini öldürdü və xəlifənin məktubunu açmadan ikinci qasidə belə dedi: "Get, o fahişə oğlundan soruş, bunu nə məqsədlə mənə yazmışdır?" Bundan sonra Babək öz oğluna belə cavab yazdı: "Əgər sən mənim ardınca gəlsəydin, öz sülalənin varisi olardın və vərəsəlik sənə keçərdi, bir neçə gün bundan əvvələdək sən mənim oğlum sayılırdın. Lakin indi sən fahişə ananın əxlaqsızlığı mənə aydın oldu! Ola bilər mən bu gündən sonra az yaşayım, lakin mənim üstümdə padşah [məlik] adı vardır və harada olsam, ya da mənim bərəmdə harada nə desələr, mən padşah olaraq qalırım. Sən isə elə bir cinsdən əmələ gəlmişsən ki, ondan bir nəfər ləyaqətli [adam] çıxmamışdır və mən [ucadan hamıya] deyirəm ki, sən mənim oğlum deyilsən, çünki qırx gün alçaq kölə kimi ömür sürməkdənsə, bir gün rəhbər kimi yaşamaq yaxşıdır".²⁴⁹

Belə bir rədd cavabı Afşinin, əlbəttə ki, xoşuna gəldi, çünki Babəklə danışıqlarından xəlifənin xəbəri olduğu haqqında şübhələnməyə başladı. O, Babəki və onun yoldaşlarını axtarmağı davam etdirmək haqqında sərəncam verdi.

Babək, azuqəsi qurtaranadək "Azərbaycandan Ermənistan gedən" dərədə gizlənirdi. Babəklə birlikdə onun iki qardaşı — Müaviyə və Abdullah, anası, İbnət əl-Kələndaniyyə adlı sənuncu arvadı və bir neçə xidmətçi onun yanında idi.²⁵⁰ Yəqin ki, İbnət əl-Kələndaniyyə Sünik knyazı Vasakın qızı idi və Babək Vasaka ərəblərə qarşı kömək edəndən sonra onun qızı ilə evlənmişdi. Babək 828-ci ildə ərəbləri darmadağın etdikdən sonra "onun [Vasakın] qızı ilə evləndi və öz hakimiyyətini bu vilayətə [Sünikə] də şamil etdi."²⁵¹ Babəkin məhz bu arvadı onu dilə tutmuşdu ki, Bizansa qaçmaq üçün yolu onun vətənindən alsın.

Babək və onunla gedənlər təqib olunduqlarından şübhələnməyərək dincəlmək üçün bir yerdə dayandılar və bu zaman gözetçilərin işarəsi ilə Afşinin göndərdiyi dəstə onlara hücum etdi. Babək, Abdullah və xidmətçilərdən biri qaçıb aradan çıxdılar. Müaviyə, Babəkin arvadı, anası və qalan xidmətçilər isə ələ keçidilər. Babək ilə qardaşı gizlicə çox yol getdilər, nəha-

yət, aclıq onları vadar etdi ki, açıq yola çıxsınlar. Bir əkinçini görəndə ərzaq əldə etmək üçün xidmətçini onun yanına göndərdilər.

Bu yerdən bir az aralı sərhəd qarovulxanası var idi və həmin vilayətin (Şəkinin) hökmdarı knyaz Səhl ibn Sunbatın mühafizə dəstəsi burada keşik çəkirdi. Buraya gələn Səhl vaxtilə ümumi mənafeyi bir olan Babəki tanıdı. Babəkin Bizansa getdiyini öyrənən Səhl onu öz qalasına dəvət edərək dedi: "Bu sənin öz evindir və mən sənin nökrün. Bu qışı burada qal, sonra nə edəcəyini qət edərsən".²⁵²

Ac və yorğun olan Babək Səhlin sözlərinə inandı və onun təklifi ilə razılaşıb dedi: "Mənim və qardaşımın bir yerdə qalmaqımız yaxşı deyildir, çünki birisi ikimizdən birinin izinə düşərsə, o birisi sağ qalar. Mən sənin yanında qalaram, qardaşın Abdullah ibn İstifanusun yanına gedər, çünki nələr ola biləcəyini bilmirik, bizim işə sülaləmizi davam etdirə biləcək xəlifəmiz yoxdur."²⁵³

Səhl Afşinə xəbər verdi ki, Babək onun yanındadır, bir neçə gündən sonra işə Səhlin düzəltdiyi ovda Babək tutuldu. Səhl ona görə belə etmişdi ki, Babəkin tutulmasında ondan şübhələnməsinlər.²⁵⁴

Az sonra Afşinin tələbinə görə İbn İstifanus Babəkin qardaşı Abdullahı da təslim etdi.²⁵⁵ Səhl ibn Sunbat "öz səyinə görə saraydan [xəlifə sarayından] böyük mükafat aldı: Ermənistan, İberiya və Albaniya üzərində ali hakimiyyət ona verildi, o da bütün bu yerlərə padşah kimi hökmranlıq etdi".²⁵⁶

Afşin Babəkin və onun qardaşının əsir alındığını Mötəsimə xəbər verdi, xəlifə onların paytaxta gətirilməsi üçün əmr verdi. Afşin İraqa qayıtmağa hazırlaşarkən Babəkə dedi: "Mən sənənlə [İraqa] yola düşmək niyyətindəyəm, buna görə Azərbaycan torpağında istədiyən şeyə axırını dəfə baxa bilərsən". Babək belə cavab verdi: "Mən öz şəhərimə baxmaq istədim".²⁵⁷

837-ci il sentyabrın 15-də Babək dağıdılmış və yandırılmış Bəzzə baxdıqdan sonra Bərzəndə Afşinin yanına gətirildi. Babək və onun qardaşı 838-ci il yanvarın 4-də Səmərraya gətirildilər.²⁵⁸

Məsudinin dediyinə görə, xəlifə Babəkin əsir alındığını xəbər alan kimi "onu sevincə bürüdü və o sevincini açıq bildirdi. Qələbə [Babək üzərində] haqqında ölkənin hər yerinə xəbər göndərildi".²⁵⁹

Babək müxtəsər dindirildəndən sonra şaqqalandı, onun başı,

dəki qələbə. Bu üç qələbədən biri belə baş tutmasaydı, islam məhv olardı".²⁶⁴ Bu doğrudan da belədir, çünki iyirmi ildən artıq müddət ərzində xürrəmilər Babəkin rəhbərliyi ilə çoxlu Abbasi qoşununu məhv etdilər. Orta əsr mənbələrinin məlumatına görə, bu dövr ərzində xürrəmilər 225500 nəfər əsgər və çoxlu ərəb sərkərdəsini məhv etmişlər.²⁶⁵

Gördüyümüz kimi, Azərbaycan xürrəmiləri üzərindəki qələbə Xilafət üçün asan başa gəlməmişdi. Bunun üçün əsasən öz yüksək döyüş keyfiyyətlərinə görə ərəblərdən fərqlənən türk hərbi birləşmələri səfərbərliyə alınmışdı. Bundan əlavə, Babəkin üsyanını yatırmaqda "Xilafət qoşunları ilə birlikdə erməni naxararları da öz qoşunları ilə iştirak edirdilər".²⁶⁶

Babəkin rəhbərliyi ilə xürrəmilərin üsyanı Azərbaycan tarixində ən parlaq səhifələrdən biridir. M.Kazımbəyin sözlərinə görə, Abbasilər xilafətində xalq üsyanlarının müvəffəqiyyətləri "qısamüddətli və keçici olsa da, heyrətli idi";²⁶⁷ müvəffəqiyyətsizliyə uğramasına baxmayaraq, Babəkin üsyanı Xilafətin şimal vilayətlərində yaşamış xalqların şüurunda dərin iz buraxdı. Babəkin ardıcilları IX əsrin axırınadək Xilafətdə baş verən bütün yeni üsyanların özəyi oldular. Xürrəmilərdən bir çoxları X əsrdə ismaililərin təbliğatına uydular və təsadüfi deyildir ki, İranın şimal-şərq və şimal-qərb, Xəzər dənizi sahili və Kuhistan rayonları sonralar xürrəmilərin ardıcilları olan batinilərin dayağı oldu.²⁶⁸

7. Xilafətdə baş verən sonrakı siyasi hadisələrə xürrəmilər üsyanının təsiri

Xürrəmilər üsyanının darmadağın edilməsi, Babəkin və onun tərəfdarlarının dəhşətli surətdə edamı heç də o demək deyildi ki, Azərbaycanda və Xilafətin digər vilayətlərində xalq kütlələrinin hərəkatı yatırılmışdı. Babək üsyanının alovları yenidən söndürülmüşdü ki, 838/9-cu ildə Təbəristanda Karinlər sülaləsindən olan son əmir Məzyerin, ya da Məhyəzdigər ibn Karin²⁶⁹ ibn Vanda-Hürmüzün rəhbərliyi ilə üsyan başlandı.²⁷⁰ Onu Şəhriyar ibn Şirveyh Təbəristandan qovdu və o, xəlifə Məmunə pənah apardı, xəlifə də onu müsəlman edib Məhəmməd adlandırdı. 210-cu ildə Şəhriyar öldü, əl-Məmun Məzyəri Təbəristan, Ruyan və Dərbənd hakimi təyin edərək, ona islahbaz ləqəbi verdi.²⁷¹

Təbəriyə görə,²⁷² Məzyər Xorasanda hakim sülalə olan Tahirilərin (809–837) nümayəndələrinə nifrət edirdi və xəlifə

tərəfindən torpaqlarına qoyulan xəracı onlara vermirdi. Mötəsim ona əmr etdi ki, xərac məbləğini Abdullah ibn Tahirə²⁷³ versin, Məzyər isə buna belə cavab verdi: "Mən xəracı Abdullah ibn Tahirə verməyəcəyəm. Mən onu Əmirəlmömininə verəcəyəm".²⁷⁴ Məzyərin göndərdiyi pul Həmədana çatanda, Mötəsim pulu Xorasana Abdullaha göndərməyi əmr etdi.

Afşin xəlifə ilə danışarkən bir neçə dəfə eşitmişdi ki, o Xorasandakı Tahiriləri işdən götürmək istəyir. Afşin Babək üzərində qələbə çalandan sonra, Xilafətdə yüksək rütbəyə çatdı və Xorasan canişini vəzifəsini ələ keçirməyə cəhd etməyə başladı. Məzyər ilə Tahirilər arasındakı münasibətlərin normal olmadığını eşidən kimi onların qovulmasını sürətləndirmək qərarına gəldi. Gizlicə Məzyərə məktublar yazıb onu xəlifəyə itaətsizlik göstərməyə təhrik edərək, ona yardım göstərəcəyini vəd etdi. Məzyər bac verməyi dayandırdı. Abdullah ibn Tahir Məzyərin hərəkətləri barəsində xəlifəyə yazdı və bununla Mötəsimə Məzyərə qarşı qəzəb oyatdı.²⁷⁵

Məzyər üsyan qaldırdı və bununla Afşini sevindirdi. Xəlifə Abdullah ibn Tahirə əmr etdi ki, Məzyərlə müharibəyə başlasın. Afşin isə öz tərəfindən Məzyərə yazdı ki, Abdullaha qarşı müharibəyə girişsin və xəlifənin ona kömək edəcəyini vəd etdi. Məzyər Afşinlə yazışmağa başladı, Afşin Məzyərin müvəffəqiyyət qazanacağına şübhə etmirdi.

Məzyər kəndlilərə əmr etdi ki, öz feodallarına qarşı üsyan qaldırıb onların malikanələrini yandırsınlar. O, Babəklə yazışır və Xilafətə qarşı onun hərəkətlərini bəyəndirdi.²⁷⁶ Məsudi bildirir ki, Məzyər "Afşinə etiraf etdi ki, o, hər ikisini birləşdirən dini etiqad xatirinə, canlandırmaq istədikləri dualizm və atəşpərəstlik dini xatirinə onu (Babəki—Z.B.) üsyana təhrik edirdi".²⁷⁷

Mənbələrdə bildirilir ki, Məzyər ərəblərin hakimiyyətinə və onlarla bağlı olan ictimai quruluşa qarşı üsyan qaldıran xürrəmilərdən idi və islam dinini zahirdə qəbul etmişdi, çünki Bəlazurinin dediyinə görə, o, "allahsız və xain" idi.²⁷⁸ İbn İsfəndiyar bildirir ki, Məzyər Məzdəki, Babəki və islamı məhv etmək istəyən digər atəşpərəstləri tərifləyib göylərə qaldırırdı.²⁷⁹ Əl-Bağdadi deyir ki, Məzyər mühəmmirə təriqətindən olan xürrəmi idi.²⁸⁰ Həmdullah Qəzvini yazır ki, Məzyərin ardıcilları, "qırmızı paltar geyir və açıqca Babəkin elikamlarını qəbul edirdilər".²⁸¹

Üsyandan sonra, Məzyər əmr edirdi ki, iri mülkədarların torpağı tutulub kəndlilərə paylansın²⁸² — bu isə xürrəmilərə

xas olan əmlak bölgüsü idi. Məzyər iri torpaq sahiblərinin torpağını əllərindən alıb kəndlilərə verməklə siyasi məqsəddən əlavə iqtisadi məqsəd də güdüdü. O bilirdi ki, torpaq sahiblərinin böyük hissəsi ərəblərdən və mövliyadan ibarət idi;²⁸³ "onların hamısı ərəblər və Abbasilərin ardıcılıarı [müsəvvədə] ilə əlbir idi".²⁸⁴ Buna görə, Sari²⁸⁵ şəhərində Məzyərin nümayəndəsi olan Əbu Saleh Sərxəstan kəndlilərə bu torpaq sahiblərindən 260 nəfər girovu öldürməyi əmr etmişdi. Kəndlilər də onları xəndəyə atıb qırdılar.²⁸⁶

Məzyər kəndliləri Xilafət malikanələrində xəlifə məmurlarını məhv etməyə çağırır və onlara deyirdi: "Mən onun [xəlifənin] malikanələrində Xilafət məmurlarının evlərini sizə verirəm... buna görə həbsxanalara gedin və birincisi, bütün malikanə sahiblərini öldürün, sonra sizə verdiklərim yurdları özünüz üçün götürün".²⁸⁷

Məzyərin bu hərəkətləri göstərir ki, onun üsyanı ərəb hökmranlığını devirməyə yönəldilən siyasi hərəkət idi. Məzyər də xürrəmi babəkilərin irəli sürdükləri şüarları irəli sürürdü və həmin şüarlar aşağı siniflərə mənsub külli miqdarda adamı onun ətrafında birləşdirib Xilafətə qarşı mübarizəyə qaldırdı.

Xəlifə Mötəsim Məzyərin qaldırdığı üsyanın bütün təhlükəsini yalnız Abdullah ibn Tahir Afşinin Məzyərə və Məzyərin Afşinə yazdığı məktubları ələ keçirəndən sonra başa düşdü.²⁸⁸

Məzyər 840-cı ilin avqustunda öz adamlarının satqınlığı üzündən ovda Abdullah ibn Tahir tərəfindən tutuldu. Samarraya gətirildi və burada xəlifə onu istintaq etdi. Lakin Təbəri-nin dediyinə görə, xəlifə yazışma məsələsini ondan soruşanda, Məzyər heç bir şeyi boynuna almadı. 840-cı il sentyabrın 24-də onu Afşin ilə üzleşdirdilər, bu zaman Məzyər etiraz etdi ki, Afşin onu Xilafətə qarşı üsyana təhrik edirdi.²⁸⁹ Mötəsim əmr etdi, Məzyəri döyə-döyə öldürsünlər. Ona 450 dəfə ağacla zərbə vurdular, bundan sonra, Məzyər öldü və Babəkin meyiti yanında dara çəkildi.²⁹⁰

Az sonra, Xilafət ordularının ali baş komandanı Afşin Heydər ibn Kavusun özü Xilafətin varlığı üçün ciddi təhlükə yaratdı. Lakin bu məşhur sərkərdənin xəlifə Mötəsimin etimadını tədriclə necə itirdiyini izləmək lazımdır.

Müəyyən etdiyimiz kimi, xəlifənin Afşinə qarşı etimadının qırılmasına səbəb olan ilk hadisə onun Məzyərlə yazışması, Karinlər xanədanının islam dinini zahirdə qəbul edən bu nümayəndəsi ilə əlbir olması idi.

Bundan sonra Afşinin qohumu Mingicavr²⁹¹ əl-Fərqaninin (ya da əl-Uşruşananın) qaldırdığı üsyan onun nüfuzunun düşməsinə səbəb oldu.

Babəkin edamından sonra xəlifə Mötəsim Afşinə böyük lütfkarlıq göstərməkdən əlavə, həm də onu Azərbaycanın hakimi təyin etmişdi.²⁹² Afşin Babəki Samarraya aparanda Mingicavrı Azərbaycanda öz yerinə qoydu, o isə "həmin ildə (838/9) Azərbaycanda üsyan qaldırdı".²⁹³ Təbərinin rəvayətinə görə, Mingicavr Babəkin kəndlərindən birində, onun bir evində böyük xəzinə tapıb mənimsəmiş, bu barədə nə Afşinə, nə də xəlifəyə xəbər vermişdi.²⁹⁴ Lakin Azərbaycan poçt idarəsi rəisi Abdullah ibn Əbd-ər-Rəhman bu tapıntıdan xəbər tutub xəlifəyə məlumat vermişdi. Mingicavr xəlifədən aldığı sorğuya cavab olaraq poçt idarəsi rəisinin yalan məlumat verdiyini bildirdi. Mingicavr ilə poçt rəisi arasında didişmə başlandı və Mingicavr öz düşməninə öldürmək qərarına gəldi. Abdullah isə Ərdəbil əhalisinə müraciət edib, kömək istədi, əhali də onu müdafiə etdi. Bu, Mingicavrxn Ərdəbilə hücum etməsinə səbəb oldu. Xəlifə Afşinə əmr etdi ki, Mingicavrxn Azərbaycan hakimi vəzifəsindən kənar edib həbs etsin. Afşinin göndərdiyi sərkərdə²⁹⁵ Mingicavrxn təqib etməyə başladı. Mingicavr isə keçmişdə Babəkə məxsus alınmaz qalalardan birinə girib möhkəmləndi. O bu qalanı bərpa edib möhkəmlətdi, lakin bir aydan sonra qoşun Mingicavrxn əleyhinə üsyan qaldırıb onu həbs etdi və ərəb sərkərdəsinə təhvil verdi, o da 839/40-cu ildə Mingicavrxn Samarraya apardı. Xəlifə Mingicavrxn zindana saldı. Təbərinin rəvayəti belədir.²⁹⁶

Yəqubinin rəvayəti bir az başqa şəkildədir. "Vərsanda (838/9-cu ildə Məhəmməd ibn Übeydullah əl-Vərsani üsyan etmişdi. Afşin ona qarşı Mingicavrxn göndərdi, o isə 20 minlik qoşunun əmiri olub Azərbaycanda Afşini əvəz edirdi".²⁹⁷ Lakin xəlifə əl-Vərsaninin təqsirindən keçib, onu bağışladı, ona aman verdi və qoşunların hücumunu dayandıрмаğı əmr etdi. Mingicavr isə xəlifəyə tabe olmayıb "orada (Azərbaycanda xəlifədən) ayrıldı və Babəkin tərəfdarlarını başına yığıb Vərsanın üstünə getdi [orada] Məhəmməd ibn Übeydullah əl-Vərsanini və sultana [Xəlifəyə] sədaqətli olan bir neçə şəxsi öldürdü".²⁹⁸ Xəlifə qəzəblənərək Afşinə əmr etdi ki, Mingicavrxn onun yanına gətirsin. Afşin ona qarşı Əbu əs-Sacın başçılığı ilə böyük ordu göndərdi. Lakin xəlifə xəbər aldı ki, Mingicavr Afşinin öz tapşırığı ilə xəlifənin iradəsi əleyhinə çıxmışdır və Afşin Əbu əs-Sacı heç də Mingicavrxn ordusunu darmadağın

edib, onun özünü əsir tutmaq üçün yox, əksinə, onun xəlifəyə qarşı üsyan qaldırmış ordusuna kömək göstərərək onu gücləndirmək üçün göndərmişdir. Xəlifə Afşinin xəyanətini öyrəndəndən sonra Mingicavrın üsyanını yatırmaq üçün Buğa əl-Kəbiri göndərdi. Ağır vuruşmalardan sonra 840/1-ci ildə Mingicavr təslim oldu və Samarraya aparıldı.²⁹⁹

Sonralar Məzyərin mühakiməsində xəlifə Mötəsim öz şübhələrinin doğru olduğunu yəqin etdi, zira bildi ki, Afşin Xilafətə xəyanət etməyi çoxdan qəət etmişdi. Mingicavrı üsyana təhrik edir və bu barədə öz həmfikri Məzyərə yazılı surətdə xəbər verirdi.³⁰⁰

Təbəri bildirir ki, "əl-Afşin də onun [Mingicavrın] işi üstündə [xəlifə tərəfindən] şübhə altına alındı".³⁰¹

Afşinin tənəzzülü və mühakiməsini təsvir etməzdən əvvəl, onun mənşəyi və Xilafətin hərbi başçısı dərəcəsinə necə yüksəlmişdi barəsində qısa məlumat vermək lazımdır.³⁰² V.V.Bar-toldun dediyinə görə, "ərəblərin (Orta Asiyada—Z.B.) son böyük hərbi əməliyyatı hicri 208-ci ildə (miladi 822/23) Uşruşanaya edilən səfər idi".³⁰³ O zaman Uşruşana hakimi Afşin Kavus idi, onun Heydər, Fəzl, Xaş və Rəşid adlı dörd oğlu var idi. Ailə ixtilafı üzündən Heydər Bağdada xəlifə Məmunun yanına qaçmalı oldu, o da Kavusun köməyi ilə Uşruşanayı istila etməyə müvəffəq oldu və 822-ci ildən onu Xilafətin tərkibinə daxil etdi.³⁰⁴ Heydər ibn Kavusun özü həmin ildə xəlifənin qulluğuna girdi və islam dinini qəbul etdi, lakin aşağıda görəcəyimiz kimi, ancaq zahirdə belə etmişdi. Onun hərbi sərkərdə kimi ilk ciddi çıxışı 831-ci ildə Misirdə Adus əl-Fəxrinin üsyanını yatırdığı yürüşdür.³⁰⁵

835-ci il iyulun 3-də Mötəsim Heydər ibn Kavusu Cibal əyalətinə hakim təyin etdi və Xilafət qoşunlarının baş komandanlığını ona tapşıraraq Babəkə qarşı müharibəyə göndərdi.³⁰⁶ Babəkə qələbə çalandan sonra 838-ci ildə, Heydər ibn Kavus 30 minlik ordunun başında xəlifə qoşunlarının qabağında gedərək, imperator Feofilin komandası altındaki Bizans ordusunun əsas qüvvələrinə hücum etdi, onları məğlub edərək qaçmağa vadar etdi. Onun iştirakı ilə 838-ci il iyulun 22-də Amorium şəhəri alındı. Təbəri Feofil ilə müharibədə Afşinin döyüş şücaətini mədh edən şair Hüseyn ibn əz-Zəhhak əl-Bəxilin qəsidəsini verir:

Allahın himayəsi ilə³⁰⁷ Əbu Həsənin³⁰⁸ qüdrəti
İrəm sütunlarından³⁰⁹ daha möhkəm oldu.
Onun Kavus oğlanlarına,³¹⁰ İran hökmdarlarına

Qazandırdığı şöhrət hamudan üstün oldu,
 Əl-Mötəsimin əlində əl-Afşin
 Allahın qüdrətilə sıyrılmış qılıncı idi.
 Əl-Bəzzədə, o, İrəndəki heykəllərə³¹¹ bənzəyənlərdən başqa
 Heç bir şeyin qalmasına imkan vermədi.
 Gözlərindən pəşmanlıq duyulan Babəki o,
 Girov bir əsir kimi oraya gətirdi.
 Sonra Feofilə vurduğu gözəl nizə.
 Hər iki ordusunu iki yerə parçaladı,
 Feofil özü də qaçmağa üz qoydu.
 Onların çoxu qurldı, sağamat qalanlar isə,
 Sanki şişə çəkilmiş at³¹² oldu.

Xəlifədən sonra birinci şəxsiyyət olan Heydər ibn Kavus, təbii olaraq, digər sərkərdələrdə, xüsusilə Afşinə tabe olan ərəb Uceyf ibn Ənbasda həsəd doğururdu, Uceyf xəlifə Mötəsimin qardaşı oğlu Abbas ibn Məmunla, sərkərdələrdən Əmr ibn Əbrah əl-Fərqani və Məhəmməd Kutahla, habelə Haris-əs-Səmərqəndi adlı birisi ilə xəlifəni və Afşini öldürmək məqsədilə qəsd təşkil edirlər. Lakin qəsdin üstü açılır. Xəlifə Abbası Afşinə verdi, o da Abbası ac saxlayıb öldürdü. Uceyf ibn Ənbas zindanda öldü. Xəlifə öz qardaşının bütün arvad və uşaqlarını məhv etdi.³¹³ Afşinin nüfuzu daha da artdı, lakin iki ildən sonra onun tənəzzülü başlandı.

839/40-cı ildə Afşin xəlifənin şəxsi qvardiyasının komandanı vəzifəsindən kənar edildi,³¹⁴ 840-cı il sentyabrın 7-də isə xəlifənin əmri ilə həbs edildi.

Afşinin həbs edilməsinin səbəbi bu idi. Afşin Azərbaycan, Arran və Ermənistanda xəlifənin canişini olaraq topladığı sərvət və qiymətli əşyalar, habelə Babəklə müharibə zamanı ələ keçirdiyi hər şeyi Xilafət ərazisində saxlamayıb, mötəbər adamlarla gizlicə Uşruşanaya göndərirdi. Sərvət dolu karvanlar Təbəristan yolu ilə gedirdi. Afşinlə şəxsi qərəzi olan Abdullah ibn Tahir isə bu barədə xəlifəyə məlumat verirdi. Mötəsim Abdullah ibn Tahirə əmr etdi ki, ətraflı kəşfiyyatla məşğul olub Afşinin gizli işlərinin üstünü açsın.

Bir gün Afşin həmişəki kimi, bir dəstə adamını min dinar və ya daha artıq pulla Uşruşanaya göndərdi. Onlar pulu öz qurşaqlarına tikmişdilər. Nişabur yaxınlığında Abdullah ibn Tahir onları tutdu. O, adamların üstünü axtarıb pulu tapanandan sonra maraqlandı ki, bu qədər böyük məbləğ haradan onların əlinə keçmişdir. Onlar cavab verdilər ki, pul Afşinindir. Abdullah aldığı pulu öz qoşununa payladı və bu xüsusda xəlifəyə və Afşinə xəbər verdi. Afşinə yazdı ki, tutulan adamların sözüne inanmır. Abdullahın hərəkətindən qəzəblənən Afşin

ona cavab verdi ki, "onun mülkiyyəti ilə Əmirəlmöminin mülkiyyəti pulu eyni şeydir və xahiş etdi ki, adamları buraxsın, ta onlar Uşruşanaya gedə bilsinlər. Abdullah ibn Tahir onları azad etdi, onlar da çıxıb getdilər".³¹⁵ Bu hadisə Afşin ilə Abdullah ibn Tahir arasındakı ədavəti daha da dərinləşdirdi; odur ki, Abdullah gizlicə Afşinin işlərinə daha diqqətlə göz qoymağa başladı.

Xəlifənin şübhəsi altına düşən Afşin xəlifənin soyuqluğunu görürdü, lakin nə edəcəyini bilmirdi. O, Xilafətdən qaçmağı qərara aldı. Öz sarayında sal düzəltmək üçün dəri tuluqlar hazırladı ki, onların köməkliliyi ilə çay və ya dənizdən keçsin. Afşin istəyirdi ki, xəlifə və onun sərkərdələrinin başları qarışdığı bir gündə Mosula qaçsın, salla Zab çayını keçib Azərbaycana çatsın, oradan da dəniz yolu ilə xəzərlərin yanına getsin. Bu planı həyata keçirmək çox çətin oldu. Onda Afşin bu qərara gəldi ki, xəlifəni və sərkərdələri kef məclisinə dəvət edib, onları zəhərləsin, sonra da qaçsın. O, xəzərlərin ölkəsindən dolanaraq türklərin ölkəsindən keçib Uşruşanaya çatmaq fikrində idi.

Lakin Afşinin niyyəti baş tutmadı, çünki sərkərdələrdən biri Vacin³¹⁶ əl-Uşruşani onun planını bəyənmedi. Afşin onu aradan götürmək qərarına gələndə, Vacin atın üstünə sıçrayıb düz xəlifənin sarayına çapdı. İtəh onu xəlifənin yanına buraxmadı, çünki xəlifə yatmışdı. Vacin görüş üçün təkid etməyə başladısa da, yalnız səhər xəlifə tərəfindən qəbul olundu və Afşinin bütün sirlərini açıb ona dedi.

Xəlifə Afşini çağırırdı və əmr etdi ki, onu Cövşək iqamətgahında, içəri Ləl ("Mirvari") həbsxanasına salsınlar; sonralar bu yer "Afşinin həbsxanası" adlanmağa başladı.³¹⁷

Afşinin işini dərinədən öyrənən xəlifə gördü ki, Afşinin oğlu Həsənin bütün işdən xəbəri var və atası ilə əlbirdir, yəni o da Xilafət üçün real təhlükə doğurur. Buna görə Abdullah ibn Tahirə əmr etdi ki, Həsəni hiylə ilə çağırıb həbs etsin. Abdullah xəlifənin tapşırığını yerinə yetirməyi Buxara hakimi Nuh ibn Əsədə əmr etdi. Abdullah Həsənə yazdı ki, o, Nuhun yerinə vilayətin hakimi təyin olunur. Həsən kiçik bir mühafizə dəstəsi ilə Səmərqəndə gələn kimi, Nuh onu həbs edib zəncirlədi və Abdullah ibn Tahirin yanına, Abdullah da onu xəlifə Mötəsimin yanına göndərdi.

Afşin Xilafətə və islama xəyanətdə ittiham edildi və məhkəmə quruldu.

Təbəri Harun ibn İsa ibn Mənsurun³¹⁸ dilindən belə xəbər verir ki, məhkəmə xəlifənin sarayında oldu, hakim sifətilə Əh-

məd ibn Əbu Duad, İshaq ibn İbrahim, İbn Müsəb və Məhəməd ibn Əbd ül-Malik əz-Zəyyat çıxış edirdilər. Məhkəməyə yalnız yüksək rütbəli hərbi və mülki adamlar gəlmişdilər. Baş ittihamçı Məhəmməd əz-Zəyyat idi. Şahidlər arasında Məzyər, atəşpərəstlərin baş ruhanisi mubad,³¹⁹ Soqd³²⁰ padşahlarından biri Mərzban ibn Tarkaş³²¹ və iki soqdlu var idi.

İttihamçı birinci olaraq iki soqdlunu dindirdi: onların əyində cırıq paltar var idi və o soruşdu, nə səbəbə görə onlar bu sifətə düşmüşlər. Soqdlular öz kürəklərini göstərdilər, onların kürəklərində qançı izləri var idi, bundan sonra Məhəmməd Afşindən soruşdu: "Sən bu iki nəfəri tanıyırsan?" O cavab verdi: "Bəli!" Onlardan biri müəzzin, o biri isə imandır. Onlar Uşruşanada məscid tikdirmişdilər. Mən əmr etdim, onlardan hər birinə min qançı vursunlar, çünki mənimlə Soqd padşahları arasında bağlanan sazişə görə, bütün adamlar öz dinlərinə sitayiş etməkdə davam etməlidirlər. Bu iki nəfər məbədə hücum edib, onların [uşruşanahıların] bütələrini tulladılar və məbədi döndərərək məscid etdilər. Buna görə mən əmr etdim ki, onların hər birinə min qançı vursunlar, çünki onlar günah iş görmüşlər, adamların öz ibadət yerlərinə getməsinə mane olmuşlar".³²²

Sonra ittihamçı soruşdu: "Üzərində qızıl, brilyant və qiymətli parça ilə işləyib içərisi Allaha qarşı küfrlə dolu olan bu kitab səndə haradandır?" Afşin cavab verdi: "Bu kitab atamdan mənə irs qalmışdır, bu kitabda iranlıların ən hikmətli sözləri toplanmışdır. Küfr haqqında sizin qeydinizə gəldikdə, deməliyəm ki, mən kitabdakı hikmətli sözlərdən həzz alıram, qalanlarını isə rədd edirəm. Bu kitab bəzəkli şəkildə mənə gəlib çatmışdır və mən onun naxışlarını məhv etməyi lüzum bilməyib onu olduğu kimi, sənin evindəki "Kəlilə və Dinnə" və "Məzdəkin kitabı" kimi saxladım. Mən güman etmirəm ki, bu islama qarşı günah bir iş tutmaqdır".³²³

Ondan sonra mubad dindirildi. O ifadəsində dedi ki, Afşin boğulan heyvanların³²⁴ ətinə yeyirdi, onu da təhrik edirdi ki, bu cür ət yesin və iddia edirdi ki, bu cür ət bıçaqla kəsilən heyvanın ətindən daha zərif və dadlıdır. O dedi ki, Afşin hər çərşənbə günü bir qoyun öldürürdü, qoyunu qılıncla iki yerə bölür, sonra onun ətinə yeyirdi. Bir dəfə Afşin mubada belə dedi: "Doğrudan da, mən bu xalqın (ərəblərin—Z.B.) üzündən nifrət etdiyim hər işləri görməyə məcburam, ləttə zeytun yağı yeyirəm, dəvəyə minirəm və səndə ayaqqabı geyirəm. Lakin mənim bir tüküm də əskik olmamışdır!" O, bunu nəzərdə tuturdu ki, heç üz-başını qırxdırmırdı və sünnet edilməmişdi.³²⁵

Afşin ittihamçıya etirazını bildirdi: "Burada həmin sözləri danışan adam barəsində mənə söylə görüm — o öz dininə etiqad bəsləyirmi?" Mənfi cavab verildi, çünki mubad islamı çox gec, xəlifə Mütəvəkkil dövründə qəbul etmişdi. Onda Afşin mubada müraciətlə soruşdu: "Mənim evimlə sənin evin arasında bir qapı və ya səs eşidilə bilən bir pəncərə var idimi ki, sən mənim barəmdə məlumat alasan?" O, mənfi cavab verdi. O zaman Afşin dedi: "Məgər mən sənə icazə vermirdimmi ki, yanıma gələsən, sənə öz sirlərimi demirdimmi, İran haqqında, ona və onun xalqına rəğbətım haqqında sənə danışmırdım?" Mubad müsbət cavab verdikdən sonra Afşin sözünü davam etdirdi: "Belə olduqda, sən həm öz dininə (zərdüştiliyə—Z.B.) sadıq deyilsən, həm də içdiyin anda, çünki sənə gizlicə söylədiyim sirrləri açmısan".³²⁶

Üçüncü olaraq Mərzban ibn Tarkaş dindirildi. Afşin bildirdi ki, bu adamı tanımır. Mərzban ucadan dedi: "Ey, yalançı! Nə vaxtadək sən boyun qaçırıb özünü bilməməzliyə qoyacaqsan? Sənin ölkənin adamları sənə necə yazırlar?" Afşin cavab verdi ki, onlar onun atasına və babasına necə müraciət edirdilərsə, ona da elə müraciət edib yazırlar; lakin necə yazdıqlarını izah etmədi. Onda Mərzban dedi: "Onlar sənə Uşruşana dilində filan cür və filan söz yazmırdılarmı?" Afşin bunu inkar etmədi. Onda Mərzban soruşdu: "Ərəb dilində bu belə demək deyildirmi — allahlar allahına, onun bəndəsi filankəsdən, filankəsin oğlundan?" Afşin bunu da inkar etmədi.³²⁷ Bu zaman vəzir Məhəmməd ibn Əbd əl-Malik sözə qarışdı və soruşdu: "Necə ola bilər, müsəlmanlar onlara belə danışmağa icazə versinlər və sən (Afşin) o Firon kimi hərəkət etmisən ki, o öz xalqına demişdi: "Mən sizin ən böyük allahınızam!".³²⁸ Afşin buna belə cavab verdi ki, öz xalqı onun babasına və atasına, islam dinini qəbul etməzdən əvvəl onun özünə də belə müraciət edirdilər, o da özünü xalqdan alçaq tutmaq istəmirdi ki, birdən xalq onun itaətindən çıxmasın.

İshaq ibn İbrahim Afşinə dedi: "Necə sən bizə Allahın adına and içə bilərdin, biz də sənə andına inanırıdıq. Halbuki sən fironluq (allahlıq—Z.B.) iddiasındasan?" Afşin ona belə cavab verdi: "Əli ibn Hişam³²⁹ əleyhinə Ucayfın dediklərini indi sən mənim əleyhinə deyirsən. Qorx ki, sabah eyni sözləri başqası sənə əleyhinə deyəcəkdir".³³⁰

Axırıncı olaraq Məzyər dindirildi. Hakimlər Afşindən soruşdular: "Sən onunla yazışdırdımı?". O, mənfi cavab verdi. Məzyər isə belə ifadə verdi: "Bəli! Onun qardaşı Xaş mənim

qardaşım Kuhyara yazırdı: "Həqiqətdə bu Ağ dinə³³¹ məndən, səndən və Babəkdən başqa heç kəs kömək etmir. Babəkə gəldikdə, o öz axmaqlığı üzündən özünü həlak etdi. Mən ölümü ondan uzaqlaşdırmaq istəyirdim, lakin o, öz axmaqlığından özündən başqa hər hansı bir rəhbərliyi qəbul etməkdən imtina etdi, buna görə də öz ölümünü qarşıladı. Lakin əgər sən üsyan qaldırırsan, onda [müsəlmanlar] sənə qarşı ancaq məni göndərəcəklər. Mənim atlılarım və cəsur igid adamlarım var, əgər məni sənün üstünə göndərsələr, onda ərəblərdən, məğriblilərdən³³² və türklərdən, bunların üçündən başqa heç kəs tapılmaz ki, bizimlə müharibə edə bilsin. Ərəblər it kimi həyat sürürlər, mən bu itə bir parça sümük ataram, sonra da başını toppuzla çəzərəm. O milçəklər, yəni məğriblilər isə baş yeyirlər (məndə belə yazılmışdır—Z.B.). İblis balalarına (türklərə—Z.B.) gəldikdə isə, az vaxt lazımdır ki, onların oxları qurtarsın, sonra atlılar onları mühasirəyə alar və hamısını qırar. Bundan sonra [darmadağından sonra] din iranlıların dövründə olduğu şəkildə bərpa olunacaqdır".³³³

İbn İsfəndiyarda Məzyərin Abdullah ibn Tahirə verdiyi ifadə başqa şəkildə verilir: "Bil ki, mən, Afşin Heydər ibn Kavus və Babək bir-birimizlə uzun müddət danışıq aparmış və bu nəticəyə gəlmişik ki, imperiyanı ərəblərdən alaq və Xosrovun dövründə olduğu şəkildə bərpa edib saxlayaq. Dünən filan yerdə Afşinin qasidi yanıma gəlib qulağıma bir söz dedi". "Bəs nə dedi?" — deyə Abdullah ibn Tahir soruşdu. "O, əməliyyat haqqında Afşinin məktubunu gətirdi ki, filan gün, filan saat, o, Mötəsimi, onun oğulları Harun əl-Vasiq ilə Cəfər əl-Mütəvəkili öldürəcəkdir".³³⁴

Afşin dedi ki, burada Məzyərin onun və öz qardaşları haqqında dediklərinin ona dəxli yoxdur, əgər o, belə bir şey yazmış olsaydı, Məzyəri öz tərəfinə çəkmək, sonra onu hökumətə təslim etmək, beləliklə də, xəlifənin daha çox etimadını qazanmaq məqsədilə edərdi.

Sonra İbn Əbu Duad Afşindən soruşdu ki, nə üçün o, özünə sünnet etdirməmişdir, halbuki islamı bunu mütləq tələb edir. Afşin özünü təmizə çıxartmaq üçün dedi ki, burada onun fikrincə islam dininin hökmündən kənara çıxmaq halı yoxdur. O, sadəcə bədəninin bir hissəsi kəsilərsə, öləcəyindən qorxduğu üçün sünnet etdirməmişdir.

İstintaq qurtardı və Əbu Duad Buğa-əl-Kəbirə əmr etdi ki, Afşini həbs etsin. lakin xəlifə Afşini dərhal edam etməkdə qorxurdu, çünki islama və Xilafətə xəyanət etməkdə məhkə-

mədə ona verilən ittihamların sübut olunduğuna baxmayaraq, Afşinin orduda böyük nüfuzu var idi, bundan əlavə, istər paytaxtda, istərsə Xilafətin ucqar yerlərində onun tərəfdarları çox idi.

Afşin xəlifədən xahiş etdi ki, özünün etimad etdiyi bir şəxsi onun yanına həbsxanaya göndərsin, belə ki, ümid edirdi ki, bu şəxsin köməyi ilə xəlifənin qəzəbini azaltsın. Bu şəxs Həmdun ibn İsmayıl idi. Afşin ondan bunları xahiş etdi: "Əmirəlmömininə [mənim dilimdən] belə de: Sən mənə yaxşı münasibət bəsləyirdin, sən mənə şan-şövkət verdin, lakin adamlar mənə alçaldırdılar. Sonra sən mənim barəmdə deyilənlərlə razılaşdın, lakin bunları nə öz ağılnla yoxladın, belə ki, özünə sual vermədin ki, bu necə ola bilərdi, nə də öz dərrakənlə, belə ki, bir öyrənmədin ki, mənim haqqımda sənə deyilənlər doğru ola bilərmidi. Sənə dedilər ki, mən Mingicavr ilə qəsd düzəltmişəm, üsyan qaldırım, sən də bu sözlərə inandın; sənə dedilər ki, Mingicavra qarşı göndərdiyim sərkərdəyə mən guya belə demişəm: "Onunla müharibə etmə, ancaq özünü elə göstər ki, müharibə üçün onun üstünə gedirsən və əgər sən bizlərdən biri ilə təmasda olsan, ondan uzaqlaş". Sən adamsan və bilirsən ki, müharibə, döyüşçülər və təlim görmüş qoşun nə deməkdir. Məgər ola bilərmidi ki, ordu komandanı ordusuna desin ki, onlar həmin [üsyən etmiş] adamları görəndə, bunu belə, onu belə etməlidirlər? Komandan vuruşmaya mane olarsa, buna heç bir döyüşçü dözməz. Lakin sən düşmənlərin sözü ilə buna inandın. Mən sənənin yanında heç nəyəm — yalnız sənənin kölələrinin arasında bir köləyəm, sənənin vəzifəyə qoyduğun adamam. Lakin, ey Əmirəlmömininin, mən ona bənzəyirəm ki, bir adam bir buzovu bəsləyib kökəltmiş, böyütmüşdü və onun vəziyyəti gözəlləşmişdi. Bu adamın da dostları həmin buzovun ətinə yeməyə həsrət çəkir və ona təklif edirdilər ki, buzovu onlar üçün kəssin. Lakin bu adam razılaşmır. Sonra onlar bir gün bu adama dedilər: "Vay sənənin halına! Sən nə səbəbə bu aslanı bəsləyirsən? Bu yırtıcı heyvandır və böyüyəcəkdir, aslan böyüyəndə isə, öz taylarının yanına qayıdacaqdır". Bu adam onlara belə cavab verdi: "Vay sizin halınıza! Bu, aslan deyil, buzovdur", lakin onlar cavab verdilər: "Bu aslandır! Bu barədə kimdən istəyirsən soruş", onlar isə bu adamı tanıyanların hamısını qabaqcadan öyrətmişdilər ki, ona bu aslandır desinlər. Odur ki, bu adam camaatdan soruşmağa başlayanda, hər biri deyirdi: "Bu aslandır! Bu aslandır!" Bundan sonra həmin adam buzovu kəsdə. Budur, indi mən məhz həmin buzovam və necə ola

bilər ki, mən dönüb aslan olum? Allah, ey Allah! Öz bədbəxtliyimdə mən sənə müraciət edirəm! Sən (Mötəsim—Z.B.) mənim haqqımda mərhəmətli olmusan, sən mənə şan-şöhrət vermişən, sən mənim ağam, mənim sahibimsən. Mən Allaha yalvarıram, sənin ürəyini mənə qarşı yumşaltsın.³³⁵

Lakin bu müraciət xəlifənin ürəyini yumşaltmadı. Əksinə, xəlifə əmr etdi, Afşinin ərzaq payını azaldıb ona gündə təkcə bir çörək versinlər, buna görə Afşin çox keçmədən acından öldü.³³⁶

Afşin 841-ci ilin may—iyun ayında öldükdən sonra, onun cəsədi İtahn evinə köçürüldü, sonra çarxıya çəkildi. Bundan sonra meyiti yandırılıb, külünü Dəcələyə atdılar.

Afşinin sarayında axtarış ediləndə "üzərində ağacdən yonulmuş insan surəti olan dua dəftərçəsi tapdılar; onun üstündə çoxlu bəzək və qiymətli cəvahirat var idi, onun qulaqlarından qızıldan naxışı olan iki ağ daş asılmışdı. Adamlardan biri bunun çox bahalı bir cəvahir olduğunu güman edərək götürdü. Bu əhvalat gecə vaxtı olmuşdu, səhər açılanda bu adam qızıl bəzəyi çıxartdı və gördü ki, bu daş xabarun [ilbiz] adlanan bəlqulağına oxşayır. Onun evindən çox qərribə heykəlciklər və digər şeylər götürüldü.., orada, onun özünün hazırladığı ağac sallar tapıldı.., evində başqa bir büt, kitabları arasında "Zarava" adlı kahinlər kitabı və çoxlu dini kitablar tapdılar ki, o həmin kitablar əsasında öz allahına sitayiş və ibadət edirdi".³³⁷

Abbasilər xilafətinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Afşinin yüksəliş yolu belə başa çatdı. A.Y.Yakubovski Afşinə verdiyi xasiyyətnamədə belə yazır: "O, zahirdə xəlifəyə inam və sədaqətlə qulluq edərək Ərəb xilafətinə qarşı yönəldilən geniş xalq hərəkatlarını yatırır, o cümlədən Azərbaycanda Babək hərəkatını darmadağın etmişdi, gizləndə isə Ustruşanada üsyan hazırlayaraq, əcdadlarının taxtını özünə qaytarmaq niyyətində idi".³³⁸

Lakin gördüyümüz kimi, Afşin heç də Babəkin tez darmadağın edilməsini istəmirdi, bütün müharibə ərzində bir neçə dəfə onunla görüşmüşdü və bu görüşlərdə xəlifə ordularını darmadağın etmək onlara müyəssər olarsa, Xilafəti özü ilə Babək və Məzyər arasında bölüşdürməyi Babəklə razılaşdırmağa cəhd edirdi. Lakin onlar razılaşa bilmədikdə, Afşin digər sərkərdələrin təzyiqi altında, Babəkə qarşı onsuz da uzanan müharibəni qurtarmağa məcbur oldu.

A.Y.Krımskinin Afşinə verdiyi xasiyyətnamə maraqlıdır: "Məmunun mötəzili qardaşı Mötəsimin dövründə (833—842)

iranlı Afşin (841-də həlak olmuşdur) onun qüdrətli istəklişi idi; o, zərdüştilərə qarşı dini düşmənçilik təzahüründə çox canfəşanlıq göstərən müsəlmanları cəzalandırmaqdan çəkinmirdi, özü müsəlmanlığı qəbul etmiş olsa da sünnətsiz qalmışdı. Sünnətsiz müsəlman isə xaçaçuran edilməmiş xristiana bənzəyir; rasionalist — mötəzili olan o zamankı baş qazı bu barədə tam ciddiyyətlə demişdi: "Bütün islam sünnətdən ibarətdir!" Doğrudur, bu yolverilməz sözləri qazı Afşinə ancaq o zaman demişdi ki, yüksək rütbəyə çatmış bu qüdrətli adam daha gözəndən düşmüşdü və onun əleyhinə qurulan məhkəmə hər cür bəhanə axtarırdı ki, ona edam cəzası elan (841) etsin".³³⁹

Hər halda biz bu faktı qeyd edə bilərik ki, Afşin ürəkdən xürrəmilərə meyl göstərirdi, çünki onun sarayında tapılan müxtəlif bütələr Afşinin atəşpərəstliyə — zərdüştiliyə, yəni xürrəmilərin sitayiş etdikləri dinə tərəfdar olduğunu təsdiq edir.

Xürrəmilər və Babək təliminin göstərdiyi təsirin izi çox sonralar — XV əsrdə də qalmışdı.

Ağqoyunlu dövlətinin varlığının son dövründə, Səfəvilər sülaləsi banilərindən biri olan Şeyx Heydərin üsyanı olmuşdu. Tarixçi Fəzlullah ibn Ruzbehan bu üsyan haqqında belə məlumat verir: "Həmin 893 [1488]-cü ilin hadisələrindən miskin şeytanın, yəni ərdebilli Şeyx Heydərin üsyanını göstərmək olar; o qalxmaq istəyirdi, lakin məğlub edildi... O, vaxtının çox hissəsini öz əməliyyatı üçün qılınc və nizə hazırlamağa sərf etdi. Rum, Talış və Qaradağdan (IX əsrdə xürrəmilər hərəkatının vətəni—Z.B.) çoxlu adam onun yanına toplandı və deyirlər ki, onlar şeyxi özlərinə allah [məbud] hesab edir, dua və ümumi namaza fikir verməyib, ona qiblə kimi baxırdılar... Şeyx onların arasında ibahət etiqadını (yəni qadağan edilib haram sayılan əmələ icazə verilməsini—Z.B.) və Babəkin dini qayda-qanunlarını təbliğ edirdi."³⁴⁰

Gördüyümüz kimi, Abbasilər xilafətində və bundan sonra, demək olar ki, bütün xalq hərəkatları dini ideoloji pərdə altında keçmişdir. F.Engels qeyd edirdi ki, "feodalizmə qarşı dini müxalifət bütün orta əsrlər boyu davam etmişdir. Zamanın şəraitindən asılı olaraq bu müxalifət gah mistika, gah açıq bədət, gah da silahlı üsyan şəklində özünü göstərir".³⁴¹ Lakin xalq üsyanlarının, demək olar, daim dindən ibarət olan bu pərdəsi sinfi mübarizə forması olan bu üsyanların xarakterini dəyişdirmirdi. F.Engelsin dediyi kimi, xalq hərəkatlarının dini rəng alması "nə insan qəlbinin xassələri, nə də onun dini tələ-

batı ilə izah olunur, bunun izahı orta əsrlərin bütün əvvəlki tarixindədir ki, orada ideologiyanın yalnız bir forması: din və ilahiyyat mövcud idi".³⁴²

Abbasilər xilafətində baş vermiş üsyanların timsalında da görürük ki, din bu üsyanlar üçün daim bir pərdə olmuşdur, onun arxasında isə həmin üsyanların siyasi, iqtisadi və ictimai məqsədləri gizlənirdi.

Babəkin rəhbərliyi ilə xürrəmilər hərəkatını, bundan əvvəlki və sonrakı bir çox üsyanları yalnız dini xarakterli hesab etməklə, onların əsl məğzini anlamaq mümkün deyil, çünki bu üsyanlar Abbasi xilafətində sinfi ziddiyyətlərin inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Yerli feodalların zülmünün güclənməsi və habelə "Abbasilər hakimiyyət başına gəldikdən sonra vergi məngənəsinin artan təzyiqi"³⁴³ bu ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

ƏLAVƏLƏR

ƏLAVƏ I

ƏBU CƏFƏR MƏHƏMMƏD İBN CƏRİR ƏT-TƏBƏRİNİN «TARİX ƏR-RÜSUL VƏ-L-MÜLÜK» ƏSƏRİNDƏN

Həmin [192/808] ildə Azərbaycanda xürrəmilərin hərəkatı başlandı. Xəlifə Harun [ər-Rəşid] Abdulla ibn Malikin başçılığı ilə onlara qarşı on min süvari göndərdi. O, çoxlu əsir tutub onları Qərməsinə¹ Harunun yanına gətirdi, Harun da ömr etdi onların bir hissəsini qırsınlar, qalanını isə satsınlar (III, 732).

Həmin ildə [201/816/7] Babək² əl-Xürrəmi cavidanilərlə hərəkətə gəldi; bunlar əl-Bəzz³ şəhərinin hökmdarı Cavidan ibn Səhlin ardıcılıqları idilər. O [Babək] deyirdi ki, Cavidanın ruhu onun cisminə daxil olmuşdur və o, dağıtmağa və hücum etməyə başladı.

(1039—41). Həmin ildə [204/819] Yəhya ibn Müaz Babək ilə vuruşdu, lakin onlardan heç biri qalib gəlmədi.

Həmin ildə [205/820] xəlifə Məmun ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalidi Ermənistan və Azərbaycana hakim təyin etdi ki, Babəkə qarşı müharibə etsin.

Həmin ildə [206/821] Babək ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalidi məğlub etdi.

(1072). Həmin ildə [209/824] Məmun Züreykə ibn Əli ibn Sədəqi Ermənistan və Azərbaycana hakim təyin edərək, ona tapşırı ki, Babək ilə müharibə etsin. Məmun ona kömək olaraq Əhməd ibn əl-Cüneyd, ibn Fərzənd əl-Əskafini göndərdi. Bir müddətdən sonra... o, xürrəmilərin üstünə getdi, Babək isə onu əsir aldı. Onda Məmun İbrahim ibn əl-Ləys ibn əl-Fəzli Azərbaycana hakim təyin etdi.

[Məmunun Mötəsimə vəsiyyətiindən]:

"...Xürrəmilərə qarşı bacarıqlı, qətiyyətli və mətanətli bir adam göndər, ona pul, silah, atlı və piyada qoşun ver. Xürrəmilərlə mübarizə uzanarsa, sən özün öz köməkçilərin və dostların ilə birlikdə onların üstünə hücum et".

(1164). Həmin ildə [218], cümə axşamı Rəcəbin⁴ 19-da [833-cü il avqustan 10-da] Əbu İshaq Məhəmməd ibn Harun ər-Rəşid ibn Məhəmməd əl-Məndi ibn Abdullaha əl-Mənsur [əl-Mötəsim] xəlifə oldu.

(1165). Rəvayətə görə, həmin ildə əl-Cibalda,⁶ Həmədan, İsfahan,⁸ Məsabazan⁹ və Mehricanqazak¹⁰ şəhərlərində bir çox adam xürrəmilərin dinini qəbul etmişdi. Onlar bir yerə toplaıb Həmədan ətrafında düşərgə saldılar. Əl-Mötəsim onların üstünə qoşun göndərdi və göndərdiyi axırıncı ordunun komandanı İshaq ibn İbrahim ibn Müsəb¹¹ idi ki, Mötəsim onu həmin ilin şəvvalında [oktyabr—noyabr] əl-Cibala hakimi təyin etdi. Müsəb zilqədə

[noyabr—dekabr] ayında onlara tərəf getdi və qələbə haqqında onun göndərdiyi məlumat Tərviyə günündə¹¹ [833-cü il dekabrın 25-də] [Bağdadda] oxundu. O, Həmədan ətrafında altmış min adam qırdı, qalanları isə Bizans ərazisinə qaçdılar.

220-ci (835) il. Bu ilin hadisələri

(1170). Həmin il Mötəsim Afşin Heydər¹⁴ ibn Kavusu (1171) əl-Cibalin hakimi təyin etdi və onu Babəkə qarşı mübaribəyə göndərdi. Bu, II Cüməd (3 iyun) cümə axşamı idi. O, Bağdad yaxınlığındakı Müsəllada¹⁵ düşərgə saldı, sonra Bərzəndə¹⁶ yola düşdü.

Babək və onun üyanı haqqında deyilənlər

Deyildiyinə görə, Babəkin [ilk] hərəkəti 201 [816/7]-ci ildə olmuşdur, onun mahalı və şəhəri əl-Bəzz idi. [Həmin vaxtadək] o, Sultannın bir neçə ordusunu geriye çəkilib qaçmağa məcbur etmiş, çoxlu sərkərdələrini öldürmüşdü. Xilafət Mötəsimə keçəndə, o, Əbu Səid Məhəmməd ibn əl-Yusifin Ördəbilə göndərərək, ona əmr etdi ki, Zəncanla Ördəbil arasında Babəkin dağıtdığı istehkamları bərpa etsin və Ördəbilin təchizatına heç kəsini qorxu tövənməməsi üçün yolboyu qarnizonlar yerləşdirsin. Həmin məqsəd üçün Əbu Səid özü getdi və Babəkin dağıtdığı istehkamları bərpa etdi. Sonralar Babək öz çıxış hərəkətlərindən birində Müaviyə adlı bir sərkərdəsinin komandanlığı ilə Əbu Səidə qarşı qoşun dəstəsi göndərdi: həmin dəstə yaxın vilayətlərə hücumdan sonra öz bazasına qayıtdı. Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusif bu bərədə xəbər tutan kimi öz adamlarını toplayıb Müaviyənin üstünə getdi.¹⁸ O, yolların birində Müaviyəyə çatdı, onun silahdaşlarının bir hissəsini qırdı, bir qədərini də əsir aldı, habelə Müaviyənin [öz hücumu zamanı] əsir aldığı adamları da xilas etdi. Bu, Babək ardıcıllarının ilk məğlubiyyəti idi. Əbu Səid öldürülənlərin başlarını və əsirləri Mötəsimə göndərdi.

Babəki ikinci məğlubiyyətə Məhəmməd ibn əl-Bəis uğratdı.

Məhəmməd ibn əl-Bəis Azərbaycan əyalətində elçatmaz Şahi¹⁹ qalasında idi. Onun (1172) əl-Vəcnə ibn ər-Rəvvaddan aldığı bir qala təqribən iki farsəxdən görünürdü. Onun Azərbaycanda Tibriz²⁰ adlı başqa bir qalası da var idi, lakin Şahi daha yaxşı müdafiə olunmuşdu. İbn əl-Bəis Babək ilə ittifaqda idi. Babəkin dəstələri bu tərəflərdən keçəndə, onun yanında qalardılar, çünki adət belə idi. Bir dəfə Babək İsmə²¹ adlı səpəhbüdlərdən²² birini göndərmişdi; o da dəstəsi ilə birlikdə İbn əl-Bəisin yanında qalmışdı. İbn əl-Bəis, adətə görə, onun üçün aşağıya qoyun, xörək və başqa yeməli şeylər yollayıb İsmaya xəbər göndərdi ki, öz yaxın adamları və komandanları ilə birlikdə yuxarıya, onun yanına gəlsinlər. Buna görə İsmə onun yanına qalxdı, onda İbn əl-Bəis onları o qədar yedirib-içirtirdi ki, lap sarxos oldular, bundan sonra İbn əl-Bəis İsmanın üstünə atıhb, onu əsir aldı, yanındakı adamları da qırdı. Sonra ona [İsmaya] əmr etdi ki, öz ardıcıllarını bir-bir adbaad çağırınsın və yuxarıya dəvət etsin; çağırılan şəxs yuxarıya [qalaya] qalxanda Məhəmməd ibn əl-Bəisin əmri ilə onun boynunu qılıncı vururdular. Bir qədər belə davam etdikdən sonra, qalanları işi duyub qaçdılar. Bundan sonra Məhəmməd ibn əl-Bəis İsmanı Mötəsimin yanına göndərdi. Əl-Bəis Əbu Məhəmməd olub, İbn ər-Rəvvadın növərlərindən [təhkimlilərindən] biri idi. Mötəsim İsmanı dindirib Babəkin ölkəsi haqqında sorğun-sual etdi, o da Mötəsimə bu öli-

kənin yolları barəsində və bu yerlərdən necə müharibə edilə biləcəyi haqqında danışıdı. İsmə əl-Vasiğin²³ [xilafəti] günlərindəki əsir qaldı.

Afşin Bərzəndə gəlib, orada düşərgə saldı və Barzəndlə Ərdəbil arasındakı qalaları bərpa etdi. O, Məhəmməd ibn Yusifi Xuş²⁴ adlanan yerə göndərdi və orada xəndəklər qazdırdı. O, əlcəzirəli²⁵ komandan (1173) əl-Xeysem əl-Qənavini Arşak²⁶ adlı kəndə göndərdi; o da həmin yerdəki qalanı bərpa etdi və ətrafında xəndəklər qazdırdı. O, habelə Əbna²⁷ komandanlarından biri əl-Veyx əl-Avari Ərdəbil yaxınlığındakı Hisn ən-Nəhr adlı qalaya göndərdi. Səyahətçilər və karvanlar öz mühafizləri ilə Ərdəbildən Hisn ən-Nəhrə gədirdilər, orada da Hisn ən-Nəhrin komandanı onları Xeysem əl-Qənavinin özünədək müşayiət edirdi, Xeysem əl-Qənavi isə onun məntəqəsinə gələnlərlə yola düşüb, onları Hisn ən-Nəhrin postlarına təhvil verirdi, həmin komandan da Ərdəbildən gələnləri əl-Xeysemənin məntəqəsinədək müşayiət edirdi. Beləliklə, Hisn ən-Nəhrin komandanı yolun orta hissəsində qalırdı və özü ilə gedənləri əl-Xeysemə təhvil verməli idi. Onlar bunlarla, bunlar isə onlarla müşayiət olunurdular, iki dəstədən biri təyin olunan yerə birinci olaraq gələndə, o biri dəstə gəlib çatanaqədər oradan getmirdi. Onlardan hər biri o birisinə tərəf gedənləri Ərdəbilədək, digərlərini isə Afşinin ordugahınədək müşayiət edib qoruyurdu. Beləliklə, əl-Xeysem əl-Qənavi özü ilə gedənləri Əbu Səidin adamlarına çatanaqədər müşayiət edirdi, bunlar da irəliləyib, yolun yarısında öz adamları ilə gözləyirdilər, Əbu Səidlə onun adamları özləri ilə gedənləri əl-Xeysemə təhvil verir, o da özünün müşayiət etdiyi adamları Əbu Səidə ötürürdü. Sonra, Əbu Səid və onun yoldaşları karvanı Xuşa çatdırırdılar, əl-Xeysemə onun yoldaşları isə mühafizə etdikləri adamlarla Arşaka qayıdırdı (1174), səhərişi günü mənzilə çataraq, onları Alaveyx əl-Avara və onun adamlarına təhvil verirdilər, həmin adamlar da onları lazımı yerə aparırdılar. Əbu Səid və onunla olan şəxslər Xuşa, sonra Afşinin ordugahına yola düşürdülər; burada onları Afşinin karvanı qarşılayır və onunla gələnləri qəbul edərək, Afşinin ordugahına göndəriridilər. Bu, bir qayda olaraq həyata keçirilən daimi tədbir idi.

Əbu Səidin yanına və ya onun qarnizonlarının birinə casus gələndə, onlar bu casusu Afşinin yanına göndərirdilər; Afşin isə, adətən, casusları nə döyər, nə də öldürərdi, əksinə onlara son dərəcə mərhəmət göstərirdi. Afşin onlarla xoş rəftar edirdi və Babəkin onlara nə qədər [pul] verdiyini soruşurdu, özü həmin məbləği ikiqat artırıb: "Bizim casusumuz ol" — deyirdi.

Həmin il Babək ilə Afşin arasında Arşakda toqquşma oldu və burada Afşin Babəkin tərəfdarlarından bir çox — deyildiyinə görə, mindən artıq adam qırdı. Babək Mukana qaçdı və oradan əl-Bəzz adlanan şəhərinə getdi.

Babək ilə Afşin arasındakı bu toqquşmanın səbəbi

Deyildiyinə görə buna səbəb o idi ki, Mötəsim Buğa əl-Kəbiri²⁸ pul ilə Afşinin yanına göndərmişdi ki, bu pulu orduya paylasın və xərclərə sərf etsin. Buğa bu pulla Ərdəbilə gələndə, Babək ilə onun tərəfdarları bu barədə xəbər tutub, onu Afşinin yanına çatmazdan əvvəl ələ keçirməyə hazırlaşdılar. Casus Saleh Afşinin yanına gəlib söylədi ki, Buğa əl-Kəbir pul gətirmişdir, lakin Babək ilə onun adamları pusqu qurmuşlar ki, o sizin yanınıza gələ bilməsin. Başqaları isə deyirlər ki, Saleh (1175) Əbu Səidin yanına gəlmişdi və Salehi Afşinin yanına o göndərmişdi.

Babək müxtəlif yerlərdə pusqu qurmuşdu. Buna baxmayaraq, Afşin Öbu Səidə yazıb əmr etdi ki, Babək haqqındakı xəbərlərin doğru olub-olmadığını bilmək üçün hiylə qursun; Öbu Səid də bir dəstə adamları ilə başqa paltar geyib, yola düşdülər və çox getdikdən sonra, Salehin nişan verdiyi yerlərdə işıq və tonqal gördülər. O biri tərəfdən Afşin Buğaya əmr etdi ki, yeni səhəncəm alınmadək Ördəbildə qalsın. Öbu Səid yazıb Afşinə bildirdi ki, Salehin verdiyi məlumat doğrudur, onda Afşin Salehə verdiyi vədi yerinə yetirdi və ona çoxlu mərhəmət göstərdi. Sonra o, Buğaya yazdı ki, yük daşıyan bir neçə dəvə aıb, pulu dəvələrə yüklətsin, yükləri bərkitsin və karvan düzəldib Ördəbildən çıxсын və özünü ələ göstərsin ki, guya Bərzəndə tərəf yola düşür. Lakin Məsləhə ən-Nəhrə³⁹ çatandan, ya da iki fərsəx gəndəndən sonra karvanı orada o qədər saxlasın ki, pulun yanında gedənlər gəlib Bərzəndə çatsınlar, karvan gəndəndən sonra isə pul ilə Ördəbilə qayıtsın.

Buğa belə də etdi, karvan yola düşüb, ən-Nəhrə çatdı. Bunun ardınca Babəkin casusları onun [Babəkin] yanına gedib, xəbər verdilər ki, pul göndərilməşdir və onlar pulun ən-Nəhrə gətirildiyini öz gözləri ilə görmüşlər. Haqqıqətdə isə Buğa pulu götürüb Ördəbilə qayıtmışdı.

Afşin Buğa ilə şərtləşdiyi gümün axşanı Bərzənddən çıxdı, gün batanda Xuşa gəlib çatdı. Orada Afşin Öbu Səidin xərdələrindən kənarında yerləşdi. Səhər açılanda, o, təbil vurmada və bayraqları açıb nümayiş etdirmədən yola düşdü. Əmr etdi ki, bayraqlar bükülib yığılsın, adamlar səssiz və cəld irəliləsinlər.

Həmin gün (1176) ən-Nəhrdən əl-Xeysem əl-Qənaviyə tərəf getməli olan karvan yola düşdü, Afşin də Xuşdan əl-Xeysemənin məntəqəsinə tərəf yola düşdü ki, yolda ona rast gəlsin, lakin əl-Xeysemənin bu barədə xəbəri yox idi, buna görə də o özü və karvanda onunla gedənlər təcili ən-Nəhrə tərəf getdilər. Babək öz atı və piyadalarını sıraya düzüb yüklənmiş pulun əlinə keçəcəyini güman edərək, ən-Nəhr yoluna tərəf getdi; Ən-Nəhr qarovulxanasının rəisi əl-Xeysemlə gedənlərin çağırışı ilə onları müdafiə etməyə getdi, lakin Babəkin atlıları pulun onlarda olduğunu sübhə etməyərək ona hücum etdilər. Ən-Nəhr qarovulxanasının rəisi döyüşə girdi, lakin Babəkin qoşunları onu, habelə döyüşçüləri və müşayiət edənləri öldürdülər, sonra onların bütün azuqələri və digər bu kimi şeylərini ələ keçirib, belə güman etdilər ki, xəzinə əllərindən çıxmışdır. Bundan sonra onun [Alaveyxin] rütbəsini bildirən nişanları, habelə ən-Nəhrin adamlarının paltarlarını, onların şəxsi silah,⁴⁰ bayraq və qaftanlarını⁴¹ ələ keçirib geydilər, onlar paltarlarını ona görə dəyişdirdilər ki, əl-Xeysem əl-Qənavini və onunla gedən adamları tutsunlar. Lakin Afşinin getdiyindən xəbərləri olmadığına görə özlərini ən-Nəhr qarnizonu kimi qələmə verdilər. Onlar gəlib çatanda ən-Nəhr qarnizonu rəisinin nişanlarının adətən olduğu məntəqəni tanımadıqlarından başqa məntəqələrdə gözləməyə başladılar.

Əl-Xeysem gəlib, adətən, durduğu yerdə gözləməyə başladı, ancaq orada gördükləri onun narahatlığına səbəb oldu, ödur ki, öz əmisi oğlunun dalınca adam göndərib ona belə dedi: "Get bu mürdarın yanına, ona söylə: "Səni orada saxlayan nədir?" Əl-Xeysemənin əmisi oğlu getdi, lakin bu adamlara lap yaxınlaşandan sonra onları [heç] tanımadıqda, əl-Xeysemənin yanına qayıdib dedi: "Mən itoğrudan da bu adamları tanıyıram".

Əl-Xeysem ona belə dedi: "Görüm, allah sənin üzünü qara etsin, sən nə qorxaq imişsən?" Sonra əl-Xeysem (1177) beş atlı göndərdi, onlar Babəkin yanına çatıb dayananda, xürrəmilərdən iki nəfər çıxıb onları qarşıladı, atlılar onları [Alaveyxin adamları] hesab etmədilər, lakin həmin iki nəfərə özlə-

rini elə göstərdilər ki, guya onları doğrudan da ərəb karvanının adamları hesab edirlər. Sonra atlılar əl-Xeysemın yanına çaparaq belə dedilər: "Həqiqətən bu kafir Babək Alaveysi və onun adamlarını öldürüb, onların bayraqları və geyimlərini ələ keçirmişdir".

Əl-Xeysem bunu eşidən kimi, geriye dönüb, yanlarına gələn karvana çatdı və onlara əmr etdi ki, tez çaparaq qayıtsınlar, yoxsa ələ keçəcəklər. Əl-Xeysem və onun adamları onlarla gəlməyib, yavaş-yavaş hərəkət etməyə başladılar. Bəzən qısa müddət üçün dayanıb, xürronilərin diqqətini karvandan yayındırmağa çalışırdılar; onlar karvanın arxa dəstəsi kimi hərəkət edirdilər; ta o zamana qədər ki, karvan gəlib əl-Xeysemə məxsus Arşak qalasına çatdı. Sonra isə əl-Xeysem öz adamlarına dedi: "Sizlərdən kim çaparaq əmirin [Afşinin] və Əbu Səidin yanına gedib, baş verən əhvalatı onların hər ikisinə söyləyə bilsə, ona 10 min dirham pul və atı taqətdən düşərsə, ona yeni at verəcəyəm". Sonra o, öz adamların iti gedən atla göndərdi; onlar çaparaq getdilər, əl-Xeysem isə qalada qaldı.

Babək və onun yanında olanlar gəlib əl-Xeysemın qalası yanında dayandılar. Babək üçün hiündür bir yerdə taxt qoydular və o, qala ilə üzbuüz oturub əl-Xeysemə məktub yazdı, qasidlə göndərdi: "Qaladan çıxıb get, yoxsa onu dağıdacağam". Əl-Xeysem isə rədd cavabı verdi və onunla vuruşmaya girişdi. Qalada əl-Xeysemlə birlikdə 600 piyada və 400 atlı qoşun var idi, bundan başqa onun çox möhkəm xəndəkləri olduğuna görə özünü hücum keçdi. Sonra Babək öz adamlarının ortasında oturdu, içmək üçün onların qabağına şərab qoyulmuşdu, vuruşma başlananda, Babək adətən belə edərdi.

İki atlı [əl-Xeysemın qasidləri] Arşaka bir fərsəxdən az qalmış bir məsafədə Afşini gördülər; Afşin atlıları uzaqdan görək, özünün qabaqdakı dəstəsinin komandanına dedi: "Çox iti çapan iki atlı götürüm (1178). Vurun təbilləri, açın bayraqları, onların qabağına çaparaq gedin". Onun adamları bu əmrı yerinə yetirdilər. Onlar öz addımlarının sürətini artırırdılar, o dedi: "hər ikisinə ucadan deyin: "Sizə köməyə! Sizə köməyə!" Adamlar da atlara minib dördəyək çapdılar və tezliklə hələ oturan Babəkə çatdılar. O, macal tapıb dərhal ata minmə bilmədi. Ona at çəpdirənədək piyadalar gəlib çatınca, vuruşma başlandı. Babəkin piyadalarından biri də salamat qurtarmadı, özünü isə bir neçə adamla canını xilas edib qaçdı və Mukana çatdı, burada onun silahdaşları ondan ayrıldılar. Afşin burada qalıb, gecəni keçirdi, sonra da öz ordugahı Bərzəndə qayıtdı.

Babək bir neçə gün Mukanda qalıb sonra da əl-Bəzzə adamı göndərdi, gecə ikən qoşunları gəldi, içərilərində piyada qoşun da var idi; o, həmin qoşunla birlikdə Mukandan əl-Bəzzə keçdi.

Afşin Bərzənddə qalıb oranı möhkəmləndirməkdə davam edirdi.

Bir neçə gündən sonra, Xuşdan Bərzəndə gedən bir karvan onun [Babəkin] yanından keçirdi və bu karvanda Əbu Səidin adamlarından Saleh Abkəş [sudaşyan] adlı bir nəfər var idi. Babəkin səpəhbüdü karvana hücum edərkən, oradakıları və Salehin yanında gedənləri öldürdü. Saleh canını qurtara bilənlərlə birlikdə, yavaşca aradan sovuşub qaçdı, lakin karvanda olanların hamısı qırıldı, onların əmlakı qarət edildi. Bu hadisə Afşin ordusunun sudan korluq çəkməsinə səbəb oldu, çünki Abkəşin əlindən tutub aldıqları karvan ərzaq daşıyırdı. Bundan sonra Afşin Marağa³² qarnizonu rəisinə məktub yazıb, əmr etdi ki, ərzaq götürüb (1179) təcili onun yanına gətirsin, çünki adamları susuzluqdan və aclıqdan korluq çəkirlər. Marağa qarnizonu rəisi ona böyük bir karvan göndərdi. Karvanda təqribən min baş yük heyvanı — uzunqulaq və başqa bu kimi heyvanlar var idi ki, ərzaq daşıyırdı; onu qoru-

yan silahlı dəstə də karvanla gedirdi. Lakin Babəkin bəzi qoşun hissələri Tarxanın və ya Adilin komandanlığı ilə karvana hücum edib, onunla gedənlərin hamısını məhv etdi. Afşinin adamlarına cisman və ruhən zərbə endirilmişdi və Afşin qarnizon rəisi əs-Siravana [əmr edib] yazdı ki, ona azuqə çatdırırsan, buna görə o, çoxlu ərzaq göndərüb, həmin ildə [Afşinin] adamlarının köməyinə çatdı. Buğa əl-Afşinə pul və ərzaq çatdırıldı.

(1186) 221 (835) (6)-cı il. Həmin ilin hadisələri

Həmin ildə Həştadsər³⁴ ətrafında Babək ilə Buğa əl-Kəbir arasında vuruşma baş verdi; vuruşda Buğa qaçmağa üz qoydu, ordusu isə darmadağın edildi. Yenə həmin ildə Afşin Babək ilə vuruşdu və onu qaçmağa məcbur etdi.

(1187) Vuruşma və onun səbəbləri haqqında deyilənlər

Deyirlər ki, Buğa əl-Kəbir əvvəlcə söylədiyimiz kimi, pul ilə gəlmiş, Mötəsim həm Afşinin qoşunu üçün maaş, həm də Afşinin öz xərci və bu yaxınlarda ona kömək məqsədilə göndərilən piyada qoşun xərci üçün pul göndərmişdi. Afşin pulu öz qoşununa payladı və Novruzdan [Yeni ildən] sonra yeni hücum əməliyyatına hazırlaşmağa başladı. O, Buğaya əmr etdi, Həştadsərin arxasına keçib, Məhəmməd ibn Hümejd Xəndəyində³⁵ dayanırsan və onu dərinləşdirib möhkəmləndirsin. Buğa tələsib irəli getdi, ta o qədər ki, Məhəmməd ibn Hümejd Xəndəyinə gəlib çatdı. Sonra Afşin Babəki axtarmaq üçün Xuşdan çıxdı və onlar Dərvaz³⁶ adlı yerdə görüşdülər. Afşin burada xəndək açdı və ətrafına hasar çəkdi, sonra o və Əbu Səid özləri ilə gələn fədatilərlə³⁷ Bəzzdən 6 mil aralı həmin xəndəkdə yerləşdilər.

Buğa³⁸ öz hazırlığını başa çatdırdı. O, özü ilə müxtəlif ərzaq gətirdi, lakin bunlar Afşinin ona yazıb əmr etdiyi ərzaq deyildi. O, Həştadsərin arxasından keçib, Bəzz kəndinə çatdı və burada bir gün qaldı. Sonra o, 100 nəfəri yeni toplamağa göndərdi. Lakin Babəkin qoşun birləşmələrindən biri hücum edib yeni toplananları məhv etdi, vuruşanları qırdı, əlinə keçənləri əsir etdi. Onlar bir neçə əsiri ayıraraq, onların içərisində Afşinlə əlaqəsi olan iki nəfəri seçdilər və bunlara dedilər: "Gedin Afşinin yanına (1188), öz yoldaşlarınızın başına gələnləri ona söyləyin". Həmin iki nəfər getdi, dağların başçısı³⁹ onları görüb, signal verdi. Ordugahda olanlar dərhal qışqırqı qopartdılar: "Silah başına! Silah başına!" və ata minib əl-Bəzzə tərəf çapdılar. Bu iki nəfər çılpaq onları gördülər, qabaqdakı dəstə komandiri onları Afşinin yanına apardı; onlar Afşinə öz vəziyyətlərini söylədilər; Afşin isə belə dedi: "Buğa əmr etdiyimiz kimi hərəkət etmədi". Darmadağın edilmiş Buğa təcili olaraq Məhəmməd ibn Hümejd Xəndəyinə qayıtdı və Afşinə yazdığı məktubunda başına gələn əhvalatı təsvir etdi, qoşunun darmadağın edilmişini deyərək ondan yeni qüvvə göndərməsini xahiş etdi, izah etdi. Afşin öz qardaşı əl-Fəzl ibn Kavusu, Əhməd ibn əl-Xəlil ibn Hişamı ibn Couşəni, Cənab əl-Ovar əs-Sukkarini və polis başçısı əl-Həsən ibn Səhli⁴⁰ göndərdi, o, habelə iki qardaşdan birini — qohum əl-Fəzl ibn Səhli⁴¹ də göndərdi. Onlar Həştadsərin yanından keçdilər və onun [Buğanın] ordugahında olanlar onların gəlməsindən sevindilər. Bundan sonra Afşin Buğaya yazıb bildirdi ki, o, təyin etdiyi gündə Babəkə qarşı hücum səfərinə başlayacaqdır, ona da əmr etdi, həmin gündə hərbi səfərə çıxsın ki, Babək iki tərəfdən hücumla məruz qalsın.

Buna uyğun olaraq, təyin edilmiş gündə Afşin Darvazı tərk edib, Babəkə qarşı çıxdı. Buğa isə Məhəmməd ibn Hümeyd Xəndəyindən hərəkət edərək, Həştadsərə qalxdı və Məhəmməd ibn Hümeyd Xəndəyindən bir ox meydanı aralı bir yerdə dayandı. Lakin soyuq külək qalxdı və bərk yağış başladı, adamlar nə bərk soyuğa, nə də küləyə dözə bilmədiyindən Buğa öz ordugahına qayıtdı.

Buğa öz ordugahına qayıdandan sonra, səhər (1189) Afşin hücumu keçdi və Babəki mühasirəyə alıb, onun ordugahını və çadırını, habelə orada Babəklə olan qadını tutdu. Sonra Babəkin ordugahında qaldı. Səhər Buğa yenidən hazırlıq görüb Həştadsərə qalxdı, lakin gördü ki, onunla üzbəüz Həştadsərdə yerləşən qoşun Babəkə tərəf qayıtmışdır. Onda Buğa ordugahı olan yere getdi. Orada o, qarət edilmiş şeylərin qalıqlarını və müxtəlif xırım-xırda gördü. Səhər o, Həştadsərdən enib əl-Bəzzə tərəf getdi. Yolda o, yatmış bir kişi və oğlana rast gəldi, onun qabaqcıl dəstəsinin komandiri Davud Siyahı [Qara] onları tutub hər ikisini dindirdi; onlar dedilər ki, Babək qaçan axşam Babəkin qasidləri gəlib əmr etdilər ki, onlarla əl-Bəzzədə görüşsünlər. Kişi və oğlan içib məst oldular, onları yuxu basdı və bundan sonra nə olduğunu bilmirlər. Onlar axşam namazı vaxtında əsir düşmüşdülər. Sonra Buğa Davud Siyahıya qasid göndərərək belə xəbər verdi: "Biz indi yaxşı bələd olduğumuz, yəni artıq olduğunuz yerin ortasındayıq. İndi axşamdır, piyada qoşun da yorulmuşdur. Buna görə kifayət qədər möhkəm və əlçatmaz olan bir dağ axtar tap ki, adamlarımız orada sığınsın və biz bu gecə onları orada yerləşdirə bilək". Davud Siyahı əlverişli yer axtarmağa başladı. O, dağlardan birinə qalxıb onun çox uca zirvəsinə qalxmağa çalışdı. Sonra o, Afşinin signalını və onun ordugahının yaxında olduğunu görüb dedi: "Səhər açılanadək burada qalırıq, sonra səhər açılan zaman Allahın köməyi ilə bu kafirin üstünə düşərik".

Lakin o gecə hava buludlandı, soyuq oldu, yağış və çoxlu qar yağdı, buna görə, səhər açılarda hava bərk soyuq olub hər yeri dəhşətli qar örtüyündən heç kəs dağdan enə bilmədi ki, özü üçün və ya heyvanlardan ötrü su gətirsin. Hava dumanlı və qaranlıq olduğuna görə adamlara əl gəlirdi ki, hələ gecədir. Üçüncü gün adamlar Buğaya belə dedilər: "Özümüzü gətirdiyiniz ərzaq qurtarmışdır (1190), soyuq da bizi kəsdi, biz necə olursa-olsun aşağıya enməliyik — ya geri qayıtmalı, ya da irəliləyib kafirin [Babəkin] üstünə getməliyik".

Günlər dumanlı keçirdi, Babək gecələr Afşinin müdafiə xəttini yarıb onu tənqə gətirirdi, odur ki, Afşini çəkilib öz ordugahına getməyə məcbur etdi.

Bundan sonra Buğa əvvəlki kimi əl-Bəzzi axtarmaq üçün əmr etdi, təbiiylər vurulsun, sonra aşağıya enib düzəngaha çatdı. Burada o gördü ki, səma saf və buludsuzdur, yuxarıda dağın başından başqa hər tərəf boşdur yerdirdi. Buğa öz adamlarını hər iki cəhətdə və qabaqda döyüş sırasına düzdü və Afşinin öz ordugahında olduğuna şübhə etməyərək əl-Bəzz istiqamətində hərəkət etdi. Tələsik irəliləyirdi, nəhayət, əl-Bəzzin olduğu dağın yamaclarına çatdı, onun olduğu yer ilə dağın üstündə əl-Bəzz evlərinin arasında ancaq dağ yamacı vardı və uzunluğu təqribən yarım mil olardı. Onun qabaq dəstəsindəki adamların arasında ibn əl-Bəis adamlarından bir gənc var idi ki, onun da əl-Bəzzdə qolumları yaşaydı. Babəkin kəşfiyyatçıları onlara rast gəldilər, gənc oğlan onlardan birini tanıyıb dedi: "Bəs belə!" O adam oğlandan soruşdu: "Bu adamlar kimdir?" Onda gənc oğlan özünü təvəzüləndirən üçün özü ilə olan qolumlarının adını həmin adama dedi. Səhər həmin adam

belə dedi: "Bir az yaxın gəl, çünki səninlə danışmaq istəyirəm". Oğlan yaxınlaşandan sonra həmin adam ona dedi: "Qayıt, öz ağana de ki, geri qayıtsın, çünki biz gecə Afşinin üstünə düşəcəyik ki, çəkilib öz xəndəyinə getsin, sizin üçün isə iki ordu hazırlamışıq. Buna görə tez qayıdın, bəlkə canınızı qurtara bilərsiniz".

Cavan oğlan qayıdıb, bütün əhvalatı İbn əl-Baisə danışdı və həmin adamın adını dedi. İbn əl-Bais həmin adamı tanıdı və bu barədə Buğaya məlumat verdi. Buğa öz adamlarını dayandıraraq, onlarla məsləhətləşdi; onlardan biri belə dedi: "Bu, yalan və hiylədir. Bu, düz deyil!". Onda dağlılardan biri dedi: "Bu dağın zirvəsinə mən yaxşı bələdəm. Kim bu dağın başına çıxsın (1191) Afşinin ordugahını görə bilər". O zaman Buğa əl-Fəzl İbn Kavus və bir qrup cəld adamlarla birlikdə, Afşinin dayanmış olduğu yerin yaxarısına qalxdı, lakin Afşinin ordugahını görməyib yəqin etdilər ki, o getmişdir. Yənidən bir-birilə məsləhətləşib, işıq ikən qayıtmaq qərarına gələrək yola düşdülər. Onda Buğa Davud Siyaha [qabaq dəstə başçısına] əmr etdi qayıtsın, o da əmrini tez yerinə yetirdi, birbaşa Həştadsərə gedən düz yolla getmədi, çünki dərə və dağ çığırlarından ehtiyat edirdi. Bunun əvəzinə o, birinci dəfə getdiyi yolla gedib, Həştadsərin ətrafına dolandı, çünki bu yolda, birincə yer istisna edilməklə, dərə yox idi. O, döyüşçü dəstələri ilə birlikdə gedirdi və piyada qoşuna məlumat göndərirdi, piyada qoşun isə yolda nizə və silahını atmışdı [ki, daha tez yeriyə bilsin], onları böyük qorxu və dəhşət bürümüşdü.

Buğa və əl-Fəzl İbn Kavus bir qrup komandirlərlə qoşunun dalında gedirdi. Babəkin kəşfiyyatçıları gördükdə, onlar [ərəblər] dağdan enəndən sonra, Babəkin kəşfiyyatçıları dağa qalxırdılar ki, onlara göz qoysunlar, buna görə bəzən onları görür, bəzən də onları gözəndən itirirdilər, lakin onların izi ilə getməkdə idilər. Kəşfiyyatçılar təqribən on atlıdan ibarət idi, onlar günorta və axşam namazı arasındakı vaxtdakı getdilər. Sonra Buğa atdan düşdü ki, dəstəmə ahi namaz qılsın, Babəkin kəşfiyyatçıları onların dalınca dağdan enib, açığa yerə çıxdılar. Buğa namaz qıldanda onları gördü, onlar Buğamı görəndə dayandılar. Buğa qorxdı, zira belə düşünürdü ki, kəşfiyyatçılar o biri tərəfdən onun dəstələrinə hücum edə bilərlər. Digərləri isə dağ və dərələrdə onların arxasına keçərlər. O, yanındakılarla məsləhətləşib, belə dedi: "Mən hər halda əmin deyirəm ki, onlar bizi yolda saxlamaq və (1192) bizim adamlarımızın dərələrdən keçə bilməməsi üçün bağlamaq naminə öz adamlarını irəliyə göndərilmək istəyirlər".

Əl-Fəzl İbn Kavus ona dedi: "Onlar gündüz vuruşurlar. Onlar daha həvəslə gecə vuruşurlar, buna görə gərək kimsə gecə bizim adamların qeydinə qalsın. Davud Siyaha [əmr] göndər, hərəkəti sürətləndirsin və dayanmasın. Ögər gecə düşənədək o, dərədən keçib çıxmırsa biz burada gözləyəcəyik, çünki onlar nə qədər ki, öz yollarında bizi görürlər, uzağa getməyəcəklər, biz isə onları saxlarıq və qaralıq düşənədək hərdən onları dəf edirik. Sonra, qaralıq düşəndə, onlar bizim yerimizi bilməyəcəklər, bizim adamlar da bir-birinin ardınca özünə yol açmaq gedəcəklər. Dərənin yolu bizim üzümüzə bağlanarsa, Həştadsər yolu və ya başqa yol ilə özümüzü xilas etməliyik".

Lakin başqaları Buğaya belə məsləhət gördülər: "Ordunun sırası uzanmışdır, nə irəlidə gedənləri, nə də geridə qalanları bir yerə yığmaq mümkün deyildir. Adamlar öz silahlarını yolda atmışlar, pul və silah isə artıq qoruyucularla) müşayiət olunmayan qatırlara yüklənmişdir, buna görə biz əmin deyilik, birisi onların qabağını kəsib, pul və əsirləri ələ keçirməsin". Onlar yanlarında əsir saxladıqları İbn Cavidam nəzərdə tuturdular, çünki

onu Babəkin yanında əsir qalan katib Əbd ər-Rəhman ibn Həbib ilə dəyişmək istəyirdilər.

Pul, silah və əsirləri Buğanın yanına salanda o, öz adamları ilə məsləhətləşib, düşərgə salmaq qərarına gəldi. Davud Siyaha adam göndərüb, belə dedi: "Keçilməz dağ görən kimi düşərgə sal".

Bundan sonra Davud Siyah hər tərəfi sıldırım qonşu dağa getdi. Lakin bu dağ sıldırımlı olduğu üçün adamların dincini almasından ötrü yer yox idi. Lakin o, burada düşərgə saldı və dağın yanındakı, heç bir tərəfdən yanaşmaq mümkün olmayan divara oxşayan bir yerdə çadır qurdu. Sonra Buğa gəlib, burada dayanmaq üçün sərəncamı verdi, çünki onlar çox yorulub taqətdən düşmüşdülər, azuqələri də qurtarmışdı. Onlar gecəni silaha sarılmış halda keçirib, dağa qalxan yerdə qarovullar qoydular, lakin düşmən müxtəlif istiqamətdən onların üstünə hücumu keçdi və dağa dırmaşmağa başlayaraq, (1193) nəhayət, Buğanın çadırına çatdı. Burada onlar [Buğanın] qoşununun mühasirəyə alıb, vuruşmağa başladılar, Buğa piyada qaçıb canını qurtardı, əl-Fəzl ibn Xavus yaralandı, Cənah əs-Si ckarı, habelə ibn Coşan və əl-Fəzl ibn Səhliu qohumları olan iki qardaşdan biri öldülər. Buğaya gəlincə, o, doğrudan da düşərgəni piyada tərk etdi, sonra at tapıb mindi və yolda ibn Baise rast gəldi; o da Həştadsərin zirvəsinə qalxmaqda Buğaya kömək etdi, buradan onlar Məhəmməd ibn Hümeydin düşərgəsinə enə bilərdilər, onlar gecə yarısı düşərgəyə çatdılar. Xürrəmilər pulu, düşərgəni və silahı, habelə əsir olan ibn Cavidanı ələ keçirdilər, lakin onlar qoşunu [ərəb qoşununu] təqib etmədilər; iki dəstəyə bölünən qoşun onlardan qaça bildi və nəhayət, Məhəmməd ibn Hümeyd Xəndəyində olan Buğaya gəlib çatdılar.

Buğa burada 15 gün qaldı, nəhayət, Afşinin əmri ilə məktub gəldi ki, Marağaya qayıtsın və ona göndərilmiş qüvvələri qaytarsın. Buğa Marağaya yola düşdü, əl-Fəzl ibn Kavus, habelə onunla gəlmiş Afşin qoşununu hamısı Afşinin yanına qayıtdı. Sonra Afşin qoşunu bölüb, bu ilin qış mənzillərində saxladı, qoşun da burada gələnlərin yazmadək qaldı.

Həmin ildə Babəkin sərkərdəsi Tarxan öldürüldü.

Bunun səbəbləri

Deyirlər ki, həmin Tarxan Babəkin ətrafındakı adamların arasında çox nüfuzlu olub, onun sərkərdələrindən biri idi. Bu ilin qışı başlananda o, Babəkə icazə istədi ki, qışı Marağa yaxınlığındakı kəndində keçirsin. O zamanlar Afşin onu izləyirdi (1119) və Babəkin yanındakı yüksək mövqeyinə görə, onu ələ keçirməyə çalışırdı. Babək ona [Tarxana] icazə verdi, o da Həştadsərin yaxınlığındakı öz kəndinə getdi ki, qışı orada keçirsin. [Bundan xəbər tutan] Afşin Marağada yaşayan türk — movla İshaq ibn İbrahim ibn Müsəbə məktub yazıb, əmr etdi ki, gecə həmin kəndə (məktubda təsvir etdiyi kəndə) getsin və Tarxanı ya öldürsün, ya da tutub onun yanına əsir göndərsin. Buna görə həmin türk Tarxanı dənizə gətirdi və gecəyarısı qəflətlən ona hücum edib öldürdü. Sonra onun başını kəsib, Afşinə göndərdi.

222 (836/7)-ci il. Bu ilin hadisələri

Həmin ildə Mötəsim Cəfər ibn Dinar əl-Həyyatı⁴³ (1195) köməkçi qüvvə ilə Afşinə göndərdi. Sonra o, Cəfərin ardınca göndərdiyi İtah⁴⁴ ilə qoşuna maaş vermək və digər xərclər üçün 30 milyon dirhəmin pul yolladı.

Yenə həmin ildə Afşinin komandirləri ilə Babəkin Adin adlı sərkərdəsi arasında vuruşma oldu.

Bu vuruşmanın təsviri və səbəbləri

Deyildiyinə görə, 221 (835/6)-ci ilin qışı qurtarıb, 222 (837)-ci ilin yazı başlananda, Mötəsim Afşinə yuxarıda deyilən köməkçi qüvvəni və pul göndərdi, bunların hamısı Afşin Bərzənddə olanda gəlib ona çatdı. İtəh özü ilə gətirdiyi pul və piyada qoşunu Afşinə verəndən sonra qayıtdı. Cəfər əl-Həyat isə bir müddət Afşinin yanında qaldı. Vaxt gəlib çatanda [və havalar yaxşılaşanda] Afşin səfərə çıxdı və Kəlanrud¹⁶ adlı yerə gəlib, burada səngər tutdu. Sonra o, Əbu Səidə məktub yazdı, o da Bərzənddən çıxıb Kəlanrud (bu da farsca böyük çay deməkdir) kəndinin yaxınlığında Afşin ilə üzbəüz olan yerə gəldi; onların arasındakı məsafə təqribən 5 mil idi. Əbu Səid səngərlərdə yerləşib beş gün Kəlanruddə qaldı. Sonra o, öz xəbərçilərindən məlumat aldı ki, Babəkin Adin adlı komandirlərindən biri Afşin ilə üzbəüz yerdə düşərgə salmışdır və öz ailəsini Rud ər-Rudin¹⁶ üstündəki dağa köçürüb, belə demişdir: "Mən yəhudilərdən [müsəlmanlar nəzərdə tutulur] gizlənməyəcəyəm və öz ailəmi də onlardan gizlətməyəcəyəm". Bu əhvalatın səbəbi o idi ki, Babək ona belə demişdi: "Öz ailəni gizlət, onu qalada saxla", o isə belə cavab vermişdi: "Mən yəhudilərdən gizlənməyəcəyəm?! Allaha and olsun, mən heç bir zaman ailəni qalaya aparmayacağam". Sonra o, öz ailəsini həmin (1196) dağa aparmışdı.

Afşin Əbu Səidin iki komandirini — Zəfər ibn əl-Əla əs-Sədini və əl-Hüseyn ibn Xəlid əl-Mədainini bir dəstə atlı və dağlı ilə göndərdi. Onlar gecə Kəlanruddən çıxıb getdilər və nəhayət, elə bir dar dərəyə düşdülər ki, buradan bir nəfər atlı güclü keçə bilirdi. Adamların çoxu öz atlarını yedəkləyib bir-birinin ardınca gedirdilər, çünki o [Afşin], onlara əmr etmişdi, səhər açılanadək Rud ər-Ruda çatsınlar. Dağlılar sıraya düzülüb, piyada gedirdilər, çünki atlılar oradan keçə bilmirdilər. Onlar dağa dırmaşmış [əmr edildiyi kimi] səhər açılanadək Rud ər-Ruda çatdılar. Bundan sonra o [Zəfər], özü ilə gedən atlılara əmr etdi ki, yaxınlaşıb atdan düşsünlər və öz paltarlarını çıxartsınlar, onların hamısı tələsik atdan düşüb çayı keçdilər, dağlılar da onlarla birlikdə çayı keçib dağa qalxdılar. Onlar Adinin ailəsini və bəzi oğlanlarını tutub, onlarla birlikdə geri qayıtdılar.

Ailəsinin tutulduğu haqqında Adinə xəbər çatdı, Afşin də ehtiyat edirdi ki, piyadalar qayıdarkən dərəyə girəndə, onların yolunu kəsə bilərlər. Buna görə o, dağlılara əmr etmişdi ki, özləri ilə bayraq götürüb ən uca dağların zirvəsinə çıxsınlar və elə bir yerdə dursunlar ki, Zəfər ibn əl-Əla və onun adamları onları görə bilsin və əgər ehtiyat edilə biləcək adam görsələr, bayraqları açıb dalğalandırsınlar. Buna görə dağlılar gecəni dağların başında keçirdilər.

İbn-əl-Əla və əl-Hüseyn ibn Xəlid Adinin ailə üzvlərini tutub qayıdanda və dərə tərəfə gedən dar yola düşəndə, Adinin piyada qoşunu dağın yamaqlarından düşüb keçidə girincə onlarla vuruşmağa başladı. Hər iki tərəfdən çoxlu adam qırıldı (1197), lakin onlar bir neçə qadın xilas etdilər.

Afşinin yerləşdirdiyi dağlılar onları gördülər; Adin artıq iki dəstə göndərmişdi ki, dərəni onların üzünə bağlasınlar. Dağlılar bayraqlarla işarə verəndə, Afşin Müzəffər ibn Kaydarı bir eskadron¹⁷ atlı ilə göndərdi, atlılar

çaparaq getdilər. O, Müzəffərin ardınca Əbu Səidi göndərdi, bunların ardınca isə Buxaraxudatı¹⁵ yolladı. Sonra onların hamısı görüşdü. Adının dərənin üstündə olan piyadaları onları görəndə, dağdan enib öz dəstələrinə qoşuldular. Zəfər ibn əl-Əla, əl-Hüseyn ibn Xalid və onların adamları qaçdılar. Birinci vuruşmada ölənlərdən başqa, kimsə öldürülmədi. Onlar birlikdə Afşinin ordugahına gəldilər, tutduqları qadınları da gətirdilər.

Həmin ildə Babəkin şəhəri əl-Bəzz alındı. Müsəlmanlar bu şəhərə girib 222-ci il, cümə günü ramazan ayının 20-də [837-ci il avqustun 26-da]¹⁶ onu dağıtdılar.

Bu xüsusdakı məlumat, şəhər necə alındı və bunun səbəbləri

Devidiyinə görə, Afşin Kolanrudu tərk edib əl-Bəzzin üstünə hərəkət etmək qərarına gələndə, əvvəllər dayandığı yerlərə tərəf yavaş-yavaş irəliləməyə başladı, lakin birinci səfər zamanı getdiyi yollarla getmədi. O, 4 fərsəx irəlilədi və Rud ar-Ruda enən dərənin yanında düşərgə saldı. Səngər qazdırmadı, ancaq tikanlı kolluqlar arasında düşərgə saldı (?). Mötəsim ona yazmışdı ki, adamlarını dəstələrə bölsün (1198) və adamlar öz atlarına minib, həm gündüz, həm də gecə qarovul çəksinlər. Adamlardan bəziləri düşərgədə qalmalı, bəziləri isə gecə hücumu təhlükəsinə görə düşərgədən bir fərsəx aralı gecə və gündüz at üstündə qarovul çəkməlidirlər. Bu da ona görə belə edilmişdi ki, arzu edilməyən bir hadisə baş verəndə, onlar [atıllar] döyüşə hazır olsunlar, piyada isə düşərgədə qalsın.

Lakin adamlar [bu tədbirlərin] dözülməzliyinə qarşı etiraz etməyə başlayıb, belə dedilər: "Biz nə vaxtadək bu dərədə qalacağıq, halbuki düzənlikdə olmağıq. Bizimlə düşmən arasında 4 fərsəx məsafə vardır, amma biz elə hərəkət edirik, sanki düşmən qabağımızdadır. Biz yanımızdan keçən camaatdan və casuslardan xəcalət çəkirik. Bizimlə düşmən arasında 4 fərsəx yol vardır, amma özümüzü elə aparırıq, sanki qorxudan titrəyirik. Bizə başçılıq et, ya qələbə qazanacağıq, ya məğlub olacağıq".

Afşin cavab verib dedi: "Allaha and olsun ki, mən sizin dediklərinizin həqiqət olduğunu gözəl bilirəm. Lakin Əmirəlmöminin mənə əmr etmişdir ki, belə edim və buna qarə yaxdur!".

Bundan bir az sonra Mötəsimdən gələn məktubda sərəncam verilmişdi ki, onlar olduqları yerdə qalsınlar və lazım olduğu qədər burada olsunlar. Beləliklə, onlar bir neçə gün həmin yerdə qaldılar, sonra o, öz adamları ilə aşağı enməyə başlayıb, nəhayət, Rud ar-Ruda gəldi, oradan da irəliləməyə başladı və keçən il Babəkin hücumuna məruz qaldığı və yarıqanların olduğu yerə gəlib çatdı. O, buranı diqqətlə yoxladı, burada bir dəstə xürrəmi atlısı olduğunu aşkar etdi, lakin onlar nə hücumu keçdilər, nə də o, onlara hücum etdi.

Sonra [onun arduşundan olan] yadellilərdən biri dedi: "Sizə nə olub? Siz gəlib əvvəlki yerdə məkan tutdunuz. Məgər siz xəcalət çəkmirsiniz?" Lakin Afşin əmr etdi ki, onlara [xürrəmilərə] hücum etməsinlər və heç kəs özünü onlara göstərməsin. Onlar burada təqribən günortayadək qaldılar, sonra öz düşərgələrinə qayıtdılar. Burada o, iki gün gözlədi, sonra yenidən, birinci dəfəkindən sayca daha çox adamla dağın yamacından (1199) aşağı endi. O, Əbu Səidə təlimat verdi ki, olduğu yerdən çıxıb, bir qədər adamla birinci dəfə olduqları yerə getsin, lakin onları [xürrəmiləri] hürkütməsin və onlara hücum etməsin.

Afşin Rud ər-Rudda qaldı. O, dağlara əmr etdi ki, təbii istehkamları olan dağların zirvələrinə çıxıb, bu yerləri onlara göstərsinlər, sonra dağların başında piyada qoşunun möhkəmlənməsi üçün yer seçsinlər. Buna uyğun olaraq, dağlar onun üçün üstündə [keçmiş] istehkamların xarabələri olan üç dağ seçdilər. Afşin bu yerlərə belə idi, o, Əbu Səidin dəlincə adam göndərdi və o da həmin gün onun yanına gəldi. İki gündən sonra o, öz ordugahından Rud ər-Ruda endi və özü ilə işçi dəstə⁵⁰ gətirdi ki, onlar da özləri ilə su doldurulan dəri tuluqlar və suxarı⁵¹ gətirmişdilər. Onlar Rud ər-Ruda gəlib çatan zaman, o, Əbu Səidin dəlincə adam göndərüb, ona əmr etdi ki, yənidən qabaqda olsun və birinci gün ona verdiyi təlimatə əməl etsin. O, habelə fəhlə dəstəsinə əmr etdi ki, daş daşıyıb, üç dağa gedən yolları elə bərkitsinlər ki, lap dönüb istehkamlara oxşasın. O, əlavə əmrlər verdi və hər bir yolda daşların arxasında lap yuxarıya qədər xəndəklər qazıldı, onlar hər bir dağa yalnız bir [açıq] yol saxladılar. Sonra Afşin Əbu Səidə qayıtmağı əmr etdi ki, o da buna əməl etdi, özü isə ordugahına qayıtdı.

İnanacağım adamlardan biri söylədi ki, ayın səkkizinci günündə, qalalar tamamilə möhkəmləndikdə, o, piyada qoşuna suxarı və səvik,⁵² atlılara isə azıq və arpa verdi. Sonra o, mühafizəyə məsul adamlardan mühafizəçilər təyin etdi, qalaları isə aşağıya göndərdi. O, piyada qoşuna həmin (1200) dağların zirvəsinə çıxmağı və ehtiyac hiss etdikləri hər şeyi özləri ilə aparmağı da əmr verdi, qoşun belə də etdi. O, yaxınlıqda yerləşdi və Əbu Səidə keçən dəfə qaldığı yerə göndərdi. O həm də sərəncam verdi ki, adamlar aşağıya düşəndə özləri ilə silah aparsınlar, atlılar özləri ilə yəhər götürməsinlər. O, xəndək üçün yer seçdi və fəhlələrə əmr etdi ki, qazmağa başlasınlar. Adamlara da tapşırdı onlara göz qoysunlar. Sonra o və atlılar dayanıb, ağacların altında kölgədə gözləməyə başladılar, atları isə otlamağa buraxdılar. O, axşam namazını qıldandan sonra fəhlələrə əmr etdi ki, piyada qoşunla onun möhkəmlətdiyi dağ zirvələrinə qalxınlar. Sonra belə sərəncam verdi ki, gün batan kimi atlılar atları yəhərləyib minsinlər; sonra da bunları dəstələrə bölüb elə düzdü ki, dəstələrə arasındakı məsafə bir ox meydana artıq olmasın. Bütün dəstələrə belə xəbərdarlıq etdi: "heç bir zaman bir-birinizə diqqət verməyin: hər biriniz digərini qoruyun. Hay-küy eşidəndə heç bir şeyə fikir verməyin. Hər bir dəstə ancaq özünə yaxın olanı qorusun, əgər belə etməsə, ələ keçəcəkdir."⁵³

Dəstələr sübhədək döyüşə hazır vəziyyətdə gözləyir, piyada qoşun isə dağların başında qarovul çəkirdi. Afşin piyada qoşuna əmr etdi ki, gecə birini görsələr, fikir vermasınlar, çünki zərurət üzündən hər bir qrup onun üçün təyin edilən mövqedə dayanmalı, yerləşdiyi dağ və xəndəyi qorunmalıdır. Buna görə heç kəs başqa birinə fikir verməməlidir. Beləliklə, sübhədək həmin vəziyyətdə qaldılar. Atlılarla piyada qoşuna o əmr etdi (1201) ki, gecə [yuxusu] üçün [öz aralarında] razılığa gəlsinlər; sonra o, onların mövqelərini nəzərdən keçirdi. Onlar on gün ərzində xəndək qazdılar, onuncu gün o, bu xəndəyə girdi. Sonra o, bu xəndəkləri qoşun üçün ayrı-ayrı sahələrə böldü. Komandirlərə əmr etdi ki, öz sursatı və öz adamlarının sursatı üçün adam göndərsinlər ki, vuruşmada [düşmən qarşısında] üstün olsunlar.

Onun yanına Babək tərəfindən qasid gəldi, özü ilə toza xiyar ["kitta"], yemiş və başqa tərəvəz gətirmişdi və belə izah etdi ki, bizə xəbər çatdığına görə, İndi Afşin çətin günlər keçirir, çünki o və onun adamları ancaq suxarı və səvik işlədirilər, buna görə də Babək nəcib bir iş görərək, bu hədiyyələri göndərmişdir.

Afşin qasidə belə cavab verdi: "mən bilirəm qardaşım belə etməklə nəyi nəzərdə tutur. Onun istədiyi odur ki, orduya nəzər salsın, mən, əlbəttə, onun bu möhkəm diqqətini məmnuniyyətlə qəbul edirəm! Mən onun bərk arzusuna yerinə yetirərəm, çünki mənim çətin günlər keçirdiyimi söyləməkdə o haqlıdır. Qasidə isə belə dedi: "Sən isə heç qorxma. Yuxarıya qalxıb, bizim hər şeyimizə baxa bilərsən. Burada [qarşınızda] olanları gördün, indi bax gör, arxanızda nələr var". Sonra o, əmr etdi ki, qasidə at verib onu dağa aparsınlar, oradakı xəndəkləri, habelə Kəlanrud xəndəyini və habelə Bərzənddakiləri görə bilsin. O, bütün üç xəndəyi gördü və bunları yaxşı nəzərdən keçirdi. Ondan heç bir şeyi gizlətmədilər ki, ta ağasına hamısını söyləyə bilsin. Bu əmrlərə axırədək əməl olundu, nəhayət, o gəlib Bərzəndə çatdı, sonra Afşinin yanına qayıtdı. Afşin də onu buraxıb dedi: "Get, Bahəkə mənim salamımı yetir!".

Bəzi xürrəmilər [Afşinin] ordusuna orzaq aparıcıları tənqə gətirdilər. Bir və ya iki dəfə belə edildi, lakin bundan sonra xürrəmilərin üç dəstəsi qış-qıra-qışqıra gəlib Afşinin xəndəyinin divarına yaxınlaşdı. Afşin əmr etdi ki, heç kas [onlarla] danışmasın; bu hal iki-üç gecə təkrar olundu. Onlar [müəllimlər] divarın dalında at çapmağa başladılar və bu hərəkəti (1202) o qədər tez-tez təkrar etdilər ki, nəhayət, onlar [xürrəmilər] bu [hay-küyə] alışdılar. Afşin 4 dəstə atlı və piyada qoşun [piyadalar ox atınlardan ibarət idi] hazırladı və onları dərədə gizlətdi, hələlik isə öz müşahidəçiləri vasitəsilə onlara göz qoyurdu. Xürrəmilər həmişə gəldikləri vaxtda aşağıya enib, adətləri üzrə hay-küyə qoparıb qışqıranda, atlılar və piyadalar planlı şəkildə onlara hücum edərək yollarını kəsdi. Bunun ardınca Afşin onların üstünə 2 dəstə piyada qoşun göndərdi, xürrəmilər isə dağ keçidlərinin tutulduğunu başa düşüb, səpələndilər və süvarilər tək-tək dağlara keçməyə başladılar. Sonra həmin dağlara qalxdılar. Onlar getdilər və bir də əvvəlki kimi hərəkət etmədilər. Afşinin adamları sübh namazı vaxtı onları təqib etməkdən əl çəkərək Rud-ər-Rud xəndəyinə qayıtdılar, lakin xürrəmilərdən bir nəfərini də ələ keçirə bilmədilər.

Deyənlərə görə, Afşin həftədə bir dəfə, gecə vaxtı təbil vurdurardı və dəstələrini neft məşəlləri və çiraqlarla xəndəklərdən bayıra çıxardardı. Hər bir adam bayıra çıxanda, sağ və ya sol cənabda olmasına baxmayaraq, öz dəstəsini tanıyardı və sırada öz yerini tutardı. Afşin adəti üzrə 12 iri qara bayrağı qatırlara yükləyib gəzdirirdi. O, [hunun üçün] qəsdən atdan istifadə etmirdi, çünki bayraqlar açılıb dalğalana bilərdi. Buna görə bayraqları 12 qatıra yükləyirdi. O, habelə 21 böyük təbil və 500-ə yaxın kiçik həyraç saxlayırdı. Onun adamları — hər bir bölmədə öz yerini bilirli — və əvvəlki gecədən növbəçilik edən adamlar öz yerlərində qalırdılar, ta o zaman qədər ki, Afşin sübh öz çadırından çıxıb ata minir və baş çəkirdi, əzançı da onun qabağında dayanıb namazı çağırırdı, onlar namaz qılırdılar. Qoşun həmin vaxtda ilə axşam namazını da qılırdı. Bundan sonra Afşin əmr edirdi təbil vursunlar, özü isə tələsmədən irəliləyirdi. Hərəkət etmək və dayanmaq üçün onun siqnailləri təbilin vurulması və dayandırılması idi. Buna görə belə edirdi ki, adamlar çox idi və dağlarda, keçidlərdə döyüş nizamı ilə hərəkət edirdilər.⁵¹ Onlar hər dəfə dağa gedib, ona durmaşırdılar, sonra vadiyə enib yollarını davam etdirirdilər. Dağ keçilməz olub, onlar bu dağa dırmanmaq və ya enmək iqtidarında olmayanda, geri qayırdılar və yenidən öz mövqelərinə və dayanacaqlarına gedirdilər. Hərəkət signalı — təbil vurmaq idi və o [Afşin], onları dayandırmaq istəyəndə, təbil vurdurduğu saxlayırdı, adamlar da — hər kəs dağın və ya dərənin hansı yerini istəyirdisə — dayanıb du-

rurdu. Afşin tələsmədən hərəkət edirdi, dağlılar gəlib ona bir məlumat verəndə, o bir müddət dayanır, fikirləşirdi. Belə ki, bir dəfə o, Rud ər-Rud ilə əl-Bəzz arasındakı 6 fərsəx yolu süblü ilə günorta arasında keçirmişdi. O, keçinliki vuruşmanın baş verdiyi qayalara getmək istəyəndə, Buxaraxudatı min atlı və altı yüz nəfər piyada qoşun ilə dağın zirvəsinin arxasında saxladı ki, yolları qorusun və bağlasın, qoy bir nəfər də olsun xürrəmi oradan çıxıb qurtara bilməsin.

Babək, yanından ordu keçdiyini öyrənən öz ordularından [piyada ordularından] birini, zirvəsində Buxaraxudatın olduğu dağın atəyinə göndərirdi və xürrəmilər onların yollarını kəsmək istəyənlərdən gizləndirilirdi. (1204) Afşin Buxaraxudatı orada saxlayırdı ki, bu dağ yolunu qorusun, halbuki Babək də öz əsgərlərini göndərirdi ki, Afşinin yolunu kəssin. Buxaraxudata tapşırılmışdı, o vaxtadək orada qalsın ki, Afşin əl-Bəzzin qayalarına qalxсын. Afşin Buxaraxudata əmr etdi ki, onunla əl-Bəzzin arasında xəndəyə oxşayan dərənin başında dayansın; Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusifə əmr etmişdi ki, bir dəstə qoşun ilə həmin dərədən keçsin; Cəfər əl-Həyyat əmr edilmişdi ki, o da bir dəstə adamla gözləsin,⁵⁵ Əhməd ibn Xəlilə əmr edilmişdi ki, başqa bir dəstə ilə gözləsin,⁵⁶ belə ki, dərənin bu hissəsində 3 dəstəni əl-Bəzz tikintilərinin ətrafına çatdırdı. Babək Adinin komandanlığı ilə dəstələr göndərirdi; bunlar əl-Bəzzdən kənarda həmin üç dəstəyə qarşı duran təpənin üstündə dayanırdılar ki, Afşinin heç bir dəstəsinə şəhəri darvazalarına yaxınlaşmağa imkan verməsin.

Afşin əl-Bəzzin darvazalarına tərəf getmək niyyətində idi, odur ki, öz qoşununa əmr etdi ki, [dərəni] keçib dayansınlar və xürrəmiləri tək buraxsınlar. Babək Afşin qoşunlarının xəndəklərdən çıxıb ona tərəf hərəkət etdiyini öyrənəndə, öz adamlarını pusquda qoyub, öz yanında çox az sayda [adam] saxladı. Afşin bunu bilsə də, onların harada gizləndiyini bilmirdi. Sonra ona bildirdilər ki, xürrəmilər [qalanı] artıq tərk etmişlər və Babəkin yanında çox az adam qalmışdır.

Afşin öz mövqələrinin üstünə qalxanda, onun üçün dəri süfrə⁵⁷ salırdılar, süfrənin üstünə onun oturmaması üçün kürsü⁵⁸ qoyulurdu və o, Babəkin qala darvazalarının yuxarisindəki təpənin başında otururdu. Dərənin bu tərəfində onun yanında olan atlı dəstələri gözləyirdilər, o da onlara əmr edirdi ki, atdan düşsünlər, o biri tərəfdə Əbu Səid və Cəfər əl-Həyyat və onun adamları ilə olanlar da atdan düşürdülər, lakin Əhməd ibn əl-Xəlilin [adamları] atdan düşmürdülər, çünki o, düşməyə yaxın idi. Onun adamları atın üstündə olurdular. Sonra Afşin öz piyadalarından olan dağlıları göndərüb, onlara əmr edirdi ki, dərəni yoxlasınlar, çünki o, istəyirdi gizli pusqu yerlərini tapıb, onların üstünü açsın.

Axtarış üçün bu kimi yoxlamalar [hər gün] günortayadək keçirilirdi, xürrəmilər isə bu vaxt Babəklə oturub nəbib⁵⁹ içir, lütək [zurna]⁶⁰ çalır və təbil vururdular. Afşin günorta namazından sonra aşağıya enib Rud ər-Ruddakı xəndəyinə gedərdi. Birinci olaraq, Əbu Səid aşağıya enirdi, onun ardınca Əhməd ibn Xəlil və axırıncı Cəfər ibn Dinar enirdi. Sonra Afşin yenidən geri qayıdırdı və onun bu gəliş-gedişi Babəki qəzəbləndirirdi. Belə ki, onlar qayıtmağa başlayanda xürrəmilər öz təbillərini vurur və istehza üçün şey-pur çalırdılar. Buxaraxudata gəlincə, o, yerləşdiyi dağ yolunu tərk etməzdi və yalnız adamların hamısını onun yanından keçəndən sonra onların ardınca qayıdırdı. Bir dəfə xürrəmilər bu yeknəsəqlikdən və onları güdənləri axtarmalarından yoruldu. Bir dəfə Afşin öz adətli üzrə qaydanda bir-birinin ardınca dəstələr qayıdarkən, dərəni Əbu Səid keçdi, sonra Əhməd ibn əl-Xə-

İl, habelə Cəfər əl-Həyyatın bəzi adamları keçdilər. Xürrəmilər öz xəndəklərinin qapılarını açdılar və on atlı çıxılı (1206) Cəfər əl-Həyyatın həmin yerdə qalan adamlarına hücum etdilər. Qoşun içərisindən fəryad qopdu, Cəfər öz təşəbbüsü ilə qayıtdı və bir dəstəsi ilə həmin atlılara hücum etdi, onları geriye, əl-Bəzzin darvazalarına qovdu. Lakin düşərgədə hay-küy davam edirdi. Afşin qayıtdı, lakin Cəfər və onun adamları o biri tərəfdə vuruşmaqda idilər, onun çoxlu adamları bayıra çıxdılar ki, ona qoşulsunlar. Sonra Babək çoxlu atlı ilə irəli çıxdı. Heç bir tərəfdə — nə Afşinin, nə də Babəkin adamları arasında piyada qoşun yox idi. Vuruşma başlandı, hər iki tərəfdə tələfat var idi. Sonra Afşin geri qayıtdı, onun qarşısında dəri süfrə döşəndi, üzərində kürsü qoyuldu, o da adətli üzrə oturdu. Lakin o, Cəfərə bərk qəzəblənmişdi və belə dedi: "O, qoşunumuzun qayda-qanununu və mənim planlarımı pozmuşdur".

Hay-küy daha da artmağa başladı. Əbu Dulafın⁶¹ dəstəsində Bəsrədən və digər yerlərdən gəlmiş bir neçə fədai var idi; onlar Cəfərin vuruşduğunu görəndə, Afşinin əmri olmadan aşağıya enmişdilər və dərənin o biri tərəfinə keçib o qədər getmişdilər ki, axırda əl-Bəzzin ətrafına çatmışdılar. Onlar orada ona [Cəfərə] qoşulub, onun ardınca getmişdilər və hamılıqla yuxarıya qalxaraq, az qala əl-Bəzzə soxulacaqdılar. Bundan sonra Cəfər Afşinə məlumat göndərüb belə xəbər etmişdi: "Mənə heç yüz nəfər oxatan göndər, çünki mən ümid edirəm ki, Allahın köməyi ilə əl-Bəzzə girəm. Mən sənin yanında, özün gördüyün bu dəstədən başqa, çoxlu digər [düşmən] görmürəm". O, Adinin dəstəni nəzərdə tuturdu.

Afşin belə cavab verdi: "Sən mənim planımı pozmusan. Çalış, onlardan yavaş-yavaş ayrıl (1207), öz adamlarını mühafizə et və qayıt".

Fədailər əl-Bəzzə yaxınlaşanda, onların arasında hay-küy başlandı, buna görə Babəkin pusquya göndərdiyi adamlar vuruşmanın qızışmış olduğuunu güman edərək, cəld üzə çıxdılar: onların bir hissəsi Buxaraxudat əsgərlərinin arxasında gizlənmişdilər, pusquda olan digərləri isə Afşinin üstündə oturduğu təpənin yanından sıçradılar. Xürrəmilər hər tərəfdən axışdılar, onların yuxarisında duran adamlar isə xürrəmilərdən heç birinin qabağını kəsmədilər; burada Afşin belə dedi: "Şükür olsun Allaha ki, bu yerlərin [pusquların] üstünü bizim üçün açdı!".

Sonra Cəfər öz adamları və fədailərlə qayıtdı və Afşinin yanına gedib belə dedi: "Mənim ağam! Əmirəlnöminin məni müharibəyə göndərmişdir, bunu da sən gördün. O, məni göndərməmişdir ki, burada oturub gözləyim. Sən mənim üçün çox məsul olan bir anda mənə mane oldun — əl-Bəzzə girmək və onun [Babəkin] olduğu yerə soxulmaq üçün yalnız bez yüz piyada qoşuna ehtiyacım var idi, çünki mən qarşısında kim olduğuna bilirdim".

Afşin ona belə cavab verdi: "Sən təkcə öz qarşında durana baxma, bir gör sənin arxanda kim vardır və [onlar] Buxaraxudata və onun adamlarına qarşı necə hücum etmişlər".

Sonra əl-Fəzl ibn Kavus Cəfər əl-Həyyata belə dedi: "Əgər iş səndən asılı olsaydı, üzərində dayandığın bu yerə qalxa bilməzdin, sən isə deyirsən: "Burada mən belə edərdəm, orada — elə".

Cəfər dedi: "Bu, müharibədir! Biz buranın hər yerində dayamb gözləyirik ki, kim gələ bilər".

Əl-Fəzl cavab verib dedi: "Əgər bura əmirin şurası olmasaydı, mən dərhəl sənin [dərsini] verərdim". Lakin Afşin onların hər ikisini intizama çağırdı, onlar da [mübahisəni] kəsdilər.

Sonra Afşin Əbu Dulafa əmr etdi ki, fədailəri divarlardan geri çağırırsın, buna görə Əbu Dulaf onlara qışqırdı: "Qayıdın!" (1208). Lakin onlardan biri əlində daşla yaxınlaşdı: "Doğrudanmı sən indi bizi geri çağırırsan? Mən bu daşı divardan çıxartmışam!". O isə ona belə cavab verdi: "Dərhal qayıt, çünki qayıdandan sonra başa düşərsən kim sənin yolunu tutmuşdur". Bununla o, arxadan Buxaraxudatın üzərinə hücum edən əsgərləri nəzərdə tuturdu.

Sonra Afşin Cəfərin yanında Əbu Səidə belə dedi: "Allah, həm sən öz xatirinə, həm də Əmirəlmöminin xatirinə sənə cəz versin! Həqiqətdə, mən heç zaman bilmirdim ki, qoşun işində və onu idarə etməkdə sən bu qədər məlumatlısan. Öz başını qırxa bilən hər bir yaşlı adam deyər bilməz ki, əlverişli olmayan yerdə vuruşmaqdan, əlverişli yerdə dayanmaq yaxşıdır. Ögər sən cığırının yuxarısında olanlar qalxıb dağın altında pusquda qalana signal versəydilər, onda sən bilən, köynəklərinin altında cəsur ürəkdən başqa bir şeyi olmayan fədailərin vəziyyəti necə olardı, kim yenidən onları toplaya bilərdi? Şükür Allaha ki, onları xilas etdi! İndi burada o vaxtdək gözlə və tərpənmə ki, [onlardan] bir nəfər də burada qalmasın!".

Afşin qayıtdı və onun qoyduğu qaydaya görə, qayıtmağa hazırlaşanda, o, aşağıya — dəstələrə, öz atlı və piyada qoşununa təlimat göndərirdi, onlar gedirdilər, ancaq axırncı dəstə o qədər gözləyirdi ki, onunla [Afşinlə] onların [dəstələrin] arasında bir ox meydan məsafə qalsın. O, özündən irəlində olan hər hansı dəstənin getdiyini və yolun onun üçün açıq olduğunu yəqin etməyincə, nə dağ yoluna, nə də dərəyə yaxın düşməzdi. Sonra o, öz atlı və piyada qoşunu ilə birlikdə axırncı dəstə ilə enirdi və öz yoluna davam edirdi. O, hərbi dəstəyə təlimat verirdi ki, qayıdarkən hansının ardınca getməlidir. Buna görə onlardan heç biri qabaqda gedəni ötməyə və ya arxadan gələni buraxmağa çalışmırdı, belə ki, dəstələr qayda ilə keçərdilər.

Nəhayət, onların hamısı keçirdi və (1209) Buxaraxudat istisna olmaqla, heç biri başqasını qabağa buraxmırdı, o həmin gün eyni qayda ilə qayıdırdı. Əbu Səid axırncı qayıdırdı, qoşunlar isə Buxaraxudatın dayandığı yeri yarımdan keçəndə [düşmən tərəfindən], onlar üçün hazırlanmış pusqu yerlərini gördülər. Sonra, Buxaraxudatın qoruduğu yeri ələ keçirmək istəyənlər yerli yerli dağılıb, öz mövqelərinə qayıtdılar.

Afşin bir neçə gün Rud ər-Ruddakı xəndəyində qaldı və fədailər yem, azuqa və pul azlığından ona şikayət etdilər. Afşin onlara belə cavab verdi: "Sizin içərinizdə kim dözümlüdürsə, qoy dözsün. Kim dözümsüzdürsə — yol açıqdır, qoy qaçıb getsin. Əmirəlmöminin ordusu mənimlədir və kim ondan mənasız alırsa, istidə və soyuqda mənimlə qalmalıdır, çünki mən qar düşsənədək bu yeri tərk etmək fikrinə deyiləm".

Fədailər [öz aralarında] danışa-danışa gətdilər: "Ögər Afşin Cəfərə və [təkcə] bizə imkan versəydi, biz əl-Bəzzi alardıq, lakin o, ancaq gündən-günə təxirə salır". Fədailərin bu sözləri, hətta bundan artığı gəlib Afşinin qulağına çatdı. Bəzən onlar ona kəskin sözlə hücum edərək deyirdilər ki, o, istəmir vuruşmaya başlasın, o ancaq istəyir ki, bu işi yubatsın. Nəhayət, onlardan biri dedi ki, Rəsulullahı [Məhəmmədi, Səlləlləh aleyhi!] yuxuda görmüşdür; peyğəmbər ona belə demişdi: "Afşinə söylə: "Ögər sən bu adamla [Babəkə] vuruşsan və bu işdə sənə göstərsən — yaxşı olar! Ögər bacarmırsansa, mən dağlara əmr edərəm sənə üstünə daş yağdırım!". Adamlar da bir-birinə açıq deyirdilər ki, o adam [yuxu görə] [yuxarıdan] vəhy almışdır.

Bu əhvalat Afşinin qulağına çatanda, fədailərin başçıları çağırıb, onlara belə dedi: "Mən istəyirəm ki, siz bu adamı mənə göstərsiniz, çünki

adamlar özlərinə əlverişli olan şeyi yuxuda görürlər". Onlar dərhal bir qrup başqa adamla birlikdə həmin adamı Afşinin yanına gətirdilər; Afşin də bu adama iltifatla salam verib, yaxın gəlməsini xahiş edəndən sonra dedi: "öz (1210) əhvalatını mənə söylə. Utanıb pərt olma, ancaq öz yuxunu söylə".

Bu adam dedi: "Mən filanı və filanı gördüm".

Afşin belə dedi: "Allah bu adamların nə istədiyini hamıdan əvvəl bilir. Əgər Allah taala dağlara əmr edib, birisinin üstünə daş yağdırmaq istəsə, bu kafirin [Babəkin] üstünə yağdırar və bizi bu əziyyətdən xilas edər. Necə ola bilər ki, Allah bizi daşa bassın, çünki belə olarsa, kafirin vəziyyəti asanlaşar. Əgər Allah birisini daşa basmaq istəsə, onu daşa basar, çünki onda mənim onunla vuruşmağıma ehtiyac qalmaz. Mən bilirəm ki, böyük, qüdrətli və hər şeyi gören Allah mənim qəlbimdəkiləri və ey bədbəxtlər, sizə nələr arzu etdiyimi görür!".

Müsləman fədai ucadan dedi: "Ey əmir! Əgər bizə şəhid olmaq nəşib olarsa, şübhəsiz, sən bizi bundan məhrum etməzsən. Biz sayıdır, yalnız Allahdan öcr axtarır⁶² və onun surətini görmək istəyirik. Nə qədər ki, biz sənə icazənlə hərəkət etməliyik, buna görə bizə icazə ver, təklildə başlayaq və bəlkə Allah bizə qələbə bəxş edər".

Afşin cavabında dedi: "Həqiqətən, indi mən başa düşürəm ki, sizin sayınız tez bir zamanda həyata keçəcəkdir, mən inanıram ki, Allah bu sayınızı bəyanir və Allahın rizası olarsa, bu say qələbə ilə qurtaracaqdır. Sizin əhvali-ruhiyyəniz, çox yüksəkdir, digər adamları da mənəvi halı belədir — Allah isə hanıdan yaxşı bilir. Mənim fikrim belə deyildi, lakin indi sizin sözlərinizi eşidəndən sonra fikrim dəyişilmişdir. Mən əminəm ki, Allah bu işi bəyanər və biz qalib gələcəyik. Siz Allahın əmrilə qət edin, hansı günü bəyanırsınız, həmin gün onların üstünə gedə bilək. Qüvvət və qüdrət yalnız Allahdadır!"

Adamlar Afşinin yanından sən çıxdılar və yoldaşlarına xoş xəbər çatdırdılar, getmək istəyənlər qaldılar, uzaqda olmayanlar, habelə bir neçə gün yol gedənlər isə qayıtdılar. O [Afşin], bu əhvalatdan xəbər tutdu və qoşun üçün gün təyin edərək əsgərlərə — atlı və piyadaya, habelə bütün adamlara hazırlaşmaq əmri verdi; belə etməklə o göstərirdi ki (1211), həqiqətən, vuruşmaq istəyir. O, hərəkətə başlayaraq, pul və ərzaq daşdı; düşərgədə heç bir qatır qalmadı ki, üstündə yarabları daşmaq üçün xərək olmasın. O, özü ilə həkim, suxarı, səvik, başqa bu kimi əşya və ehtiyac hiss etdiyi hər şeyi götürdü. Adamları yavaş-yavaş aparıb əl-Bəzzə çatdırdı,⁶³ öz mövqelərinin arxasında, dağ yolunun yuxarısında Buxaraxudatı [daldakı qüvvə kimi] saxladı. Sonra dəri süfrəni sahib, onun üçün oturmağa kürsü qoydular; o da həmişə etdiyi kimi, kürsünün üstündə əyləşdi.

O, Əbu Dulafa belə dedi: "Fədailərə söylə, qoy onlar özlərinə dala əlverişli olan yeri tutub, orada qalsınlar". Cəfərə o, belə dedi: "Bütün ordu, o cümlədən atıcılar, neftatınların sənə ixliyarındadır, əgər piyada qoşuna ehtiyacın varsa, mən göndərim. Budur, sənə nə lazımdır və nə istəyirsənsə, götür və Allah amanında get. Hansı yeri seçirsənsə, oraya get".

Cəfər belə cavab verdi: "Mən, əvvəl olduğum yerə getmək istəyirəm".

Afşin dedi: "Oraya get". Sonra o, Əbu Səidi çağırıb ona belə dedi: "Sən və sənə bütün adamların mənimlə qalın. Belə ki, sizlərdən heç kəs buradan getməsin". Sonra da Əhməd ibn əl-Xəlilin dalınca adam göndərüb ona belə dedi: "Sən və sənə adamların burada gözləsin, qoy Cəfər və onun bütün adamları o taya keçsin, əgər ona [bir də] piyada qoşun, ya da atlılar lazım olarsa, bunları göndərməklə ona kömək edək". Bundan sonra o, Əbu Dulafı

öz fədailəri ilə aşağıya, dərəyə göndərdi, onlar da keçən dəfə qalxdıqları yerdən əl-Bəzzin divarlarına tərəf hərəkət etdilər. Onlar əvvəlki günlərdə etdikləri kimi, divarlara tərəf qalxdılar.

Cəfər hücumla başladı və bu hücum ona imkan verdi ki, birinci dəfə olduğu kimi (1212), əl-Bəzzin darvazalarına çatsın. O, burada dayandı və kafirlər [babəkilər] lap bir saat onun qabağını saxladılar. Onda Afşin öz adamlarından biri ilə bir dəbrə⁶⁴ dinar göndərərək belə dedi: "Cəfərin adamlarının yanına get, bil kim vuruşmada birinci olmuşdur, sonra ona bir ovuc pul ver". O, öz adamlarından başqa birisinə bir kisə pul verib dedi: "Get fədailərin yanına, bu pulları, bu boyunbağı və qolbağı özünə apar və Əbu Dulafa söylə ki, o, hər bir fədaiyə, habelə özünü yaxşı göstərənləri təltif etsin". Sonra o, öz şərab küpələri rəisini⁶⁵ çağıraraq belə dedi: "Get onlarla vuruşmaların lap içərisinə, ələ get ki, mən səni öz gözlərimlə görüm. Onlarla səviq və su apar, çünki adamlar susuzluqdan yanır və qayıtmaq istəyirlər". O, Cəfərin adamlarına da su və səviq çatdırdı. Sonra o, fəhlə qoşunu rəisinin dəlucə adamı göndərərək ona dedi: "Vuruşmanın mərkəzində əlində təbərzinlə iş görənlər hər bir fədaiyə məndən əlli dirhəm çatmalıdır", buna görə ona bir kisə dirhəm verdi. Cəfərin adamlarına da belə dirhəm payladı. Sonra onlara əllərində təbərzin fəhlə korpusunu göndərdi. Cəfərə də içərisində boyunbağı və qolbağı olan bir sandıq göndərərək belə tapşırırdı: "Bunları öz adamlarından kimə istəyirsən ver, hələ məndən onlara veriləcək şeylər, onların məişətini artırmaq və Əmirəlmömininə veriləcək [üçün siyahıya] adlarını qeyd etmək bərəsində mənim adımdan sənə verdiyin vədlər bunlara üstəlikdir".

Darvaza ağzında gedən vuruşma uzandı, sonra isə xürrəmilər darvazanı açdı, Cəfərin adamlarına hücum etdilər (1213) və onları darvazadan geriye oturdular. Fədailərə digər tərəfdən hücum etdilər. Onların iki bayrağını ələ keçirərək, adamları divardan kənara atdılar, onları daşla ələ zədələyib yaraladılar ki, daha onlar vuruşmaya yaramayıb, dayandılar. Onda Cəfər öz adamlarına mürcəciyyətlə onları ürəkəndirdi, buna görə onlardan təqribən yüz nəfəri irəliyə atılıb, qalxanlarını qabağa verib özlərini qorudular; hər iki tərəf dayandı, vuruşmadan çəkildi, onlardan heç biri qabağa, o birisinin üstünə getmədi. Camaat günorta namazına başlayanadək onlar bu vəziyyətdə qaldılar. Afşin ər radələr [mancanaq]⁶⁶ göndərdi, bunlardan biri Cəfərin yanında qı darvazanın ağzında, o birisi isə dərənin yanında, fədailərə yaxın yerdə quruldu.

Cəfərin yanındakı mancanaq haqqında: mancanaq gətirildikdən sonra, Cəfər onu öz adamları ilə xürrəmilər arasındakı ərazidə düz bir saat qorudu, onun adamları ciddi səydan sonra bu daşatan mancanağı kənara çəkildilər və düşərgəyə apardılar. Adamlar⁶⁷ hələ də vuruşmadan çəkinirdi, buna baxmayaraq, divarın üstündə və darvazanın ağzında olanlarla öz qalxanları altında olanlar arasında o tərəf bu tərəfə ox və daş atılırdı. Sonra onlar bir-biri ilə vuruşmağa başladılar.

Afşin bunu görəndə [öz] adamlarına qarşı düşməni ruhlandırmaq istəmədi. O, qabaqcadan hazırladığı piyada qoşunu göndərdi; bu qoşun da fədailərlə yanaşı öz mövqeyini tutdu. O, Cəfərə bir qədər piyada qoşunu bir atlı göndərdi, lakin Cəfər belə cavab verdi: "Mən adam cəhətdən korluq çəkmirəm. Məndə lazımi qədər adam var, lakin ələ bir yer görmürəm ki, onlar döyüşə girə bilsinlər. Burada ancaq bir-iki adamın hərəkət edə bilməsi üçün yer var. Onlar həmin yerdə qaldılar (1214), vuruşma da kəsildi". Bundan sonra Afşin adam göndərərək, ona belə dedi: "Allah rizasına qayıt", Cəfər də qayıtdı.

Afşin üstündə xəmək olan qatırları göndərdi, yaralıları, habelə daşdan zədələnib ayağı ilə gedə bilməyənləri xəməklərə qoydular. O, adamlara qayıtmaq əmri verdi, onlar da Rud ər-Ruddakı xəndəklərinə qayıtdılar. Adamlar isə bu il də qələbə qazanmaq ümidini itirdilər, çoxlu fədaı çıxıb getdi.

İki həftə keçəndən sonra, inandığını adamlardan biri dedi: Afşin hazır-
lıq görmüşdür, gecəyarısı, təqribən min nəfərə çatan piyada atıcı çağırılıb, hər birinə bir su tuluğu və suxarı, bəzilərinə isə qara bayraq və başqa şeylər verilib, günbatana yaxın onları bələdçilərlə qabağa göndərdi. Onlar bütün gecəni yolu olmayan, çətin və görmədikləri dağlarda yol getmişlər, nəhayət, Adinin üzərində yerləşdiyi təpənin arxasına çatmışlar. Bu, uca bir dağ idi. Afşin onlara əmr etmişdi ki, öz yerlərini heç kəsə bildirməsinlər, yalnız səhər namazını qıldandan sonra onun [Afşinin] siqnalını və toqquşmanı görəndə, — ancaq bu vaxt [onlara verilən] bayraqları nizələlərə sancılıb, təbil vursunlar və dağdan enərkən xürrəniyə ox və daş atsınlar. Oğər onlar [onun] siqnalını görməsələr, onun təlimatını almayınca hərəkət etməsinlər. Onlar dan yeri ağaranda dağın başına çatdılar. Dərədə dəri tuluqları su ilə doludur dağın başına qalxdılar. Sonra bir dəfə gecə Afşin adam göndərilib komandirlərə xəbər verdi ki, silahlarını hazırlasınlar, çünki o, dan yeri ağaranda hücumu keçmək fikrindədir. O, bu zaman, gecə ikən türk Bəşiri və onunla fərquanəliyərin⁸⁸ komandirlərini göndərilib, onlara əmr etdi ki, gedib təpənin ayağında dərənin aşağı hissəsində, su götürülən yerə çatsınlar; bu yer Adinin yerləşdiyi dağdan alçaqdır, çünki o [Afşin] öyrənmişdir ki, qoşunlar gedəndə kafirlər həmin dağın altında gizlənmişdilər. Bəşir və fərquanəliyə [Afşinin] bildiyi yerə, yəni xürrəmilərin öz qoşunlarını pusquda saxladığı yerə getdilər. Onlar gecə hərəkət edirdilər, buna görə düşərgədə olan adamların çoxu bunu bilmirdi. Sonra o [Bəşir], komandirlərə xəbər göndərdi ki, silahla hücum etməyə hazırlaşsınlar, çünki əmir [Afşin] səhər tezdən hərəkət edəcəkdir.

Səhər tezdən Afşin doğrudan da irəliyə gedib, əvvəllər etdiyi kimi, özü ilə qoşun, neftatanlar, neftatan maşınlar və məşəllər götürdü. O, səhər namazını qıldandan sonra əmr etdi, təbil vursunlar və gedib, həmişə dayandığı yerə çatdı. Adətən olduğu kimi, dəri süfrə döşəndi və üstünə oturmaq üçün kürsü qoyuldu.

Bu zaman Buxaraxudat dağın başında gözləyirdi; o, hər gün burada idi, lakin bu xüsusi gündə Öbu Səid, Cəfər əl-Həyyat və Əhməd ibn əl-Xəlil ilə birlikdə qabaqda hərəkət edirdi. Adamlara qoşunun belə düzülüşü qeyri-adi görünürdü; o [Afşin], qoşuna əmr etdi ki, Adinin olduğu təpəyə yaxınlaşıb onu mühasirəyə alsınlar, halbuki əvvəllər belə etməyi onlara qadağan edirdi. Adamlar yuxarıda adlarını çəkdiyim dörd komandirə gedirdilər; ta o zamana qədər ki, təpəni mühasirə etdilər. Cəfər əl-Həyyat əl-Bəzzə girən yerə yaxın idi, Öbu Səid onun yanında idi. Buxaraxudat Öbu Səidin yanında idi. Əhməd ibn Xəlil ibn Hişam isə Buxaraxudatdan sonra dayanmışdı. Beləliklə, onlar birgə gəlib, təpəni dövrəyə aldılar. Dərənin aşağı hissəsində böyük səs-küy var idi (1216). Adinin durduğu təpənin altında olan pusquçular türk Bəşirə və fərquanəliyə hücum etdilər və onların bir-birilə vuruşmaları bir müddət davam etdi. Toqquşma artıb qarışıqlığa çevrildi. Adamlar onların fəryadını düşərgədə eşidilər və həyəcanlanmağa başladılar, lakin Afşin əmr etdi ki, onlar [carçılar] car çəkib: "Ey camaat! Bu türk Bəşir və fərquanəliyədir. Mən onları qabağa göndərmişəm ki, pusquda olanları axtarıb tapsınlar, buna görə əbəz yerə həyəcana düşməyin".

İrəlidə olan piyada atıcılar bunu eşidəndə, dağın başına qalxaraq, Afşin əmr etdiyi kimi, siqnallar qoydular. Qoşun gördü ki, onlardan bir fərsəx aralı olan dağın başından qara bayraqlar enir: onlar isə Adinin olduğu dağdan enməyə başladılar, çünki siqnallara əsasən onlar üz-üzə gəlmək üçün enməyə başlamalı idi. Adinin düşərgəsindəki adamlar onları görün kimi, Adin xürrəmilərin bir hissəsini onlara üstünə göndərdi, adamlar isə onları görəndə bərk qorxdular. Sonra Afşin onlara xəbər göndərərək dedi ki, bu bizim piyada qoşunumuzdur. Onlar Adini mühasirə etməyə kömək edəcək. Cəfər əl-Həyyat əl-Bazzayat və onun adamları Adinə və onun adamlarına hücum etdilər, çünki bunlar üz-üzə dayanmışdılar, lakin Adin onlara həmlə edib, onları məcbur etdi ki, geriyyə dönməli dərəcə gətsinlər. Sonra Əbu Səidin yaxın adamlarından bir nəfər, adı Müəz ibn Məhəmməd və ya Məhəmməd ibn Müəz olan bu adam — başqaları ilə birlikdə onlarla vuruşmağa başladı, lakin birdən atlarının ayaqları altında çalalar açıldı; atların ayaqları oraya girdi və Əbu Səidin atlıları bir-bir yerə yıxıldılar (1217). Bu hadisə baş verəndə, Afşin fəhlə korpusuna əmr etdi onların evlərindən daşları söküb, bu çalaları doldursunlar: buna əməl olundu, bundan sonra adamlar bir də hücumu keçdilər. Adin dağın başında, içərisinə daş yığılan arabalar hazırladı, qoşun onun üstünə hücumu gedəndə, arabaları onların üstünə buraxdırdı, qoşun isə aralanıb kənara çəkildiyinə görə arabalar aşağıya yuvarlandı. Sonra adamlar hər tərəfdən hücumu keçdilər. Babək öz adamlarının mühasirə olunduğunu görəndə Afşinə yaxın olan əl-Bəzz darvazasından bu qalanı tərk etdi; bu darvaza ilə Afşinin durduğu təpə arasında bir mil məsafə var idi. Babək bir dəstə öz tərəfdarı ilə yaxınlaşıb Afşini soruşdu: Əbu Dulafə tabe olanlardan bir sual etdi: "Kimson?" Onlar cavab verdilər: "Babəkdir, Afşini axtarır". Əbu Dulafə bu barədə Afşinə xəbər göndərdi, o da dərhal Babəki tanıyan bir adam göndərdi; bu adam ona baxıb qayıtdı və Afşinə dedi: "Bəli, o, doğrudan da Babəkdir". O zaman Afşin miniklə ona tərəf gedib elə bir yerdə dayandı ki, onunla və yoldaşları ilə danışa bilsin. Adin olan məntəqədə vuruşma uzandı və Babək Afşinə belə dedi: "Mən, Əmirölmöminindən aman istəyirəm".

Afşin ona cavab verdi: "Mən sənə aman təklif etmişdim, arzu etdiyin vaxtda, sən onu ala bilərsən".⁶⁹

Babək cavab verib dedi: "Mən onu indi istəyirəm, bu şərtlə ki, öz ailəmi toplamaq və səfərə lazımı şeyləri hazırlamaq üçün mənə bir az vaxt verəsən".

Afşin ona xitabən dedi: "Allahı and olsun. Mən dəfələrlə sənə məsləhət etdim, lakin sən isə mənim məsləhətlərimi qəbul etmədin. Mən bir daha sənə məsləhət edirəm — sən bu gün aman istəməyin səbahkıdən daha münaşibdir".

Babək dedi: "Ey əmir, mən qəbul edirəm". — Mənim deyəcəyim budur.

(1218). Bu zaman Afşin ona dedi: "Bundan əvvəl sənə dediyim girov saxlanan adamları göndər".

Babək cavabında dedi: "Yaxşı, lakin filankəs və filankəs o tapodədirilər [orada vuruşma davam edir], buna görə öz adamlarına əmr et, dayandırsınlar".

İnanıldığı adamlardan biri mənə dedi ki, Afşinin elçisi adamları gətirməyə getmişdi, ona dedilər ki, fərqanəlilərin bayraqları əl-Bəzzdədir və qalaların üzərində qaldırılmışdır, buna görə o, atı çaparaq qabağa getdi və adamlara qışqırırdı [onun ardınca gəlsinlər]. Sonra o, şəhərə girdi, onlar da eyni işi gördülər və siqnalları götürüb Babəkin qalalarına qalxdılar. Lakin

Babək öz qalalarında 600 nəfərə yaxın adamı pusquda saxlamışdı, qoşun da onların yaından keçdi. Onlar siqnalları götürüb, qalalara qalxdılar, əl-Bəz-zin küçə və meydanları adamla dolu idi. Sonra haman pusqudakılar qalaların darvazalarını açdılar, piyada qoşun çıxıb ərəblərin qoşunu ilə vuruşmağa başladı. Bu arada Babək şəhərdən çıxdı və Həştadsərin yaxınlığında olan də-rəyə çatdı.

Afşin öz komandirləri ilə birlikdə qalaların darvazaları ağzında vuruşurdu, çünki xürrəmilər möhkəm vuruşurdular. Sonra o, neftatuları çağır-dı, onlar düşmənin üzərinə neft vəri və yuxarıda olan hər şeyi yandırdılar, adamlar qalaları dağıdırdı və hər birini [xürrəmi əsgərləri] öldürürdülər. Afşin Babəkin oğullarını və onun əl-Bəzzədə olan ailə üzvlərini⁷⁰ tutdu. Nə-hayət, axşam oldu, o, adamlara qayıtmaq əmri verdi, onlar da yerinə yetirdilər. Xürrəmilərdən sağ qalan adamlar [əvvəlki kimi] öz evlərində qalırdılar. Afşin Rud ər-Rud xəndəklərinə qayıtdı.

Deyirlər ki, Babək və onunla birlikdə də-rəyə gedənlər Afşinin öz xən-dəklərinə qayıtdığı xəbərini alanda əl-Bəzzə qayıtdılar. Onlar istədiyi və apara bildiyi qədər ərzaq, habelə öz şəxsi şeylərini götürüb Həştadsərə yaxın olan də-rəyə endilər. O biri gün səhər Afşin yenidən hücumla başlayıb əl-Bəz-zə girdi. O, şəhərdə qaldı, əmr etdi ki, onun qalalarını dağıtsınlar, (1219) və şəhərin ətrafını yoxlamaq üçün piyada qoşun göndərdi. Lakin onlar əhalidən bir nəfər də görmədilər. Sonra o, həmin yerə fəhlə korpusu göndərib, qalaları dağıtdı və yandırdı; bu iş üç gün davam etdi və nəhayət, Babəkin bütün qiymətli şeyləri və qalaları məhv edildi. Bir ev, bir qala da salamat qalmadı, o, hər birini yandırdı və ya dağıtdırdı. Bundan sonra o qayıdıb xəbər tutdu ki, Babək bəzi tərəfdarları ilə birlikdə qaçmışdır, buna görə Ermənistanın padşahları və knyazlarına belə məktub yazdı: "Babək bir neçə adamla qaç-mış, də-rəyə çatmışdır, oradan isə Ermənistanı tələf getmişdir; sizin yan-ımdan keçəcəkdir". O, hər birinə əmr etdi ki, öz [şəxsi] sahəsini güdsün, yollardan keçən hər bir adamı saxlayıb onların şəxsiyyətini müəyyən etsin.

Afşinin yanına casuslar gəlib, ona Babəkin gizləndiyi də-rə haqqında məlumat verdilər. Six ağaclar və kollarla örtülmüş bu də-rənin bir tərəfi Er-mənistanı, digər tərəfi isə Azərbaycanı uzanmışdı, buna görə atlı qoşun bu-radan keçə bilməzdi, habelə burada gizlənəni tapmaq mümkün deyildi, çünki bu də-rə six meşə və bataqlıq idi. Doğrudan da bura lap əsl bataqlıq idi [buna görə belə də adlanırdı]. Bu də-rənin adı "Bataqlıq" [qayda] idi. Afşin [mümkün olan] hər yerə adamı göndərdi, bilsin həmin bataqlığa enə bilmək üçün yol varmı, yaxud həmin bataqlıqdan çıxmaqdan ötrü Babəkin bu yoldan getməyə imkanı varmı. Sonra o, həmin sahələrdəki hər bir yola və yerə 400-dən 500-dək əsgəri olan dəstələr qoydu, yol göstərmək üçün də dağlardan bunlara adam qoşdu. O, əmr etmişdi ki, gecələr yollar qorunsun ki, buradan heç kəs keçmə-sin. Bu dəstələrin hər bir əsgərinə öz düşərgəsindən azuqə göndərdi; bu dəstə-lərin sayı on beş idi.

Vəziyyət belə davam etdi (1220), nəhayət, Əmirəlmöminin Mötəsimdən qızıl möhürlü məktubu gəldi; bu məktubda Babəkə aman verilirdi. Bunun ardınca Afşin Babəkə ona pənah gətirmiş tərəfdarlarının dalaıca adamı gön-dərdi, onların arasında Babəkin böyük oğlu da var idi. Afşin onun oğluna və digər tutulanlara belə dedi: "Mən bunu Əmirəlmöminindən gözləməyirdim, onun indiki vəziyyətində mən ona aman verildiyi haqqında yazmaq istəmi-rəm. İndi sizdən kim bunu aparıb ona verə bilər?".⁷¹ Lakin onlardan heç biri bunu yerinə yetirməyə cürət etmədi, onlardan biri isə belə dedi: "Ya əmir! Bizlərdən heç kəs onunla üz-üzə durub, bunu ona verməyə razı olmaz".

Afşin üzünü ona çevirib dedi: "Ey bədbəxt! O, şübhəsiz, bundan sevinəcəkdir". O biri isə belə cavab verdi: "Allah əmirdən razı olsun! Biz bunu sənədən yaxşı bilirik".

Bunu eşidən Afşin belə dedi: "Sizin başqa çarəniz yoxdur. Siz tamamilə mənə tabesiniz və şübhəsiz, bu məktubu ona aparmalısınız". Onda iki nəfər qalxıb belə dedi: "Sən bizə söz ver ki, ailəmizi təmin edəcəksən". Afşin də onlara söz verdi; onlar məktubu götürərək bataqlıqda dolaşib axtarmağa başladılar, nəhayət, ona [Babəkə] rast gəldilər. Babəkin oğlu [da] onlarla məktub göndərüb, öz atasına yeni vəziyyəti bildirir və ondan xahiş edir ki, aman almaq üçün qayıtsın, çünki belə etmək daha təhlükəsizdir və daha yaxşı çıxış yoludur. İki nəfər oğlunun məktubunu ona çatdırdı. Oxuyandan sonra onlardan soruşdu: "Siz nə etmişiniz?" Onlar cavab verdilər: "Bizim arvad və uşaqlarımız bu gecə əsir alındı; biz sənin harada olduğunu bilmirdik ki, sənin yanına qayıdaq. Biz elə bir yerdə idik ki, bizi tutacaqlarını bilirdik, buna görə aman istədik".

Babək məktubu verən adama belə dedi: "Mən bu haqda [adam haqqında] heç bir şey bilmirəm. Sən isə, ey fahişə oğlu! Sən nə cürət edib, fahişə oğlunun əmri ilə mənim yanına gəlmisən?!" Babək onu tutub başını kəsdi və məktubu [Mötəsinin məktubunu] açılmamış halda onun döşünə bərk bağladı, çünki o, məktubun heç möhürünü açmamışdı. Sonra o biri adama belə dedi: "Get, o (1221) fahişə oğlundan [öz oğlunu nəzərdə tutur] soruş, nə məqsədlə o, bunu mənə yazmışdır?". Habelə ona bu cür məktub yazdı: "Oğər sən mənim danlma gəlsəydin öz sülələnin varisi olardın, çünki varislik sənə keçərdi, neçə gün bundan əvvələdək sən doğrudan da mənim oğlum hesab olunnurdun. İndi isə, ey fahişə oğlu, sənin fahişə ananın əxlaqsızlığı mənə aydın oldu! Ola bilər bu gündən sonra mən çox yaşamayım, lakin şah [məlik] adı üstümdə qalır, hər hansı yerdə olsam, ya hər hansı yerdə haqqında danışsalar, şah olaraq qalırım. Lakin sən elə bir cinsdənsən ki, ondan bir nəfər də olsa ləyaqətli adam çıxarmamışdır, buna görə də [ucadan] deyirəm, sən mənim oğlum deyilsən, çünki birçə gün rəhbər kimi yaşamaq, qırx il zillətlə qul olmaqdan yaxşıdır". Sonra o, gizləndiyi yeri tərk etdi, üç adam ayırdı ki, elçini müəyyən yerə aparsın; sonra həmin adamlar onun yanına qayıtdılar.

Babək ərzağı qurtaranadək, həmin bataqlıqda qaldı. Sonra o, yaxındakı yola çıxdı; bu yolu isə əsgərlər qoruyurdu. Bu yer suyu olmayan dağın üstü idi, qoşun da burada dayanmırdı, çünki su bu yerdən uzaq idi, buna görə, istər-istəməz, qoşun buranı tərk edib, su olan yerə getdi. Buna baxmayaraq, dəstələr yolu güdmək üçün iki nəfər dağlı və iki atlı saxladılar; yol ilə dəstələrin olduğu yer arasında təqribən bir mil yarıq məsafə var idi. Hər gün iki atlı və iki nəfər dağlı yola göz qoyurdular; bir dəfə günorta vaxtı onlar yola baş çəkəndə Babək və onun yoldaşları öz yerlərindən çıxdılar. Lakin onlar heç kəsi — nə iki atlı, nə də iki nəfər dağlı görmədilər, buna görə belə güman etdilər ki, orada dəstələr yoxdur. Buna görə Babək öz iki qardaşını — Abdullah və Müaviyə, öz anası, qadınlarından biri olan İbnat əl-Kalandaniyə ilə yola çıxdılar və (1222) Ermənistanı tərəf gətdilər.

İki atlı və iki nəfər dağlı onları gördülər və [bu barədə] Əbu Sacın komandanlığı altında olan dəstələrə xəbər verməyə adamı göndərdilər: "Biz, yaxından keçən atlıları gördük, lakin onların kim olduğunu bilmirik". Sonra bir neçə nəfər atlarını çapıb onları təqib etməyə başladılar, nəhayət, uzaqdan gördülər ki, onlar bulaq başında oturub yemək yeyirlər. Lakin onlar adamları görəndə, kafir [Babək] vaxtı itirmədi — o və onunla olanlar atlara sıçrayıb, aradan çıxıb bildilər. Müaviyə, Babəkin anası və yanındakı arvadı

ələ keçdilər. Onlarla birlikdə Babəkin nöqərləri [də] tutuldular. Əbu Sac Müaviyəni və iki qadını geriyə, düşərgəyə göndərdi, Babək isə yoluna davam edib irəlilədi, nəhayət, Ermənistan dağlarına çatıb, orada ehtiyatla hərəkət etməyə başladı. Onun ərzağa bərk ehtiyacı var idi, lakin bütün erməni kuyuzları [patrikləri] öz yaxınlığındakı torpaqları və ucqar yerləri diqqətlə qoruyurdular, öz qarnizonlarına əmr etmişdilər ki, gördükləri adanları əvvəlcə saxlayıb şəxsiyyətini müəyyən etməyincə, içərilərə keçməyə qoymasınlar, buna görə qarnizon komandirlərinin hamısı sayıq idilər.

Babək ac idi. O, hündür bir yerdə ikən, birdən dərələrin birində öz fədanını⁷² şumlayan bir əkinçi gördü. O öz nöqərinə dedi: çörək olarsa, çörəyi alıb ona pul ver". Əkinçinin yoldaşı [şəriki] var idi, bu zaman o, hara isə getmişdi, nöqər aşağıya düşüb əkinçinin yanına çatanda, onun yoldaşı uzaqdan yaxınlaşan nöqəri görüb yadellidən qorxuya düşdü, gözleyib haxınağa başladı ki, yoldaşı nə edəcəkdir. Nöqər əkinçiyə tərəf nə isə uzatdı, o da yaxınlaşıb, gətirdiyi çörəyi nöqərə verdi, lakin uzaqdan bunları görən yoldaşı belə düşündü: "Yəqin bu yadelli çörəyi ondan zorla alır", çünki əvəzində nöqərin ona nə verdiyini bilmirdi. O, təcili surətdə qarnizona gedib, onlara dedi ki, onların yanına qılımcı və silahlı olan bir adam gəldi, onun dərədə olan yoldaşından zorla çörək aldı. Qarnizonun komandiri bundan sonra atını minib getdi; bu əhvalat İbn Sunbatın ərazisindəki dağlarda baş verdiyi üçün o, (1223) Səhl İbn Sunbata xəbər göndərdi. O da bir neçə adanla təcili olaraq, oraya getdi. O, əkinçinin yanına çatanda, nöqər hələ orada idi, ondan soruşdu: "Bu nə məsələdir?"

Əkinçi dedi: "Bu adam mənim yanımdan keçirdi, məndən çörək istədi, mən də ona verdim".

İbn Sunbat nöqərdən soruşdu: "Sənin ağan haradadır?" O da cavab verdi: "Orada", başı ilə də haman səmti göstərdi. İbn Sunbat nöqəri qabağına salıb Babəkin yanına çatdı; o, [dağdan] emmişdi; Babəkin üzünə baxan kimi onu tanıdı və atdan düşüb, ona yaxınlaşdı, əlini öpdü. Soura o belə dedi: "Heyhat, ey mənim ağam! Haraya gedirsən?"

Babək belə cavab verdi: "Mən istəyirəm Rum torpaqlarına [ya da adını dediyi yerlərə] gedim".

İbn Sunbat cavabında dedi: "Sən elə bir yer və elə bir adam tapa bilməzsən ki, məndən artıq səni başa düşsün və onun yanında qalmaq üçün məndən daha ləyaqətli olsun."⁷³ Sən mənim vəziyyətimə bələdson. Mənimlə hakimiyyət [xəlifə] arasında heç bir əlaqə yoxdur, sən də hökumətə yaxın olan bir adamın yanına gedə bilməzsən. Sən mənim işlərimi bilir, ölkəmi və burada olan bütün patrikləri tanıyırsan. Doğrudan da onlar sənə yaxın olan adamlardır və onlar arasında sənin oğlanların vardır". O, bu sözlərlə onu nəzərdə tuturdu ki, əvvəllər Babək patriklərdən birinin gözəl qızı və ya bacısı olduğunu biləndə, onun dalmca adam göndərib istədiyini tələb edərdi, patrik onun istəklisini ona göndərəndə, hər iş yaxşı gərdədi, yox, əgər patrik verməyəydi, o, gecə onun üstünə hücum edib, qadını aparardı, patrikin bütün əmlakı və hər şeyini əlinə keçirər, bunları zorla öz torpağına aparardı.⁷⁴

İbn Sunbat ona dedi: "Gəl mənimlə gedək bizim qalaya, axı, bu sənin evindir, mən sənin qulun. Bu qış burada qal, sonra isə nə edəcəyin sənə aydın olar".

Məhrumiyyətlər və yorğunluq Babəki əldən salmışdı, odur ki, Səhl İbn Sunbatın sözüne inanıb ona belə dedi: "Yaxşı olmaz ki, mən və qardaşın bir yerdə qalaq, çünki kimsə bizlərdən birinin izinə düşərsə, o birisi salamat qalıb yaşayacaqdır. Mən özüm səninlə qalacağam, qardaşım Abdullah isə İbn

İstifanusun yanına gedəcəkdir, çünki biz nə olacağını bilmirik (1224) və bizdən sonra bizim sülaləni davam etdirə biləcək varisimiz yoxdur”.

“Sənin çoxlu oğlanların vardır” — deyə İbn Sunbat ona müraciət etdi, lakin Babək cavab verdi ki, onların arasında bir nəfər də münasib olanı yoxdur, buna görə qardaşım inandığı İbn İstifanusun qalasına göndərməyi qərara alıb. Bundan sonra o, İbn Sunbatla onun qalasına getdi, səhər isə Abdullah İbn İstifanusun qalasına yola düşdü.

İbn Sunbat Afşinə yazdı ki, Babək onun qalasıdadır,²⁵ o da belə cavab verdi: “Əgər bu doğrudursa, Əmirəlmöminin [Allah ona qüvvət versin] və mənim sənə olan etimadımı artırar”. O yazdı ki, o, [İbn Sunbat] yaxşı mükafat alacaqdır, sonra o, inandığı yaxın adamlarından birinə Babəkin əlamətlərini təsvir etdi. O, İbn Sunbata yazıb izah etdi ki, öz yaxın adamlarından birini onun yanına göndərir. Babəki görüb tanırsınız və bu barədə ona məlumat versin.

İbn Sunbat, Babəkdə sübhə oyatmaq istəmədiyindən gələn adama belə dedi: “Sən onu başqa vaxtda yox, yalnız yemək zamanı görə bilərsən. O, mənimlə yemək yeyir, səhər yeməyinə çağırdığımızı görəndə, yanımızdakı aşpazlara məxsus paltar geyirsən ki, bizim adamlardan sayılasan. Sonra bizim yanımıza bir bəhanə ilə gəl ki, guya sən yemək gətirirsən, ya da bir şey aparırsan, o, yeməklə bərk məşğul olanda, istədiyim qədər onu öyrənə bilərsən, sonra da qayıt, bu barədə öz ağana məlumat apar”.

Həmin adam səhər yeməyi zamanı deyildiyi kimi hərəkət etdi. Babək isə başını qaldırıb ona baxdı, onu tanımadığına görə soruşdu: “Bu adam kimdir?” İbn Sunbat belə cavab verdi: “bu adam Xorasanlıdır (1225), o, xaçpərəstdir və çoxdan bizdədir”, bununla o, usruşanlıya başa saldı ki, nə demək istəyir. Sonra Babək bu adamdən soruşdu: “Nə vaxtdan buradasan?” O, cavab verdi: “filan ildən”. Babək soruşdu: “Necə oldu ki, burada qaldın?”. O adam cavabında dedi: “Mən burada evlənmişəm”. Babək dedi: “Sən doğru deyirsən. Bir adamdən birisi soruşanda ki, haralısan, cavab verdi: “Arvadım doğulduğu yerdən”.

Həmin adam qayıdıb, Afşinə məlumat verdi və Babəkdə müşahidə etdiklərinin hamısını ona təsvir etdi. Bundan sonra Afşin Əbu Səidi və Buzbaranı məktubla İbn Sunbatın yanına göndərdi. O, əmr etdi ki, onlar göstərilən yola çatanda, məktubu yerli adamlardan birisi ilə İbn Sunbata göndərməlidirlər, bir də əmr etdi ki, İbn Sunbat onlara nə təlimat verərsə, onun sözündən çıxmasınlar. Onlar onun buyruğuna əməl etdilər, İbn Sunbat onlara yazdı ki, onun göstərdiyi və hər ikisinə izah etdiyi yerdə qalıb onun elçisini gözləsinlər. Onlar onun izah etdiyi yerdə gözləyirdilər, o da onlara ərzaq və lazımı şeylər göndərdi ki, Babək ova gedərkən onların yanından keçən vaxtadək dolansınlar. İbn Sunbat ona dedi: “Buranın dərəsində təmiz hava vardır, sən isə, qala divarları içində qalırsan. Buna görə, gəl qaladan çıxmaq, mənim şahin və quzğunumu və lazım olan hər şeyi özümüzlə götürək, həm də səhər yeməyinədək ovda vaxt keçirərik”.

Babək cavab verib dedi: “Sən deyən olsun”.

İbn Sunbat hər şeyi hazırladı ki, səhər onlar birlikdə qaladan çıxsınlar. O, nə qərara gəldiyini Əbu Səidə və Buzbaraya yazdı və onlara təlimat verdi ki, biri dağın bir tərəfindən, o biri isə o biri tərəfindən onu qoşunla necə qarşılasın (1226). İbn Sunbat onlara əmr etdi ki, sübh namazı vaxtı gizlicə hərəkət etsinlər, sonra isə onun elçisi onların yanına gələndə, dərə ilə yuxarıya qalxsınlar və onları [Səhl ilə Babəki] görəndə aşağıya enib tutsunlar. Ertəsi gün İbn Sunbat ilə Babək qaladan çıxanda, İbn Sunbat bir qasidi Əbu Səidin,

digərini isə Buzbaranın yanına göndərib, hər birinə belə dedi: "Sən filan yerə get, sən də filan yerə. Sonra bizdən yuxarı qalxın və hər ikimizi görəndə qışqırın: "Onlar buradadır! Tutun onları!" O istəyirdi [bu yolla] Babəki çəş-baş salsın ki, Babək belə desin: "Bu atlılar çaparaq, bizə tərəf gəlir və bizi tutmaq istəyirlər". Ona görə o, belə edirdi ki, Babəki öz qalasında onlara [ərəblərə] ələ vermək istəmirdi.⁷⁶

Hər iki qasid Əbu Səid'in və Buzbaranın yanına gəlib, onlarla birlikdə yola düşdülər [minib gəldilər], nəhayət, Babəklə ibn Sunbatın olduğu yerin üstünə çatdılar. Onlar aşağıya baxıb Babəki gördülər, sonra da öz adamları ilə, biri bir tərəfdən, o biriləri isə digər tərəfdən aşağıya endilər, hər ikisini və onların quzğunlarını tutdular. Babək ağ paltar geymişdi, başında ağ sarıq, ayağında qısa çəkmə var idi və əlinin üstündə quzğun oturmuşdu. Əsgərlərin onu mühasirə etdiyini görəndə, dayanıb onlara baxdı, əsgərlər isə dedilər: "düş atdan!".

Babək soruşdu: "Siz kimsiniz?" Onlardan biri cavab verdi: "Mən Əbu Səidəm". O biri isə dedi: "Mən Buzbarayam".

"Yaxşı" — deyər Babək cavab verdi və dizini büküb, atdan düşdü. İbn Sunbat ona baxırdı, Babək başını qaldırırdı və onun üzünə baxıb belə dedi: "Olmaya sən məni yəhudiylərə [yəni ərəblərə] cüzi bir pula satıbsan? Əgər sən pul istəyirdinsə, məndən istəyəydin, mən sənə onlardan çox pul verərdim".

Əbu Səid ona dedi: "Ata min, get". O da cavab verdi: "Yaxşı".

Onlar Babəki Afşinin yanına apardılar və ordugaha yaxınlaşanda, Afşin Bərzəndə (1227) gedib, orada çadır qurdu və öz adamlarına əmr etdi ki, iki cərgəyə düzülünlər. Onlar Babək ilə gələndə Afşin böyük çadırdə oturmuş və əmr etmişdi ki, iki cərgə arasından keçə biləcək heç bir özge adamı buraxmasınlar, çünki Babəkin öldürdüyü adamların onu öldürəcəyindən eltiyat edirdi. Afşinin yanına çoxlu qadın və cavan adam gəlib dedilər ki, Babək onları əsir almışdır, onlar isə azad adamlardır — ya ərəb, ya da İran dehqanlarıdır. Afşin onların barəsində sərəncam verdi və onlara hər tərəfi böyük bağlı bir yer verdilər ki, burada yaşaya bilsinlər və hamıya çörək verdi. Sonra onlara təlimat verdi ki, harada olmasında u asılı olmayaraq öz yaxın qohumlarına məktub yazsınlar. Əgər biri gəlib, qadını, oğlanı və qızı tansa və iki nəfər şahid təsdiq etsə ki, bunları tanımışdır, ya da onlar onun yaşadığı evin, qohumlarının yaşadığı evin qadınlarıdır, onda onları azad edib qohumlarına verəcəkdir. Kişilər gəlib çox adam apardılar, lakin bir çoxları orada qalıb öz yaxın adamlarının gəlməsini gözləyirdilər.

Həmin gün Afşin öz adamlarına ələ çərgəyə düzülməyə əmr etdi ki, onunla Babək arasında yarım mil məsafə olsun; sonra Babəki həmin geyim, sarıq və çəkmə ilə piyada iki cərgə arasından keçirib Afşinin yanına apardılar. Afşin ona baxandan sonra dedi: "Onu aşağı düşərgəyə aparın", onlar da Babəklə birlikdə aşağıya getdilər. Lakin hər tərəfi çəpərlənmiş yerdə olan qadınlar və gənclər onu görəndə üzlerini şillələnməyə başladılar və ələ fəryad və şivən qopardılar ki, saslra asimana ucaldı.

Afşin onlara dedi: "Dünən axşam siz fəryad edirdiniz ki, o, sizi əsir etmişdir, bu gün isə onun üçün ağlayırsınız. Allah sizə lənət etsin!" Onlar isə belə dedilər: "O, bizə yaxşı baxırdı".

Bundan sonra Afşin sərəncam verdi (1228) və Babək bir evə salındı, onu qorumağı da özünün bəzi adamlarına tapşırırdı.

Babək ibn Sunbatın yanında olan vaxt onun qardaşı Abdullah İsa ibn Yusif İstifanusun yanına [qalasına] getmişdi. Afşin Babəki tutub öz ordugahına gətirdikdən və mühafizə altında saxladıqdan sonra, ona Abdullahın ye-

ibn Sunbatın yanına gəldi. Alışın Əbu Səidi və Buzbarını göndərib, Babəki on-
(1232). Tərk ibn Əhmədın sözlərinə əsasən deyirlər ki, Babək gəgəndə Səhl
Dər üs-Səlamın şərq hissəsində iki körpü arasında gərmixə gəkkildi.

Dər üs-Səlamın heç səssini gixarmadı. Sonra əmr verdi ki, onu gərmixə gəkkəşlər; o,
zamanı heç bilmədi. Sonra əmr verdi ki, onun əllərini və ayaqlarını kəssinlər. Abdullah cəllad
və əmr verdi. Səhər təzədən onu Dər üs-Səlamın körpü başına gətirdilər. İshaq
Səhl dörd sətili gərab gətirdilər. Abdullah da oturub səhərədək yavaş-yavaş
Səhl, lakin bir az". Abdullah dedi: "Əlibərtə, mən çox istəmirəm".

sonra isə xahiş etdi: "Mənə iğmək üçün nəbiz vərə bəlişərsənmi?" O cavab ver-
di: "Ey Əlibərtə, Allah istəyə, sən bəlişərsən ki, mən dehqanıam",
iğmə gəcə yarıstı fəludə gərkəşdirdilər, o da doymuca yədi. Sonra o belə dedi:
İnanmışım adam mənə dedi ki, ibn Sərvin sonra sərencəm verdi və onun
verdi: "Mənəm iğmə bir az fəludə" gərkəşdir".

İbn Sərvin ondan soruşdu: "Mənə söylə, nə istəyirsən?". Abdullah cavab
vəhişədi, mənə söylə gərdim, mənə yədiirməyi sənə təpşirmişlər, ya yox?".
cəllad Nərudun omulə gətirdi. Abdullah ona dedi: "Sən mənə təpşən, o isə
qığqatda isə, sənə öldürməyi bax kime təpşirmişlər", çünki Babəki öldürən
təpə və mənə öldürməyi ona təpşiriblər". İbn Sərvin belə cavab verdi: "Hə-

kimə ibn Sərvinəm", Abdullah dedi: "Sükkür Allaha ki, mənəm iğmə dehqan
Abdullah ondan soruşdu: "Sən kiməsin?" O cavab verdi: "Mən Təbəristan ha-
sım. Əl-Təbəri omulə əl-Bəradəna gətəndə sarayda gəldi. Babək in gətərdi
gətərdi Babəkə vətən cəzalər ona da vətənsin, axırda isə onu gərmixə gək-

ibn İbrahimi yanına gəndərlədim. Ona əmr etdi ki, Abdullahın başını kəssin,
Əl-Təbəri ilə Dər üs-Səlamın [sühh] səhəri — Bağdadı öz nənəyənədi İshaq
Sonralar Mötəsim əmr etdi ki, Babək in gətərdi Abdullah ibn Sərvin
marrada öz məziyyətlə yaxşı məşhür olan əl-Əgəbədə gərmixə gəkkilər.

Əl-Təbəri gətərdi. Sonra o, Babək in başını Xorasan gəndərdi, bədənini isə Sa-
məlinin əmr etdi ki, onun gərmixə yirtənlər və iki nəfərdən "biri bunn yə-
ayaqlarını kəssin. O, bunları kəsdi, Babək yixildi. Bundan sonra Əmrət
bu salomonu daxli olanda, Əmrəlinomünin ona əmr etdi ki, Babək in əl və
mən adlı belə idli və o, gələndə "Nərudun" bağrıstı hər yərə yayıldı. O, gə-

Dəvəzəsindən gixib gixirməyə başladı: "Nərudun" (1231) [Babək in cəllad]-
onun əvəzinə Babək in öz cəlladın gətərsinlər, saray adamlarından biri Xəliq
gətirdi ki, onun əl və ayaqlarını kəssin. Lakin sonra Mötəsim əmr etdi ki,
gəbu salomonu [dər üs-Səlam] Əmrəlinomünin yanına gətərdilər və cəllad gə-

Əl-Mətrədən Xəliq Dəvəzəsində cəməat ona baxmağa axşımışdı. Onu
"Adətə gərə bezedilər bir illi
Tə gəzdirsin Xorasan iblisini
Zoruri hallardan başqa bil
Bəzəməzler filin hər vətini".

Məhəmməd ibn Əbd ul-Məlik əz-Zəyət belə demişdir:
gəbə" və girdə sənur gəllənsuvə" gəydirilər. O, tamamilə tək idi.
hazırkıları. O, əmr etdi ki, Babək in geydina gəllənsin; ona sonradan ipək
"Sən doğru deyirsən" — deyə, Mötəsim cavab verdi və əmr etdi ki, fil
iğmə fildən yaxşıyı yoxdur".

Xizəm (ibn Qəlib) belə cavab verdi: "Ya Əmrəlinomünin! Onu göstərmək
məli ki, hamı onu görüdü?"
Buna gərə də o soruşdu: "Bu [adama] nəyə mündirib gətirmək ələr? Nəca et-
əl-Mətrəyədək adamları yərləşdirdi. İstəyirdi ki, Babək i cəməatə göstərsin.

hətə öz derzisini [Cəfər ibn Dinar el-Xəyyat nəzərdə tutulur] və öz əspazını [İtəh et-Tabbax nəzərdə tutulur] mane qarşı gəndərməmişdir, odur ki, onun darvazalarında [sərhadlarda] heç kəs qalmamışdır".⁹⁴ O [Babək], ona məktub gəndərməklə ümid edirdi ki, belə olduqda, Bizans padşahı qətli hərəkət etməyə başlayacaq və bu yol ilə onu [Babək] bəzi fəlakətlərdən qurtaracaq, çünki Mötəsim ona qarşı duran qoşundan bir hissəsini İster-İstəməz geri çağırmaqlı və Bizans padşahına qarşı gəndərməli olacaq. Bu hadisə də onun yanında deyil, başqa bir yerdə baş verəcəkdir.

Rəvayət edirlər ki, Feofill 100000 qoşunla səfərə başladı, bir də deyirlər ki, bunun çox hissəsi — təqribən 70000 nəfərdən çoxu nizami ordu idi, qalan qoşun isə köməkçi hissələr idi. O, Zibatrəyə mühəmmirə⁹⁵ ilə gəlmişdi; onlar vaxtilə el-Cibaldə üsyan qaldırmışdılar və İshaq ibn İbrahim ibn Müsəb onları məğlub edəndə, onların bir hissəsi bizanslıların tərəfinə keçmişdi [onların başçısı Barsis idi].

**MEHƏMƏD İBN İŞAQ İBN ƏN-NƏDİMİN
«KİTAB ƏL-FİHRİST» ƏSƏRİNDƏN**

(242) Məhəmməd ibn İshaq belə deyir: Xürrəmlər iki növdür, birinci növ xürrəmlər — mühəmmirə adlanır. Onlar Azərbaycanda Ermənistan arasında, Deyləm ölkəsi ilə Həmədan və Daynəvər arasında dağ vilayətlərində yayılmış, bura da səpələnmiş hələdə yaşayırlar. Onlar hələ İsfahanla Əhvaz ölkəsi arasında yayılmışlar. Mənsə ehtibarlı onlar məqdirlər [sehrbaz].

Babək-i-xürrəmlər haqqında

Babək-i-xürrəmlərə gəlincə, onların ağsaı Babək əl-Xürrəmdir. O, səhv edib deyirdi ki, Allahdır; o, xürrəmlərin o vaxtadək bilmədikləri qətl, qarət, müharibə və cəzanı dini etiqada daxil etmişdir.

**(243) Onun mənşəyi, meydanə gəlməsi, müharibələri və
edamının səbələri**

“Babək tarixi” əsərini tərtib edən Vaqid ibn Omər əl-Təimni belə deyir: “Onun atası əl-Mədəin [Ktesifon] əhli idi, yağ daşığıb satarmış. Azərbaycanda köçüb Biləbad adlı kəndin Məyməd rustakında yaşamışa başlamışdır. O, bir qəbə təküb belində daşdığı yağ rustak kəndlərinə aparırdı. O, sonra dan Babəkin anası olan taygöz bir qadınla eşqbazlıq edib və uzun müddət onunla yaşamışdır. [Bir dəfə] o və bu qadın kəndin kənarındakı göldə kəf gəkdikləri və gətirdikləri şərabı içdikləri vaxt kəndin qadınları həmin yerdəki bulaqdan su aparmağa gəlmişdilər. Bu qadınlar nəbəti şivesində məhm oxuyan bir səstərdi gəldilər və onları gördülər. Abdullah² qəddi, lakin onlar Babəkin anası ilə sağından tutub kəndə sürüklədilər və rüsvay etdilər. Vaqid deyir: “Sonra bu yağ satan həmin qadının atasına müraciət etdi, bundan sonra onunla evləndi, qadın da Babəki doğdu. Bu adam sonra öz səyahətini davam etdirərək, Savalan dağına tərəf gətdi, burada biri ona hiçcüm edərək, arxadan onun kürəyinə bığaq soxdu; o, bir müddətdən sonra bu yarırdan öldü.

hmları məhv edəcək və məzəkiyyəni dirgələcəkdir. Ömür köneyi ilə sizlərdən ən zəif güdrətli olacaq, ən alçağı yükkəsələcəkdir".

Babək gədimin dediklərindən təvahlılandı, səvini bəzəyirdi. Səhər olan da, Cavidanın gösünü gədimin yanına yığışdırıb belə dedi: "Nəcə oldu ki, o, dəyərli öz evinəzə gətirəndiniz, o, adam gəndərərək sizə topilasaydı, [bu] xəbər dəyərli öz evinəzə gətirərdi və sizə arəblərin bəlasından xilas etmək olmazdı. O, bir sirtə sizə ağmağı maneə tapanmışdır, əgər siz ona inanmışınızsa, buna əməl edin". Onlar gədimə dedilər: "Söylə, o, sənə nə vəsiyyəət etmişdir, çünki səğirən onun işlərinə maneə olmurduq, öləndən sonra da maneə olmayacağıq".

Qadın dedi: "O maneə belə demişdir: Mən bu gecə öləcəyəm, Ruhum bədənimdən çıxıb, nökrərim olan bu cəvayim bədənində daxil olacaq və mən onu öz tərəfdarlarıma bəğisət etmək fikrindəyəm, mən öləndən sonra buur onlara xəbər verim, kim bu işdə maneə xeyanət etsə, onun əliqədi yoxdur və kim İrədamın əleyhinə çıxarsa, özünə xeyanət etmiş olar".

Onlar dedilər: "Biz bu gənə haqqında onun sənə etdiyi vəsiyyəti qəbul edərik".

Sonra qadın bir inək gətirdi, sonra emir etdi ki, bu inəyi kəssinlər və dərisini soyub yərə sarsınlar. Qadın şərblə dolu bir tasi dərinin üstünə qoydu və görk doğrayaraq, tasin kənarına düzdü. Sonra o, adamları bir-bir çağıraraq, onlara dedi ki, aytaqları ilə dərinin üstünə gixib, bir tika görkə gətirsinlər, onu şərblə batırıb yəsinlər və belə təkrar etsinlər: "Ey Babək, ruhun, Cavidanın ruhuna inandığım kimi sənə inanıram. Sonra onlar Babəkin əlinə dan tutub ona bəz ayır və əlini öpürdilər. Onlar qadının hazırladığı şərblə və şərblə gurtarıncayadək bu işi davam etdirirdilər. Sonra qadın onlara yemək və qadın onu [Babəki] öz yerində oturdub, özünü də hamının gözü qarşısında onun yanında oturdub. Onlar üç dəfə iğəndən sonra, qadın bir reyhan budəyi gətirib Babəke uzatdı, o da reyhanı onun əlindən aldı, bu onlarmın toyu idi, sonra [onun tərəfdarları] irəli gədirib hər ikisinə bəz aydılar, bunmla onlarmın evlənməsini təsdiq etdilər".

Babaklar öz dinlərinin meydana gəlməsini Şirvan adlı əmirə [hökmdarlar] isnad verirlər ki, o da İslamdan əvvəl olmuşdur. Onlar İddia edirlər ki, onun atası zənci, anası isə İran səhərlərindən birinin qızı idi. Onların İddiasına görə, Məhəmməd və digər peyğəmbərlərə nisbətən Şirvan daha layiqətlidir.

Babaklar dağda bayram gecəsi keçirirlər, yığışdırırlar və tütək qalırlar. Həmin gecə onları kişi və arvadları bir-birinə qarşı, qıraq və tonqallar söndürüldən sonra kişilər arvadlarla bir yerdə yatırlar.

Yan [Məzəryan (252) ardıcılığıdır. Məzəryanı gəlincə, onlar Cürəndə mühəmmirə dinini elan edən [ya-təqsir]ləndirilərək edam edildi.

Həzib Afsin Babək ilə müharibə zamanı onunla əlbir gəsd düzəltməkdə gərməyə gətirdi.

mi tutdu. Onların hər ikisi Mötəsimin [hökumətində] gümülərində Samərvədə qarşı-yağışlıdır. İshəq İbn İbrahim Babək və onun qarşı-

al-İçti və digərlərinin başlığı ilə çoxlu qoşun göndərmişlər. Qoşun onlara rəmi özlərinə həlal birləşdirilər və çoxlu müsəlman öldürüldülər. Abbasi xəlifələ-

Babək əl-Xürrəminin ardıcılığıdır. Orada onun tərəfdarları artdı, onlar hə-

Babəkəyə — Azərbaycan vilayətinin Bəzəyin dağında meydana gəlmiş babəkəyə və məzəryanı; hər ikisi mühəmmirə adı ilə məşhurdur.

İkinci növ — xürrəndimiyədir. O, İslam dövlətində iki qrupa bölünür: səhlişində onları qırdı.

ların bu qarşıqlığı o vaxtdakı davam etdi ki, nəhayət, Ənuşirəvan öz [pad-

ları ki, insanlar əmək və gələn cəhətdən gərkdirlər [kompaniyonduurlar]. On-
idi. Bunlar — maddəklərdir. Onlar hərəmi həlal hesab edir və İddia edirdi-
Onlar [xürrəmlər] iki növdür: onlardan biri İslamdan əvvəl da mövcud

(251) XI hissə — xürrəmlərdən hər şeyi həlal hesab
etmək tərəfdarları (Əshab əl-İbāh) haqqında və İslamın
bütün tərəfdaşlarına qarşı onların çixışı barəsində
deyilənlər

EBU MƏNSUR ƏL-BƏĞDADİNİN «KİTAB ƏL-FƏRQ
BEYN ƏL-FİRAQ» ƏSƏRİNDƏN

III ƏVLƏC

Onlar dağda müsəlmanlar üçün onları namaza çağıran məscid tikmişlər. Onlar öz uşaqlarına Quran [oxunmağa] öyrədirlər, lakin gizlində namaz qılınır, ramazan ayında oruc tutmur və kəliflərə qarşı cihad məcburi hesab etmirlər.

Məzərin qiyamı onun vilayətində çox artıb genişlənməmişdi, nəhayət, Mötəsinin hökuməti günahlarında o da tutuldu və Babək el-Xürrəmi ilə yanaşı Samarrada gərmixə gətildi.

Məzərin ardıcılıqları hazırda öz dağlarında, Curcaadəkki qonşuların yanında yarırdarlığa işləyirlər. Zahirəda İslama pərəstis edir, bəlkə də isə onun inkar edirlər.

(268) Tarix müəllifləri deyirlər ki, bənimlərin dini [təbiiği] ilk dəfə Məmnun hökumətliyi dövründə meydana gəlmiş, Mötəsinin hökumətliyi dövründə yayılmışdır. Tarixçilər təyhlər ki, Mötəsinin ordularının baş komandanı Afşin onların dini təlimini qəbul etmiş və Babək el-Xürrəmi ilə əlbir olub, qəsd dözəlmişdi. O, əl-Bəzzəyn vilayətində üsyan qaldırdı. Onun dağında yaşayarı əhali məzdekilərin dini təlimini qəbul etmiş xürrəmilər idi. Xürrəmilər də bənimlərlə əlbir olmağa [hərəkət etməyə] başladılar. Odur ki, əl-Bəzzəyn əhatəsindən və Deyləməndən onlara qonşulardan təqribən 300 min adam Babəkin əvətində toplandı.

Xəlifə [Mötəsin] Afşini onlara qarşı müharibəyə göndərib, bu fikirdə idi ki, o [Afşin], müsəlmanlara sadəqət bəsləyir. Lakin o, gizlində olaraq, Babəkə əlbir olub, ona qarşı müharibəni uzadıb, müsəlman qoşununun gətirməzliyinə ona deyir, o [Babək] da bu qoşunun çoxunu məhv edirdi.

Sonra Afşinə yeni qüvvələr gəlməyə başladı. Onun yanına yeni qüvvələr. İa Mahəmməd ibn Yusif əs-Səğri, Əbu Dular əl-Qasim ibn İsa əl-İcl, bunların ardınca isə Abdullahi ibn Tahirin sərkərdələri ilə yeni qüvvələr gəldi.

Müsəlmanların qoşununa qarşı bəbəkilərin və gərmətilərin qüdrəti güc-lənməmişdi. Bələ ki, onlar [müsəlmanlar] bəbəkilərin hücumlarından qorxub, özələri üçün Bərzənd adı ilə məşhur olan bir gəhər saldılar. İki tərəf arasında müharibə illərə uzandı, nəhayət Allah müsəlmanlara bəbəkilər üzərində gələnlə bəxs etdi. Babək əstr dənşüb hicri 213-cü ildə Samarrada gərmixə gətirdi. Sonra İshaq onun qardeşini tutub, Fəberistan və Curcaan mühammərəsinin başçısı Məzərinə bəhikkədə Bağdadda gərmixə gətirdi. Babək öldürüldəndən sonra, xəlifə Afşinin xəyanətini (269), Babəkə müharibə zamanı müsəlmanları satdığına görəndi. Xəlifə əmr etdi ki, onu öldürüb gərmixə gəksinlər. Onu gərmixə gəkdilər.

Səhl göbənin dəliklərinin hamısını eşləndə, dərhal öz yaxın adamları ilə gəlib, Babək olan yərə gətirdi. Səhl ardan düşüb, ona yaxınlaşdı, onu bir yan öz sarayına gətirdi, buradək alıh səni öz düşməndən qoruyar". Babək Səhl ilə gəldi, onlar Səhlin gəsirinə gəldilər. Səhl Babəki öz taxtına ötürtdü, ona

göx hörmət göstərib qarşısında boyun aytdı. Səhl göbənin dəliklərinin hamısını eşləndə, dərhal öz yaxın adamları ilə gəldi, onlar Səhlin gəsirinə gəldilər. Səhl Babəki öz taxtına ötürtdü, ona göx hörmət göstərib qarşısında boyun aytdı.

(124) Bu əhvalat 223-cü ildə baş verdi. Babək başına nə gəldiyini hiss edəndə, öz siğimacığından qacmaq gərəkdir. O, paktarını dəyişdirib öz yerindən qaçdı. Qardaşı, arvadı, oğlunu və bəzi yaxın adamları da onunla gəldilər. Onlar erməni patriklərindən biri olan Səhl İbn Sənbatın yanında gəlib, bulaqardan birinin yanında dayandı. Onlara yaxın yerə bir göbəni qoyun otarılmış, ondan bir quzu satın alındı; həm də isləyirdilər ki, ondan yeməli şeylər satın alsınlar. lakin göbəni onlara [satmaqdan] imtina etdi və bulaqan gəlib, Səhl İbn Sənbatın yanına gəldi və ona xəbər verdi ki, bu adam, gübhəsiz, Babəkdir.

Məsələ ondadır ki, Babək öz səhərindən qaçıb, aldığından tərki edəndə, Arşın qorxurdu ki, o, əlçatmaz dağlardan birindəki qalada özünü mühkəmləndir, o tərəfdə yaşayın bəzi adamlar ona qoşulur, onun camaatı artar, qoşunun qalıqları (1273) yenə onun başına toplanar, bundan sonra öz əvvəlki yerinə qayıdar və öz işlərini yenidən başlayar — buna görə də Arşın bütün yolları tutdu. Ermənistan, Azərbaycan, ər-Ran və Beyləqan ölkələrində bütün qalaların və məntəqələrin patriklərini məktub yazıb vəd etdi ki, [kömək

MƏSUDİNİN «KİTAB-İ MURUC əz-ZƏHƏB» ƏSƏRİNDƏN

A T A V E

Sütra sahıdı. Sehl da Babek ile yemaya oturdy. Babek ne vazıyeta ol-
duğunu ve onun ne gözlediyini bilmediyi üçün Sehlä belä dedi: "Meger somn
kimü bir adam manıla bir sütra başında otıra bilirmi?"
Sehl dedi: "Ey hökmdar, başgıla, mani başgıla! Doğrudan da manim ve-
ziyeyim eia deyil ki, padşahlarla oturum". Sonra Sehl damirgini gägrıdı ve
Babekä müracaetlä dedi: "Hökmdar, uzat ayaqlarımı!". Demirgıya ise amr et-
di ki, onu damir [zencıre] vursun.

Babek sorırdı: "Sehl, bu necdir, xeyanaldır?".
Sehl ona belä dedi: "Sen goym ve inek otaran adı gobansan. Sen hara,
dövlät idare etmek ve sıyasätle meşgul olmaq harar?". O amr etdi ki, Babeklä
galerlerin hamısını [zencıre] vursınlar. Afsına ise adam gındardı ki,
Babekin onun yamnda olmasını xäber versin.

[Hamın xäberı alan kimü] Afsın öz könekigı Bımadanın [Buzbaranın]
başlıgı ile 400 zırehli atlı gındardı. Bımadä Babekı ve yanındakı adamları
onun rütbesini yüksäldetär, ona [qıymetli hadıyyetler] başgıladı, aynıne fax-
rı palatı geydirir, başına tac goydu, qosunu onun qarşısından keçirdi, onun
üstünden xeracı götürdü, sonra ise özünü buraxdı.

(128) Mötösımın yanına bir meca quş [göyörin] gındardıllı qələbə haq-
qında məlumat verdi. Bu xəbər Mötösıma gatan zaman, xətdə bu xəbəri gu-
ruttu ilə qarşıladı, onu (xəlləni) isə sevinc bürüdü və o, öz sevincini acriq bi-
ruza verdi. Qələbə [Babək üzərində qələbə] xəbəri ölkənin hər yerinə gəldirli-
di, çünki Babək sultanın gox qosununu məhv etmişdi.

Afsın atlıların müsəyitilə Babekı götürüb yola çıxdı və nəhayət, 223-cü
ildə Samarraya gəldi. Afsını Mötösımın oğlu Harun, xəllənin atası və [yük-
sək] rütbəli dövlət adamları qarşıladılar. Afsın Samarraya bəş farsəx gəlmiş
Qatıl adlı bir yerdə dayandı. Mötösım bir hind padşahının hələ əl-Mamuna
başlıcağı boz fılı oraya gındardı. Bu, qırmızı və yaşıl dibac və əlavən ipək
parça ilə örtülmüş böyük bir fıl idi. Fıl ilə yamaşı, eyni parça ilə örtülmüş bö-
yük bir inək də gındardı.

Afsına [xəllə] qırmızı dibacdan bir qatıl gındardı; bu, zərflə toxun-
muş, döşü əlvan daş-qas və qıymətli cəvahiratla örtülmüşdü, başqa, nisbətən
pis bir qatıl və üstündə əlvan daş-qas olan iki uzun papaq da [ona gındar-
dı]. Qatılın birini Babekə, o birisini isə qaradaşına geyindirtilər. Papaqın
qaradaşını isə maye mındirdilər.

Babək fılı görüb təəcübə sorıdu: "Bu həyəvərə həyvan necdir?" Qatıl
onun xoşuna gəldi və dedi: "Bu — böyük və cəmətli bir padşahın şöhrətan
məhnum olan esirə, mısķın, taleyin əldatıldığı, bədbəxt və məsəqgələərə
mərzuq gəlmiş bir adama hədiyyəsidir. Bu, əla bir sevincdir ki, dalınca kədərlə
gəldir".

Babekin gəlib keçməsi üçün Qatıldan Samarrayadakı yolda iki cərgə
adam düzülmüşdü. Bu iki cərgənin ortasından Babək fılı üstündə, qaradaşı
larmın sayını [məyyən] edirdi.

(129) Bu, 223-cü il səfər ayının qurtarmasına iki gün qalmış cümə axşə-
mi baş verdi. Cəmət belə bir günü və belə təntənəli yerışı heç vaxt gorma-
mışdı.

Afsın Mötösımın hüzuruna gəldi, o da Afsını təntənəli surətdə gəbul
edib ona xüsusi iltifat göstərdi. Onun yanına Babekı gətirdilər; ondan soruş-
du: "Babək səmnsən?" Babək isə cavab vermirdi. Onda Afsın ona tərəf ayı-

İarək dedi: "Ey bığarə! Əmirəlmö'minin səni ilə danışır, sən isə dilmirsən!",
 Onda Babək cavab verdi: "Bəli, mən Babəkəm!".

Mösləim [ona] bəş aydı və buyurdu onun əllərini və ayaqlarını kəssin-
 lər... başını isə Bağdada gəndərüb körpüdən assınlar. Sonra isə onun başını
 Xorasanə gəndərüb, [xalqı qorxuñmaq üçün] oranın bütün şəhər və kəndlə-
 rində göstərdilər, çünki [orada] xalq [Babəkin] işini çox ciddi hesab edirdi,
 ona görə ki, onun [Babəkin] sayca çox qoşunu və şəxsi nüfuzu vardı, bir da
 ona görə ki, az qalmışdı o, bütöv bir dövlət və dini məhv etsin, bu dini yen-
 si ilə əvəz etsin.

Babəkin başı ilə bərabər qardaşını da Bağdada gəndərdilər. Babəkə Sa-
 mərədə verilən cəzamı eynilə, burada İshaq İbn İbrahim onun qardaşına ver-
 dirdi. Babəkin bədəni Samərranın kənar yerində uzun bir dirəkədə gərmixə
 çəkildi. Bu yer indiyədək "Babək kilisəsi" adlanır, hərəgənd ki, hazırda (X
 esr—Z.B.) bu yer demək olar ki, səhradır.

GLAV VI

MASUDININ «KITAB-İ TANBIH VA İŞRAF» ESERİNDEN

(352) [Mötəsim] Arşını, digər emirləri və qoşun komandanlarını 220-ci ildə Babək el-Xürrəmi ilə müharibə üçün Azərbaycana göndərdi. (353) Babək ramazan ayında, lakin deyirlər səval ayında (222) esir alındı, Samarra-ya gətirilib, orada 228-cü ilin səfər ayında edam edildi.

Babək 22 il ərzində el-Məmmun, Mötəsimin qoşunlarından, o cümlədən emirlərdən, komandanlardan və əhəlin digər təbəqələrindən öldürüklərinin sayı azı 500 min nəfərə gətir, lakin deyirlər ki, bundan daha çoxdur, çünki onları saymaq olmur.

Onun [Babəkin] qiyamını 200-cü ilə aid edirlər, lakin deyirlər ki, bu hadisə Azərbaycən ölkəsində, el-Bəzzayn dağında, Babəkin və digərlərinin dostu Cavidan ibn Şəhrək el-Xürrəminin ardıcilları olan cavıdanlıların baş-çılığı ilə 201-ci ildə olmuşdur.

Rəvayətə görə o, hələ həddi-bülünğə çatmamış [ictimai fəaliyyətlə başlamış], onun atası Azərbaycanın bir kəndindən çıxmış yoxsul taygöz qadın idi. Savaddan olan Abdullah adlı bir nəbat onunla yaşayırdı və Babək hələ anadan olmamışdan qabaq bu adam öldürülmüşdü. Atasını işləməyə başladığı ki, oğlun həddi-bülünğə çatmıcaqadək onu saxlasın. Bu oğlan elitiyalı [fərasətli] bir gənc olanda, kəndinin adamları yeməyini və paltarını vermək şərtlə onun göbən götürürdülər.

Deyirlər ki, bir dəfə bu oğlan gümürə vaxt bir divarın kölgəsində yarmışdı. Ona yemək gətirən atası gördü ki, onun bədəninin tükərləri dik qalxıb və hər tükün dibindən bir damcı qan çıxmışdır. [Bunu görən] ana demişdi: "Oğlumu böyük işlər gözləyir".

Həmin günlərdə [o zaman] xürrəmlər yasağırdılar, bunlara başqılıq edən iki rəhbər bir-birinə zidd olib bir-birini düşmənçilik edirdi. Birisinin adı Cavidan, digərinin adı İmran idi.

Bir dəfə öz işləri üçün Babəkin yasağı kənddən keçən Cavidan onu görürdü və cüssəsinə baxıb fəhmiyyətlə hiss edirdi ki, bu oğlan möhkəm iradəli adam olacaqdır. Cavidan Babəki atasının icazəsi ilə işə götürüb öz yanına aparırdı. Rəvayətə görə, Cavidanın arvadı bu oğlana aşiq olib, arının bütün sırtını ona verdi, xəzinəsi və dövlətini də bildirdi. Aradan bir az keçəndən sonra Cavidanla İmran arasında vuruşma baş verdi. Cavidan yaralandı və bu yarıdan öldü. Cavidanın arvadı iddia etməyə başladı ki, Cavidan Babəki öz işlərini təmin etmək üçün Cavidanı başlanmasını gözləyən xürrəmlər bu arvadın dediklərinə inanmışlar və Babəkin ardınca getdilər.

Babək sayca az olib mifrat edilən öz tərəfdarlarına qılinc və xəncər verərək, əmr edirdi ki, öz kəndləri və evlərinə qayıtsınlar, axırıncı ümumi gecəyə-

Babək əl-Xürrəminin tarixi

(səh. 114—118)

«KİTAB-İ ƏL-BƏD VƏ T-TARİX» ƏSƏRİNDƏN

ƏBU TƏHİR ƏL-MƏDİSİNİN

ƏL-ƏVƏL

dek gözlesinler və himn gée [müselmanların] adamlarına hicum edib onları — kişi, qadın, cavan və uşaqları, yaxın və uzaqdaqları tamamilə qırıb öldürsünler; onlar da belə edərlər. Səhər məlum oldu ki, himn kəndlərin bütün əhəlisini xürəmilər qırmışlar, lakin neyə görə və kimin əmrilə xürəmilərin belə etdiklərini heç kəs bilmirdi. Cənaat bərk dəhşətə və böyük gorməyə düşdü. Bütün ardınca Babək öz [adamlarını] uzag məhəllərə göndərdi; onlar da bütün təbəqələrdən və hər yaşda olan böyük və kiçikləri, müselmanları və müselman olmayanları o vaxtadək qırdılar ki, nəhayət, buna [yəni adəm öldürməyə] adət edərlər.

Xölkəsənler, quldurlar, qiyamçılar və müxtəlif yahlıs etiqadda olanlar ona [Babəkə] qosulduılar. Onun dəstələrinin sayı o qədər artdı ki, piyada heç saba alınmadan, təkcə atlıları 20 min nəfər idi. O, [qoxlu] səhər və kənd ələ keçirdi, adamlara əzab yandırmağa, əxlaqsızlıq etməyə, rəhmsizlik və qəddarlıq göstərməyə başladı. O, sultanın çoxlu qosununun [məğlubiyyətdə] qəcməgə məcbur etdi, onun çoxlu sərkərdəsini öldürdü. Bəzi kitabələrdə deyilir ki, yaddaşə görə o, bir milyona kişi, qadın və uşaq öldürmüşdür. Tarixlərdə deyilir ki, Babəkin öldürəcəyi adamların sayı 255500 nəfərə çatır.

Babək ilə müharibə üçün Mötəsim Afsini çağırtdı, onu el-Cibalın hakimi təyin etdi və ona hər müharibə gününə görə 10 min dirham, hər istiləhət gününə görə isə 5 min dirham verdi, azuqa, hədiyyələr, surət və el-Cibal əyalətinin gəlişləri isə bu hesabla daxil deyildi; hərbi səfərə başlariken ona miltəyon dirham bağışladı.

Afsin tam bir il Babək ilə müharibə etdi; o da dəfələrlə Afsindən qəcməş və yarıdan qayıtmışdı. Babək [özünü] möhkəmləndirilmiş Bəzz səhərində müdafiə olmurdu. Onun sonu yaxınlaşanda və gəlin vəziyyətə düşəndə, təccir palatları geyib, öz arvadı və uşaqları ilə Ermenistana qaçdı.

Lakin erməni patriklarından biri olan xacqərəst Səhl ibn Sunbat onu təmndi, çünki [bundan] əvvəl Babəkə əsir düşmüşdü və çoxlu pul verib canını qurtarmış istəmişdi, ancaq Babək bunu qəbul etməmiş və onun gözünü qarşı-sınadamları əsir alanda, onların arvadları ilə belə rəftar edirdi.

Səhl Babəkə tutdu və Afsinin yanına göndərdi; Mötəsim Babəkə diri tutub gətirənə 2 milyon dirham, onun başını kəsib gətirənə bir milyon dirham təyin etdiyinə görə, Səhl ibn Sunbat 2 milyon dirham gətirdilər və ona icazə verdilər ki, vilayətdə hakimiyyəti özü təyin etsin.

Afsin də Babəkə Samarraya Mötəsimin yanına apardı, o da əmr etdi ki, onun əllərini və ayaqlarını kəsib bədənini garmıxa çəksinlər. Bu əhvalat 223-cü ildə oldu.

Deyirlər ki, bu məlumun əli kəsildəndən sonra, o üzünü qanlı boyayib güldürdü, bünunla o, camaata göstərmək istəyirdi ki, əlinin kəsilməsindən ağrı görmür və onun ruhu heç bir şey hiss etmir.

Babək üzərində qələbə islam əlaməti kimi böyük bir qələbə idi; onun əsir alındığı gün müselmanların bayram günü idi. Bu əhvalat 223-cü il ramazan ayının axırına 14 gün qalmış cüma günündə olmuşdur.

(396) Onun [Mötəsimin] xatirəliyi zamanı ələ naliyyətlər [və qələbələr] olmuşdur ki, bunların misli heç bir xalifə zamanında olmamışdır. Bunların arasında — Babək üzərində qələbə, onun əsir alınması, edam və gərməyə kimi, Tebristan gələsini hakimi Məzəyər üzərində [qələbədir]; qələbədə və dağlardakı istehkamlarda gələnən Məzəyər, nəhayət, tutulub edam edilmiş və Babək ilə bir cərgədə gərməyə gətirilmişdir.

Babək inşi [hərəkəti] Məmun [hökumətində] son günlərində başlanmışdır. Onun əsl və təlimi haqqında adamlar müxtəlif rəyədirlər. Fikrimiz-cə, ən dürüst və gətə bəndur ki, o, Əbu Müslimin qızı Fətimənin oğlu Mütəhərin nəslindən əmələ gəlmiş və buna görə Fətimələrə mənsüb olan xürrəni-lər adı almışlar; həmin Fətiməni rəsulallahın [Səlləlahi əleyhi və səlləmi] qızı Fətimə ilə qarışdırılmamalı.

Babək [Xilafətə] arası kəsiməyən iğtışaşlar və gəlinliklər dövründə meydana gəlmişdir. O, əl-Bəzzədə öz ətrafında olanları öldürməklə işə başlanmışdır; onun əhatə edən yerləri ona görə dağlıdır ki, ölkəni ələ keçirmək və [ərəblərin] onu və ona yaxınlaşmaq üçün ələverişli yerləri ələ keçirmələrini vətəndəşlərə, Onun güdrəti, doğrudan da, artdı və hərəkəti genişləndirildi.

Onun bərsində Məmunun xəbər gətəndə o, Əbdullah ibn Tahir ibn əl-Hüseyyin başlıqlı ilə Babəkə qarşı böyük ordu göndərdi. Onun üstünə gedən [Əbdullah] yolda Dinavərdə və onun ətrafında bəziim gəlinlərdə "Əbdullah ibn Tahir gəlası" ilə məşhur olan yerlərdə gəldi; bu yer işə öz üzümünükləri ilə məşhurdur. Sonra buradan yola düşüb, əl-Bəzzə gətdi. [Bu zaman] Babək hərəkəti böyük vətət almışdı və adamlar ondan qorxməyə başladılar. Onmla vuruşdular, ləkin ona üstün gələ bilmədilər. Babək onları [xalifə ordularını] pərəkəndə saldı və onların sərkarələrini öldürdü. Onun bu vuruşmada öldürdüyü adamlardan biri (398) Məhəmməd ibn Xalid əl-Tust idi; Əbu Təmmam ona xəbər etdiyi öz gəsidesində ağlayaraq, deyir:

"Onun ölməyi gəlməndə Bənu Nəbhan [təyfası] arasından bədr gəccəsinin ayı düşmüş səma ulduzlarını xatırladır".

ƏBU HƏNİFƏ DİNƏVƏRİNİN "ƏXBƏR ƏT-TİVƏL" ESƏRİNDƏN

IIIIII 9A7C

[qalan] serkerdelar da atildilar ve onlarnin [qabekillerin] arasinda dahsetli qur-
yannışdilar. Onlar düşünmenin üzzerine atildilar, onlarnin ardınca her tərəfdən
Yubara ve Cafar el-Xeyyat (400) Babekin qardası Abdullah ilə üz-üze da-

onun qoşununun dağın başından gəlilməyə məcbur etdi.
lar arabelər Afşinin qoşunun üstünə yuvartıldılar, arabalar parçalandı və
rüşməyə başlasınlar; [onlar] da onun əmrini yerinə yetirməyə tələsdilər. On-
ləhəlinə qulaq asmadı, öz müvəqqeyinə gəyidib tərəfdarlarına əmr etdi ki, vü-
dünyada, həm də o dünyada onun xilası üçün [rəhindir]. Babək isə onun mə-
də ona qışırtdı, lakin Afşin onu sakit edib dedi ki, onun ilə əhatə etməsi həm bu
sələdə, onu Afşindən ayıran [qayın] kənarında dayandı. Babək Afşini görən-
Afşin onun xalısını yerinə yetirdi, Babək də gəyib, Afşinə yaxın bir mə-

hələ onunla vuruşmaqdır.
əgər Afşin onun arzusunu yerinə yetirə [müharibəni dayandıracaqdır], əks
sini ondan xahiş etsin, tə onunla şəxsen danışsın və sözlərini ona desin:
şinin yanına gəndərirdi ki, öz yerindən gəyib onun [Babəkin] qabəginə gəlmə-
təstima yuvartınsın. Sonra Babək Mənsə el-Qəta [Birqolu] adlı bir adanı Af-
el-Bəzzin üstündə çoxlu böyük araba saxladı ki, bunları Afşinin qoşununun
onunla [Babək] vuruşmaya gətirirdi. Babək onu [qarşılamamış] hazırladı. O,
bundan sonra isə, rəməzən ayının axırına yəddi gün qalmış, cümə axşamı
yüşə girdilər, sonra da dağılışıdılar. Afşin altı gün bu vəziyyətdə [keçirdi],
Babək cərgəyə dözülümüs öz qoşununun yanına gəldi. Onlar dahsetli də-

na [qarşı məncəqlər və dəş atəş məşinlər qurdu].
rın və komandirlərin hər tərəfdən mühasirə etdikləri şəhərə [onun həsərlər-
ne gəyirdi. Ertəsi gün, rəməzən ayının birində, cümə günü Afşin serkerdela-
düşünən əhlərin özünə yaxın buraxması. Həmin gün Afşin öz xəndəkləri
O [Adn] oldunu yerinə etərində qabaqcadan dərni qalalar qazırdı ki,
larsın.

şəhərinə aparan hakim rəpəni [mühkəmləsin] və yanında üç min adam sax-
zət və məncəqlə gətirib səfərə başladı. Babək isə Adnə əmr etdi ki, el-Bəzz
Sonra səbən axırına üç gün qalmış qərənbə axşamı Afşin hərbi təch-
gəlmə baxıb bərkdən qışqırıdılar.

Babək və onun adamları uca dağların başından çox vaxt [Afşinin] ordu-
da böyük divar hörsünlər.

Darvə yaxınlığında qaldı və [əmr etdi] orada böyük xəndəklər qazıb yanın-
atının, iki min piyadadan və bir min fəhlənin başında Darvəyə gəldi. O,
Məhəmməd ibn Xəlid Buxaraxudəli öz yerinə qoydu, (399) özü isə bəş min
gəlib orada xəndək qazdılar. Onlar işi qurtarıandan sonra Afşin oraya gəldi,
qayın başına gəndərüb əmr etdi ki, orada bəş xəndək qazsınlar. Onlar
yandı. Yubaram və Cafar el-Xeyyatın başçılığında böyük bir qoşun böyük
lastı mərzəbən bəzi serkerdelərlə öz yerinə qoydu, [öz] gəlib xəndəklərdə da-
Xəndəklər qazılıb qurtarıandan sonra, Afşin Bərzənddə Mötəsimin mov-
dirtsınlar. Onlar da gəlib orada qaldılar və xəndəklər qazdılar.

[Babəkin] rüdəgəlmə gəndərüb əmr etdi ki, orada istəhkəməli xəndəklər qaz-
el-Xeyyat adı ilə məşhur olan Cafar ibn Dinar böyük allı qoşunu ilə onun
məsini gözlədi. Sonra Afşin öz müəvəzi Yubaramı [Buzbaramı] və Cafar
ladı, gəlib Bərzənddə qaldı və həvalərin yaxşılaşmasını, yollarda qərin ər-
ibn Kavusu yanına gətirdi. Böyük bir orduya başçılıq edən Afşin səfərə baş-
[Babək tərəfə] gəyirdi. O, vəsəli və qoşun hazırladı, öz movlası Afşin Həydar

Xilafət Əbu İshaq Mötəsim bilalə kəcəndə, o, bütün qüvəsini bu tərəfə
başdı. Ona isə dedi: "sənin əlində [dibində] dirgəlmə vardır".
Yəni bu gəsisində deyir: "O, möhkəm addım ilə ölümlə bəlləgəmə ayıq

ğın saldılar. Onlar qacmağa üz qoyub səhərə [əl-Bazza] girdilər, onların ardınca ərəblər də oraya soxuldular. Vuruşma səhərin meydanında və mərkəzində davamı edirdi. Bu, misli görünməmiş bir vuruşma idi. Evlərdə, bağlar-
 zində vuruşurdular. Babəkin gərdaşı Abdullah da qaçdı.
 Babək özünün [ərəb] qoşunun ilə mühasirə olunduğunu, çıxılmaz vəziyyətdə düşdüyünü, tərəfdarlarının ya öldüyünü və ya qaçdığını görəndə, Ermənistanı qaçdı. Ruma gətmək üçün ər-Ras qayını keçdi. O, ər-Ras qayını keçəndən sonra, vilayətin hakimi Sahl ibn Sunbat ona tərəf gəldi.
 Afsın yaxın vilayətlərin hakimlərinə, Ermənistan kürdlərinə və parik-lərə məktub yazdı ki, Babəkin yolunu kəssinlər. Sahl ibn Sunbat onun yanına məktub dolayıb, adı yəhəri olan qatıra münis idi.
 Sahl ibn Sunbat onun üstünə atılıb onu asir eldi və Afsına göndərdi, burada onu həbs etdilər. Afsın qələbə haqqında Mötəsinə məktub yazaraq, onun yanına gəlmək üçün icazə istədi. Xəlifə icazə verdi, o da Babək və onun gərdaşı ilə yola düşüb onun yanına gəldi. Hamıya məlumdur ki, Mötəsin Babəkin edam edilməsini, onların və ayaqlarının kəsilib bədəninin çarmıxa çəkilməsini emr etdi.

Bu zamanı amirapet [xəlifə] bir nəfər vostikani² böyük dəstə ilə Ermənistanı göndərmişdi. O, gəldi və Dvin şəhərinə daxil oldu. İrənlilər tayfasından Sevada adlı bir nəfər Baqratilər nəslindən özünə Arusyak adlı bir arvad aldı, bununa [bu evlənmə sayəsində] ölkəmizin böyük hissəsini əlinə keçirdi. Həmin Sevada vostikan Həla qarşı qəzəblənib qiyam qaldırdı və çoxlu qoşun topladı. Erməni spərapet Smbat və Sünik hakimi [Saak], habelə azadlar dəstəsi də ona qoşuldu. Onun [Sevadanın] beyninə düşdü ki, Həla tutsun və ya öldürsün. O zaman Həla Sevadin, spərapet Smbatın və Sünik hakimi [Saakın] yanına erməni katolikosu Ter-Davidi elçi göndərdi: "Nə üçün və nə səbəbə görə siz qiyam qaldırıb mənə qarşı qəsd düzəltmişsiniz. Əgər siz mənə [hakim olaraq] qəbul etmək istəmirsinizsə, [mənə] buraxın və imkan verin buradan sağ-salamət gəlin".

Katolikos onları çox dila tutdu və yalvardı, lakin onu dinləmək istəməndilər, o da kədərli halda buradan gəldi. Onların öz pis niyyətlərindən ələkmək istəmədiyini görən Həla iki min seçmə döyüşçünü silahlandıra bildi və onları üstünə gətirməyə başladı. Onların [üşvanqların] düşərgəsi Urazdan [Zəngi] çayının kənarında, Kavakert kəndinin qarşısında idi. Həla böyük bir qüvvə ilə onlara hücum etdi, onlar da vuruşmaya davam gətirməyib qaçmağa üz qoydular.

(Moskva, 1853, səh. 64–65) KATOLİKOS İOANNESİN «TARİX» ƏSƏRİNDƏN

X I E V E T E

Ermeni tarixinin 270-ci ili [eramızın 821-ci ili] tamam bitikdə, taciklərin səməsgerləri gizlicə Partaxdan səfərə çıxıb Amaras' atərim qaratətilər, iki minədək adam esir aldılar, sonra Mesaranka' serhəddində Sikanar adlanan qəsəbəyə gəlib oramı möhkəmləndirdilər. Onda Erənşahik nəslindən olan hökmdar—mərđ və gözəl Səhi Smbətan öz şahı qardaşları və qoşunun ilə səhər ağılanda onlara hücum etdi, onları qırıb didərgin saldı və sanki şirin ağzından esirləri xilas etdi.

Yəni həmin ildə hər şeyi dəğırdən, Erənistan daxilində "Avaranşan" [qaratəti] adı ilə məşhur olan tacik Səvədə bütün ölkəni qaratətdi, Sünikə qayıtdı və Sguk məhalında olan Saqat qəsəbəsinin qalasında möhkəmləndi. Sünik hökmdarı Vasak isə İranlı Babamı gətirdi, onu [Səvadamı] məğlub edib qəmgəgə məcbur etdi.

Həmin ildə Sünik hökmdarı [Vasak] öldü. Babək Sünik hökmdarı Vasasından sonra Babək Vilayət Babamın taqdiri üzündən hakimiyyətsiz qaldı. İrandan səfərə çıxan [Babanı] ölkəni əlib vıran etdi, Baqın qadın və usaqlarını qılıncdan keçirdi.

Sonrakı ildə Baban Yeqrkunı' vilayətə gəldi, 15 minədək əhalini qılıncdan keçirdi, böyük Makenosə monastırım yandırdı. [Burada] ancaq bir dəyirmanandan başqa heç bir şey qalmadı.

Ermeni tarixinin 276-cı ili [eramızın 827-ci ili] idi. İki ildən sonra Baban Tavusu' dəğıtdi və 150 minədək əhalini qovdu. O biri ildə isə Baban Letəgi İbrahimni məğlub etdi. Yəni həmin ildə [830/1] Davon və Səpux dostluğu və sünnü pozaraq, Ablasad adlanan Stepannosu öldürdü; o, Babamı gətirmişdi ki, o da Bercor vilayətində və Ursas, Karnakəs, Xaxarı, Tapat kəndlərində Baqk əhalisini qırmışdı. Sonra onlar Babamın əleyhinə itisyan gəldirdilər və Qoroz qalasında möhkəmlənərək 12 il buramın vilayətərini ələtərində saxladılar. Həmin vilayətlər isə bunlardır: Yuxarı Vaykunik Bercor, Sisakan [və Kotək], Xaband [Mive], Amaras, Pəznak, Mxank' və Trı.⁶

MOVSES KAQANKATVÄTİNİN (DASXURANSİNİN) "AĞVAN TARIXI" ESERİNDƏN (III kitab, XX fəsil)

X E V E T E

Hamın İde [ermanica 286-ci il, eramızın 837-ci ili] eyni hökmdar Sahlı Smbatean ölkələri dağrılıb ölməgən, qanıqan, yırtıcı, qıyancı Babanı tutdu və onu Əmiralmöminin ixtiyarına verdi. O, öz sayına görə [xəlifə sarayında] böyük mükəfət aldı. Ermənistan, İberiya və Albaniya üzərində ali hakimiyyət ona verildi və o, bütün bu ölkələrdə padşah kimi hökumətliq etdi.

Dere edilməmiş hissədən

Bundan sonra Abiasadın qoşunları onları [Davon və Şapuxu] tutub gətirdilər və Abiasadın bacısı oğlu olub Əbu Musa adlanan, sühhəsevər Yesai İde Babanı Arzadan keçərək, Amaras vilayətində düşərgə saldı. O, süh da-mığına başladı və tələb etdi ki, qıyancılar ona təbə olsunlar. Bəziləri tövbə edib Babana təbə oldularsa, sonra aldandıqlarını görüb ondan ayrıldılar. Babanı oradan öz ölkəsi Atrpatakana qayıtdı. Rostom adlı sərkərdəsini öz yerində qoşunla birlikdə qoyub, əmr etdi ki, qalaya qarşı vuruşmasın, on-ları xoşluqla itaətə cəlb etsin. Rostom isə Babanın əmrinə qulaq asmadı, sə-fər edib, qala ilə vuruşmağa başladı. Onda qalanın döyüşçüləri İsanın gücü-nə arxalanıb, müqəddeslərin quru cəsədlərini və allərində xaq tutaraq yerl-dilər. İran ordusunun ağır məğlubiyyəyə düşər etdilər.

Bundan sonra Abiasadın qoşunları onları [Davon və Şapuxu] tutub gətirdilər və Abiasadın bacısı oğlu olub Əbu Musa adlanan, sühhəsevər Yesai İde Babanı Arzadan keçərək, Amaras vilayətində düşərgə saldı. O, süh da-mığına başladı və tələb etdi ki, qıyancılar ona təbə olsunlar. Bəziləri tövbə edib Babana təbə oldularsa, sonra aldandıqlarını görüb ondan ayrıldılar.

Müsliman sarkardəsi Mrıvan Sünik üstünə gədir. İrənli Baban bu ölkənin hökmdarı Vasakın kürəkəni olur, Makenik monastırın yandırır, Gəqar-kunt vilayətini, habələ Bağasakamı qərarət edir.

Ermeni tarixinin I 76-cı illi qurtaranda dünyanı vıran goyan məlun Mrıvan goxlu müsəlman qoxunu ilə Ermenistana soxuldu və ölkədə yaxşı nə vardısə, hənımsını böyük bir atəş kimi məhv etdi. Buna görə o, Avaranşan, yeni dağıdıcı adı ilə məşhür olmuşdur. Böyük bir qərətədən sonra, o, Sünika soxuldu və istehkamlı Şaqat gəlasında dayandı. O, gözəl Sisakan ölkəsini də vıran etmək istədi, buna görə öz qoxununu Squk vilayətində topladı.

Onda Sünik hakimi və knyazlar başçısı Vasak təcili olaraq yola düşdü və İrənli Babanı goxlu qoxunu ilə Azərbaycandan gəğirdi. [Baban] da Mrıvanı dəhşətli məğlubıyyətə uğrattı və qəcməğə məcbur etdi.

Vasak hənımsını İda öldü. Baban onun qızı ilə evləndi və o gündən onun vilayətini idarə etməyə başladı.

Bundan sonra Bağasakan vilayəti daha Babana tabe olmadı. Onda Baban gəlib albaniyalı Abıasadın köməyi ilə Bağasakan vilayətində dəhşətli qırğın törətdi, hətta qadınları və balaca uşaqları da qırdı.

Sonrakı İda (828) Baban Gəqarkunt vilayətinə gəldi, 15 min nəfər əhali-ni qılınca dan keçirdi, məşhür və gözəl Makenosəs monastırını qərarət edib bütün əmlakını yandırdı və bütün tikililərini yıxıb uçurtdu. Lakin rahiblər [onun gəldiyini] gəbəqədən bilib iki qrupa ayırdılar. Bir qrup kəşik Soqomonun gəldiyini] gəbəqədən bilib iki qrupa ayırdılar. Zrəşk adlanan müqəddəs kilsəyə gətdi, o biri qrup Albaniyalıya gətib, Ners-Mırxə monastırında yerləşdilər.

(XXXIII fəsil, səh. 95—97)
ESERİNDƏN
STEPANNOS ORBELİANIN «SÜNİK TARİXİ»

I X I C A V A X I

Həmin günlərdə Bağdaddan bir adam gəldi ki, özünü İranda doğulmuş, adı da Bab[an] idi; o, ismaililəri kəskin məğlubiyyətlərə uğradırdı, çoxunu əsir aparırdı, özünü isə ölməz adlandırdırdı. Bir vuruşmada o, ismaililərdən 30 min qurtmuşdu. O, Gəgərkuniyədək irəlilədi, böyüyü də, kigiyi də qılıncdan keçirdi. Məmun öldü və hakimiyyəti onun qardaşı Əbu Saak [Motəsim] öz əlinə aldı, Apşini böyük bir güvə ilə Babanın üstünə göndərdi. Apşin Ertəməstə-nə yola düşdü və Babanın qoşununu məğlubiyyətə uğradı. Sənəbat oğlu Səhl isə Babanı əsir tutdu, buna görə də Apşindən min dəfə min kəşir gümüş və bir daha yüz min aldı. Babanın əllərini və ayaqlarını kəsdi, özünü də dirək-dən asdılar.

HƏMİN GÜNLƏRDƏ BAĞDADDAN BİR ADAM GƏLDİ Kİ, ÖZÜ İRANDA DOĞULMUŞ, ADI
DA BAB[AN] İDİ; O, İSMAILİLƏRİ KƏSKİN MƏĞLUBİYYƏTLƏRƏ UĞRADIRDI, ÇOXUNU ƏSİR
APARIRDI, ÖZÜNÜ İSƏ ÖLMƏZ ADLANDIRDIRDI. BİR VURUŞMADA O, İSMAILİLƏRDƏN 30
MİN QURTMUŞDU. O, GƏGƏRKUNİYƏDƏKİ İRƏLİLƏDİ, BÖYÜYÜ DƏ, KİGİYİ DƏ QILINCDAN
KƏÇİRDİ. MƏMUN ÖLDÜ VƏ HAKİMİYYƏTİ ONUN QARDAŞI ƏBU SAAK [MOTƏSİM] ÖZ
ƏLİNƏ ALDI, APŞİNİ BÖYÜK BİR GÜVƏ İLƏ BABANIN ÜSTÜNƏ GÖNDƏRDİ. APŞİN
ERTƏMƏSTƏNƏ YOLA DÜŞDÜ VƏ BABANIN QOŞUNUNU MƏĞLUBİYYƏTƏ UĞRADI. SƏNƏBƏT
OĞLU SƏHL İSƏ BABANIN ƏSİR TUTDU, BUNA GƏRƏYİ DƏ APŞİNDƏN MİN DƏFƏ MİN
KƏŞİR GÜMÜŞ VƏ BİR DƏFƏ MİN KƏŞİR GÜMÜŞ ALDI. BABANIN ƏLLƏRİNİ VƏ
AYAQLARINI KƏSDİ, ÖZÜNÜ DƏ DİRƏK-DƏN ASDILAR.

E T A V A X I I

[Müəllif] deyir: Xəlifə Mötəsimin işləri səhmanə gələn kimi o, öz vergi toplayan memurlarını bütün ölkələrə göndərdi. Sonra o, Afsin'i Azərbaycana və Erməniyyəyə hakim təyin etdi ki, Babək əl-Xürrəmi ilə müharibəyə başlayın. Afsin öz qərarlarını keçmişdə Barzand adlı səhər olan yerdə saldırdı. O, Barzandı bərpa etdi və onu yolların birləşdiyi yerdə istehkama çevirdi. Burada əl-Bəzzdən, Muğandan, Ərdəbilindən və Varsandan başlayan dörd yol birləşirdi. O, burada İkan onun yanına əsgərlər gəldi və o, Babək əl-Xürrəmi ilə müharibəni başlamağı qərara aldı. [Müəllif] deyir: Afsin Babəkə birinci höyüşi Ərdəbil şəhərindən yeddi fərsəng aralı olan Ərsəq adlanan yerdə baş vermişdi. Babək məğlub olub əl-Bəzzə qaçmışdır. Afsin Mahəmməd ibn Süleyman əs-Səmərqəndi adlı şəxsi Artana hakim təyin etdi onu Bərdəyə göndərdi. Ozu isə Babəkə müharibəni davam etdi. O, Babəkə arasıksizməz döyüşlərdə idi. Xəlifə Mötəsim ona yazdı ki, o, Babək-ə müharibədə daha da mətin olsun və onun (xəlifənin) göstərişlərini əlmanə yana gəder tələsməsin. [Müəllif] deyir: Afsin də Babəkə döyüşləri davam etdirirdi. Mötəsim Bağradda iki il qaldı, sonra isə 220 (835)-ci ildə əl-Qətni adlanan yərə köçdü və burada Samirə adlı şəhərin əsasının qoyulmasına əmr etdi. Şəhərin tikilməsi qurtaran kimi o, Samirəyə köçdü. [Müəllif] deyir: bütün bu vaxt ərzində Afsin Babəkə müharibə edirdi. O, mətinlik göstərirdi Babəkə əl-Bəzzə çəkilməyə məcbur etdirirdi və orada onu müharibə etdi. Babək görür ki, onun daha müharibə etməyə gücü yoxdur və şəhərindən çıxıb 20 nəfər öz yaxın adamları ilə qaçır. Babək tanınamıq üçün paltarını dəyişir və az bir vaxtdan sonra Cəzəc adlı səhərə gəlir.

(Bakı, 1981, səh. 70–77.)
Əl-Afsin hakim təyin olunması. Onun Babək əl-Xürrəmi ilə müharibələri

ƏHMƏD İBƏN ƏSƏM ƏL-KUFİ. KİTAB ƏL-FÜTUH

ƏL-ƏSƏM

[Müəllif] deyir: Cəzəc əhli Babəkə baxıb onu tanımadılar, hətta ona qarət məqsədilə hicum da etdilər. [Müəllif] deyir: Babək qarətçilərin üzərində atılıb onları qırdı. [Müəllif] deyir: hədisənin sədası Səhl ibn Sumbat adlı şəhər hakiminin qulığına çatdı. O, öz adamları ilə hədisə yerinə gəldi, Babəkəi gören kimi onu tanıyırdı və başa düşürdü ki, Babək özünü tanımaq istəmir. Babəkə itaət göstərüb ona qulluq etdi. Səhlin nəzakətli rəftarı Babəkəin xoşuna gəlirdi və Səhl onu öz qalasına gətirdi. Sonra o, Babəkəi şərabə gonaq etdi. Babək içdi və yedi. Babək məst olur və Səhl əmr edir ki, onu buxovlasınlar və sağ əlini boynuna bağlasınlar. Sonra o, Babəkə öz xadimlərinə tapşırıb onu Afşinin yanına gəndərdi.

Afşin Babəkəi gören kimi çox sevindi. Sonra o, Səhl ibn-Sumbata bir miltəyən dirhamlık hədiyyələr gəndərdi. [Müəllif] deyir: xəlifə Mötəsim Səhl ibn Sumbatın Babəkəin başına nə oynay gətirdiyini bilən kimi ona miltəyər və hətta qışqırdı ki, "Babəkəni qızıl tac gəndərdi. Tacın qiyməti 500 miltəyərdir". Bundan başqa xəlifə Səhl ibn Sumbatı bütün patrikların başçısı təyin etdi. [Müəllif] deyir: Afşin Babəkəla birlikdə xəlifənin yanına gəldi və Mötəsimin əmrinə əməl etdi. Babəkəin başı vuruldu.

Mötəsim Afşini el-Cibəli vilayətinə vəh təyin etdi, ona Babəkə qarşı müharibə aparması əmr etdi. Bu əhvalat 220-ci ilin cümədə ayının qurtarması na iki gün gəlməz (28.V.835) olmuşdur. Mötəsim Əbu Səid Məhəmməd ibn Yüsfi Ərdəbilə gəndərdi ona Zəncanla Ərdəbil arasında olan və Babək tərəfindən dağılan qalaları bərpa etməyi əmr etdi. Babək onun üzərinə bir süvari dəstəsi gəndərdi, lakin Məhəmməd ibn Yüsfi onu dərinədəgəlinə etdi. Bu, Babək ordusunun birinci məğlubiyyəti idi.

Afşin Bəzandə qoşun gəndərdi və ərəblər oranın qalalarını aldılar. Məhəmməd ibn Yüsfi Xuşdə yerləşib orada xəndək qazıdır. Mötəsim Böyük Buğa vastəsiylə Afşinə pul gəndərdi. Babək qarətara gəlir ki, ona hücum etdi və pullarını əldə etdi. Afşinlə Babək arasında şiddətli döyüş baş verirdi və Babək uğurluqla geri çəkilib. Babək istəyirdi ki, onun Afşinlə işi uzun çəkilsin və o, Afşinlə dağlara qayıdaraq döyüşlərə girmirdi. O istəyirdi ki, Afşin tərəddüd edib sərət saxtalarına davam gətirməyib, çıxsın gətsin. Afşin bir döyüşçüsü deyirdi: "Mən yuxuda Allahın əlişini gördüm. O deyirdi: Sən bu adamlarla müharibədə etməli və bu işdə say göstərməlisən. Əks halda mən dağlara əmr edərəm ki, sənə dağqalaq etsinlər".

Bunu eşidən döyüşçülər bu yuxu haqda cürbəcür şeylər yaydılar. Afşin yuxu gören döyüşçünü yanına gətirib ona dedi: "Allah mənim niyyətlərim və qoşunlar üçün yaxşı fikirlərim haqda xəbərdardır. Və əgər Allah kiçik və böyük şeylərə niyyət etməyirsə, qoy bu kəsələr allahsızlar olsun".

Gələn döyüşçülərin birisi dedi: "Ya əmir! Bizim artıq gəldiyimiz səhiddi-ya mane olma! Və biz uca Allahın müqəttatına layiq olmaq istəyirik. Hamımız zülmət və qəbir və biz sənə əməl etməliyik. Bəlkə də uca Allah qələbə gəlməyimizə kömək edər".

Afşin dedi: "Allahın mərhəmətinə ümid bəsləyin və istədiyiniz və səpdi-yiniz gün haqda ondan kömək diləyiniz".

Başqa rəvayət

Babək 201 (30.VIII.816–19.VIII.817)-ci ildə zühür etdi.

kəndidən görəkdir alir və düşündü ki, həmin adam görəyi güclə alir. Şerik gə-
Kəndinin bir şeriki də var idi. O, uzadıqan görüdü ki, Babəkin adamı
bu kəndinin yanına. Gəzər onun görəyi varsa onu alir".

kəndi görüdü. Babək öz quləminə dedi: "Özünü bir nəgə dinar götürüb, düş
səldi və o, ətərləri səyr etməyə başladı. Birdən bir gəməndə bir cüt öküzün
şinin silahlı adamları isə ətərlə yolları kəsməkdə idilər. Babəki acılıq tələdən
Babək həmin qəlin məsədə ətəzgi qurtaran vaxta gədəz gızlandı. Əl-Əf-
gün hakim kimi yəşəməq qırx il qul qalmıqdan yaxşıdır".

məktub gətirən ikinci adama dedi: "Gəl oğlunun yanına və ona de: "Bir
başını vurdurdu. Babək xəlifənin fərmanını əmələyaraq şinəsi üstə asdı və
Babək oğlunun məktubunu oxuyandan sonra, məktubu gətirən şəxsin
ni qəbul edib özünü xilas etmiş.

Özünü əksinə olmuş hədisələrdən yazıb xəbər edirdi ki, o, aman fərmanı-
yüz oğlunu da gəndərdi.

tubu götürüb Babəkin yanına gəldilər. Onlarla öz məktubunu Babəkin bö-
sonra axtırmağa ac gəyməyəcəksən". O, buna söz verdi. Bu iki nəfər mək-
etmədi. Ona iki nəfər durub dedilər: "Biza vəd ver ki, sən biz həlak olandan
kin usqular, nə də döyüşlərdən kimsə bu fərmanı Babəke gətirməyi cəzə
adam gətirib həmin fərmanı Babəke gətirməyi təklif etdi. Lakin nə Babə-
gəldi. Bu, Babəke verilən və dilədiyi aman fərmanı idi. Əl-Əfşin yanına bir
di. Həmin vaxt xəlifə əl-Mövsimdən qızıl möhürə məmurlanmış bir məktub
Əl-Əfşin bütün yolları 400—500 atlıdan ibarət olan dəstələrlə kəsdirmiş-
məzdi və Babək qəlin məsədə bataqlığın içində gızlanmışdı.

ucur Ərmeniyəyə, digəri isə Azərbaycana gıxdırdı. Ath bu dərədən keçə bil-
dir. Bu, böyük, ığırətli sız yağışları və ağacları çox olan dərə idi. Dərənin bir
şinin yanına gələn casuslar xəbər verdilər ki, Babək bir dərədə filan yerdə-
buraxmayıb, müayinə edilmək üçün yoldan keçən şəxsləri tutuntar. Əl-Əf-
məktublər gəndərib əmr etdi ki, öz vilayətlərində yolları nəzarət salıb heç kəsi
Babək Ərmeniyə tərəfə gəzdir. Əl-Əfşin ətərlərdəki hakim və patriklərə
dan keçirdi. Babəkin usquları və ətədləri əsir alındı.

yerə dandı. Sarayların içində qalmış Babəkin döyüşçülərinin hamısı qılinc-
sarayları yandırmış əmr etdi. Şəhərdə hər şey yandı, uğıldu, hamar və boş
Aşin nəfətlərlə (ən-nəfətin) və başqa döyüşçülərə gəhəri və həmin

di.
O ki gəldi Babəkin özünə o, həmin vaxt qələdən qayıb bir dərədə gızlan-
gıxdılar və ətəbləri qılincdən keçirməyə başladılar.

Birdən saraylarda gızlanmış Babək döyüşçüləri dərəcələri ağır bayıra
lar. Saraylar isə dörd idi.

üzərinə sancılmışdır. Babəkin sarayları içində 600 nəfər sığınacaq tapmış-
ki, müsəlmənlərin bayraqları artıq əl-Bəzzə daxil olub Babəkin sarayları
vəd verdi, amcaq əvəzinə ondan rəhm istədi. Lakin bu vaxt əl-Əfşin xəbər aldı
gəndərib Əmirəl-möminindən aman dilədiyini arzuladı. Əl-Əfşin ammanı ona
diyi fəndin boşa gıxdığını gəzən Babək Aşinin yanına öz adamlarını dənizə
Ərəb qoşunlarının onu hər tərəfdən əhatə etdiyini və ətəblərə qarşı işlət-
ləri gəzən kimi ərə verdilər və ətəblərin təhlükəsi sovuşdu.

ətəblər hücumuna keçən kimi, ətəbləri qabağa itələdi. Ərəb döyüşçüləri ətəbə-
Azın dağ başında qaya parçaları və daşla dolu ətəblər düzmüşdü və
hücumna keçdilər. Əbu Səid qoşunlarının başında hücumu birinci keçdi.

Məhəmməd ibn Yusif, Cəfər əl-Xəyyat və Əhməd ibn əl-Xəlil adlı sərkərdələr
mündəfiə etdiyi ləpəni mühəsirə etdirdi. Hər tərəfdən ləpə üzərinə Əbu Səid
Aşin qoşunları nizamla səldi və Babəkin sərkərdələrindən biri Azinin

(15.IX.837).

zəndədi kən gətirdilər və bu da 222-ci ilin səvval ayının 10-da olub
var idi. Babək el-Afşinin hüznünə gətirəndən sonra o, Babək və gərdaşını
nin yanına aparadı. Babəkin çiyində ağ geyim və ayağında yüngül ayaqqabı
Əbu Səid dedi: "Gələnsə ata mənə" və bundan sonra Babək el-Afşi-
yaydı, mən sənə iki dəfə gox pul verədim".

"Sən mənə yəhudiyyə qara quruşa satdın! Əgər sənə pul lazım idisə mənə de-
ayagını ayıb aldan düşüb. Sonra o, Səhl ibn Sumbata baxıb onu söyərək dedi:
dam". O birisi də: "Mən Buzbarayam!" — dedi. Babək dedi: "Aydındır!" və
"Düşəldən?" O soruşdu: "Siz kimsiniz?" Onlardan birisi dedi: "Mən Əbu Səi-
Babək onları görəndə gəder onlar Babək dövrəyə alıb ona qışqırdılar:
filan yərə gəlsiniz və alırdan düşüb Babəkə yaxalasınlar.

pusquda durmağı, ikinçisinə isə — ayrı yerdə. Sonra səhər çağı yola düşüb
verib, nə edəcəyi haqda onlara yazdı. Birinə öz döyüsgüləri ilə bir tərəfdə
[Müəllif] deyir: Səhl ibn Sumbat əhvalatı Əbu Səida və Buzbaraya xəbər
ova gıxaq?". Babək dedi: "İstəyirsənə gedək".

İfqda yaxşı bir çöl var. Əlirəz olmasən ki, bir səhin götürüb nahara gəder
Bundan sonra o, Babəkə dedi: "Sən bu qalada nədənsə kəfətsizsən! Yaxın-
yerdə qalmağı əmr edib özəlinə kitabət gəder ərzəq da verdi.

yerinə yetirsinlər. Onlar belə də etdilər. Səhl ibn Sumbat onlara təyin edilən
dədi. Əl-Afşin onlara tapşırırdı ki, Səhl ibn Sumbatın bütün səracanlarını
Əl-Afşin Əbu Səidə və Buzbaranı məktubla Səhl ibn Sumbatın yanına gön-
Sənə hamın adam əl-Afşinin yanına gəyidib ona gördüklərini izah etdi.
vab verdi ki, arvadın olan yerdənəm".

"Sən haqlısan, çünki misaldə deyilir: "Birtəndən soruşanda ki, haralısan, ca-
yan nədir?" O cavabında "Mən buradə evlənməmişəm", — dedi. Babək dedi:
rastdır və yanımızza filan ildə gəlib". Babək soruşdu: "Bəs sən buradə saxla-
ruşdu: "Bu adam kimdir?" Səhl ibn Sumbat dedi: "Bu xorrasənli bir xacpə-
Bu adam elə də etdi. Babək üzünü döndərən zaman onu tanımadı və so-
xıl olub onun nə tələb etdiyini öyrənsən".

üçün səhər yeməyini tələb edirik, sən bizim əspazlar libasını geyib, icəri də-
"Sən Babəkə yalnız səhər yeməyi vaxtı görə bilirsən. Görəndə ki, biz onun
r və bu adam Babəkə şaxsən görməlidir. Səhl ibn Sumbat bu adama dedi:
tin yanına gəndədi. O, Səhl ibn Sumbata bildirdi ki, yanına adamını göndə-
Əl-Afşin öz adamların birinə Babəkə təsvir edib, onu Səhl ibn Sumba-
və Ümrəitəminindən nə istəsən alarsan".

Əl-Afşin Səhla belə cavab yazdı: "Əgər bunnlar döğrəduursa, onda sən mənə
amma Babəkə gərdaşı Abdullah İsa ibn İstirnasun gələsində gızlənib.
İsa əl-Afşinə xəbər gəndədi ki, Babək və onun adamları onun gələsindədir,
Babək Səhlin dediklərinə inanub onun gələsində qaldı. Səhl ibn Sumbat
namı".

nin qalamda keçir, sonra da nə lazım gələcək baxarıq. Axı, mən səhin qulu-
nma da heç kəs gəlmir. Sən mənə vəziyyətimdən xəbərdarsan. Bu qışı ma-
yerdə tapmazsən. Bizim münasibətlərdən xəlifəyə heç bir dəxli yoxdur. Ya-
dedi: "Rumlar! Səhl ibn Sumbat dedi: "Sən mənə kimni başa düşəni sən heç
bək in gərşısında yeri öpüb dedi: "Ey mənə! Səhl ibn Sumbat harayadı?" Babək
adamları atlandı Babək tərəfə yəndədi. Səhl ibn Sumbat aldan düşüb Ba-
Sumbatın dəğərində baş verdilyi üçün gəder Səhlin yanına. Səhl və onun
adam gəlib. Pusquda duranlar dəstəsinin başçısı alımar və hədisə Səhl ibn
dir pusquda duranların yanına və xəbər verir ki, bizim yanımızza bir silahlı

Xəlifə el-Mötəsim Samirədən el-Afşinın düşərgəsinə qədər olan yolda hər fərsəxdə bir cəsür atlı saxlayıb, çaparlara əmr etdi ki, ona bu şad xəbəri təcili gətürsünlər. Və el-Afşinın yazılı xəbəri Samirəyə döndü və belkə də daha da az gündə gəlib gəldi.

El-Afşin Babəkəla birləşməkdə xəlifənin hüznünə gətəndə, onları vəliəhd Harun el-Vasiq və xəlifənin ailəsi də qarşıladı. Xəlifə Babəkəla xalqın hüznünə na əzəl vəziyyətdə gıxarmaq istədi. O soruşdu: "Bunun nəyin üstündə gətərek ki, onu rüsvay edəkm?" Kim isə təklif etdi: "Ya Əmirəl-möminin! Bu iş üçün ən yaxşısı tildir" Xəlifə dedi: "Düz deyirsən!" və əmr etdi ki, fih adətli üzrə bezəsinlər. Babəkəla ağ geyimində fihə mindirdilər. Şair Məhəmməd əz-Zəy-yat bu dəmdə dedi:

Fih adətli üzrə bezədlər!

O, Xorasan sultanını gətir!

Və fihə ayrı yerləri belə bezənmir!

Yalnız tək-tək hallarda olur belə!

Babəkəla gəhərin Xalq Darvazasından keçirib xəlifə el-Mötəsimin hüznünə gətirəndən sonra o, Babəkəla çağladın gərginləşməsi əmr etdi. Çağladın Nühdü idli və o gəldi. Xəlifə Babəkəla el-ayvəgini vurmaları əmr etdi. Çağlad da əllərini və ayaqlarını kəsdi və bunlar yerə düşdü. Xəlifə Babəkəla doğrasana gəndərdilər. Bedənin isə Samirədə el-Əqbəla məhəlləsində gərmixə gəkdilər.

El-Mötəsim Səhi İbn Sunbətə bir milyon dirhəm, qızıl tac və qas-qasla bezəmiş kəmərlər verilməsini əmr etdi. Səhinin oğlu Muaviyəyə 100 min dirhəm verdi. El-Afşin döyüşlərin hər günü üçün 10 min dirhəmdən başqa əz-zəgini, hədiyyəsini və əlavə qoşunlarını da aldı. Əgər o, ata minimirdisə onda 5 min dirhəm alırdı. Bundan başqa el-Mötəsim el-Afşinın başına tac qoydurdu, fəxri libaslar geydirdi və külli miqdarda qas-qas bağışladı.

El-Afşin Babəkəla iki il beş ay və bir neçə gün müharibə etdi. Doğrusunu isə Allah bilir.

- ⁷¹Галустян, Хайпапатым, патмуг'иян ханюц, 175; *Т.И.Тер-Пусопрян*. К вопросу об "Истории страны Албанской Монсоя Катанккэвцян", л. 90.
- ⁷²*Мхитар Лот*. Албанская хроника, 8; *C.J.F. Dowsett*. The Albanian Chronicle of Mkhitar Gos, 476.
- ⁷³К.Гандзакян. История, 15; *Гарибеди кт*, Ванаканн *сәғитди* К.Гандзакети Дасхуртанстин адин *сәкитр*. О. *тинмишуйета*, ад *сәкитр*, садаса оларяг "Агван тарихи"ни *узана истнад едир*.
- ⁷⁴Анквичян. *Sitat gət'ilian asari*, sah, 30.
- ⁷⁵*C.J.F. Dowsett*. The Albanian Chronicle., 476.
- ⁷⁶History, XIX.
- ⁷⁷*Т.И.Тер-Пусопрян*. *Sitat gət'ilian asari*, 91.
- ⁷⁸*З.И.Ямтловский*. *Sitat gət'ilian asari*, 150.
- ⁷⁹История Агван, стр. 98/72.
- ⁸⁰*З.И.Ямтловский*. *Sitat gət'ilian asari*, 150—151.
- ⁸¹История Агван, 93/70. *Мурајиса ер. З.И.Ямтловский*. *Уена орада*. *Вак: С.Томанов, C.J.F. Dowsett* (tr). The history of the Caucasion Albanians, pp. 364—366.
- ⁸²*Н.Я.Март*. *Rus sözi "salo" haqında*, 70—72.
- ⁸³*Вах*: Предисловие к "Истории Агван".
- ⁸⁴*К.Şahbazaryan*. *М.Каганаккэвцятстин "Агван тарихи"на индәддима*. Paris, 1860 (ermani dilinde).
- ⁸⁵*Т.И.Тер-Пусопрян*. *Sitat gət'ilian asari*, 60.
- ⁸⁶*C.J.F. Dowsett*. *A. Neglected Passage*., 468.
- ⁸⁷*Вах*: *З.М.Бушмятов*. *Еще раз о неизвестных страницах "Истории Агван"* *Монсоя Катанккэвцян*, 3—9.
- ⁸⁸*Вах*: *К.Литаканов*. *Биднографический очерк*., 36—37.
- ⁸⁹История императора Иракля, 122.
- ⁹⁰*Вах*: *К.Литаканов*. *Биднографический очерк*., стр. 33—34.
- ⁹¹*Вах*: *К.Литаканов*. *Предисловие к "Истории хакифов варапета Гевонка"*, VII; *Уена онит*. *Биднографический очерк*., 34.
- ⁹²*История д'Армение пар ле патриарше Жан VI дит Жан Catholicos ...* Paris, 1841. *Вах*: *К.Литаканов*. *Биднографический очерк*., 35; *М.Х.Шабулян*. *Государство Саджидов*, 23.
- ⁹³*Т.И. Арзруни*. *Х-е S. Histoire des Arzrouni*, tr. par M. Brosset Col-lection Historiens Armeniens, t. I. St-P. 1874 (sonraki sahifalarda — *Apri-sp'nu*). *Вах*: *К.Литаканов*. *Биднографический очерк*., стр. 35—36.
- ⁹⁴*Степаннос Таронский* (Асорик). *Всеобщая история*. Ерманисәдан тарцума *Н.Еминидир*. М., 1864; *Вах*: *К.Литаканов*. *Биднографический очерк*., стр. 37—38.
- ⁹⁵Всеобщая история Вардана Великого. Ерманисәдан тарцума *Н.Еминидир*. М., 1861; *История* *Universelle* *par Etienne A oghioo de* Daron... Paris, 1883, стр. 42—43.
- ⁹⁶*Вах*: *К.Литаканов*. *Биднографический очерк*., стр. 45—46.

- ⁴Тхитар ватдарет Ауртванакшин тартиб етди: "Хронографическая история". Составленная отцом Мехтаром варапапетом Априяванским. Первою с армянскою К. Патканова. СПб., 1849; Бах: *К. П. Патканов. Библиографический очерк*, 44-45.
- ⁸*Kartlis Tskhovleba*. Каххисвильин нагрит. Тбилиси, 1955. I сийд (гирца динда); Histoire de la Georgie, trad. M. Brosset, St.-P., 1849. Гирцастан манабаринда Азарбагсан тарихна дарт материаллар хагда даба мтас-са! ма!мат ичн бах: *И. М. Меликсет-Бек*. Источники грузинские. В сб. "Обзор источников по истории Азербайджана", вып. II, Баку, 1939.
- ⁹*М. Собиник*. Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. 4. I, II. СПб., 1871-1872. Памятники древнерузинской аннографической литературы. Грузинский текст перенел, исследованием и примечаниями снабдил академик АН Ряз. ССР К. С. Кекелидзе. Тонисон, 1954-1956.
- ¹⁰Annales quos scripsit Aby Djarat Mohammed Ibn Djarat at-Tabari Ed M. J. de Golje, ser I-III, Lugduni Bataurum, 1879-1901 (bundan sonra et-Tabari). Onun haqinda baх: *В. И. Вельев*. Арабские источники по истории туркмен и Туркмени IX-XIII вв., 21-23; *Н. А. Медников*. Палести-на от завоевания ее арабами до Крестовых походов, 35-138; *R. Paret*. At-Tabari. EI, IV, 607-608; *С. В. Рокелтман*. Geschichte der Arabischen Lite-ратуре, 142-143; Supplementband (SB), I, 217-218.
- ¹¹*С. В. Рокелтман*, GAL, I, 142.
- ¹²at-Tabari, I, 2647, 3397; II, 343, 635, 896 va sonraкi sahifalar, III, 10737; Kitab al-Fihrist, 2Bde. Leirzig, 1871-1872, 98-99 (sonrakı sahi-falar da al-Fihrist). EI, IV da "al-Vaqid" in magalasin baх: *Ali adham*. Baх mu arrixey al-Islam, al-Qahira, s. 17-18; *A. Duri*. Begimngot of Historie writing in Islam, BSOAS, XIX/I, 1957; *A. M. Magued*. Historie Politique de l'Etat arabe, 23-24.
- ¹³*Arb ibn Sa'd al-Karib al-Kortobi*. Tabari continatus. Ed. M. J. de Goeye, 1897 (bundan sonra Arb); hamchin baх: *M. X. Шапуша*. Sitat ga-tirnin asari, 22-23.
- ¹⁴Kitab fihuh al-Buidan. Liber expugnationis regionum. Ed. M. J. de Goeye, Leiden, 1870 (bundan sonra *al-Balazuri*). Et-Balazuri haqinda baх: *В. И. Вельев*. Арабские источники..., стр. 18-19; *И. Ю. Крачковский*. Арабская географическая литература, 35, 154-156, 158, 161, 206, 208, 302; *X. A. P. Jufo*. Арабская литература, 56; *С. Н. Векер*. Al Beladhor. EI, I, 624-625; *С. В. Рокелтман*. GAL, I, 141-142.
- ¹⁵*И. Ю. Крачковский*. Избр. соч., т. IV, 156.
- ¹⁶Balazurinin eserlerin arblarin Azarbaгsan istila etmasi haqinda ki hissa P. K. Juze tarfindan rus dilina tarjuma edilmisdir. Baх: *Ватайпу* Кинта завоєвания стран. Мат-ли по истории Азербайджана. Об-во по изучению Ибн ел-Аблире chronicon, quod perfectissimum inscribitur. ed. C. J. Torndberg, 14 Bde, Lugduni Bataurum, 1851-1876; 12 Bde, Kairo, 1290, 1303 (bundan sonra *Ibn al-Esir*). Onun haqinda baх: *С. В. Рокел-ман*. GAL, I, 345-346, SB, I.

- ⁵⁸Ibn al-ʿIstr, VII, 300, "va kana imanan fadlan alman bima yaqul va huva yusabidul-hal". Əhm Zəkəriyyə əl-Əzdi 334/945-ci ildə vəfat etmişdir. Onun işçilərik "Moslul tarixi" əsərindən yalnız kiçik cildi (719-837-ci illərin hadisələrini) biza gəlib gətirilmişdir. Onun haqqında bax: *Qurʼis Avvad*, *Medinet əl-Mausil*, Bağdad, 1959, s. 16.
- ⁵⁹Ibn al-ʿIstr və əl-Tabərinin materiallarının müqayisəsi haqqında bax: *E.φpoca*, İctimai elmlər İnstitutunun İctimai elmlər (XIII) şöbəsi və Azərbaycan İctimai elmlər İnstitutunun Azərbaycan SSR Avropəşqar İnstitutu, 1954; İbn al-ʿIstr və əl-Tabərinin bu xüsusiyyətlərini görə tutuşdurulması haqqında bax: *C.Brockelmann*, Das Verhältnis von Ibn al-ʿIstr und Ibn al-ʿArabi in Tabaris abbat errussil val muluk, Strassburg, 1820.
- ⁶⁰"Tarix al-Kamil"dan Azərbaycan tarixinə dair materiallar, 8.
- ⁶¹Kitab əl-İbhar at-tiwāl, ed. W. Guitrass, Leide, 1888 (sonrakı sahifələrdə *ad-Dinəvəri*). Onun haqqında bax: *C.Brockelmann*, GAL, I, 153; SB, I, 187.
- ⁶²Bu haqda bax: *A.Ökrayçkovskii*, *İzbrp. soç. t. IV*, c. 151-154. *C.Brockelmann*, SB, I, s. 405, əl-Yəqubinin əsərinin Azərbaycanı aid hissəsinə P. K. J. uz rus dilinə tərcümə etmişdir.
- ⁶³*T.H.Kramers*, *Masʼudi*, EI, SB, 67.
- ⁶⁴Əl-Məsudi haqqında bax: *H.Ökrayçkovskii*, *İzbrp. soç. t. IV*, c. 171-184. *C.Brockelmann*, GAL, I, 153; SB, I, 220-221.
- ⁶⁵Siyasətnamə, XI sət vəzir Nizam-ül-Mülkün dövlət idarə etmə haqqında kitabı, Fars dilindən rusçaya B. N. Zaxoder tərcümə etmişdir. M. haqqında bax: *C.Brockelmann*, GAL, I, 147-148, SB, I, 207.
- ⁶⁶Ibn ən-Nadim haqqında bax: *C.Brockelmann*, GAL, I, 147-148, SB, I, 207.
- ⁶⁷Əl-Fihrist, sah. 2. Bax: *H.Ökrayçkovskii*, *İzbrp. soç. t. IV*, 238-240.
- ⁶⁸B. B. Bapomov, *Müqayimənəkisi mır*, 51.
- ⁶⁹Kitab əl-məsaliq vəl-mamalik, BGA, VI, 1889 (sonrakı sahifələrdə *Ibn Xordadbeh*). Onun haqqında bax: *H.Ökrayçkovskii*, *İzbrp. soç. t. IV*, c. 147-150; *C. von Arndt*, *Ibn Xordadbeh*, EI, II, 442; *C. Brockelmann*, GAL, I, 225-226; SB, I, 404.
- ⁷⁰Əl-Fihrist, sah. 149.
- ⁷¹Əl-Müqaddasi, BGA, III, 362.
- ⁷²Bax: *H. Ökrayçkovskii*, "Книга путей и городов" Ибн Хордасбека, c. 127-136.
- ⁷³Kitab məsaliq əl-mamalik, BGA, I (sonrakı sahifələrdə *əl-İstaxri*). Onun haqqında bax: *H.Ökrayçkovskii*, *İzbrp. soç. t. IV*, c. 194-198; *Hüdd əl-əlam*, sah. 11-17; *C. Huart*, *Al-Balkh*, EI, I, 638; *Yəna də onun*, *Al-İstaxri*, EI, II, 596; M. J. de Goeje, *Die İstaxri-Balkh* Frage; *C. Brockelmann*, GAL, I, 229, SB, I, 408.
- ⁷⁴*Ibn Həvqəl*, BGA, II, 235.
- ⁷⁵*Yəna orada*, 8.

- ⁷⁶Al-Muqaddasi. Ahsan at taqasim li ma'ratal alagalam. BGA, II (son-raki eshifalarida al-Muqaddasi). Onun harfviyina bax: *Broekelman*, GAL, I, 230; SB, I, 411.
- ⁷⁷I.Yu.Kranchikovskiy. Nazb. soch., t. IV, str. 211.
- ⁷⁸al-Muqaddasi, III, 3.
- ⁷⁹Kitab al-Buldan, BGA, V. Ibn al-Faqih haqida bax: *I.Yu.Kranchikovskiy*, Nazb. soch., t. IV, str. 124-127; *BP.Rosch*. Resheniya na izdaniye de Lye, str. 239-248; *A.B.Bakudov*. Meshxetkaya rukopis Ibn al-Fakiha, str. 237-248; *Al.L.Kovalevskiy*. Knizha Axmash Ibn Falaqna..., str. 9-117; *Broekelman*, GAL, I.
- ⁸⁰Kitab al-Buldan, BGA, VII. Ibn Yusuf harfviyina bax: *I.Yu.Kranchikovskiy*, Nazb. soch., t. IV, str. 159-160; *Con Apendonk*. Ibn Rosteh, EI, II, 435; *Broekelman*, GAL, I, 227; SB, I, 406.
- ⁸¹Kitab al-harag, BGA, VI. Kudama haqida bax: *I.Yu.Kranchikovskiy*, Nazb. soch., t. IV, str. 160-162, Kudama Ibn Ceterin "Balagat" asari, sah. 373-387; *Broekelman*. Kudama, EI, II, 1158; GAL, I, 228; SB, I, 406-407.
- ⁸²The concluding Portion of the Experiences of the Nations by Miskawahi, arabic text ed. by *H.F.Amedroz*, v. I. Oxford, 1920 (son-raki eshifalarida Ibn Miskaveyh). Onun haqida bax: *Broekelman*, GAL, I, 342, 518, 525; SB, I, 581; *EM.Shicster*. Mesto Ibn Miskaveyha sredi araboizyaynykh istorikov, 127-138; *Yena da onin*. Shestoy tom Besmirnoy istorii Ibn Miskaveyha kak istochnik po sovrnyaynom otlozheniyam v pozdnem xalifate, 82-88.
- ⁸³Kitab tagarib al-uman, ed. M.J.de Goeje, FGA, t. II, Lugdim Batavorum, 1871.
- ⁸⁴Ms. Or. 3685 in British Museum. Bax: *Ch. Rieu* Supplement to the catalogue of the Arabic Manuscripts. London, 1894, № 461 (fol. 25a-29a); *Nubza min al-cuz as-sani min xbar ad-duval al-mungata*, li Samal ad-Din Ibn al-Hasan al-Azdi (ad-Daula as-Saciya bil-cibal).
- ⁸⁵Mu'jam al-buldan, dacus geographisches wörterbuch. V nachr. *F.Wustenfelf*, 6 Bde. Leipzig, 1866-1873 (son-raki eshifalarida *Yaqut*). Onun harfviyina bax: *Broekelman*, GAL, I, 479-480; SB, I, 880; *O.I.Senkovskiy*. Nekotorye sochniya kasatelno istorii Turyani, 191; *I.Yu.Kranchikovskiy*. Nazb. soch., t. IV, str. 370.
- ⁸⁶Onun haqida bax: *С.С.Врокеман*, GAL, I, 171; SB, I, 283.
- ⁸⁷Bax: *ЭТ.Сухарьшудзе*. "Китаб ал-Харадж" Абу Юсуфа Накуба как источник по истории феодальных отношений в халифате. Автореферат дисс. Тбилиси, 1955. Bu ma'naviyin materiallari A.Y.Yakubovskiyin "Oninda verilmishti".
- ⁸⁸Istihida etdimiz arab mualliflariyin eserlariyin kitabin axirinda verilmishti.
- ⁸⁹*H.B.Ilyuzneskaya*. Vizantiya i Iran na ryubezhe VI-VII vekov. M.-L., 1945; *Yena da onin*. K voprosu o pozatnoy deforme Xosrova Anu-shirvana. *VDI*, 1937, № 1 va 6.

- ¹¹⁷ *Иео.* История Армении, 347 ва с.
- ¹¹⁸ *А.Манадијан.* Sifat gətrilən asəti, səh. 3, 4, 21, 22 ва с.
- ¹¹⁹ *А.Василев.* Византия и арабы, СПб., 1900.
- ¹²⁰ *П.К.Жиге.* Папак и папакизм, 204-216.
- ¹²¹ *В.Вартков.* Историко-географический обзор Ирана, СПб., 1905; *Yenə da onit.* К истории крестьянских движений. Н.И.Гарајева һаср олуғмуш маъму, II-д, 1926.
- ¹²² *А.Е.Крымская.* Страницы из истории Северного Азербайджана. Шекы, Н.И.Марра һаср олуғмуш маъму, М., 1937.
- ¹²³ *З.Ибрагимов* и *Е.Тикаревский.* О любви и мужестве азербайджанцев. Баки, 1943; *З.Ибрагимов.* Бабек. Баки, 1944.
- ¹²⁴ *З.И.Хамропский.* Sifat gətrilən asəti.
- ¹²⁵ *З.Ибрагимов.* Азәрбајҹан халқини ераб іґғалатина гарғи мубариза-си. Баки, 1941.
- ¹²⁶ *S.Nəfis.* Babək хитрамдин. "Mehr" journal, Тегран, 1312 (hicri), № 9, 19; 1313 (hicri), № 12; *Yenə onit.* Babək'in ələ кечтирilməsi və edamı. Yenə da орада, 1313 (hicri), № 1, 3 (fars dilində).
- ¹²⁷ "Babək хитрамдин" мағаласини мiiәлифи Еһсан Таһри да беләса паританизм мөвҗеуиндән гixis едир. Misal üçün о yazır ki, Babək "İran inqilabınıм гөtkəmiş гəһтамналариндән бирidir", "хитрамилар һәкәкәти İran халқини ictimai һәкәкәти idir" və і.ә.; *Eһsan Таһри.* Babək хитрамдин. Dunya, № 4, 1339 һ.
- ¹²⁸ *H.Һегамтов.* Усрушана в ирванности и среднемекове. Сталина баг, 1957.
- II FASIL**
- ¹ *Вах: А.Ю.Якубовский.* Ибн Мискавейх о походе русов в Дербанд в 332-943-44 г., стр. 74.
- ² *Вах: С.Т.Еремьян.* Феодальные образования Картли в период марабанства (632-627 гг.), стр. 3.
- ³ *ad-Dinawari,* 69.
- ⁴ *at-Tabari,* I, 892-894. Muq. et. *Th.Nuqdeke.* Geschichte der Perser und Araber zur zeit Sasaniden, 152-153; *A.Christensen.* L'Iran sous le Sasanides, 134, 358-359; *H.В.Пугачевская.* Города Ирана в раннем средневековье, 169-173.
- ⁵ *at-Tabari,* I, 89.
- ⁶ Армянская география VII в., 58. Вах: *В.Л.Луконин.* Иран в эпоху первых Сасанидов, 19-24; *J.Martwart.* Eransahr, 108-136.
- ⁷ *Ibn Xordadbeh,* 118-119.
- ⁸ *Yenə орада,* 17-18.
- ⁹ The Chronicle of Zacharian of Mitylene, 327-328; һәмчинини бах: Из Сирийской хроникаи Захария Митиленского, 114; Muqayyisat et: *N.Adons.* Sifat gətrilən asəti, 219.

¹⁰К.Литманов: "Из храбрых персов области армянской Атрпатака-на".

¹¹История Арван, 80-81/62; Мипагуса ет: Л.М.Медиксет-Бек. Хаза-ры по древнеармянским источникам в связи с проблемой Монгоя Хо-пенского, 112 ва 6.; М.И.Артамонов. История хазар, 116.

¹²"Balazuri, 194; İbn Xordadbeh, 122; "Провинции Арван, Джурзан и Сисакжан в Хаазарском царстве"; Ибн әл-Әсф, I, 319; Л.Н.Кратков. The Military Colonization ... 611; Д.М.Дунлов. The History of the Jewish Khazars, p. 20; А.Христensen, L'Iran, 364.

¹³Balazuri, 194-195. Qabalağa gəlince isə, bu şəhər antik tarixçilərin məlumatlarına əsasən hələ b.e. I əsrində mövcud idi. Bax: Pliny, 6, 29; "Cabalaca"; Ptolemeı: Xəzəkə.

¹⁴Balazuri, 194; İbn әl-Əstr, I, 319; История енискепа Себеоса, 30; Bax: E.А.Илахомов. Пехлевијискине напписи Дербенда, 3-22; Л.С.Нюберг. Материалы по истолкованию пехлевијиских напписей Дербенда, 26-32; С.Баранов. История Грузия, тетради II-III, 55; E.А.Илахомов. Краткий курс истории Азербайджана, 12; М.М.Дубоконюв. Очерк истории древ-

него Ирана, 307, 314.

¹⁵Yaqubi "Arminiya" deyəndə ərəblərin Əmavilər xilafətinə (dördüncü) bir cənəşinlik kəmi daxil etdikləri bitün Zagafqaziya ölkələrini nəzərdə tutur.

¹⁶Basfurcan — "Armanda bir vilayətdir. Paytaxtı Naşavadır, ona Nax-grvan da deyirlər"; Yaqut, I, 624.

¹⁷Bir farsəx — 6-7 kilometrətdir.

¹⁸Yaqubi, I, 203-204; 4 Arminiya bölgəsi 536-ci ilə aiddir.

¹⁹Təbəri, I, 896. Ərəb mənbələrinəki "Sul xalqı", "Sul kəçidi", "Sul qəstərihan Çoqa (Çor) ilə eynidir. "Ağvan tarixi"ndə adı gəkilən "Çoqa öl-kəsti", "Dərbənd yaxınığında olan Çoqa şəhəri" indiyədək bəzi tədqiqatçı-lar tərəfindən Dərbənd şəhəri ilə eyniləşdirilir. Dərbənddən əvvəl əmələ-gəlmiş Çoqa şəhəri Dərbəndin cənubunda yerləşirdi; bu şəhərin indiki Tor-paqqata adlanmış xərabələri Belci demir yol stansiyaşının yanında yerləşir.

Çoqa haqqında bax: A.С.Вашкуров. Изучение памятников сражений Да-рбестана; М.Исмаев. Исчезнувший город в Дарбестане; В.Л.Комтоуц. Да-рбестан в III-V вв.; М.И.Артамонов белə hesab edir ki, sonralar şəhər Dər-bənd adlanmışdır. Ancaq bu fikri Dəğistan tarixçilərinin və arxeoloqlarının əsərlə-rində təkrib edirlər. Mas.: bax: P.Магомедов. История Дарбестана, 70;

²⁰Təbəri, I, 894-895; История енискепа Себеоса, 30; Dərbəndin şimal-ğəməşid (bax: E.А.Илахомов. К истолкованию пехлевијиских напписей Дербенда).

²¹История Арван, 105/83. Sasani dövrünə aid istəhkəmlərin qalıqları haqqında; bax: E.А.Илахомов. Крупнейшие памятники сасанидской ар-

- хитектурды в Закавказье, 39, 40-43; *История Азербайджана*, 8; Архитектура Азербайджана эпохи Ислама, 28; *Кавказская Очерки*, стр. 271-272; *М.И.Артамонов*, История хазар, стр. 117-119.
- ²²Ученая орада, стр. 90, 280/70, 228. Хронографическая история, составленная отцом Мехитаром, вразумителем Азербайджанским, 369; *Мехитар Пот*, Азербайджанская хроника, стр. 9; *Т.И.Тер-Исрабян*, Азербайджан в III-VII вв., стр. 62-63; *Н.А.Ахуньян*, Морис Дакхурати (прозванный Каланкатван) и его "История Агван", 576; *C.J.F. Douset*, *The Albanian Chronicle* ... p. 477.
- ²³*L. Dindorfius*, *Historici Graeci Minores*, I, p. 80, 83; Византийские историки, 411-412.
- ²⁴Таж: *Ch. Lebeau*, *Histoire du Bas-Empire*, v. XI, Paris, 1830; *Ф.И.Успенский*, История Византийской империи, т. I, II, 1927.
- ²⁵*И.В.Луганская*, Византия и Иран, стр. 189.
- ²⁶*Michel le Syrien*, *Chronique*, p. 404.
- ²⁷Газака нагда дах: *Армения*, II, 3; Вторая записка Абу Дуафа, 33; *P. Schwarz*, *Iran in Mittelalter* nach den Arabischen Geographen, s. 111-120; *V. Minorisky*, *Roman and Byzantine Campaigns*, pp. 243-265; *Abu Dulaf*, *Mis'ar ibn Mithalil's travels in Iran*, pp. 66-67.
- ²⁸История Агван, стр. 102/70; *Армения*, II, 3; *Севек*, стр. 93; *Феофан*, Хронография, стр. 257-258; *Феофан* *Сумма*, История, стр. 78. Из анонимной сирийской хроника, 1234 г. "Византия и Иран", китабында, 268; там же инах: *К.Л.Платонов*, Опыт истории династии Сасанидов, стр. 67; *Т.Ласкин*, Ираклий, стр. 49; *М.М.Дьяконов*, *Sitat geshtrian esari*, sah, 318-319; дах: *Ch. Lebeau*, *Histoire*, 96-97; *А.С.Хитенс*, *Iran*, p. 443; *C. Rawlinson*, pp. 510-511; *Edw. Browne*, pp. 128-129. *Edw. Gibbon*, *The decline and fall*, v. 3, 308; *V. Minorisky*, *Roman Byz*, pp. 243-265; *Ираклий* *harbi yuristleri* нагда дах: *В.М.Мандян*, *Маршруты персических походов императора Ираклия*, стр. 132, 146; *E. Gerland*, *Die Persischen Feldzüge des Kaisers Heraclius*, BZ, III, 1894.
- ²⁹*М.Джанашвили*, Известия грузинских летописей и историков о северном Кавказе и России, стр. 23; *Histoire de la Georgie*, 225-229.
- ³⁰Уш вилаетинда "Бюйүк канд" (История Агван, стр. 106/84) ит ахам гауин (Тартер гауин) *яхингиди* бир дагин атайинда *yerlasir*. *Et ab cogratifayimastari* бу *yeri* Калкату адалитр ва *gösterler ki*, бу *yer* *Bar-dadan* *Dehile* *gedan* *tisarat* *volu* *istinda*, *Bar-danin* 9 ва *Matrin* 13 *ter-saxhiyindedir*, *Isaxir*, 193; *Ibn Högel*, 251-252; *al-Idrisi* (Geographie d'Idrisi, p. 324) Калкату "hasar" *kiçik* *şahar*" *adlandir*. *M. Barhadar-gan* *malumatina göre* 1902-ci *ilda* *Karagkat kandi* *xarabalarinda* *bir* *ne-yam* *azabvaycanli* *vilasi* *yaşayiridi*. *Bu kandi* *Divdakan kandi* *xarabalarini* *ila* *Tarterin* *sol* *sahlinde* "qari korpüsü" *yahinliginda* *terk* *edilmis* *Metarisi* *kandi* *arasinda* *idi*. *Bax*: *История Агван*, 31.
- ³¹История Агван, 125-135, 80-81; *Е.С.Таташвили*, *Источники грузинских летописей*, стр. 42.

³²M.I. Artamonov o'z son eserinda ("История хазар") L.N. Gumilyovun farziyalarini tasiri alinda xazar avzina mu'bahisli etnik inshir olan "türküler" ifadesini işe salir.

³³Ю.Кулаковски. История Византии, стр. 92-93.
³⁴История Арван, стр. 109-110/87; М.Т.Джанашван. Осада Константинополья еришлери, кон суль русские и поход императора Ираклия в Персию, 49-51; Мундип ет: М.И.Артамонов. Очерки... стр. 52-53 ва 6., Д.М.Дунлоп. History... p. 29.

³⁵Нар ики тилни тирк (Yabgu u хаган) мансалидир (Бах: А.В.Габалин. Алт-түркische грамматик, s. 309, 350). Onun oğlu Sar-Sad adlanir (yena ora-da, sah. 336). Bizans manbalarinda Севу хагад-Зибел (ziþirþ) (Fеofаn, sah. 316 ва b.). Cuаnşerda—Сибга ("Краткая история Грузии") адлант. Бунип haqinda ва баşqa титилар ва терминлар haqinda hamginiñ бах: А.Зајас-ковски. Ze studow nad zagadnieniem chazarским, Krakow, 1947.

³⁶История, Арван, 110/87; Histoire de la Georgie, 228-229.
³⁷E. Chavannes. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux, p. 252; Ch. Lebaeu. Histoire, p. 117; M. E. de Murat. Essai de Chronograp-hie Byzantine, p. 279-280; C. Toumanoff. Iberia on the Eve of Bagratid Rule, p. 200.

³⁸Бах: Gibbon. The Decline and fall... p. 46.
³⁹Бах: З.М.Бугашов. О деятельности каталикоса Албании Виро (596-630 гг.), стр. 15-20.

⁴⁰"История Арван" (стр. 281/229) bildirir ki, Viro 34 il, Kirakos Qandzaketsi (История, стр. 101) ва Mхitar Аyrıванsi (Histoire chronolo-gique, p. 16) 33 il katolikos olmuşlar. Basmacan (Chronologie de l'Histo-ire d'Arménie., p. 366-369) Vironun idareetma tarixini 596-630-cu ille-ra, yani 34 il; T. L. Ter-Qrigorian (прим. 650 к "История", К.Ландзакецу, 267) — 569-631-ci illere, yani 35 il; Mхitar Qoş (Албанская хроника, 9) — 33 il deyd edir. Hamginiñ бах: С. J. Dowsell. The Albanian chronicle, 477.

⁴¹История Арван, стр. 116. К.Ландзакецу, стр. 35; "Iran sahi Xos-rodan sonra sahin taxtna Kavai girxi. O, o'z atasinin habsxanaya salidigi Albaniya katolikosu Vironni esaratdan azad etdi", sah. 101; "O, yani Viro uzun muddet Iran sahi Xosrovan sarayinda habsda idi, onun olimidan sonra isa azad olub o'z olkasina qayitdi".

⁴²Yena orada, стр. 117, 93.
⁴³Yena orada, стр. 99-117/76-92; Джанашев. Краткая история Грузии, стр. 96-97; История епископа Себеоса, стр. 63-72, 77-83; Кипаркос Ландзакецу, стр. 34-35.

⁴⁴История Арван, стр. 117-118/93.
⁴⁵Бах: Себеос, стр. 45. Мундип ет: Zebihulla Sefa. Xamasa-i Sara-i-yi dar Iran. Tehran, 1333 h., s. 48.

⁴⁶История Арван, стр. 118/93.
⁴⁷Yena orada.
⁴⁸Deux historiens arméniens. Oukhianes d'Ourtha, p. 280 (daha sonra 307

- *Xristianec Xrxaxcu*). Gürcü, alban, erməni kilsələri arasında olan gəkiş-mələrlərin bax: *И.А.Джавахова*. "История церковного раскола между Грузией и Арменией в начале VII века", стр. 433-536. Вирк ады патрарха бax: *Н.Эмми*. Происхождение и значение имени: Иврий-Вирк, армянских писателей (kitabda 13 əlavə, "Всеобщая история Степанноса Ларенского", стр. 255-258), *С.Т.Фреман*. Феодальные образования Картии, стр. 3.
- ⁴⁹Книга писем, стр. 171; *Xristianec Xrxaxcu*, стр. 333-334.
- ⁵⁰Yəna orada, səh. 173; стр. 336-337.
- ⁵¹Vitro (Vaqram) haqqında bax: *Nakinean*. Kiviton, Katolikosi Vraq, s. 203-207. Gürcüstan xalqədən katolikosu Kiviton haqqında bax: "История Армении католика Иованнеса Ларенского", стр. 53.
- ⁵²История епископа Себеоса, стр. 104.
- ⁵³Всеобщая история Степанноса Ларенского., стр. 68. Авогикін рус-са тәрҗүмәсида (стр. 68): "Армянский католикос, что при дворе царском в Патакаране".
- ⁵⁴Mixr sülasəsi haqqında bax: History, p. 107-198, p. 3.
- ⁵⁵История Арван, стр. 281/229.
- ⁵⁶Yəna orada, səh. 137/109. Bax: *С.Бараптов*. История Грузии, т. 2, стр. 69-70.
- ⁵⁷*E.С.Таташвизи*. Источники грузинских летописей, стр. 128; Histoire de la Georgie, p. 228.
- ⁵⁸*MI Artamonov*. Sitat göstərilən əsər, стр. 60.
- ⁵⁹Ətraflı bax: *IA Савахов*. Sitat gətirilən əsər, səh. 514; *С.Бараптов*. История Грузии, стр. 70: "O [İrəkil] Varaz-Qaqədan (yani Varaz Qriqor-dən) və bütün Qarədanı [yani Qarədanı] əhalisindən xahiş etdi ki, həmin dövrədə monofizitlərin təlimi ilə zəhərlimiş erməni kilsəsindən üz döndər-sinlər". Histoire de la Georgie, p. 228, n. 5; 231, n. 7; *V. Sauri-Martin*. Memories sur l'Arménie, I, 333; *С.Томанов*. Iberia; v. 65, 3-4, p. 250; *Yəna da onun*, The Bagratids of Iberia., pp. 288-289.
- ⁶⁰Bax: əsağıda, katolikos Nerses Bakur və Spramanın işi.
- ⁶¹Bax: *Nakinean*. Wirog katolikosi Alvanıç, s. 473-474.
- ⁶²История Арван, стр. 118/94.
- ⁶³Yəna orada, 118-119/94-95.
- ⁶⁴Diokletiandan padşah Mixail və onun oğlu Feofilakt padşahadaq bə-zanslı Feolanın salınması, səh. 235; bax: *С.Бараптов*, История Грузии, стр. 69.
- ⁶⁵История Арван, стр. 103/81-82; Müqayisə et: *M.Кмоско*. Araplar və Hazarlar, s. 133.
- ⁶⁶Yəna orada, стр. 105/83; Müqayisə et: *А.Ю.Якубовский*. Ион Мискавейч о походе русов в Берда, стр. 74.
- ⁶⁷История Арван, стр. 160/84; Müqayisə et: *А.Х.Якубовский*. Sitat gətirilən əsər, стр. 75; *К.И.Илтканов*. Опыт по истории династии Саса-нидов., стр. 69-70.

- ⁹⁸ *M. И. Артамонов*. "История хаар", стр. 154, 155. Хазарларин Алба-тановун яени асеринде есла өз аксини тапмиз; habela demek lazımdır ki, niyada qalımları müddetini na gader öldüğüna gəlince, bu məsələ M. I. Ar-
⁹⁹ *el-Balazuri*, sah. 193.
¹⁰⁰ *A. I. Krimskı*. Sıtal göstərian əsəri, sah. 298. Xəzərlər onda nainki Qəbələdə, indiki Qusar və Mıngəçevir şəhərlərinin ərazisində yaşayırlar. Mıngəçevir və Sarkelin kəlakombada şəkili qəbirlərin oxşarlığı bizi bunda əmin edir. Kəmiş Qəbələ və digər ponş vilayətlərin ərazisində indi də "Xəz[ə]r" adı kəndlər vardır.
¹⁰¹ *Azərbaycan tarixi*, I c., sah. 95.
¹⁰² *M. Xorənski*. İstoriya Armanii, str. 211; İstoriya Arvan, str. 70, 89/54, 69; *Korou*. *Kiritne* Məştonca, r. 20; Bax: *St. Streletsin*. Sur une tradition éthiopienne d'origine yéménite concernant l'écriture, pp. 265-267; *H. B. Litvinskaya*. K voprosu o nıskemennıx narodax drevnostı, str. 336-339.
¹⁰³ *A. Diring*. The Alphabet, pp. 325-327; *H. Kuridian*. The Newly Discovered Alphabet., pp. 81-83; *G. Dmezil*. Une chrétienne perdue...
¹⁰⁴ *N. Karantianz*. Einzundzwanzig Buchstaben., s. 315.
¹⁰⁵ *A. Diring*. Göstərian əsəri, sah. 327.
¹⁰⁶ *A. Ştandze*. Novootkrytıy alfavit kavkazskıx albanıev n eto nənəçnenie dla nauki; *Yena onı*. Poryok bukva gruzınskogo, armanınskogo i albanınskogo alfavitov, str. 37; *N. Abudaz*. K otkrytıno alfavit kavkazskıx albanıev, str. 69-71; *L. M. Melnikstebekov*. Po povodu zametki o nıskemennosti u kavkazskıx albanıev, str. 561-563; *Yena onı*: K voprosu o nənəçnenıe armanınskogo, gruzınskogo i albanınskogo alfavitov, str. 45-68; tamıñın bax: *R. Avran*. Albanıskıy alfavit, str. 3 və b.
¹⁰⁷ *A. Ştandze*. Novootkrytıy alfavit., str. 56.
¹⁰⁸ *S. M. Qazıyev*. Mıngəçevirde alban yazısı; *R. M. Vahıdov*. Sıtal gətiri-lən əsəri, sah. 137-138.
¹⁰⁹ *T. I. Goxıbkına*. Bıte odna albanıskaya nadısnıe v Mıngəçevir, str. 234-236.
¹¹⁰ *S. M. Qazıyev*. 1949-cu ılda Mıngəçevirde yeni arxeoloji tapıntı, sah. 397.
¹¹¹ *M. Vahıdov*. Alban yazısı olan gıl şanıdan parçası, sah. 4; *Yena onı*, Mıngəçevir III-VIII əsrlərdə, sah. 138-139; *R. V. Vahıdov* və *V. T. Fomenko*. Mıngəçevirde orta əsr ibadətgahı, sah. 92; *A. L. Monqıum*. Arxeologiya v SSSR, str. 248.
¹¹² *I. M. Cəfərzadə*. Qədim Gəncənin tarixi-arxeoloji öyrəki, sah. 30-31.
¹¹³ *K. P. Patkanovun* tariximəsində yoxdur.
¹¹⁴ *İstoriya Arvan*, str. 38/29-30.
¹¹⁵ *Yena orada*, sah. 55/43.
¹¹⁶ *Avran*. Albanıskıe nənəçnenıe məsələ. "İzv. AN Arm. SSR", 1946, № 5.

- ¹¹⁷İctisoriya Arvan, cıtr. 238 246/189-198; *Kurancos Parvaxactıscı*, cıtl. 101.
- ¹¹⁸E.A.İlxomov. Kırtkıñ kırsı ictısorıyı Aırsıvıñkına. cıtr. 15.
- ¹¹⁹Bu vıarada bax: *3.M.İlxomovskıy*. K nazıvıenıy lıtonıscıy Kavkazskoyı Alvanıñ, cıtr. 149 159.
- ¹²⁰İctısorıy dıvıenıvırcıvıñskoyı lıncıpatırvı, cıtr. 311-313.
- ¹²¹İctısorıy Arvan, cıtr. 182-184/145-148; bax: *3.M.İlxomov*. Eñce paz o nazıvıenıy cıtrıncıvıx "İctısorıy Arvan".
- ¹²²IV Nırtıvız ıd oñıñ gıñımları Vıñdo, Vıstıñm va Bıvram Gıñbın arvasında va sonralar Nırtıvızın oğılı II Xosrov arvasında kınbıbarıza haq-ğında bax: *Fofan*, sah. 263-266; *F.Sımkalıa*, sah. 155; *Sıbcos*, sah. 29-37; *Arıstıñ*, sah. 86; *Tabarı*, I, 989-944; *ad-Dınavırt*, sah. 85-89.
- ¹²³Albın Mıvranlırtı sılalasıñın bantı zamn edılen bu Mıvram Sebıo- sun Mıvram Mıvrevıñdıkı (sah. 28-31) deylım, yanı Mıvramın nıshından oñb I Xosrovın dövrında yağıayan va 572-ci ılda Vardın Mamıkonıy ıd va ruğan Bıvram Mıvrevıñdıkı Gıñbın gıñımnı deylım (Bax: at-Tabarı, I, 1000; *ad-Dınavırt*, sah. 91-96; Bax bu vıarada: *R.Grossel*. *Hıstıore d'Armenıe*, 244). Oğar beladırsı, onda M. Kağankatıvatstı II Xosrovı I Xosrov ıd garırdırırırır. Kağankatıvatstı belı zamn edır kı, Mıvram Sasanı nıshındandırır va bunıñ bır nege yerda tasdıq edır. Bax: İctısorıy Arvan, I 55, 137, 276/107, 109, 225. Mıvrayıse et: *M.Brossel*. *Hıstıore de l'Armenıe*, 274; *C.Tomanoff*. Iberıa, 17.
- ¹²⁴İctısorıy Arvan, cıtr. 136/108.
- ¹²⁵Yena orada, Mıvranlırtı İran monarxıyasınun yeddı höyık nıshından bırı ıdı (Bax: *A.Christensen*. *L'Iran*, pp. 103-110). Bu nıshın nıñnıyandı- lırtın eñılmal kı, Azırbaycanıñ cenubında torpaqları var ıdı (Mıvrayıse et: *N.Adonıy*. *Armenıy v epoxıy İostıvıñana*, cıtr. 440). Onlar Mıvranlırtı sılalası olarağ albın oğkannırtın yertıñı tutımlar.
- ¹²⁶Yena orada, 136/108.
- ¹²⁷M. Kağankatıvatstı İğrı Vardın 488-ci ılda Aqıen dını yığıncağımn ıstıbarkırsı kınıñ gıstıarır va "Gardımanın hakınıñ" adlandırtır, lakin sonralar (sah. 276/225) onıñ "ısaıya e tıqad edan" Vardın adlandırtır va deytır kı, o, "Gardıman gılasın ıtkınenırdır". Bıvrada ağıv-ağıkar anlaşılmazlıq var, çünkı 136/108-ci sahıfada bunıñ aksını yazır.
- ¹²⁸Bı Arvan sılalasıñın adı olub (bax: M. Kağankatıvatstıñın essarında "Arvan" adına, sah. 31/24), Mıvkarlırtın (stırelızge, 457) ıddıa etdıyı İran-ğah tıtılın deylırdır, çünkı o, "Arvanaxık" sözınıñ dızaldıb "Arvanaxık" ığkında yazmırdır. Bax: İctısorıy Arvan, cıtl. 71, 261, 266/55, 209, 214.
- ¹²⁹Bu haqda bax: *3.M.İlxomov*. Şakı; *Hıstıory*, p. 217.
- ¹³⁰Vıraz-Lıgel grıvanıskıy xronık (Bax: *E.C.Takhtıavıñı*. *Hıstıorıy kın grıvanıskıy lıtonıscıy*, cıtr. 128; *Hıstıore de la Georıye*, p. 228). Mıvkarlırtın (Skıssen, 24) vırdıyı 627-ci ıl tarıxı dızaldıb 628 olmalıdır: bu ılda Vıro habısdan azad olınırdır. Vıraz-Qırtıqaradık Mıvranlırtı sılalası tağırtıban belı davam etmırdır: Mıvran — tağırtıban 480-ci ıl, Harınel — tağırtıban 510-cı ıl, I Vard — tağırtıban 540-cı ıl, İğrı Vardın — tağırtıban 570-ci ıl, II Vard — tağırtıban 600-cı ıl.

- 131 *С.Т.Ерёмкин. Политическая история Албании III—VII вв., стр. 323, 636—669 нр; К.У.Тревер. Сітар гюстертан асарı, сәһ. 236: 636—669-сү һиләр, Іран-Албан adı Саваншїрın S.Т.Үеремьян ва К.У.Тревер тәрәфідән ерма-ниләштирїдївї дїqqатї салб едїр: S.Т.Үеремьянın асарında "Джуангер", K.У.Треверın асарında ısa "Джуангер". Бак: *F.Јустл. Іраншчїts Namen-bush*, S. 123: "Албан кыязы Саваншїр Мехраншїр нәшлїндәндїр". Вәрданна гюре (стр. 86) Аран кыязы Саваншїр ва онун II бачы (ерманї һакым) Қригорин гәһишәстә исләмшїләр. Т.Карагәһкәтвалы (сәһ. 189—190—151) гәһд едїр кї, мїqqәддәс Қригорин гәһишә Арана I Вараз—Трдат—Саваншїрın гәр-дәшї оғлın заманı Үеримшїдїр. Қ.Довсетл ону Саваншїрın оғлın адаландыр- (Бак: *History*, p. 109—110, n. 7).*
- 132 Албанија Әсканшїрїндән II Ваге тахтдан әл чәкәндән сонра, Сасани-лардан Перзун (Фирзун) (459—484) ва һалта Валаг тәрәфідән Албанија тахтında берпа едилән Вагәһн гәрдашї III Вагаган (484—488) һәкїман-лїгında Албанија VII әстрин бағланлїгїндәкә йгәмәтгәһи Бәрдәдә олан Іран мәрзбанларının нәзәрәтї алтında ıди (Мүqәйисә ет: *С.Томановф. Дертә он the. Vхе of Багратїд Rule*, p. 236). Мәселән, Албанијадакї Іран мәрзбанı Барзбод — Гүрүштан пәдәшәһи Вахтанг Қорғасалın ана тәрәфідән бәбәси олан бу сәхс "Вахтанг Қорғасалın тарихи"нда Агратин ерїслави ("Eristav Kanis") адаландырїт.
- 133 *История Арван, стр. 5—6/14*
- 134 Армянская география VII в., стр. 50а—51.
- 135 *История Арван, стр. 131/104.*
- 136 *Үенә орада, сәһ. 145/116.*
- 137 *Үенә орада, сәһ. 145, 148, 173/117, 119, 137.*
- 138 *Үенә орада, сәһ. 12/10.*
- 139 *История Арван, сәһ. 181/145.*
- 140 *Қоңсу Ерманшїтандакї егнї просес иҗгүн бах: С.Е.Акопян. История армянского крестъянства, Ереван, 1952.*
- 141 "Sarmat's", K.P.Patkanov бу сөзлї тәрҗимә едә биләмшїдїр. *К.Шаншаарян. История Арванни, 23-сү гәһдә: "Индийәдәк ерманшїләр бу сөзләр гис иҗгүн йаьда ıпа дїзүб қуртудуqlарı мейваләрї адаландырїлар".*
- 142 *История Арван, сәһ. 15/12.*
- 143 *Агуен дини үйгїмсағї Іран сәһи Балаг Вагаган Албанија пәдәшәһи (484/5—487/8) кїмнї тәһдиддән бир мүддәт сонра—484/5—487/8-сү һиләр арасında оїду. Үйгїмсағїн бағландїғї 13 Мәрәтї гүнү 486/7-сү һ йанварın 26-на дїшүр. Бу үйгїмсағї Вагаган гәғрїмшїдї: сабаби бу ıди кї, бир тәрәт-дан кїлсе, дїгәр тәрәдән "әсилзәдәләр" ва гәра сәмаат арасında бөүк гә-кїшнә мейдана гәһишїдї.*
- 144 "Paxrek" — "qaramal, pul". Ірансәдан гәтүрүлмүс сөз. Мүq. ет: соқидә "prxy" — "mīkātāt" (*J.Gerschевич. Grammar of Manichaean Sogdian. Oxford, 1954, p. 144*).
- 145 *История Арван, стр. 66—67/51. Мәтәрїзә арасında Үерлән мәнн K.P.Patkanovın тәрҗимәсında йохдур.*

¹⁴⁶Hamçinîm bax: *H.B.Писцунская*. К вопросу о феодальной собственности на землю в Иране, стр. 82-83. Hamçinîm onun: Зарождение феодальных отношений на Ближнем Востоке, 20.

¹⁴⁷История Арван, стр. 66/51.

¹⁴⁸Yena orada, sah. 168, 170, 209.

¹⁴⁹Ata sitayış haqında bax: *R.Bleichestner*. Resweilhe und Pferdereiten im Totenkult der Kaukassischen Völker. Die Die Indogermanen — und Germanentage. Vienna, 1936.

¹⁵⁰История Арван, 168, 170, 209/134, 136, 168.

¹⁵¹Yena orada, sah. 172, 137.

¹⁵²Sonralar Vaqarım kilsa gannırlar Arvan katolikosu Simeonun (704—706) gəralarlı İla təsbit edilmişdi. Bax: История Арван, стр. 209.

¹⁵³R.П.Паткановун тарчумасинда мадамларин сафы ихтисар едил-мишир, 21 вазина 19. Бу мада Паткановда 8-чидир.

¹⁵⁴“Zerrord azqi kin”, yani öz babasımın navəsi, onun “t’ornakis”i. Be-İa bir evlənma hadisəsi katolikos Mikael (706—741) dövründə evlənən ada-ma İlanət oxumasına səbəb olmuşdu: “Vərazo, Vaxtəngin oğlu Vərazma-mın navəsi (Cavanşirin gədaşı) Vərazmanın qız navəsi Vardənixi (yani smiçin, amiqizi — Z.B.) ilə evlənmişdi. Mikael Vərazo əlissinə İlanət yəğ-dir” (История Арван, стр. 215—204).

¹⁵⁵История Арван, стр. 67, 255—256/52, 204—205.

¹⁵⁶*Э.И.Мнолская*. О зарождении феодализма в Азербайджане, л.

17.

¹⁵⁷История Арван, стр. 172/137.

¹⁵⁸Yena orada, sah. 249—250/199—200

¹⁵⁹Yena orada, sah. 252/201.

¹⁶⁰Yena orada, sah. 251/200.

¹⁶¹Yena orada, sah. 251/201.

¹⁶²Yena orada, sah. 139/112.

¹⁶³Yena orada, sah. 139, 149, 249/112, 120, 199.

¹⁶⁴Yena orada, sah. 66—67/51.

¹⁶⁵Yena orada, sah. 68/52.

¹⁶⁶Yena orada, sah. 68/53.

¹⁶⁷Yena orada, sah. 69/53. K.P.Patkanov sahiv olaraq “onda bir alir” tarçuma etmişdir.

¹⁶⁸Yena orada, sah. 249—250/199—200.

¹⁶⁹Yena orada, sah. 249—250/199—200.

¹⁷⁰Yena orada, sah. 251—252/200—201.

¹⁷¹Bax: *H.B.Писцунская*. К вопросу о феодальной собственности на землю в Иране, стр. 82—83; *M.M.Дяконова*. Sitat gətirlən əsər, sah. 282. ¹⁷²История Арван, стр. 62/48. Bax: *H.B.Писцунская*. Город Ирана в раннем средневековье, стр. 202—206; *H.B.Писцунская*. Зарождение феодальных отношений на Ближнем Востоке, 20; *M.M.Дяконова*. Sitat gətirlən əsər, sah. 283.

- nersexin adı VII əsrin başlanğıcında bir gürücü knyazı kimi "Makublar ki-
labında" gəkilir (səh. 133, 138, 169). Onun "Roma imperiyasından üç ti-
fuh" var idi (bax: История Арван, стр. 142/114. Мигайса ет: Курюв,
165), orada deyilir ki, onun "padşah şahı titulu bizanslıların canışın (titu-
luna) oxşayır: İabella Atrnersex Hıvata (hypatos) aid olaraq M. Brosse ta-
rafından kəşf edilən yazılar. Bax: M. Brosset. Rapports sur une voyage
archéologique dans la Georgie, pp. 48-50; Histoire de la Georgie, p. 232,
n. I: N'akincan, Kirtvion, s. 33. Atrnersex dövründə "altıncı dini yığıncaq
Kartlində, Kaxetiya, Şəki, Şirvan, Svanetiya, Çarkez, Ovsetiya ilə birlik-
də bitün dağlıq vilayəti, bitün Yuxarı Gürcüstan, Samsxeni Məxet pat-
rixvi taxtına təbə etdi. Gürcüstan katoliklərə Qara dənizdən Dərbəndə qe-
dəşirlərinə (rütbə) verir" (Histoire la Georgie, p. 236; Мѣстнагоуауу,
Известия., стр. 25-26). Ögər Atrnersexin padşahlıq ixtiliyarı alməsi döz
639-cu ilə təsaduf edirsə, onda Cavanşirin trahilardan uzaqlaşib gəlməsi
Ktelson (Madain) vuruşmasından sonra (637) və Nəhavənd vuruşmasın-
dan əvvəl (642) ola bilərdi.
- ¹²История Арван, стр. 143/115.
- ¹³Yəna orada, səh. 144/115. Yazdıgırd hökumranlığının 20-ci illi 651/2-
ci illə, 31-ci hırci illə isə 24.VIII.651-11.VIII.652-ci illə təsaduf edir. Demə-
li, Cavanşirin hökumranlığının birinci illi 637/8-ci illə düşür.
- ¹⁴Yəna orada, səh. 144/115.
- ¹⁵Yəna orada.
- ¹⁶Albanlılar, habelə gürçü və sümniklilər 654-cü ildə Ermənistanı ərəblə-
rə təşlim edən Teodor Rştininin tərəfdarı kimi deyil edildilər (bax: Sebcoş, səh.
151-155). Cavanşirin atası əmələ gəlmiş vəziyyəti yaxşı başa düşürdü və
onun gəbul etdiyi qarar yəqinə dözgün qarar idi. Cavanşir isə, gərəcəyimiz
kimi, Müşeq Mənikonyana və II Konstanta tərəf meyli göstərdi. Arvan xal-
qına gəlirdikdə isə, Bizansa mühkəmm müqavimət göstərdiyinə görə Cavanşirin
mütləfiqi adlanırlar bu xalqı əmansızcasına qarət edildilər (bax: Sebcoş, səh.
155); "II Konstant öz qoşununun bir hissəsini İberiya, Aqvaniya və Sınıka
göndərdi ki, onların (Rştinii ilə) ittifaqını pozsun. Bizans qoşunları onların
ölkəsini qarət etdi və tapdıqları hər şeyi qarət edəndən sonra öz padşahları-
nın yanına gətirdi". K.P.Patkanov (bax: "История Арван", 2, səh. 144):
"Sımbad Bağratını — Ermənistan mərzbanıdır" (yanlıdır).
- ¹⁷История Арван, стр. 145/116.
- ¹⁸K.P.Patkanov: "1200 kişi".
- ¹⁹История Арван, стр. 145, 148/116-117, 119.
- ²⁰Yəna orada, səh. 153-154, 117-118. "654-cü ildə xəlifa Osman II
Konstanta əks olaraq Teodoros Rştinuya Ermənistan, İberiya, Aqvaniya və
Sınık üzərində Qafqaz dağları və Çoqa qapısınındək hakimiyyət verdi"
(Sebcoş, səh. 159). Lakin Sebcoşa görə bu zaman xəlifa I Müaviyə
(661-680) imiş.
- ²¹Sebcoş, səh. 154-155.
- ²²659/60-cü ildə. Lakin II Konstant təkcə bir dəfə 654-cü ildə (Itrana
deyil) Ermənistanı gəlmişdir: (Bax: Groussset. Histoire, p. 302).

- ²³*NAdonits (NAdoniz. Anahit, r. 26) Küngür ilə Kanqavartını eyniləşdirir və belə hesab edir ki, M. Kanqakvatısi Konstant ilə İraklini səhv salmışdır. "İrakhi 627-ci ildə, Ktesifona girəndə, Hamadana daxil oldu... Küngür, onun yolunda birinci ən böyük yaşayış məntəqəsi idi. Ehtimal ki, Küngür hər şeydən əvvəl, Azərbaycanca olan əl-Kinkivartdır. Bax: J. Marguerit. Eranşahr, s. 24.*
- ²⁴Bax: İstoriya Arvan, cfr. 143/114. Deməli, Cavanşir'in birinci evlənməsi təxminən 638-ci ildən təqribən 659-cu ilədək davam etmişdir. Öz duasında ("æ E . . . æ . 152) Cavanşir deyir: "Mənim və arvadım Xosrov Anuşir günahından keç". Əgər bu qadın onun ikinci arvadıdırsa, hümlər padşahlının (Xəzər xaqanının) qızı, Cavanşir'in 665-ci ildə evləndiyi bu qadın onun üçüncü arvadı imiş. Bax: İstoriya Arvan, cfr. 154.
- ²⁵İstoriya Arvan, cfr. 147/118.
- ²⁶Yəna orada, sah. 149/120.
- ²⁷Yəna orada, sah. 150/120.
- ²⁸Yəna orada.
- ²⁹Yəna orada, sah. 153/123.
- ³⁰Yəna orada, sah. 154/123.
- ³¹Bax: *Nakinyan*. Sifat gətirilən əsər, sah. 309–322.
- ³²İstoriya Arvan, cfr. 157–158/126; müqayisə et: A. Mylner. Исто-рия ислама, cfr. 289–291.
- ³³Yəna orada, sah. 156/125.
- ³⁴İstoriya Arvan, cfr. 159/127. Konstantin hökmrənliyin 30-cu ili 670/1-ci ilə düşməlidir, lakin o, 668-ci ildə Sicilyada edam edilmişdi. Bizanslıların elçiliyi kubiikulartı Andreasın başçılığı ilə (*Teofan*, sah. 348–350) 667-ci ildə, Konstantin ölmündən bir il əvvəl Dəməşqə, erməni qiyamçısı Soboriusa (*Səpux*) qarşı xələfdən kömək istəmək məqsədilə gəlmişdi. Soborius da öz tərəfindən eşi Serqiosu (*Sarkisi*) Müaviyənin yanına göndərirdi, bizanslılara qarşı ondan kömək istəmişdi. Müaviyə kömək əvəzinə bizanslılardan bəc tələb etdi. Təhqir olunmuş Andreas Dəməşqi tərəf etdi və öz vəzifəsini yerinə yetirməkdə müvəffəqiyyət qazanan Serqios üçün pusuq düzəltdi. Çox ehtimal, Cavanşir dənizqaylarda iştrak edərdi və "hər vasitə ilə gəlirdi padşahı onların [bizanslıların] xəyriyə razi et-sin". Lakin biza belə gəlir ki, 667-ci il onun Dəməşqə ilk və ehtimal, yəgə-na səfər iştir.
- ³⁵İstoriya Arvan, cfr. 160/128.
- ³⁶Yəna orada, sah. 160/128. K.P. Patkanovun tərcüməsində: "...o, [Müaviyə] əmr etdi vergi yükü yarıyadaq azaldınsın, işdə bir tələb olsun-sun".
- ³⁷Yəna orada, sah. 162/130.
- ³⁸Ty'arı, III, 25.
- ³⁹*Təbəri*, I, 1850. Müqayisə et: *Ibn əl-Əsir*, II, 310. Müqayisə et: 1234-cü il Suriya anonim xronikasımdan, 274; Bax: *H.A. Meonnikov*. Листина, II (1), 139–140.
- ⁴⁰Из анонимной сирийской хроники 1234 г., cfr. 270.

- ¹¹Balazuri, I, 325-326; *Yaqut*, I, 173.
- ¹²*Tabari*, I, 2660; *Ibn al-Asir*, VII, 20.
- ¹³*Yena orada*, I, 2661.
- ¹⁴*Tabari*, I, 2662. Müqavilənin tarixi hətəri 18-ci ildir, lakin *Tabaridə* "hətəri 22-ci il hədislələri" bəlməsində verilməmişdir. *Ibn al-Asir*də müqavilənin mətni yoxdur.
- ¹⁵*Balazuri*, 326; *Yaqut*, I, 173.
- ¹⁶*Tabari*, I, 2804; *Balazuri*, 328.
- ¹⁷*Yena orada*; *Balazuri*, 326.
- ¹⁸*Tabari*, I, 2666/2667; *Balazuri*, 326; *Ibn al-Asir*, III, 22.
- ¹⁹*Yena orada*, I, 2665-2666; *Ibn al-Asir*, III, 21-22.
- ²⁰*Yena orada*, I, 2668.
- ²¹*Yena orada*, I, 2668.
- ²²*Yena orada*, I, 2668, 2869-2871.
- ²³*Yena orada*, I, 2665-2666.
- ²⁴*Balazuri*, 200. Müqavilə öz məzmununa görə, ərəblərin Dəbil əhali ilə bağladığı müqavilənin eynidir.
- ²⁵İstoriya xanifov Təvondə, c. 3, 6.
- ²⁶*Balazuri*, 203-204; *Yaqut*, II, 194.
- ²⁷*Balazuri*, 203-204; *Yaqut*, II, 194-195.
- ²⁸*Yena orada*; *Yaqut*, II, 194-195.
- ²⁹*Tabari*, III, 1934, 639; *Abd al-Əziz ad-Duri*, *al-Əsr al-Əbbasi* əl-Əvval, s. 7.
- ³⁰*Balazuri*, 200, 439; *Yaqut*, II, 381.
- ³¹İstoriya Arvan, c. 261/299; *Kevond*, cəh. 28.
- ³²*Balazuri*, 209.
- ³³*Tabari*, I, 2665. Müqaviləni et: *Amer Ali*, *A short History*, p. 33; A.S.Tritton, *Non Muslim Subjects*, p. 206-207.
- ³⁴*Ibn al-Asir*, III, 12.
- ³⁵*Ibn al-Asir*, V, 84.
- ³⁶*Bax: M.Ə.Kübbəbə*. О некоторых чертах военной системы халифата Омаядов (661-750 гг.) *A.V.Kremler*. *Cultureschichte des Orients*, s. 203-255; *W.Fries*. Das Heereswesen der Araber zur Zeit der Omajyaden... *Nu'man Sabit*. *Əl-Cundiyyə fi-d-davla əl-Əbbasiyyə*, Bağdad, 1929.
- ³⁷Sitat V.Girgasdandır. Права христиан на Востоке по мусульманскому закону, стр. 16.
- ³⁸*Tabari*, IV, 257.
- ³⁹*Yena orada*, 141.
- ⁴⁰*H.B.Linculneskaya*. К вопросу об общественных отношениях на Ближнем Востоке, стр. 68.
- ⁴¹*Bax*: Beyt ul-müqaddəs xristianların ilə xəlifə I Ömər'in bağladığı müqavilənin 9-cu şərtinə; burda deyilir: "Sizin (xristianların-Z.B.) qohum-larınızdan biri İslam qəbul etmək istəsə, ona mane olmamaq") (*ət-Turtuş*).

- Sarac el-Mühtik. Bulaq, 1872, sah. 229—230). Miqayisa et: Əli el-Hamada-nin bəhs etdiyi miqavilə mətnin 6-cı sətiri (*Rosenmiller*. Analecta arabica, pars prima, 20). Xəlifə Ömər'in xristianlarla müqaviləsinə dair, bax: *Məcnunov*. İzləstirmə, 538—613.
- ¹² *E.A. Belkayev*. Muxəyyəmənsəkə səktənsə, s. 17.
- ¹³ *Y.A. Belkayev*. Sifat gətirilən əsər, sah. 18.
- ¹⁴ *İbn Xəlđun*, I, 125.
- ¹⁵ *A.Ю. Якубовский*. Ирак на грани VIII—IX вв., с. 28.
- ¹⁶ *В.В. Бартольд*. Место прикаспийских областей., с. 43, 142.
- ¹⁷ *В.Р[озен]*. Рецензия на "Альбертин's India", с. 156.
- ¹⁸ *А.Р. Гибба* (Арабская литература, с. 36) görə, Abbasilərin tə-qədisi "teokratik və monarxiyalıq ərəb partiyalarının itilici və fərsilərin dövət tabeliyində olan digər xalqların sayəsində" bəş vərnəşdi.
- ¹⁹ *V.Rozen*. Sifat gətirilən əsər, sah. 155.
- ²⁰ *Divan el-et-təqəvid verilən dələtərxana*.
- ²¹ *Bəlzuri*, 328.
- ²² *V.Rozen*. Sifat gətirilən əsər, sah. 155.
- ²³ *at-Turusi*, sah. 232.
- ²⁴ *Y.Кrimski*. Sifat gətirilən əsər, sah. 131; *Th.Nidke*. Orientalische Skizzen, s. 83.
- ²⁵ *Zərduştikiq ruhaniləri haqqında ətrəfi bax: Karaka*. The History of the Parsis, v. I, II. London, 1884.
- ²⁶ *Bax: K.A.Иностранцев*. Сасанидские этюды, с. 2.
- ²⁷ *V.Rozen*. Sifat gətirilən əsər, sah. 153.
- ²⁸ *Bax: В.В.Бартольд*. К истории крестьянских движений в Персии, с. 57.
- ²⁹ *Mahmud Mustafa* el-Ədəb el-ərəbiyyu və fərsiyyu (fi əsrey sadr el-İs-lam və d-davla el-Əməviyye), I c. el-Qəhira, 1937, t. 165.
- ³⁰ *Bax: A.J.Крымский*. Sifat gətirilən əsər, sah. 133.
- ³¹ *K.A.Cresswell*. The Lawfulness of Paganism in Al, 1946, № 11—12, IC, 1950, № 24.
- ³² *Alban khisasi b.e. 74-cü İslandan mövcuddur* (İstoria Arvan, I, m. VI).
- ³³ *Mormanian*. Армянская церковь... с. 118; "Хазар (?) Албанија-сыйын тахты XIX əsrin əvvəllərində Хазар-Албан və Ја Арван мигла-тиния ермани миглети или бирлешмеси нәтижесиндә мөлвә едилди".
- ³⁴ *А.Иованнисян*. Очерки истории армянской освободительной войны, с. 129; хавба М.Акчуян "Анда Амсорев" [материал 1953—1960-с. illərdə nömrələndirilməmiş] və Alban katolikləri arasındə gedən ki-lisə mübahisələri haqqında ki məqalədə təsvirlənmiş bax.
- ³⁵ *Xizmatne*, с. 10; bax: *И.А.Джарахов*. История церковного разры-ва между Грузией и Арменией, с. 436.
- ³⁶ *История епископа Себеоса*, с. 28—29. Bax: *Н.Адонц*. Армения эпоху Юстиниана, с. 220.

- ⁹⁷Вах: Mesalan, *С.Т.Фреман*. Иеологя и культура Алабани III-VI вв., стр. 328.
- ⁹⁸Курьив бизимди. İki mihxətli anlayış olan etimologiyada və qitqor-yanişdırma anlayışlarını qarşıdırılması diqqət cəlb edir. Bu yerda etimologiyada birinci qitqor-yanişdırma və qitqor-yanişdırma komayı ilə Arman əhəlisinin yahniz qitqor-yanişdırılmasından danışıla bilər. S.T.Yeremyan bu baxədəki nöqtəyi-təzari o qadər də dəf-ri dəyildir, çünki Arman vilyayətində Sınık vilyayət və Arsaşın xeyli his-sasi XII əsrin əvvəllərinə yaxın etimologiyadır. Вах: *А.С.Вартине-тов*. Христианские памятники Карабаха, I. 8.
- ⁹⁹Из сириньской хроники Захарии Митленского, стр. 114.
- ¹⁰⁰Histoire de la Sibirie, p. 252. Вах: *И.А.Чаахов*. Ситат котирилан асари, сәл. 445.
- ¹⁰¹*Н.В.Пичугинская*. Сириньский источник VI в. о народах Кавказа, стр. 109.
- ¹⁰²*Кураркос Пандакесту*, сәл. 99.
- ¹⁰³*А.Курьивский*. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана, стр. 372; *А.Минорский*. Caucasia, 504; *Said Nafisi*. Babak Xurramdin. Tehran, 1338, s. 21.
- ¹⁰⁴История Арван, стр. 237; 246/190-200; *Кураркос Пандакесту*, сәл. 101; *Н.Мурр*, *Аркаун*; *Т. А.Алексинов*. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, 88-90; *Кураркос Пандакесту*, сәл. 101.
- ¹⁰⁵Aradan (sah. 92) və Draxsanaqertli İohannes (sah. 78) onı salıv ola-raq Önar (II. 717-720) adlandırlar.
- ¹⁰⁶История Арван, стр. 239-241/191-193. Vaxtla Konstantinopol patriarxi Malaxiya Ormanan "Ermani kisisi" adı kitabında (sah. 45) Al-ban katolikosunun "bid'ətini" əzəməkdə İlyanın rolunu xususi ilə qeyd edir: "Argeşi İlyanın (703-717) patriarxiğimin ən gərəkli cəhəti Xazar Al-banvayətini ermani kisisinin ağuşında saxlamağa say gəstərməsi idi. Al-ban patriarxi Nerses Bakur yunan kisisinə tərəf meyl gəstəriridi. O, dar-haf kanar edidirdi".
- ¹⁰⁷Burada salıv vardır, gərək xəlifa Öbd ul-Malik olsun.
- ¹⁰⁸Katolikos Draxsanaqertli İohannesin "İstoria Armanin", sah. 78.
- Вах: *Vardan*, sah. 92.
- ¹⁰⁹"Omilar [knyazların] hamısını Öbd ul-Malik Emir Mominin arxivinə yazdırıl ki, əgər onlardan biri öz pərəsətində iki tabeli olarsa, qılinc-lə və asarələ məhv ediləcəkdir". İstoria Arvan, стр. 247/198.
- ¹¹⁰Вах: *İormanian*. Siat gətirilən asari, sah. 45, 118.
- ¹¹¹Вах: bu burada: *С.Т.Фреман*. Иеологя и культура Алабани III-VII вв., стр. 329.
- ¹¹²*T.Тер-Қитқорян*. Siat gəstərilən asari, sah. 4. Вах: *labəla З.И.М.полский*. К изучению летописи Кавказской Алабани.
- ¹¹³*С.Т.Фреман*. Экономика и социальный строй Алабани IV-VI вв., стр. 305.
- ¹¹⁴*В.С.Надандян*. Тбилис в армянских литературных памятниках древних и средних веков, стр. 32, 34, 39, 44, 47.

- ¹¹⁵Yena orada, sah. 34, 47.
- ¹¹⁶*H. Berdzentsyan, H. Dzhaghazhyan, S. Djananina.* История Грузии, т. 1, стр. 142 (V. Nalbandyan'da bah: sah. 34, 34xart 1).
- ¹¹⁷Архив армянской истории, 1894, sah. 399; T. Ter-Qrigoryan'dan si-lat getirilmisdir, sah. 5.
- ¹¹⁸*C. T. Ermenyan.* Религиозная культура Армении, стр. 236.
- ¹¹⁹Yena orada, sah. 237.
- ¹²⁰Bu barada bah: *G. Vousepan.* Visatakatark jerağrac... Antelas, 1951, 507-508; *C. J. Dowsett.* The albanian chronicle... p. 473.
- ¹²¹Mxitar qosun "Ermeni ganunnamə'si, A. A. Parovyanın tərçüməsi, Yerevan, 1954, Mütərcim Alban ganunlarıni gərth eden mətnin xeyli hissə-sini atmışdır.
- ¹²²Yena orada.
- ¹²³Bax: Kirakos Gandzaketsinin "Tarix", T. I. Ter-Qrigoryanin 540-ci geydi, sah. 260.
- ¹²⁴*C. T. Ermenyan.* Иконология и культура Албании III-VII вв., стр. 329. Matenadatanıdaki əlyazmaların diqqətə yoxlanılması nəticəsində, gox ehtimal, digər bu kimi əlyazmaları da keşf edilə bilər.
- ¹²⁵*A. Şhannadze.* Новоротрытый ашавит кавказских арбанцев, стр. 3.
- ¹²⁶*S. T. Ermenyan.* Sifat getirilen aserl, sah. 327.
- ¹²⁷Yena orada, sah. 328.
- ¹²⁸Yena orada, sah. 329.
- ¹²⁹Sünik'in Alban vilayətində olması barədə Feolna bah.
- ¹³⁰*A. A. Amonesyan.* Sifat getirilen aserl, sah. 130.
- ¹³¹*H. H. Lempiyetskiy.* О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха, стр. 8.
- ¹³²*H. Я. Марап.* Аркаун..., стр. 7.
- ¹³³История Арван, стр. 240-247/192-198.
- ¹³⁴*H. H. Липатканов.* Ванские надписи и значение их для истории Пелленей Азии, стр. 338-339.
- ¹³⁵*I. P. Petrushevski.* Sifat getirilen aserl, sah. 13; Bah: *H. Adoni.* Армениа в эпоху Юстиниана (sah. 225): "Arşax hamışə ermeni təsiri dairəsində, dan kanarda olmuşdur". Bela tikritlar söyləndiyi halda, başə düşmək olmur, na sabəbə A. L. Yakobson, məsələn, iddia edir ki, Arşax (va Xacən) qədim ermeni vilayətlərdir (va ya knyazlıqlardır), halbuki onun özü Alban Gandzasar məbədindən (monastırından deyil!) bahs edir kən təsdiq edir ki, bu məbəd "XIX əsədək Alban katolikosunun kafedrası olmuşdur (bah: *A. L. Yakobson.* Из истории армянского средневекового зодчества, стр. 144).
- ¹³⁶История Арван, стр. 247/192.
- ¹³⁷*A. S. Vartanetsov.* К вопросу об историческом исследовании христианских памятников Народного Карабаха, в. 1; *Yena onun, Xristianские памятники Карабаха*, в. 9.
- ¹³⁸*H. S. Vartanetsov.* Христианские памятники Карабаха, стр. 11.

- 151 *КЛТ. Илтиканов*, "Зиркин-Хурсан", 1922 Истории Арван, с. 211/169.
- 152 Яена орда, с. 213/171.
- 153 *N. Atkinson*, *Sitat gətirilən əsəri*, 324-329.
- 154 *Qrigori Matkongan* (662/3-685), *Həmin İsrail I Vəraz-Trdatın əmirli ondan ürənli Qrigorın gənəli xəfiş edib alınışdı*, *İstoriya Arvan*, с. 188-190/162-163; *Vardan*, с. 87.
- 155 *Gevond*, с. 39.
- 156 *D.M. Dunlop*, p. 60; *The History*, p. 250.
- 157 Xəzərliyə ərəblər arasında xəlifə Əbd-ül-Məlikin hökumətindən başlayaraq 710-cu illədək edilən müharibələr haqqında bax: *F. Gabriel*, *Je califato di Hisham*, pp. 74-85, *A.H.V. Togan*, *Ibn Fadlan*, s. 296-298.
- 158 *Gevond*, с. 9-10.
- 159 *Bax: Ю. Кузнецковский*, *История Бузантии*, III, с. 251; *G. Ostro-gorskiy*, *Gesehiste des Byzantinischen staates*, 85.
- 160 *Asogik*, с. 10-11.
- 161 Яена орда, *məqayisə et: Feofan*, с. 267; *Müller*, *История истра-ма*, II, с. 40; *geyd. Ю. Кузнецковский*, *Sitat edilən əsəri*, s. 257-258.
- 162 *Asokun*, с. 72.
- 163 *İstoriya Arvan*, с. 253/202.
- 164 *İstoriya Arvan*, с. 253/203.
- 165 *İstoriya Arvan*, с. 246-247/197-198.
- 166 Яена орда, с. 253/203.
- 167 Яена орда, с. 259-260/207-208.
- 168 *Vəraz-Trdatın vəfatı tarixi mənbədə göstərilmişdir*, *Yalnız deyilir ki, ... bu Vəraz-Trdatın gününə Ağvanıya icarəsində dəşəli əchiq oldu*; *İstoriya Arvan*, с. 253-254/203.
- 169 *Asogik* (92): "Kosm"; *Gevond* (22): "Kasm"; *Vardan* (91): "Kasm".
- 170 *İstoriya Arvan*, с. 259; *Asogik*, с. 92-93; *Gevond*, с. 22-24; *Vardan*, с. 91-92; *Q. Artstunli*, с. 93.
- 171 *Təbəri*, II, 1200; *Ibn al-Əsir*, IV, 428.
- 172 *Təbəri*, II, 1217; *Ibn al-Əsir*, IV, 439.
- 173 *İstoriya Arvan*, с. 260/208; *al-Məkin*, с. 62; *Bax: J.H. Kra-mers*, *Les Khazars*, 132.
- 174 Яена орда, с. 260/209.
- 175 *Təbəri*, II, 1217. *Bax: E.W. Brooks*, *A Syriak Chronicle*, 584.
- 176 *İstoriya Arvan*, с. 260-261/209.
- 177 *Asogik*, с. 27-28; *Gevond*, с. 95. *Hər iki mənbə bildirmir ki, ərəblər Dərbənd qala hasarlarını dağıdarkan üzərində əsəğridəki yazı olan bir dəş tapdılar*: "Imperator hökmdar Markian (450-457) bu şəhər və qalaları səltə və buna öz xəzinəsindən çoxlu tələm (pul vəahidi — *mutarctm*) səltə etdi. Sonralar İsmayıl övladları [ərəblər] onları dağıdıb öz pulları ilə yenidən quracaqlar".

- 179 *Abaxxanov*, Güllüstani-İrem, sah. 53–54.
 180 Bax: *M.KMoşko*, Araplar ve Hazarlar, s. 135–136.
 181 *Təbəri*, II, 1346; *İbn al-Əsir*, V, 31.
 182 *Batımlı*, *Chronicle*, ed. *B.Dorn*, Nachrichten ber die Ghazaren. St.-P., 1844, S. 510 (sonralar–*Batımlı*).
 183 *Təbəri*, II, 1453; “al-Baxrani”; *İbn al-Əsir*, V, 82–83.
 184 Yəna orada, 83–84.
 185 *Batımlı* (sah. 510): “Barxabak”, “Darbandnama” (sah. 72–82): “Pa-şenk”; *İbn Əsam* (180a): “Barsbik”, *Gevonda göra* (sah. 71) xaqanın ana-sı “Parsbit” adlanır. Bartolda göra (Türküstan, sah. 79). Xaqanın oğlunun adı gərək “Barciŋ” olsun, bu Aral dənizinin gərqiŋdä Barciŋ Liŋ kənd adı ilə əlaqədardır. bax: *V.Minorsky*, *A.New Book*, p. 126.
 186 *İbn Əsam* (180a): “Xasin”; *İbn al-Əsir* (V, 84): “al-Hüseyn”.
 187 *İbn al-Əsir*, V, 84; “Yarqu”.
 188 *Təbəri*, II, 1453; *al-Makin*, sah. 79.
 189 *Batımlı*, sah. 522–524; *İbn Əsam*, 180a–181 varqaları.
 190 *Batazurlı*, sah. 194; bax: *Abaxxanov*, *Sitat gətirlən əsəri*, sah. 55.
 191 *İbn al-Əsir*, V, 84; *M.KMoşko* (cəp. 152) 30 dinar göstərir.
 192 *İbn al-Əsir*, V, 84; *Vardan* (sah. 95): “Varaqan”. Bu şahər haqında bax: *M.Apmamonov*, *Чепки...* cəp. 1–49; *İctopnə xazap*, cəp. 207–208; *D.Dunlop*, *The history*..., 43, 66, 143–144, 214.
 193 *Maslama haqında bax: F.Gabriel*, *L'oroè Omayyade Maslama*, 22–59; *İbn al-Əsir*, V, 102.
 194 *Təbəri* bu hadisə üçün 110-cu hət (729/130) İlini göstərir: *İbn al-Əsir*, V, 104; *Feofan*, cəh. 340–341; “Hamın [728] İldə xəzər şahzadəsi xaqanın oğlu Midiyaya [Azərbaycana] böyük hücum etdi. Xəzərlər Midiyayayalətərini vıran etdilər”.
 195 *İbn al-Əsir*, V, 108, 115.
 196 *Təbəri*, II, 1500–1506; *Yaqublı*, II, 315; *İbn al-Əsir*, V, 108, 115; *Feofan*, sah. 341.
 197 *İctopnə Arvan*, cəp. 261/209–210; *Təbəri*, II, 1527; *İbn al-Əsir*, V, 117.
 198 *Gevond*, sah. 71–72; *Təbəri*, II, 1530–31; *İbn al-Əsir*, V, 118.
 199 *Batımlı*, sah. 517.
 200 Yəna orada, sah. 516.
 201 *İctopnə Arvan*, cəp. 261/210; *al-Makin*, sah. 79; *Təbəri*, II, 1521; *az-Zəhəbi*, sah. 56; *Darbandnama*, sah. 175–176; *İbn al-Əsir*, V, 118; “Aq-van tarixi”na göra *al-Cərrah* erm. erasının 179-cu İlində (28.V.730–27.V.731), gərş mənbalərına göra 112-ci hət (26.III.730–14.III.731) İlin-
 de öldürülmüşdür (Bax: *Baratov*, *Sitat gətirlən əsəri*, sah. 79).
 202 *İbn al-Əsir*, qod 112; *Feofan*, sah. 626; *Gevond*, sah. 72.
 203 *az-Zəhəbi*, sah. 56–57; *İbn al-Əsir*, V, 118; Müqayisə et: *Amər Mi*-
 Ashort *History*..., 140.
 204 *Gevond*, sah. 72.

- 203 *Bat'mi*, sah. 520.
- 206 *Ibn al-əstr.*, V, 118.
- 207 *Ğevond*, sah. 72.
- 208 *Bax*: Darbandnama, sah. 117-178; *A.Bakıxanov*. Sıtat ǵatlıan eseri, sah. 56; D.M.Dunlop. The history., 72.
- 209 *Ibn al-əstr.*, V, 120; Darbandnama, sah. 178-180.
- 210 *Yaqubl.*, II, 381.
- 211 *Baləm*, 531; *A.Bakıxanov*. Sıtat ǵatlıan eseri, sah. 57.
- 212 *Təbəri*, II, 1531-1532; *Ibn al-əstr.*, V, 120; Kitab al-Uyın, sah. 90.
- 213 *Təbəri*, I, 1560; Kitab al-Uyın, sah. 90; *Ibn al-əstr.*, V, 129-130.
- 214 *Təbəri*, II, 1560; *Ibn al-əstr.*, V, 120; *Yaqubl.*, II, 381.
- 215 *Bəzurı*, 207; *Baləm*, 533-534; Historie de la Georgie, p. 257; Chronique de Denys de Tell-Mahre, 21-22.
- 216 *Təbəri*, II, 1562; *Ibn al-əstr.*, V, 131-132; Kitab al-Uyın, sah. 90.
- 217 *Kasal* haqında bax: *V.Mınorskiy*. Kasal (Kazah), pp. 120-123.
- 218 *Bəzurı*, 207. Vardan (sah. 95) deyir ki, "Marvan hum ǵəhəri Va-rəqana hıncum eldi və oradan ǵələbə ilə ǵayıldı".
- 219 *Bəzurı*, 208; *Ibn al-əstr.*, V, 132. Mıǵayısə et: *V.Mınorskiy*. A History of Shsarvan and Darband, 17.
- 220 *Ğevond*, sah. 80-81.
- 221 *Bəzurı*, 209; *Yaqubl.*, II, 382; *Ibn al-əstr.*, V, 133.
- 222 *Bəzurı*, 209-210; *Jə'rigu*, II, 446-447; Bax: *K.Ğzegledıy*. Khazar raids in Transcaucasia., 78-79.
- 223 *Ibn ə'sam*, II, 241 (Kurata, s. 272).
- 224 *Bəzurı*, 210; *Ibn ə'sam*, II, v. 242 a.
- 225 *Ğevond*, sah. 92; Bax: *K.Ğegledı*. Sıtat ǵatlıan eseri, sah. 79.
- 226 *Albanıya vilayətleriniñ adları haqında bax: M.Xoprenskıy*. İstoriya Armenii; *S.Martın*. Memorıes., p. 116-122; *S.Martın*. Armeniya v epoxu İostinnıana, str. 220; *H.Hübschmann*, 412; *Fransızlı*, 114-120.
- 231 *Ğevond*, sah. 92-93. Rəj Tərxan adlı haqında bax: *K.Ğekledı*, sah. 86-87, 48.
- 232 *M.Brosset*. Wakhoucht..., p. 305-307.
- 233 *Yəna orada*, sah. 315.
- 234 *Histoire de la Georgie*, I, p. 127, n. 153.
- 235 *K.Toumanoff*. Iberia, pp. 218-219, n. 2: "Xerki".
- 236 *Təbəri*, III, 318; *Yaqubl.*, II, 446; *Ibn al-əstr.*, V, 437.
- 237 *Təbəri*, III, 328; *az-Zəhəbi*, 77; *Ibn al-əstr.*, V, 441; bax: *K.Ğegledı*, sah. 83-84.

- ²³⁸*Tabari*, III, 353. Xazarlarning VIII shahzodasi va Gurgistanlik amiriyatining tarixi haqida bax: *K.Segledi*, sah. 84-88. *az-Zahabi* (sah. 77) bildirir ki, buning xazarlarning deyil, qirg'izlar idi (K.Seglediya go'ra turk-ler va xarazmlardan o'lingan musulmon qo'sunlar idi).
- ²³⁹*Yaqubi*, II, 517-518.
- ²⁴⁰*Yaqubi*, II, 518-519; *Tabari*, III, 648; Darbandnam, sah. 129-130. Muqayisa et: *Minorshy*. A History of Shahrvan, 69, 105.
- ²⁴¹*Tabari*, III, 648; *Ibn al-O'sir*, VI, 111; *al-Makin*, sah. 115.
- ²⁴²*Yaqubi*, II, 518-519; *Tabari*, III, 648; *Ibn al-O'sir*, V, 111.
- ²⁴³*Tabari*, 648; *Ibn al-O'sir*, VI, 111-112.
- ²⁴⁴*az-Zahabi*, 285; *Katib Chahab* "Cahannumada" 140 min nafar in oldi-rilmasindan danisr (Bax: *Istahbul nasri*, hici 1145-ci il, sah. 400). Muqayisa et: *Abakhanov*. Sital g'itilan esari, sah. 60-61; *CH.Djannatun*. K kriptike Monqea Xopencokoro, ctp. 494; *EA.Paxomov*. Kpaktкий кypc истopии Азербайджана, ctp. 13.
- ²⁴⁵*Y.A.Krimski*. Sital g'itilan esari, sah. 300.
- ²⁴⁶es-Suyuti va az-Zahabida beladit.
- ²⁴⁷*S.Schechter*. An unknown Khazar Document, p. 219; *IK.Kokocogea*. Novyi evpayskii dokyument o xazarax и xazarо-руско-византийских oтношениях в X веке, ctp. 16.
- ²⁴⁸*IK.Kokocogea*. Еврейско-хазарская переписка в X веке, ctp. 83-84; Muqayisa et. *OM.Aparamonoa*. Истопия хазар, ctp. 262-282. Xazarlarning yahudiya'dirilmasi tarixinin bazi tafarruati haqinda bax: *S.Szyszman*. Le Roi Bulan., Ero же: Les khazars...
- ²⁴⁹*Moti* (mudd) = 3,264 kilogram.
- ²⁵⁰*Anesti Samuil*. Ayri-ayri parqalar macmasi, sah. 82. Arab mullah-larining verdiyi mahmudata go'ra 4-dan 12 dirhamadək alinirdi. Bax: *Tabari*, I, 960-962; *ad-Dinavari*, 72-73.
- ²⁵¹*Ali ibn Abu Talib*. Nahc al-balaq. II Beyrut, C. 1889, s. 23-25.
- ²⁵²*Nasim ad-Din Razi*. Marasid al-Ibad min al-mabada ila a'imad. Tehran, 1312 h., s. 268.
- ²⁵³*Chronique de Denys de Tell-Mahre*, p. 10.
- ²⁵⁴*Suriyah Mixail*, II, 473.
- ²⁵⁵*Tabari*, II, 1366-1367.
- ²⁵⁶*Gevand*, sah. 29. Bu xalifa haqinda V.V.Bartoldun maraqli maqala-sina bax: II Xalif Omap и противоречивые известия о его личности.
- ²⁵⁷*Gevand*, sah. 71.
- ²⁵⁸*al-Maqizi*. El-Mavaiz va-l-elibar bi-zitir al-xitai va-l-asari, c. IV, al-Qahira, s. 395.
- ²⁵⁹*Gevand*, sah. 70-71; *Asogh*, sah. 96; *Vardan*, sah. 94.
- ²⁶⁰*Tabarida isa* (II, 1367) II Omap'in legv eldiyi verg'ilarin sirasinda xa-racin da adi gekilir.
- ²⁶¹*Maqizi*, sah. 395; *Asogh*, sah. 96.
- ²⁶²Истопия Аравя, ctp. 261/209.

- ²⁶³Veylə: "Hars ibn Şurayk"; Bax: *G.Weil*, Geschichte der Chalten, 631, 695.
- ²⁶⁴История Арван, стр. 261, Miqayisə et: *Geond*, sah. 71. Avriyans-İ Mxitarın fərtib etdiyi xronoqrafik tarix, sah. 399; *Asogik*, sah. 96.
- ²⁶⁶*Maqriz*, sah. 394.
- ²⁶⁶*Bandall Cözi*. Min tarix əlhərəkət əlfırınyə fi-İ-Islam, əl-Qüds, 1928, s. 42.
- ²⁶⁷*Təbəri*, VIII, 129; *Ibn əl-Əsir*, V, 23.
- ²⁶⁸*Təbəri*, II, 1366–1367. Bax: *B.B.Baptonov*, "Халиф Омар...", sah. 228.
- ²⁶⁹*Kürd Əli*. Əl-İdərə əl-İslamiyyə fi izz əl-ərəb, əl-Qahirə, 1934, s. 114.
- ²⁷⁰*Geond*, sah. 71.
- ²⁷¹*AVKremner*. Streifzüge auf dem Gebiete des Islam, s. 19.
- ²⁷²*Caşşiyari*, 118. Bax: *B.P(L.)ozen*. Рецензия на *A.F.v.Kremner*, стр. 134.
- ²⁷³*Balazuri*, 329.
- ²⁷³*Balazuri*, 329; "İca" məsələsi haqqında bax: *Ibn əl-Faqih*, 282; *Ibn Xəldun*, II, 308, *Cürri Zeydan*. Tarix təməddün əl-İslam, I, sah. 142 (ərəb dilində) (sonralar — *C.Zeydan*). *T.Qadirova*. İkkin feodal təsisatı "İca" haqqında yeni məlumat, sah. 37–41.
- ²⁷³*Yaqut*, III, 88; "Sərir əl-Lan Bab il-Əvəb arəsində yerləşən geniş ölkədir. Onun dağlarında 18 min kənd vardır. İstəxri deyir ki, bu ham döv-lət, ham da səhər adıdır".
- ²⁷⁶*Balazuri*, 208–209; *Yaqubi*, II, 381–382.
- ²⁷⁷Dərbəndnamə, sah. 106.
- ²⁷⁸Mövhiyə haqqında bax: *И.Ю.Крпачковскит*. Избр. соч. т. I. стр. 194–195.
- ²⁷⁹*Balazuri*, 329; *Əbd əl-Əziz əd-Duri*. Əl-əsr əl-Abbasiy əl-əvval, s. 45.
- ²⁸⁰Yəna orada.
- ²⁸¹История Арван, стр. 265/213.
- ²⁸²*al-Maavri*, sah. 170; *Ibn Xəlilkən*. Vafayət əl-Ə'yan, əl-Qahirə, s. 277. Əbu Ya'la. Əhkəm əs-sultaniyyə, əl-Qahirə, 1938, s. 169.
- ²⁸³*Təbəri*, IX, 314.
- ²⁸⁴Bu bəradə bax: *Geond*, sah. 135, 139.
- ²⁸⁵*Geond*, sah. 89–90; *Asogik*, sah. 98–99.
- ²⁸⁶*Məsudi*. Murtuc, II, 175, 177.
- ²⁸⁷*Məhəmməd Diya*. Sifat gətirilən əsəri, sah. 387.
- ²⁸⁸*Balazuri*, sah. 280–281.
- ²⁸⁹*al-Maavri*, sah. 168, 171. Dahiya, dulab — suvarma cərxları növlə-ridir, bu cərxlar vəstəsi ilə suvarılan sahədir. Kirba (cəmi kirab) su tulu-ğundur.
- ²⁹⁰*al-Caşşiyari*, sah. 142–143.

- ²⁹¹*Geوند*, sah. 107.
²⁹²Yena orada, sah. 112.
²⁹³*Yaqubi*, II, 515.
²⁹⁴*V.Minorsky*. The History of Sharran and Darband, p. 1 (ar.).
²⁹⁵Yena orada.
²⁹⁶История Арван, стр. 236/189.
²⁹⁷Бах: *АТriton*, op, cit. p. 210-211.
²⁹⁸pp.Фаскер (Хронология наместников Арменни., стр. 399) Süley-man adından sonra sual işarəsi qoyur.
²⁹⁹*Geوند*, sah. 115.
³⁰⁰*al-Cahşiyari*, sah. 287; *İbn Xaldun*. Müqaddime, sah. 157.
³⁰¹*Tабари*, III, 764.
³⁰²*Əbu Yusuf Yaqub*. Xarac haqqında kitab, sah. 172-175 (sonralar — Əbu Yusuf).
³⁰³*Ало.Кыбоекци*. Об испольных арендах в Ираке в VIII в., стр. 177.
³⁰⁴*Əbu Yusuf*, sah. 117.
³⁰⁵*Yena orada*, sah. 208.
³⁰⁶Yena orada, sah. 212-213.
³⁰⁷Müqayisə et: *V.Girhans*. Sital gətirlən əsəri, sah. 34.
³⁰⁸*Əbu Yusuf*, sah. 180.
³⁰⁹Бах: *Tабари*, III, 1222, burada Babəkin şarik əkinşi Sahl İbn Sunbat İla gərüşü təsvir olunur.
³¹⁰*Əbu Yusuf*, sah. 171.
³¹¹Yena orada, sah. 176.
³¹²*Ало.Кыбоекци*. Об испольных арендах., стр. 180; Бах: *СіСаһен*. L'evolution del'iqta., 25-52.
³¹³Quran, IX, 29.
³¹⁴*Əbu Yusuf*, sah. 216.
³¹⁵Yena orada, sah. 242.
³¹⁶*al-Kalkəşandi*, XIV, 134.
³¹⁷*Əbu Yusuf*, sah. 178-180.
³¹⁸Iqla haqqında ətrafı məlumat üçün бах: *F.Löbkegaard*. Islamic Taxation..., s. 1.
³¹⁹*Kudama*, VSA, VI, 241, *al-Cahşiyari*, 90.
³²⁰*İbn Miskəveyh*, I, 152.
³²¹*al-Xorezmi*. Matəth əl-İlim. Leydan, 1895, s. 39.
³²²*Arb*, sah. 145.
³²³*al-Maavadi*, 183.
³²⁴*İbn Miskəveyh*, I, 136.
³²⁵*al-Kalkəşandi*, XIII, 139-143.
³²⁶*Yaqut*, IV, 849-850; *Hilal es-Sabi*. Tuhfat əl-umara bi-tarix əl-vü-zara, Beyrut, 1904, s. 254.

- 327 *al-Kalḥaṣṣandi*, XIII, 113–116; *al-Mawardi*, 186–187; *Ibn al-Cauzi*,
 329 *Ibn Miṣḳaʿayh*, I, 33, 155; *at-Tamuhī*, *al-Farac be'd aṣ-ṣidda*, c. I, *al-*
Qahira, 1904, s. 137; *ʿAbu Ishaq as-Sabi*, *Rasa-il as-Sabi*, c. I, Lübnani, 1898,
 s. 23.
 330 *V.Mīnarski*, *Fusul min tarix al-Bab va Şirvan*, s. 2.
 331 *V.Mīnarski*, *Fusul*, s. 3.
 332 *Yena orada*, sah. 4. *Bax: Balazuri* (sah. 210), onun eserinda "Hesa-
 niyya" mahkematlerinden danışılır.
 333 *al-Kalḥaṣṣandi*, XIII, 131–132, 139–143.
 334 *Ibn Miṣḳaʿayh*, II, 97; III, 72–77; *Ibn al-ʿAsir*, VIII, 342–343.
 335 *as-Sabi*, 498.
 336 *ʿAbu Yustif*, sah. 72.
 337 *Bax: ClClahen*, *L'evolution...*, p. 25–52.
 338 *E.A.Beraee*, *İslam ve apadokni xalifəat VII–IX ʿr. ctp.* 68.
 339 *Bax: Azarbaycan tarixi*, sah. 111.
 340 *Bax: Yena orada*.
 341 *E.A.Beraee*, *İslam ve apadokni xalifəat VII–IX ʿr. ctp.* 68.
 342 *C.Zeydan*, II, 35 ve sonrakıları; *T.Welthausen*, *Das Arabis che*
Reich..., s. 267–311; *al-Qasim ibn Salam*, *al-Əmval, al-Qahira*, 1353 h., s.
 161.
 343 *al-Mawardi*, 176–177.
 344 *Ibn Miṣḳaʿayh*, II, 88, *Kudama*, 241; *al-Mawardi*, 173.
 345 *Ibn Miṣḳaʿayh*, I, 353–354; *at-Tamuhī*, I, 93.
 346 *Təbəri*, III, 2153; *as-Sabi*, 252.
 347 *Ibn al-ʿAsir*, VIII, 182; *al-Faxri*, 364; *as-Sabi*, 286.
 348 *Ibrahım Halabi*, *Macma əl-anhar*, V, *Girkasdan sitat gətirilmisdir*,
 sah. 20.
 349 *al-Mawardi*, 132.
 350 *Yena orada*, 133.
 351 *Yena orada*, 126.
 352 *Yena orada*, 116.
 353 *Yena orada*, 123–124.
 354 *ʿAbu Yustif*, sah. 132; *al-Mawardi*, sah. 110–111.
 355 *al-Mawardi*, sah. 112–115.
 356 *Yena orada*, sah. 115.
 357 *Yena orada*, sah. 112.
 358 *Yena orada*, sah. 112–113.
 359 *Balazuri*, sah. 210.
 360 *Ibn Miṣḳaʿayh*, II, 153. *Dərbəndnəma*, sah. 89; *Hudud al-ʿAlam*, p.

- ³⁶¹Bu Dulafin İkinci mektubu, sah. 36.
³⁶²Darbandnâme, sah. 117.
³⁶³Yena orada, sah. 127.
³⁶⁴Yena orada, sah. 131.
³⁶⁵Yena orada, sah. 138 (Dorna göre).
³⁶⁶Yena orada, sah. 136.
³⁶⁷Yena orada, sah. 136–137.
³⁶⁸*Kudama*, BGA, IV, 236–247; *Yaqubi*, VII, 272.
³⁶⁹*Kudama*, BGA, IV, 244.
³⁷⁰*Yaqubi*, BGA, 272.
³⁷¹*al-Cahşiyari*, sah. 362; bax: *A.v.Kremser*. Ueber das Budget, s. 6.
³⁷²*Ibn Xordadbeh*, BGA, VI, 121.
³⁷³*Ibn al-Əsir*, VIII, 42. 304 (916/17)-ci ildə Azərbaycan Xilafət xəzi-nəsiyə 220 min dinar verməmişdir. Bax: *Arif*, sah. 77; *Ibn Miskaveyh*, I, 50; *Ibn al-Əsir*, VIII, 76; *Ibn Xaldun*, III, 369, 372.
³⁷⁴Müsafirilər haqqında bax: *Cl.Huart*. Les Musafirides de l'Adharbayjan, 228–256; *V.Minorsky*, *Musafirids*, in EI.
³⁷⁵*Ibn Xavkal*, BGA, VI, 354–355. Bax: *V.Minorsky*. Caucasica, p. 519–520.
³⁷⁶Bu barədə bax: *V.Minorsky*. Caucasica, p. 522–523.
³⁷⁷Xəlifə Harun ar-Rəşidin dövründə dinar 20 ya 22 dirhəmə bərabər idi. Əl-Mütəvəkkilın dövründə dinar 25 dirhəmə idi. Kudama (taxminən 283 hici il — 896-ci il) dövründə məzənnə yəna qalxdı və dinar 20 dir-həmə bərabər oldu.
³⁷⁸*Ibn Xaldun*, sah. 203; bax: *E.A.Bekas*. Ислам и арабский халифат VII–IX вв., стр. 60–61 və digər əsərlər.
³⁷⁹*Hasan İbrahim Hasən*. Sifat gətirilən əsəri, sah. 48.
³⁸⁰*Ibn Xaldun*. Kitab əl-İbar, c. III, əl-Qəhira, 1283, h., s. 4, 10, 15, 17, 134–141.
³⁸¹*Yaqut al-Həməvi*. Məcmə əl-Buldan, c. I, Beyrut, 1900, s. 37; *Mə-həmməd Ziyə ar-Rəqs*, əl-Xərac, s. 358; *F.Lökkegaard*. Islamic Taxation in the classic period, 164.
³⁸²Darbandnâme, sah. 25.
³⁸³*E.A.Исачков*. Лексикографические названия Лепенда, стр. 29.
³⁸⁴*Ibn al-Fəqih*, BGA, V, 287; *Ibn Xordadbeh*, VI, 122.
³⁸⁵*Ibn al-Fəqih*, sah. 285.
³⁸⁶*Yaqubi*, Buldan, sah. 271.
³⁸⁷Chronique de Tabari..., p. 494.
³⁸⁸İstəxtari, 180–181.
³⁸⁹*Ibn Həvqəl*, 331, 332.
³⁹⁰Yena orada, sah. 387.
³⁹¹Yena orada.
³⁹²Hüddud əl-Ələm, v. 33a.

- ³⁹³Müqəddəs, s. 373 və sonrakılar.
- ³⁹⁴Balazuri, 325.
- ³⁹⁵Bu şəhərlik haqqında bax: *Ibn Xordadbeh*, BGA, VI, 119; *Ibn al-Faqih*, BGA, V, 285; *Istaxri*, BGA, I, 180; *Ibn Höqəl*, 333–335; Bax P. Schwarz, Iran in Mittelalter nach den Arabischen geographen VI–II, 1052–1053, 1055, 1110, 1112, 1123, 1126, 1138, 1139.
- ³⁹⁶Bax: *Yaqut*, IV, 784; "Naxçıvan Azərbaycan şəhəridir, lakin bəzilərini deyirlər Arman şəhəridir". Müqəyisə et: *N.D. Mikluxo-Maklay*, Slatə gə-tirilan əsəri, səh. 201; "Naxçıvan Azərbaycan şəhəridir".
- ³⁹⁷*al-Müqəddəs*, səh. 374.
- ³⁹⁸*Ibn Höqəl*, səh. 346.
- ³⁹⁹*Istaxri*, səh. 181.
- ⁴⁰⁰*Yaqut*, I, 183.
- ⁴⁰¹Bax: *V. Minorsky*, Studies in Caucasian History, p. 170 (19).
- ⁴⁰²*Feofan* (səh. 309). Sünik haqqında deyir: "τα αρχαιῆς Ἀλβανίας".
- Bax: *J. Laurent*, L'Arménie..., p. 13; *Hübschmann*, Ortsnamen, 266.
- ⁴⁰³*Mirza Camal Cavanşir*, Qarabağ tarixi, səh. 11.
- ⁴⁰⁴Bax: G. le Strange kitabında III xaritəyə, The Land of Eastern Caliphate; Historical Atlas of the Muslim Peoples, p. 7.
- ⁴⁰⁵Xilafətin inzibati quruluşu haqqında ətraflı bax: *A. Mez*, Die Renaissance des Islams, s. 68–79; *F. Lökkegaard*, Islamic Taxation, p. 146; *al-Kalikaşandi*, Sübh əl-əşə, c. X, əl-Qəhrə, 1331 h., s. 274 və başqaları.
- ⁴⁰⁶*al-Kalikaşandi*, XIV, səh. 367–368; *Mahmud Dya*, səh. 184; *Həsən İbrahim Həsən*, I, səh. 382–384; *A. Mez*, The Renaissance, 70–71; *Mahmud Camil Bayham*, Qavalil əl-Uruba, c. I, Beyrut, 1948, s. 56–57; *Mahmud Mustafa*, əl-Ədəb əl-ərəbiyyü, c. I, s. 121.
- ⁴⁰⁷Poçtum adı da buradan əmələ gəlmişdir.
- ⁴⁰⁸*A. Müller*, "E. Təp", I, II, str. 151–152; bax: *Ibn Tihraqa*, səh. 97; *Kudama*, səh. 184.
- ⁴⁰⁹Əmir əl-Möminin, xəlifə.
- ⁴¹⁰*T. İ. Təp-İncəryan*, "İstoriya strany Alvanşkon" məsələsinə dair, səh. 94; bax: hələlə *З. М. Бунятов*. Еще раз о неизвестных страницах "Истории Арван" Моисея Каранкякявца, стр. 4–5.
- ⁴¹¹*al-Cahşiyari*, səh. 38.
- ⁴¹²*Balazuri*, səh. 193, 300.
- ⁴¹³*al-Cahşiyari*, səh. 40.
- ⁴¹⁴*Balazuri*, 300–301; *al-Mavərdi*, səh. 192; *Н. Ю. Крачковский* ("Древний арабский документ из средней Азии", стр. 194) deyir edir ki, Orta Asiyada ərəb dilində ərəblər üçün 24/742-ci ildə məscudi olmuşdur. Bu barədə bax: *al-Cahşiyari*, səh. 64–65.
- ⁴¹⁵*Ibn Xaldun*, Müqəddimə, səh. 244.
- ⁴¹⁶*Акрымский*, История арабов и арабской литературы, т. I, стр. 132; *И. Л. Крачковский*, Хена орада.
- ⁴¹⁷*Əbd əl-Mün'im Macid*, s. 231.

- ⁴¹⁸См. *Г.Махмедов*. Неполная керамика Азербайджана, стр. 9.
- ⁴¹⁹*Е.Аллахоев*. Пайтакеран-Дайтакан-Орникала, стр. 15; *Q.M.Əhədov*. Sitat gətirilən əsər, sah. 7-8.
- ⁴²⁰Бах: *М.М.Дуаконов*. Sitat gətirilən əsər, sah. 285.
- ⁴²¹Даха атрәли мәһмәт үңйи бах: *Н.В.Плигунская*. К вопросу о ро-
дах Ирана в раннем средневековье, стр. 74-75.
- ⁴²²История Арван, стр. 90, 102, 104, 105, 135, 240, 245, 255.
- ⁴²³Үенә орада, sah. 131/104.
- ⁴²⁴Sikkə tədavişii haqında atrәli mәһmәt үңйи бах: *Е.Аллахоев*.
Монетные клэды Азербайджана и других республик, краев и областей
Кавказа, I-VI бурахылыш, Бақы, 1926-1957.
- ⁴²⁵Бах: *Q.S.İsmizadə*. Qafqaz Albaniyasının qədim paytaxtı Qəbələ,
sah. 60.
- ⁴²⁶*Г.А.Ломтадзе*. Археологические раскопки в М хетв, стр.
92-99.
- ⁴²⁷Бах: *Н.У.Март.* Ant. Şəhərin kitabda yazılan tarixi və qədim şəhər
yerində qazınılar. M.-L., 1934; *КТКафадарян*. Город Двин и его
раскопки. Ереван, 1952; *Г.Н.Аракелян*, Гарни, I, Результаты раскопок
1949-1950 гг. Ереван, 1951.
- ⁴²⁸Бах: *Р.М.Ваһидов*. III-VIII əsrlərdə Mingeçevir, Bakı, 1961; *Q.S.İs-
mizadə*. Sitat gətirilən əsər, sah. 54-74; *S.M.Qazıyev*. Qəbələ məhəlinin
tarixindən, sah. 75-105.
- ⁴²⁹Бах: *Azərbaycan (Qranqala) археoloji ekspedisiyasının əsərləri*, I,
1953-1955, M.-L., 1959.
- ⁴³⁰История Арван, sah. 45, 131, 254/35, 104, 204.
- ⁴³¹*S.M.Qazıyev*. Vartaşen və Qutqaşen rayonlarında археoloji kəşflər-
yət, sah. 146-147.
- ⁴³²*Q.M.Aslanov*. Mingeçevirdə orta əsrlərin əvəllərinə aid abidələrin
tədqiqinə dair, sah. 68-69.
- ⁴³³Үенә орада, sah. 68.
- ⁴³⁴*Р.М.Ваһидов*. Sitat gətirilən əsər, sah. 86.
- ⁴³⁵*Q.M.Aslanov*. Sitat gətirilən əsər, sah. 66.
- ⁴³⁶История Арван, стр. 5, 131/4, 104; Бах: *З.М.Буниязтов*. Еще раз
о неизвестных странах "История Арван" М.Каранккэваци, стр. 4.
- ⁴³⁷*Р.М.Ваһидов*. Sitat gətirilən əsər, sah. 81-82.
- ⁴³⁸*V.A.Vessén*. Новые данные для истории Азербайджана по работам
Оренбургской экспедиции 1953-1955 гг., стр. 36; *Г.М.Əhədov*. Ситат
кәтирилен әсәри, sah. 34.
- ⁴³⁹*Г.Махмедов*. Неполная бытовая керамика Азербайджана
IX-XIII вв., стр. 5.
- ⁴⁴⁰Үенә орада, sah. 6.
- ⁴⁴¹*В.Г.Комович*. Дарестан в III-V вв. н. э., стр. 33.
- ⁴⁴²История Арван, стр. 90, 280/70, 228.
- ⁴⁴³*Е.Аллахоев*. Пехлевиские надписи Дербента, стр. 3-22; *Үенә*

- 469 ат-Танихи. Nişvar, sah. 282—284.
- 470 Ibn Rusta, sah. 140—141.
- 471 Müqaddasi, sah. 324—325; Bax: *LiCaevcece*. Торговая волжских булгар, ЖМНП, 1886, № 8: *АлиКовалевский*. Книга Ахмеда ибн Фадлана и его путешествия на Волгу в 921—922 гг. Харьков, 1956.
- 472 ЕН.Заходер. Из истории волжско-каспийских связей древней Руси. Сб. СВ, 1955, 3, sah. 108—118.
- 473 Ibn Hövel BGA, II, sah. 386—398. Müqayisa et: W.Allen. A History of the Georgian People, 322—323.
- 474 Bax: *D.S.Margolouth*. The Russian Seizure... pp. 82—95; *А.О.Кыболовский*. Ибн Мискавеих о походе русов на Берда'а.
- 475 Ibn Xordadbeh. sah. 154.
- 476 Ibn Rusta, sah. 145.
- 477 Ibn Hövel, sah. 392, 397; *Istaxri*, sah. 225—226.
- 478 ат-Марвази, sah. 16—17; *Masudi*, II, 15—18.
- 479 Bax: *P.P.Фасмер*. Заваляшинский клад... стр. 10—19.
- 480 A.Morlep. История ислама. т. II, стр. 161.
- 481 ат-Дириси. Nüzhat al-Muştaq, Leningrad Dövlət kitabxanası, № 176, varaqe 101 b.
- 482 *Masudi*, I, 438.
- 483 B.B.Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, стр. 151.
- 484 История Алван, стр. 32, 141, 143/25, 113, 115.
- 485 *Balazuri*, sah. 193.
- 486 The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub, p. 91.
- 487 *Mirhind*. Rovzat as-safa, c. I, Bombay, 1271 h., s. 233.
- 488 История Алван, стр. 65—66/50.
- 489 *Balazuri*, sah. 205; *Zahabi*, sah. 43.
- 490 History of the Caliphs... p. 321/104.
- 491 История Алван, стр. 6, 32, 90, 104, 135, 240; *К.Гандзакецу*. История, стр. 101.
- 492 История Алван, стр. 121/96.
- 493 *EA.Палломо*. Монеты Азербайджана, стр. 60.
- 494 История Алван, стр. 260/208.
- 495 *EA.Палломо*. Монеты Азербайджана, стр. 43; Müqayisa et: B.M.Свищев. Берда'а, стр. 56.
- 496 *EA.Палломо*. Ванни и мавзолей в Берде, стр. 82.
- 497 История Алван, стр. 282/230; *К.Гандзакецу*, История, стр. 102.
- 498 Барданни тарихи һақиқда даһа атрафи маънават иқтин бах: *Л.И.Ташчян*. Переименованная Берда в период расцвета, стр. 52—61.
- 498 Ҷаманса Қир'ақо'Ҷ — bazar, bazar gūni.
- 499 *Ibn Hövel*, BGA, II, 337—339; *Istaxri*, BGA, I, 182—184; *Müqaddasi*, BGA, III, 379; "Berda bu vilayatin Bağdadidiri"; Hindud al-Alam, sah. 113.

- 327 *Абрамян*. Нәүгичьє трузьє армяньскоро үченоро VI в. Ананин Ширакани, сгр. 355.
- 328 *T'berti*, IV, 22, 251.
- 329 *Yena orada*, V, 45.
- 330 *Balazurti*, 328.
- 331 *Yena orada*, 329.
- 332 *Yaqubi*, II, 515.
- 333 *Balazurti*, 329.
- 334 *История Арван*, сгр. 144/115.
- 335 *Balazurti*, 207; *Miqayisa et: B.B. Bapmatov*. Место прикаспийских областей..., сгр. 27; *И.Ф.Куббев*. О некоторых чертах военной системы халифата Омаййанов (661–750 гг.), сгр. 121.
- 336 *C.V. Minorsky*. Kasal (Kash), pp. 120–123.
- 337 *Вак: Cl Cahen*. Mouvements populaires..., p. 252.
- 338 *Balazurti*, 436.
- 339 *В.В. Бapmatov*. Мусульманский мир, сгр. 30.
- 340 *Balazurti*, sah. 421.
- 341 *Yena orada*, sah. 222.
- 342 *E. Lökkegaard*. Islamic Taxation in the Classic Period, pp. 33–34.
- 343 *Yaqubi*, II, 446.
- 344 *Yena orada*, II, 429.
- 345 *Yena orada*, 515, 519, 540.
- 346 *Balazurti*, 207.
- 347 *Istaxri*, sah. 192.
- 348 *В.В. Бapmatov*. Место прикаспийских областей..., сгр. 27.
- 349 *Yaqubi*, II, 515.
- 350 *Mütəəllib haqında vak: П.К. Жусе*. Мутаргаллибия в Закавказье в IX–X вв. Гүрүстан ва Ғафғаз тарихна даир материаллар. III бураклиш, Тбилиси, 1937.
- 351 *Yaqubi*, II, 519.
- 352 *al-Yaqubi*, II, 566.
- 353 *M.H. Vallier (Bahar)*. *Azərbaycan əhalisi—etnoqrafik səvətlər* „muzeyidir“, sah. 401–402.
- 354 *Dağıstan MSSR-da da orta əsrlərdə arab sərhəd hissələri yertəşmiş* гоҳин ясағыш мантəқəлєри вадир; лəкин биз Дағьстан MSSR-дан данышм. бир, чүнки бу мəsələ айрəса тəдқиқ едилмидир.
- 355 *F.A. Deminski* („Bəzi məlumat“...) гeyд едир ки, Ərəb гədim Ғафғаз-да ərəb адим дағьан бүтүн мəskин yerlər іғərisində ən гədim və əhalisi ən гоҳ olan кəndдир. Hələ 1894-сү илдə оrada 236 əv var idi. Əhalisi көгə-ri һəyət кəгиртирди və “Hökumətin гөrdüyü бүтүн tədbirlərə baxınayaraq, onları oturaraq һələ кəгиртмək bəş tutmadı”; һəbələ vak: *H.K. Zərdənu*. Et-noqrafik əsəri Bakinskoy губернии, сгр. 51–52, 65–66; *A.Ф. Лан-сгер* и *Л.Ф. Чүрчин*. География Закавказья, сгр. 326.

- ⁵⁵⁶A.N.Genkonm ("Aрабский язык и кавказоведение") bu məsələ bə-rəsinədəki müəhəblələri maraqlandır, həmçinin məsələ haqqında göstərilən əv-vaiki əsas ədəbiyyatda da bura da baxmaq lazımdır.
- ⁵⁵⁷П.К.Жузе. Арабские племена в Закавказье, стр. 17 (dərc edilmişdir).
- ⁵⁵⁸Вак: III А.Мехта. Из истории грузинского феодального народа, стр. 34.
- ⁵⁵⁹İstaxri, səh. 192.
- ⁵⁶⁰П.К.Жузе. Мутараллиби в Закавказье в IX-X вв., стр. 207.
- ⁵⁶¹Вак: F.А.Деминский. Сіят гətirіlan əsəri, səh. 15. Бүгүн vəзіyyət Сə-nubi İspaniyada müşəhidə olmur: бунда əhəл vaxtla əsasən ərəб dində dangərdi, lakin indi yərh əhəл bu dilli bilimr.
- ⁵⁶²В.В.Бартольд. Мусульманский мир, стр. 30.
- ⁵⁶³П.К.Жузе. Арабские племена в Закавказье, стр. 17. Орта Асијада јашајан ərəбəр һəргындə вак: F.В.Церетини. Арабские диалекты Средней Азии, 1956.
- ⁵⁶⁴Вак: V.Минорский. Caucasia, IV, p. 504; Yəna omm. Iran..., p. 187.
- ⁵⁶⁵Farkh Sumər. Azərbaycanın türklesməsi tarixinə..., s. 429-447.
- ⁵⁶⁶Византийские историки, стр. 411-412.
- ⁵⁶⁷Gürçü salnaməsi "Kür gəyimin vaxtla dörd şəhərdə və bunların ət-rətinə: İ.M.Мелксет-Бек. К истории появления гүрчюв в Восточном Закавказье, стр. 710-711: М.А.Артамонов. Очерки..., səh. 54.
- ⁵⁶⁸Феофанакт Сумоакта. Истрия, стр. 36, 77, 102, 160; "О [Гəнад] бизим тарихимизин дəтəлєрлє тїрк адландирдїғи һуннларн янма гəт-дї".
- ⁵⁶⁹J.Маркварт. Ерансəһr..., s. 119.
- ⁵⁷⁰Yəna orada, səh. 96.
- ⁵⁷¹Ф.Бюанд. Истрия Арменин, стр. 15. Вак: L.M.Мелксет-Бек. Сі-тəт гətirіlan əsəri, səh. 712.
- ⁵⁷²V.Минорский. A. History of Şharvan and Darband, p. 17.
- ⁵⁷³Balazuri, 194; Yəqubi, I, 203; İbn Faqlh, 287; İbn Xordadbeh, səh. 222.
- ⁵⁷⁴Balazuri, səh. 194; Tabari, I, 884.
- ⁵⁷⁵Ebn Asan al Kufi. Kitab al-Futuh. Topkapı mushasi, № 2953, II. var. 1856.
- ⁵⁷⁶İstaxri, səh. 185.
- ⁵⁷⁷Вак: Mirali Seyidov. "Varsan" sözü haqqında, səh. 175-185.
- ⁵⁷⁸Cəbəl-XI əsrдə yəşəmiş sətr.
- ⁵⁷⁹Səms əl-İğət, c. II. Azərб. SSR EA Əlyazmaları fondu, inven. № 9284, səh. 437.
- ⁵⁸⁰Fərhəng-i Cahangiri. Azərб. SSR EA Əlyazmaları fondu, inven. № 92/2058, səh. 227.

- 581 Burhan-i gati, Azərb. SSR EA Əlyazmaları fondu, inven. 1349.
- 582 Şamsəddin Sami. Qamus əl-Ə'lam, c. VI, İstanbul, 1312 h., s. 4683.
- 583 Bax: İbn əl-Fəqih, 284, 286; Yağut. "Varsan" sözlü.
- 584 B.B.Pədalov. Опыт словаря тюркских наречий, т. IV, стр. 1961.
- 585 Divan Kelihian. Dictionnaire turk-français, p. 1299.
- 586 Bax: Hasan-bek Rumlu. Ahsan at-tawarikh, X, p. 486; Don Juan of Persia. A Shah's catholic, pp. 45-46; Münaccimbasi. Saha if əl-xabar, c. II, s. 182.
- 587 İstaxri, səh. 185.
- 588 Balazuri, səh. 195 va sonrakilar; İbn əl-Fəqih, səh. 288; İbn Xordadbeh, səh. 123; Kudama, səh. 259.
- 589 Balazuri, səh. 195.
- 590 İbn Hişam. Kitab əl-Ticən. Heydarabad, s. 8, 402, 436. Togan A.Zeki Valid. Umumi türk tarihine giriş, s. 166; Kirzioglu M.Fahrettin. Dede-Korkut Oguznameleri, p. 27.
- 591 Mücmel at-tavarix va-l-qisasb, s. 154.
- 592 İbn əl-Fəqih, 252.
- 593 П.К.Жызє. Divan İğğəl at-türki (Thesaurus linguarum turcorum), səh. 78.

IV FƏSİL

- 1 A.E.Крыжвская. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана, стр. 369-384; V.Minorsky. Caucasia, IV, p. 504-514; C.J.F.Dowsett. A.Neglected Passage, pp. 460, 462-463.
- 2 Bu barədə bax: V.Minorsky. Studies in Caucasian History, pp. 67-74.
- 3 История Аравя, стр. 266/214.
- 4 Yəna orada.
- 5 Füsul min fatix əl-Bab va Şirvan, s. 2.
- 6 Qoşunun hamisi.
- 7 T.İ.Ter-Qriqoryan. Moses Kalkanakaytklunum "İstoriİ stran Albans-koy" un məlum olmayan səhifələri, v. 18; Ter-Qriqoryan İ 2 min əlli oldu-ğunu göstərir; C.J.Dowsett, 460.
- 8 История Аравя, стр. 136/108.
- 9 Bax: B.B.Бартольд. Место прикаспийских областей, стр. 35.
- 10 M.Chamich. History of Armenia, p. 401; M.J.Saint-Martin. Memories historiques et géographiques sur l'Arménie, p. 348; G.Weil. Geschichte der Chalten, II, s. 301.
- 11 В.А.Абаза. История Армении, стр. 70.
- 12 A.H.Irpen. Династия Баргатинов в Армении, стр. 60.
- 13 C.J.F.Dowsett, p. 462.
- 14 V.Minorsky. Caucasia, IV, pp. 506, 508-509.
- 15 Şəki vilayəti haqqında bax: Z.M.Винядов. Şəki qalasınnın yerli haqqında yeni məlumat, səh. 869-872.

- ¹⁶ *Balzuri*, sah. 211; *Yaqubi*, II, 579; müq. et: *V.Y.Krimski*. Sitat gətirlən aserî, sah. 374.
- ¹⁷ *Margart*, Osteuropasche und Ostasiatische, s. 461; *M.Gazarian*, Armenia unter der Arabischen Herrschaft, 50.
- ¹⁸ *C.F.Dowsell*, p. 463.
- ¹⁹ *A.J.Kpumsken*. Sitat gətirlən aserî, sah. 373.
- ²⁰ *Dinauri*, sah. 400.
- ²¹ *Bax*: *История Арван*, стр. 267/214; *Histoire de la Sionnie*, p. 96.
- ²² *Tabari*, III, 1221.
- ²³ *Masudi*, II, 75.
- ²⁴ *V.Minorsky*. *Caucasica*, IV, p. 506, n. 5.
- ²⁵ X əsr imzasız məhəllin verdiyi məlumat görə, Səki Ertmanistanda uzunluğu təqribən 70 fərsəx olan bir vilayətdir (*Hudud*, 144) *V.F.Minorski* ki "Hudud" verdiyi şərhində (sah. 398) yazır ki, "Səkinin uzunluğu 60 şübhüdlü artıq göstərilmişdir".
- ²⁶ *FAПлахомов*. *Пайтаккан-Байтаккан-Орэнккала*, стр. 31.
- ²⁷ *L.Ter-Qritqoryan*. Sitat gətirlən aserî, sah. 18; *C.Y.F.Dowsell*, 460.
- ²⁸ *Masudi*, VII, 126.
- ²⁹ *Varдан*, sah. 101.
- ³⁰ *Tabari*, III, 1272; Müqayisə et: *V.Minorsky*. *Caucasica*, IV, 150, n. 2.
- ³¹ *Histoire des Ardrouni*, p. 158.
- ³² *История Арван*, стр. 278/226; *Tabari* (III, 1416) göstərir ki, Səhlin əvəzinə onun oğlu Məhəlyə İbn Səhl İbn Sunbat aparılmışdır. Müqayisə et: *Ibn al-Əsir*, VII, 24; "История Арван" (sah. 271-272/219-220) Buğanın aparıldığı knyazlığın adlarını göstərir. *Bax*: *И.К.Жузе*. *Мытараминьбы в Закавказье в IX-X вв.* стр. 181.
- ³³ *История Арван*, стр. 278/226: "Birdən Ərablar ölkəsindən azad olmuş Ətrəşəx gəhər və az sonra dinciklə öz ömrünü başa vurur".
- ³⁴ *История Арван*, стр. 273-274, 221-222; Müqayisə et: *V.A.Krimski*. Sitat gətirlən aserî, sah. 374-375.
- ³⁵ *Johann Katoikos*, sah. 158.
- ³⁶ *Asogik*, III, 110; *Kirakos Qandzaketsi*, sah. 43.
- ³⁷ *Bax*: *History of the Caucasian Albanians*, p. 221, n. 6.
- ³⁸ *A.Y.Krimski*. Sitat gətirlən aserî, sah. 374-375.
- ³⁹ *Knyaz Xamam haqqında M.Brosse deyir*: "Nous ne connaissons ni son origine ni sa descendance, ni la durée de sa dynastie" (*Histoire de la Sionnie*, p. 173). Lakin *A.Y.Krimski* mənbə materialına diqqətlə yanaşma-yaraq, bu geydi nəzərə alınmışdır.
- ⁴⁰ *История Арван*, стр. 278/221. *R.M.Validov* Azərbaycan SSR Ağ-dam rayonunun Sotlu kəndi yaxınlığında Qavrupala xərabələrini qazandı knyaz Xamamın gərdəşləri gəbrinin üstündəki daşda aşağıdakı yazını oxumuşdur: "Bu, knyaz Xamamın gərdəşlərinin cənab Fılıpə və cənab Sunbamın gəbridir; onlar cəvan yaşlarında [həyatdan] məhrum olmuşlar". *Bax*: *История Арван*, sah. 274/222.

- ⁴¹Hanni Arsxada. Bax: *H.Hübschmann*. Die Altarmenische Ortsnamen, s. 351-352.
- ⁴²Utiča. Yena orada, sah. 352.
- ⁴³История Арван, стр. 268/215; müqayisə et: *C.Y.E.Dowsett*, 463-465. Çixarış 5-da. Ç.Dowsett Yesənin Lorən tərəfindən göstərilən ge-nealogiyasının (şəcərəsinin) düzəlin olmağına geyd edir.
- ⁴⁴*T.Ter-Çriqoryan*. Sitat gətirilən əsəri, sah. 18; *C.J.F.Dowsett*, 461.
- ⁴⁵*Iohann Katoikos*, sah. 67.
- ⁴⁶*Fusul*, sah. 3.
- ⁴⁷*Yəqubi*, II, 598-599.
- ⁴⁸*Artsruni*, sah. 445.
- ⁴⁹*Tabari*, III, 1416; *Ibn Miskaveyh*. VII, 548; "Kütüb"; *Ibn al-Əsir*, VII, 24. Kütüb gələsinin xərabələri DQMV Hadrut rayonunun Tuğ dağındadır.
- ⁵⁰*Artsruni*, sah. 145.
- ⁵¹Kütüb gələsinin təsviri *T.Ter-Çriqoryan*ındır. IX əsrdə ərəb işğalıla-rına qarşı Arsaşın mübarizəsi, sah. 15.
- ⁵²*Artsruni*, sah. 145-146.
- ⁵³*Balzuri*, sah. 210-211.
- ⁵⁴Yena orada, sah. 211.
- ⁵⁵Yena orada.
- ⁵⁶*Artsruni*, sah. 147.
- ⁵⁷Yena orada, sah. 147-148.
- ⁵⁸Artsruninin məlumatına görə (sah. 148), Buğa al-Kabirin 200 min qoşunu var idi.
- ⁵⁹*Artsruni*, sah. 149.
- ⁶⁰Yena orada, sah. 149-150.
- ⁶¹*Tabari*, III, 1416; *Ibn Miskaveyh*. VII, 548; *Ibn al-Əsir*, VII, 24; Mü-qayisə et: *V.Minorskiy*. *Caucasica*, IV, 514.
- ⁶²*Balzuri*, sah. 212. *Vardan* ("Всеобщая история", стр. 103) Buğa al-Kabirin hərəkəti təsvir edərək yazır: "Buğa al-Kabir Sünik knyazla-rından Vasaki, qaradaşi Aşot İla, Xagen mahalında böyük knyaz Atrnerse-xi, Girdiman knyazi Kətrici, Uti ayələtinə isə Stepan Kiliani — onun nə-s-İ Səko-Ordik adını öz əcdadından almışdır və Axovan knyazi İsalini tu-tub, hamısını emirli yanına gəndərdi". Müqayisə et: *V.Minorskiy*. *A.His-tory of Şharvan and Darband*, p. 13.
- ⁶³*Ibn Xalilihan*, II, 423-424.
- ⁶⁴*Fusul*, s. 1.
- ⁶⁵*Tabari*, III, 634; Müqayisə et: *Weil*. *Geschichte der Chalifen*, s. 100, 103, 104, 126, 147, 158.
- ⁶⁶Yena orada, III, 636; *Ibn al-Əsir*, VI, 42-43.
- ⁶⁷*E.A.Illaxmov*. *Монеты Азербайджана (доре эдильматис)*, 168-169; *Фасмер P.P.* *Хронология наместников Армении при первых Аббасидах*, 177.

- ⁶⁸*Geond*, səh. 115.
- ⁶⁹*Yaqubi*, II, 515; *Y.A.Paxomov* (v. 169) belə güman edir ki, bu onun birinci hökumətliyi idi. *Y.Zambard* belə hesab edir ki, Yazidin bu hökumətliyi 171 (787–788)-ci ildə başlanmışdır, lakin sikkələr (*Y.A.Paxomov*, yena orada) 170 (786–787)-ci il tarixini göstərir.
- ⁷⁰Əbu Müslim — xəlifələrdən Hadi və Harun ər-Rəşidin hökumətliyi dövründə dəfələrlə füsyan gəldürmüş məşhur xərticidir. Bozi Dağıstan xalq-larının müsəlmanlaşdırılması prosesi Əbu Müslimin adı ilə bağlıdır. Hətta "Əbu Müslimin tarixi" əlyazmalarının siyahıları da vardır (*A.R.Şeyx-saidov*, X–XV əsrlərdə Cənubi Dağıstanda İslamın yayılması, səh. 137). Kummuxda Xyymizit məscidində belə bir yazı vardır: "162 (778)-ci ildə Allah ona rəhmət eləsin) buyurmuş İsa bin məscid Əl-haxirine tikilmişdir" (Bax: *M.S.Seyidov*, Dağ. MR-in Lak rayonlarında həzi maddi mədəniyyət abidələri, səh. 122). Bu Əbu Müslimin Əmvevlər sü-laləsini devirməkdə fəal xadimlərdən biri olan Əbu Müslimlə heç bir mü-nasibət yoxdur. Lakin *V.N.Xanikov* (*N.Khanikov*) *Memoire sur les inscrip-tions musulmanes du Caucase*, p. 85) və *M.S.Seyidov* ("Dağıstanda Əbu Müslimin İslam dinini yayması haqqında", səh. 42–51) deyəndə ki, Əbu Müslim Dağıstanda olmamışdır, haqlı deyildirlər. Bu sözlər, bəzilər, Əbu Müslimə deyil, yalnız Abbasiyərin tərəfdarı olan Əbu Müslimə aiddir. Bu barədə bax: *A.R.Şeyx-saidov*, Sitat gətirilən əsəri, səh. 147–148.
- ⁷¹*Yaqubi*, II, 515–516.
- ⁷²*Füsul*, s. 1. *Yaqubi*, II, 519; *R.Fasmer* (səh. 177) yanlış olaraq bu təyinin 186 (802)-ci ildə olduğunu deyir. Yazid 185 (801)-ci ildə öl-müşdür.
- ⁷³*Füsul*, s. 2; *Tabari*, III, 638.
- ⁷⁴*Ibn Xallikan*, II, 420–421.
- ⁷⁵*Tabari*, III, 648; *Yaqubi*, II, 517.
- ⁷⁶*Tabari*, III, 650; *Ibn al-Əsir*, VI, 60; *Ibn Xallikan*, II, 427; *Füsul*, s. 2; *Y.A.Paxomov*, Sitat gətirilən əsəri, səh. 188–192.
- ⁷⁷*V.A.Minorskiy*, *A.History of Sharvan and Darband*, p. 22.
- ⁷⁸*Balazuri*, səh. 210; *Yaqubi*, II, 518.
- ⁷⁹*Füsul* Əsad haqqında heç bir şey demir.
- ⁸⁰*Y.A.Paxomov*, Sitat gətirilən əsəri, v. 190.
- ⁸¹*Yena orada*, v. 192.
- ⁸²*Tabari*, III, 648; *Ibn al-Əsir*, VI, 60; *Y.A.Paxomov*, Sitat gətirilən əsə-ri, v. 195.
- ⁸³*Balazuri*, səh. 210; *Y.A.Paxomov*, Sitat gətirilən əsəri, v. 195.
- ⁸⁴*Füsul*, s. 2.
- ⁸⁵*Y.A.Paxomov*, Sitat gətirilən əsəri, v. 220.
- ⁸⁶*Tabari*, III, 836.
- ⁸⁷*Kartlis Sxovtba*, səh. 258; "Ərab Xəlil (Xalid) Yazid) oğlın gəl-di Ermənistan, Kartli və Xereti mi tutdu".
- ⁸⁸*Y.A.Paxomov*, Sitat gətirilən əsəri, v. 252.

89Yaqubi, II, 541-542.
90Yena orada, II, sah. 542-543.
91Yena orada.
92Histoire de la Georgie, t. 261; Müqayisa et: V *Maraqart*. Streitzüge, s. 409-410.
93A.Paxomov. Sitat gətirilen esər, v. 257-258.
94Balazurti, sah. 211.
95M.J.St-Martin. Mémories sur l'Arménie, I, p. 417, on jéru ni.
97Kartlis Sxovreba, sah. 254.
98Fusul, s. 2.
99Yena orada.
100Yaqubi, II, 587.
101Fusul, s. 2.
102Yaqubi, II, 587. Stepannos Taronatsi (*Asogik*, sah. 134-135) Tiflis üzərinə bu hərbi səfər üçün erm. 290-ci (30.IV.841-29.IV.842) il tarixini göstərir və deyir ki, Xəlid Cavaxda Xosapir kəndində ölmüşdür (öldürülmüşdür); İbn Xəlilkən (IV, 230-231) qeyd edir ki, Xəlid Tiflisa gedərkən yolda xəstələnmiş və 230 (844/5)-cu ildə Dabildə ölmüşdür. Gürcü mənba-yi "Ağvan tarixi"nin (sah. 270) verdiyi bu məlumat təsdiq edir ki, Xəlil öldürülmüşdür: "Xəlil (Xəlid) üçüncü dəfə qayıtmış (842/3-cü ildə) və Ca-vaxetidə öldürülmüşdür" (bax: *Kartlis Sxovreba*, sah. 255); Fusul, s. 3; V.Mlinorsky. A.History of Şarvan and Darband, p. 57; C.Y.F.Dowsett, p. 457.
103Y.A.Paxomov. Sitat gətirilen esər, v. 273.
104Yaqubi, II, 527.
105Yena orada.
106Yena orada.
107J.Maraqart. Streitzüge, s. 410.
108Ksaminin qərbində Rəxli gayı kəndində.
109Kürün sol sahilində, Didi-Məxvi ilə Ksani qayları arasında.
110Fusul, s. 3.
111Yena orada.
112İctopria Arvan, cтр. 272/219.
113M.Джанашвили. Известия грузинских летописей и историков, cтр. 28, 29; С.Вапаташ. История Грузии, cтр. 13-14.
114Yaqubi, II, 598-599; *Kartlis Sxovreba*, sah. 255.
115Fusul, sah. 3.
116Yena orada. Məhəmməd Rəfiyə isnaəd verilən esərdə deyilir ki, ərəb-lər Qumuxu viran edib, əvər torpaqlarına soxuldular. "Nusal adlanan əvər-lər padşahı Bayar İbn Surka" öz əliəsi və yaxın adamları ilə birlikdə Tifli-də sığınacaq tapdı. Əvərlər onun iqamətgahı Xunzəkəi dağıtıldı və bütün sülhədaşlarını öldürüb məhv etdilər. Bax: Очерки истории Дагестана, cтр. 56.

- ¹¹⁷История Арван, срр. 270/218. Müqayisə et: *C.F.F. Dousett*. Passage, p. 462.
- ¹¹⁸Füsul, sah. 4.
- ¹¹⁹Füsul, sah. 5. Müqayisə et: *M.X.Şarifi*. Şirvanın lüzən padşahlığı ha birləşməsi, 603–607.
- ¹²⁰Füsul, sah. 5. “Dərbəndnamə”də (sah. 138) deyilir ki, özünü şirvanşah elan edən Məhəmməd ibn Yəzid idi, onun oğlu Əbu Tahir deyildi.
- ¹²¹*M.X.Şarifi*. Səclər dövləti, sah. 20 (sonralar *M.X.Şarifi*).
- ¹²²Yəgəna böyük tədqiqat *M. Dəftəmərinin* yüz illən gox əvvəl çixmış əsəridir. Bu əsərin müəllifi sonralar məlum olmuş mənbələrdən istifadə edə bilməzdi, buna görə də həmin tədqiqat bizim həzrki bəhik səviyyəmi-zə nüçün ola bilməz (bax: *M. Dəftəməry*. Sur la famille des Sadjides. IX. pp. 409–446; X, 396–436). Gibb və Hyunarn “İslam ensiklopediyası”nda çixan məqalələri yalnız məlumat xarakterindədir. Bax: *H.A.R.Gibb*. Abu al-Sadj, pp. 145; *Cl.Huart Sadjides*, pp. 45–50. *M.X.Şarifi*nin Azərbaycan dilində çixan əsəri (sah. 20–68) bu dövlətin tarixini işıqlandırma da, hər halda *M.X.Şarifi* də bir sıra maraqlı mənbə və ədəbiyyatdan istifadə etmişdir. Həlbuki bu mənbələrsiz Səclər məsələsi tam şəkildə aydınlaşa bilməz.
- ¹²³*И.К.Жузе*. Мазандан-Шейбанилы, срр. 48.
- ¹²⁴*Camaladdin al-Əzdi*, sah. 34.
- ¹²⁵*İstaxri*, sah. 292; *İbn Hövqəl*, II, 343, 384; *Yaqut*, IV, 403; Bax: *E.А.Латахов*. Краткий курс истории Азербайджана, срр. 15; *N.Nəhmətov*. Sitalat gətirliən əsəri, sah. 151; *M.X.Şarifi*, sah. 24; *Cl. Huart Sadjides*; *H.A.R.Gibb*, Abu al-Sadj.
- ¹²⁶*Təbəri*, III, 1222, 1228; *İbn al-Əsir*, VI, 334.
- ¹²⁷*Yəqubi*, II, 583. Bax: *Z.M. Bünyadov*. “Müqəssəvir” adı haqqında, sah. 179–180.
- ¹²⁸*Təbəri*, III, 1276; *İbn al-Əsir*, VI, 352.
- ¹²⁹*Təbəri*, III, 1236; *İbn al-Əsir*, VII, 55, 100.
- ¹³⁰*Təbəri*, III, 1616, 1620, 1624; *İbn al-Əsir*, VII, 100, 101, 104.
- ¹³¹*Təbəri*, III, 1656–1657, 1682; *İbn al-Əsir*, VII, 113.
- ¹³²*Təbəri*, III, 1685; *İbn al-Əsir*, VII, 118; “Bu ildə Əbu-s-Sac Xorasan yoluna qayıdır”.
- ¹³³*Təbəri*, III, 1697; *Yəqubi*, I, 619. *İbn al-Əsir*, VII, 167; *Komaladdin Umur b. Ahmad b. Al-Adim*. Zübdət al-Halab min tarikh Halabs, s. 27.
- ¹³⁴Zübdət al-Yalad, p. 27.
- ¹³⁵*Təbəri*, III, 1888–1889; *İbn al-Əsir*, VII, 190; *İbn Kastur*, XI, 32.
- ¹³⁶*Təbəri*, III, 1937; *İbn al-Əsir*, VII, 231; *Camaladdin al-Əzdi*, sah. 34.
- “Cund Nisabur”.
- ¹³⁷*Təbəri*, III, 1937; *İbn al-Əsir*, VII, 231; *İbn Kastur*, XI, 39.
- ¹³⁸*Təbəri*, III, 2039; *İbn al-Əsir*, VII, 278; Müqayisə et: *Nematov*. Sitalat gətirliən əsəri, sah. 151–152.
- ¹³⁹*Təbəri*, III, 2112; *İbn al-Əsir*, VII, 295–297; *İbn Kastur*, XI, 51.

- ¹⁴⁰*Ibn al-ʿasir*, VII, 299, 301; *Ibn Kasir*, XI, 53. Bax: *M.Deftremery*, IX, pp. 422–428.
- ¹⁴¹*Ibn al-ʿasir*, VII, 305; *Ibn Xaldun*, III, 333.
- ¹⁴²Təbərini məlumətə görə (III, 2137), Məhəmməd Şəhəri 280 (893–894)-ci ildə almışdır. *Ibn Xaldun* (III, 333) Məğəməni əhməsini 278 (891–892)-ci ildə göstərir. *M.X.Şərifi*, səh. 42; *M.Deftremery*, p. 428; *H.Topdschian*. Politische und kirchenrechtliche Armeniens..., s. 168.
- ¹⁴³Təbəri, II, 2185; *Ibn al-ʿasir*, VII, 339; *Ibn Təqrəbərdir*: II, 123; *Camaliddin al-ʿazdi*, səh. 34.
- ¹⁴⁴Təbəri, II, 2186; *Ibn al-ʿasir*, VII, 339; Bax: *M.X.Şərifi*, səh. 36.
- ¹⁴⁵*Iohann Katolikos*, səh. 132; *Stephanos Orbellian*, səh. 108; *Asogik*, səh. 110; Bax: *M.Deftremery*, tr. 428–430; *A.Çren*. Dinastie Bagratidov v Armenii, str. 75–76; *A.Çren* Məhəmməd Əfşin Əbu-s-Sacri Əfşin Heydər İbn Kavusla gərişdirir.
- ¹⁴⁶*Iohann Katolikos*, səh. 144–145; *Asogik*, səh. 110. Bax: *A.Çren*. Sitat gətirən əsəri, səh. 77.
- ¹⁴⁷*Iohann Katolikos*, səh. 146. Bax: *A.Çren*. Sitat gətirən əsəri, səh. 77; *M.Çamçan*, II, səh. 17–18; *M.Deftremery*, tr. 430–431.
- ¹⁴⁸История Армян, срр. 373/221; *Katolikos II Georg* "dəmir buxovlar-da Partava aparıldı". *Iohann Katolikos*, səh. 154–155; Bax: *A.Çren*. Sitat gətirən əsəri, səh. 78–79; *C.Bapannov*. История Прыани, срр. 19; *M.Çamçan*, II, səh. 19; *M.Deftremery*, 437–439.
- ¹⁴⁹*Iohann Katolikos*, səh. 154–155; *Asogik*, səh. 110.
- ¹⁵⁰История Армян, 273/221; *Iohann Katolikos*, səh. 157–158; *Asogik*, səh. 110; *Kirakos Qandzakeci*, səh. 47; Bax: *A.Çren*. Sitat gətirən əsəri, səh. 79; *A.Krimshiy*, Şeki, str. 376; *M.Çamçan*, II, səh. 19; *M.Deftremery*, p. 439.
- ¹⁵¹*Arşuni*, səh. 190–191; *Iohann Katolikos*, səh. 162; "60 min"; Bax: *A.Çren*. Sitat gətirən əsəri, səh. 79–80; *C.Bapannov*. История Прыани, срр. 19; *M.Çamçan*, II, səh. 21–23.
- ¹⁵²*Iohann Katolikos*, səh. 173–174; Bax: *M.Deftremery*, p. 442.
- ¹⁵³*Iohann Katolikos*, səh. 174–175; Bax: *A.Çren*. Sitat gətirən əsəri, səh. 82.
- ¹⁵⁴*Iohann Katolikos*, səh. 180; *Təbəri*, 2202–2203; *az-Zahabi*, II, 80; *al-ʿasir*, VII, 351; *Ibn Xaldun*, III, 369; *Ibn Təqrəbərdir*, II, 129; *Camaliddin al-ʿazdi*, səh. 34–35; Bax: *M.X.Şərifi*, səh. 37–38; *M.Deftremery*, pp. 444–445; *V.Minorskiy*. Studies, p. 118.
- ¹⁵⁵*P.P.Фасмер*. О монетах Саркинов, срр. 26; *A.Марков*. Мусалман сиккаларинин inventar kataloqu, səh. 303.
- ¹⁵⁶Təbəri, III, 2107; *Ibn al-ʿasir*, VII, 292.
- ¹⁵⁷Təbəri, III, 2138; *Ibn al-ʿasir* (VII, 322) bu hədisəni Yusifin qardaşı Məhəmmədə əlaqələndirir.
- ¹⁵⁸Təbəri, III, 2138; *Ibn al-ʿasir*, VII, 322; Bax: *M.X.Şərifi*, səh. 38; *M.Deftremery*, p. 432–435.

- ¹⁵⁹Təbəri, III, 2203, 2205; *İbn al-Əsir*, VII, 315–352; *Camaladdin əl-Əzdi*, sah. 35; Bax: *M.X.Şerifi*, sah. 38; *M.Dəftəremey*, p. 445.
- ¹⁶⁰Stepannos Orbelian, sah. 113; *Asogik*, sah. 112; Bax: *A.Əren*. Sifat gətirlən əsəri, sah. 84.
- ¹⁶¹Təbəri, III, 2280, 2284; *Ortb*, sah. 19, 31; *İbn Təqrībərđi*, II, 171; *Camaladdin əl-Əzdi*, sah. 35; *İbn al-Əsir* (VIII, 42) əlavə edir ki, o, həmçinin Ermanistandan canişini təyin edilmis və ona əmr edilmişdir ki, hər il Xilafət xəzinəsinə 120 min dinar versin. Xəlifa Yüslüfün elçisi Əh İbn Duley İa an-Nəsrarini göx mərhəmətlə qəbul etdi, ona taxtı paltar bağışladı və gəri göndərərək Yüsif üçün hədiyyələr və canişin təyin olunması barədə fərman verdi. Həmginin bax: *İbn Miskəveyn*, I, 16/17–18. Miqayisə et: *M.X.Şerifi*, sah. 39.
- ¹⁶²Johann Katoikos, sah. 181–182; *Asogik*, sah. 111. Bax: *A.Əren*. Sifat gətirlən əsəri, sah. 83; *M.X.Şerifi*, sah. 38–39; *M.Dəftəremey*, pp. 445–446.
- ¹⁶³Johann Katoikos, sah. 199–200; *Artsruni*, sah. 227–228; *Asogik*, sah. 112; *Stepannos Orbelian*, sah. 113–114; Bax: *A.Əren*. Sifat gətirlən əsəri, sah. 86–87; *M.Dəftəremey*, pp. 398.
- ¹⁶⁴Johann Katoikos, sah. 203–205; *Asogik*, sah. 112; *Stepannos Orbelian*, sah. 114; Bax: *A.Əren*. Sifat gətirlən əsəri, sah. 87; *M.Dəftəremey*, pp. 398–399.
- ¹⁶⁵Johann Katoikos, sah. 203–204; Bax: *A.Əren*. Sifat gətirlən əsəri, sah. 87; *M.Dəftəremey*, 399.
- ¹⁶⁶Johann Katoikos, sah. 205; *Asogik*, sah. 112; Bax: *A.Əren*. Sifat gətirlən əsəri, sah. 87; *M.Şangyan*, II, 33–35; *M.Dəftəremey*, p. 400.
- ¹⁶⁷M.Şangyan. Poənoe jizneopisaniə svyatyx ruznitskoj cerkvi, ctp. 57–58; *Alpen*. Sifat kətipirlən əsəri, sah. 87.
- ¹⁶⁸M.Şangyan. Poənoe jizneopisaniə svyatyx ruznitskoj cerkvi, II hissə, sah. 58.
- ¹⁶⁹M.Şangyan, sah. 69; *Kartlis Sxovreba*, sah. 195–196; *Johann Katoikos*, sah. 247–248; *Asogik*, sah. 113–114.
- ¹⁷⁰История Арван, ctp. 275/223; *Johann Katoikos*, sah. 217; *Asogik*, sah. 112; *Stepannos Orbelian*, sah. 116; *Artsruni*, sah. 228; Bax: *A.Əren*. Sifat gətirlən əsəri, sah. 87–88; *M.Sabirin*. Sifat gətirlən əsəri, II hissə, sah. 59; *С.Бабанов*. История Ррузии, III, ctp. 19–22.
- ¹⁷¹Johann Katoikos, sah. 226; *Asogik*, sah. 113. Bax: *M.Dəftəremey*, p. 401.
- ¹⁷²Johann Katoikos, sah. 227–228.
- ¹⁷³История Арван, ctp. 275/223; *Johann Katoikos*, sah. 230–231; *Asogik*, sah. 113; *Stepannos Orbelian*, sah. 116. Bax: *A.Əren*. Sifat gətirlən əsəri, sah. 88; *С.Бабанов*. История Ррузии, III, sah. 19–22; *M.Dəftəremey*, p. 401.
- ¹⁷⁴Johann Katoikos, sah. 231–235; *Asogik*, sah. 113; *S.Ənili*, sah. 435; *Kəhandzəkətsi*, sah. 47; Конст. *Важянопоэнци*. Об управленнии гоу-дарством, ctp. 25; Bax: *A.Əren*. Sifat gətirlən əsəri, sah. 88; *S.Баратов*. Sifat gətirlən əsəri, sah. 22; *M.Şerifi*, sah. 53; *M.Dəftəremey*, 401–402.

- ¹⁷⁵Ibn Höqal, II, 343, 350; Bax: M.Şarifli, sah. 53. V.Minorsky. Caucasia, IV, 515-518.
- ¹⁷⁶Bax: B.B.Baptonov. Метро..., сrp. 35.
- ¹⁷⁷The Historical Remains of Hilal a-Sabi., p. 217-218; Müqayisa et: M.X.Şarifli, sah. 54.
- ^{178a}Manbalar da hər cür feodal drujinaları gətərkər adlandırıldığı kimi, rus və varyaq feodal drujinaları da haqsız ümmiyyətdir və əsasında ruslar adlandırılmışdır.
- ¹⁷⁸Masudi, I, 275; Bax: Алт.Коганецкун. Кннра Ахмара нон Фара-на..., сrp. 16.
- ¹⁷⁹Masudi, II, sah. 20-22; Bax: M.X.Şarifli, sah. 44; M.Defremery, pp. 402-404.
- ¹⁸⁰Ibn Miskaveyh, I, 44-45; Ibn al-Əsir, VIII, 73.
- ¹⁸¹Ibn Miskaveyh, I, 45; Ibn al-Əsir, VIII, 73-84.
- ¹⁸²Ibn Miskaveyh, I, 45; Ibn al-Əsir, VIII, 73-74; Xaldun, III, 369; Artsunl, III, 230; Asogik, sah. 115; Bax: M.X.Şarifli, sah. 45; M.Defremery, p. 407; Sourdel. La Vizirat Abbasside..., p. 409.
- ¹⁸³Ibn Miskaveyh, I, 45; Ərib, sah. 51; "Əhmed İbn Səluk adı ilə məşhurdur", onu gərdağı ilə dolasıq salır. *Ibn Xaldun*, III, 369, "Həmid İbn Səluk və Əhmed İbn Əli İbn Səluk"; *Ibn al-Əsir*, VIII, 58; "Əbu-İ-Abbəs Səluk, 74; Məhəmməd İbn Əli Səluk"; Bax: M.X.Şarifli, sah. 45; M.Defremery, rr. 407-408.
- ¹⁸⁴Ibn Miskaveyh, I, 45; *Ibn al-Əsir*, VIII, 74-75. Ərib, sah. 67; *Ibn Xaldun*, III, 369; *Camaləddin al-Əzdi*, sah. 35; *Nəmətov*. Sıtat gətirliən əsəri, sah. 152; M.X.Şarifli, sah. 45-46.
- ¹⁸⁵Ibn Miskaveyh, I, 45-46; *Ibn al-Əsir*, VIII, 75; *Ibn Xaldun*, III, 369; *Camaləddin al-Əzdi*, sah. 35-36; Bax: M.X.Şarifli, sah. 45-46; M.Defremery, pp. 411-412.
- ¹⁸⁶Ibn Miskaveyh, I, 47; *Ibn al-Əsir*, VIII, 75; Ərib, sah. 70-71; *Ibn Xaldun*, III, 369; *Camaləddin al-Əzdi*, sah. 36-37; Bax: M.X.Şarifli, sah. 46; M.Defremery, p. 411-412.
- ¹⁸⁷Ərib, sah. 77; *Ibn Miskaveyh*, I, 47; Bax: Yəne orada, "Kitab al-nuyun" da 306-cı il hədisəsinə edilən isna da; *Ibn al-Əsir*, VIII, 75-76. *Camaləddin al-Əzdi*, sah. 41; *Ibn Xaldun*, III, 369. Bax: M.X.Şarifli, sah. 74; M.Defremery, pp. 412-413.
- ¹⁸⁸Ərib, sah. 77; *Ibn Miskaveyh*, I, 48-50; *Ibn al-Əsir*, VIII, 76. *Ibn al-Əsirə görə* bu hədisə 304 (916-917)-cü ildə baş verir. *Ibn Xaldun*, III, 369; *Camaləddin al-Əzdi*, sah. 37-38; *Johann Katolikos*, sah. 319; Bax: A.Əren. Sıtat gətirliən əsəri, sah. 93-94; M.X.Şarifli, sah. 47; M.Defremery, 414-422.
- ¹⁸⁹Ibn Miskaveyh, I, 50; *Ibn al-Əsir*, VIII, 76; *Ibn Xaldun*, III, 369; *Camaləddin al-Əzdi*, sah. 38; Bax: M.X.Şarifli, sah. 48-49; M.Defremery, pp. 410, 423.
- ¹⁹⁰Ibn Miskaveyh, I, 50; *Ibn al-Əsir*, VIII, 76; *Ibn Xaldun*, III, 369, 372; *Johann Katolikos*, sah. 319-320; St. Orbelian, sah. 120; Bax: A.Əren.

- ¹Г.М.Барникийн. Источники для изучения истории павлякиянского движения, стр. 33.
²Е.Э.Итунш. Павлякиянское движение в Византии..., стр. 51; У.Е.Липсits (Bizans самууял тарихин хиласалар..., сах. 134) бөлө һесап едир кI, павлякиян һаракатI 787—850-сI һарда меудана галмисдир.
³Ст. Т.Мелнк-Бахткн. Павлякиянское движение в Арменин, стр.

V FASIL

- ²⁰⁸Вах: М.Х.Şarfil, сах. 59.
²⁰⁷Camaladdin al-ezdi, сах. 40; M.Defremery, 436.
²⁰⁶Orb, сах. 145.
²⁰⁵Camaladdin al-ezdi, сах. 39—40.
 НАСТНН, сах. 103; М.Х.Şarfil, сах. 58; M.Defremery, 436.
²⁰⁴Camaladdin al-ezdi, сах. 39; Вах: С.Лен-Илд. Мусульманские дн-ты восточного каффата, стр. 240. S.Lone-Poole The Coins., 130—145.
²⁰³A.Марко. Инвентар каталору..., сах. 303; Б.Тузенгаузен; Моне-лар.
²⁰²Bu barada вах: Ibn Miskaveyh, I, 261—264, 286 ва сонракI sahifa-
 M.Defremery, s. 429—435.
²⁰¹Ibn Miskaveyh, I, 178; orb, сах. 133; Ibn al-Asir, VIII, 126—128; Xaldun, III, 378; Camaladdin al-ezdi, сах. 39; Вах: М.Х.Şarfil, сах. 57; М.Х.Şarfil, сах. 56—57; M.Defremery, pp. 427—428.
²⁰⁰Ibn Miskaveyh, I, 174—175; orb, сах. 131—132; Ibn al-Asir, VIII, 124—125; Ibn Xaldun, III, 377—378; Camaladdin al-ezdi, сах. 39; Вах: 199Masudi. Tanbih, сах. 382; Camaladdin al-ezdi, сах. 38—39.
¹⁹⁸al-TanuhI Nişvar, сах. 156.
 Вах: М.Х.Şarfil, сах. 56; M.Defremery, pp. 426.
¹⁹⁷Ibn Miskaveyh, I, 147; orb, сах. 182; Ibn al-Asir, VIII, 118; Ibn Xaldun, III, 372, 377; Camaladdin al-ezdi, сах. 38; "315 (927)-ci ildä"; di, сах. 38; Вах: М.Х.Şarfil, сах. 51; M.Defremery, pp. 425—426.
¹⁹⁶Ibn al-Asir, VIII, 105—106; Ibn Xaldun, III, 372; Camaladdin al-ez-
 Camaladdin al-ezdi, сах. 38; Вах: М.Х.Şarfil, сах. 50; M.Defremery, 424.
¹⁹⁵Ibn Miskaveyh, I, 83; Ibn al-Asir, VIII, 100; Ibn Xaldun, III, 372; сах. 95.
¹⁹⁴Johann Katolikos, сах. 382—383; Вах: A.Qren. Sitat gätirlän aserI, III, 372.
¹⁹³Ibn Miskaveyh, I, 82—83; Ibn al-Asir, VIII, 99—100; Ibn Xaldun, 192Johann Katolikos, сах. 319—320; Asogik, сах. 116.
 pp. 404—407.
¹⁹¹Johann Katolikos, сах. 237 ва 319; Asogik, сах. 116; Вах: A.Qren. Sitat gätirlän aserI, сах. 91—94; М.Х.Şarfil, сах. 48—49; M.Defremery, 423.
 Sitat gätirlän aserI, сах. 14; М.Х.Şarfil, сах. 48—49; M.Defremery, r.

- ¹A.I.Иовинская. Очерки истории армянской освободительной войны, стр. 351.
- ²F.C.Couybare. The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia. Oxford, 1898.
- ³Q.M.Bartikyan. Sitat gətrilan asəri, sah. 33.
- ⁴Sənədi qrabardan rus dilinə Q.M.Bartikyan tərəfincə tərcümə edilmişdir.
- ⁵Həmin ədlər haqqında bax: "İstoriya Arvan", str. 243/194.
- ⁶Yənə orada, sah. 246–247/197–198.
- ⁷Q.M.Bartikyan (sah. 32–33) müvafiq hesablamalar yolu ilə sübut edir ki, sənədə erməni tarixinin göstərilməsi yanlışdır. Hicri 88-ci il, yəni b.e. 706–707-ci il! — Partav yığıncağının qədrində il olmalıdır.
- ⁸Qolunm ilə evlənmək nəzərdə tutulur. Bu barədə bax: İstoriya Arvan, str. 225–256.
- ⁹Matənədərlərən əlyazmaları, № 3062, sah. 251–252 və № 2966, sah. 120a, b; hələ bax: *Səməl Anəcu*. İzbornik vıdərjək iz knit isto-rikov, str. 286.
- ¹⁰Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: İstoriya Arvan, str. 237/189–190; *Kupakok Pandzaketsu*, sah. 101; *H.Mann*. Arkanun..., sah. 7; Histoire de la Sioumie, pp. 158–165; Aranda müxtəlif təriflər və bədlər haqqında, bax: *Æ L A*, s. 38/29–30. Bax: *Asogik*, II, 2; Ap-çeniya katoqikon. Gürcüstən və Ermanistan arasındə tərifiq; *Φ.Жорда-ниа*. Хроника, sah. 321.
- ¹¹M.Хоренский. История Армениа, стр. 218.
- ¹²İstoriya Arvan, str. 69, 72, 90, 94.
- ¹³Книга армянских канонов, стр. 148–149; Ст. *Т.Мелнк-Бахтан*. Плавнианское движение в Армениии məğəlasından, c. 183–184.
- ¹⁴Ст. *Т.Мелнк-Бахтан*. Sitat gətrilan asəri, sah. 184–185.
- ¹⁵Gevond, sah. 86.
- ¹⁶M.Bartikyan. Sitat gətrilan asəri, sah. 41–51.
- ¹⁷Matənədərlərən əlyazması, № 6409, sah. 94b. Q.Bartikyanın tərcümə-si.
- ¹⁸Balazuri, sah. 209.
- ¹⁹Yəqubi, II, 429.
- ²⁰Yənə orada, 519; Müqayisə et: *П.К.Жузе*. Маздәиты-шейбаниты, т. 19.
- ²¹T.I.Qritqoryan. "Movses Kalanqayutklyunum "Albaniya ölkəsinin tər-tarixi" məsələsinə dair, v. 35; *Yənə onun*. Nəşr edilmiş səhifələr..., v. 19; *M.M.Altman*. Bir səhər olarq Gəncənin meydanə gəlməsi zamanı haqqın-da, sah. 83; *Z.M.Bunqadov*. Bir də nəşr edilmiş səhifələr haqqında, sah. 6; *C.J.F.Dowsett*, p. 461.
- ²²M.M.Altman. Sitat gətrilan asəri, sah. 83.
- ²³İstoriya Arvan, str. 268/215.
- ²⁴Deux Historiens Arméniens..., p. 334: "Qoroz vilayəti — Paytakaran adlanan Partav düzünə yaxındır". V.Minorski (Caucasica, IV, p. 513) belə hesab edir ki, qoroz indiki Şuşa rayonu yaxınığında idi.

- ²⁸Burada tarixda ixtilat vardir, bu barada bax: *C.J.F.Dowsett*, p. 464.
 Garak "12 ay arzinda" olun.
- ²⁹История Арван, стр. 268/215.
³⁰Yena orada, sah. 268/269/215.
³¹*V.Minarskiy*, Caucasica, p. 513.
³²Histoire de la Sounie, pp. 96-97.
³³*V.Minarskiy*, Caucasica, p. 513.
³⁴Армянская география VII века, стр. 41.
³⁵Bu barada bax: *ЭИФмнолвккцц*. К изучению древнего пути, стр. 179.
- ³⁶Bu barada bax: *C.J.F.Dowsett*, p. 465.
³⁷*Kudama*, BGA, VI, 254; Qövm yusammama al-Vayalığa, transzeca targumasi (sah. 195). "Une peuple de appelee. Ces Nicolaius (?)". Qıxarış-da Qıye bela gevđ edir: "La leçon du texte n'est pas certaine"; Bax: *Ibn al-Faqih*, BGA, v. 77.
- ³⁸*Gle Strange*. Al-Abrik..., p. 736.
³⁹Bax: Melik-Baxşyan bu faktı gevđ edarkeñ yanış olaraq bela hesab edir ki, "daylakani" sözünüñ bu cür oxunuşunu A.A.Vasilyev faktii etmiş ve onun düzelişini de de Qıye gevđ etmişdir (St. *T.Melik-Baxşyan*. Sitat geñrian eseri, sah. 157). Lakin geñterdiyimiz kimi, bu düzeliş le Strenc faktii etmişdir. A.Vasilyev de öz gevđinde ona esaslanr (Bax: *AA.Baculv-ge*. Politicheskie otnoşeniya Vizantii i arabov., стр. 183, gevđ 2).
- ⁴⁰*Masudi*, BGA, VIII, 151, 183; "Kala Abrik allati kanat medine al-ba-yalika" Qs-Salrastañi, sah. 173, onlar "al-bavliya" adlandırı. Müqayise et: *Gle Strange*. The Lands..., p. 119.
- ⁴¹*Masudi*, Muruc, VII, sah. 74-75.
⁴²Bizansdaki pravlikianlar haqında tafsilat üçün bax: *К.Н.Юзбашан*. К истории навликианского движения в Византии в IX в.; *Е.Э.Лунинцц*. Очерки истории Византийского общества и культуры, стр. 132-170.
- ⁴³*Tebert*, III, 493. Müqayise et: *Said Nefisi*. Babak küremdin, s. 19.
⁴⁴*Masudi*, VI, 86.
⁴⁵*Yaqui*, V, 362.
⁴⁶The Geographical work of Sadik Isfahani, p. 23.
⁴⁷*A.Moraez*. История ислама, т. II, стр. 196.
⁴⁸*Hitti* F. Tarix al-Orab, c. II, Beyrut, 1958, s. 400.
⁴⁹*D.S.Margolough*. Khurramiya, p. 257.
⁵⁰*Nefisi*, sah. 47.
⁵¹*Q.van-Floten*, sah. 47.
⁵²*Samani*, sah. 72.
⁵³*Mutahhar al-Müqaddasi*. al-Bad et-trix, Paris, 1899, s. 133.
⁵⁴*Abu Muzaffar Isfaraini*. al-Tabisir fi-d-din, al-Qahira, 1940, s. 62.
⁵⁵*Ibn al-Covzi*, sah. 87.
⁵⁶*Ibn al-Cisir*, VI, 231.

- ⁸¹"История Арван" da (193/150) geyd edilir ki, humnların (massaketa- rın) "kuar" alılabı varmış va ona at qurban vermişler. Bax: *Strabon*, XI, 86: "Onlar (massaketa) yalnız gınaşı alılabı bılır va ona at qurban verir- lar". Pahlavca "Xvar"---gınaşdır". Bax: *T.Halasi Kun*, Türk dili ve tarihi hakkinda araştırmalar..., s. 49 ve s.
- ⁸²*Tabari* (III, 1015) va *Ibn el-esir* (VI, 121) "Sehl" formasını gəq, arab va fars dillərində x va h səsləri q ilə göstərirlər. Bax: *Masudi*, Muruc (VII, 62) — "Şahrak". Fihristdə "Şihrak" variantı verilir.
- ⁸⁶Fihristdə belədir. *Taberida* (III, 1232) — "Matr" yazılmışdır. Mənbə- lər *Babək*in atasının adını dolayıq salır, çünki sonrakı hadisələrdən görün- düyü kimi, *Babək*in *Abdullah* adlı qardaşı var idi.
- ⁸⁷B.M.Tirmizi yanlış olaraq belə hesab edir ki, "Cavidan *Ibn Şahrak* əl- Xurrami *Babək*in ardıllarından biri" imiş. Bax: *B.M.Tirmiziy*, *Zoroas- trians and their fire temples...*, p. 273; *Ibn Taqı Berdi*, Ən-Nucma az-Za- hira, s. 577.
- ⁸⁸*Tabari*, III, 1015; *Masudi*, Muruc, VII, 130; *Ibn el-esir*, VI, 121. P.K.uzə bu hadisəni yanlış şərhlə edərək deyir ki, "Cavidan kommunist xürəmlərə rəhbərliyi və İran xalqını ona düşmən olan feodalılar və Abbə- silərdən azad etmək üçün başladığı işi davam etdirməyi təntənəli surətdə öz istedadlı şagirdi *Papak* və ya *Babək*ə həvalə etdi" (bax: *İ.K.Klyazec*, İta- nak və panakizm, c. II, s. 209–210).
- ⁸⁹Mənbələrdə arəbcə "mühəmmirə" (*Tabari*, III, 493 və sonrakılar; *Di- navert*, 382; *Ibn Cözi*, V, 144) və farsca "Sorxalam" (Siyasətnamə, 224, *Hamdulla Qazvini*, 320) terminlərinin işlədilməsi diqqətli cəlb edir. Birin- cisi, "qırnızı geymiş", ikincisi — "qırnızı bayraqlı" deməkdir. Fikrimiz- cə, xürəmlilər tarixdə ilk dəfə olaraq yadelli zülməklərə qarşı mübarizə- də bir simvol kimi qırnızı rəngə və bayraqdan istifadə etmişlər. Müqayisə- et: *A.O.Knygobocqud*, Восстание Муканья, с. 37. Əbu Tammamın "Divan"ında [a] "xürəmlilər" adı ilə məşhur olanlar qırnızı bayraqlar gəldirmişdilər (bax: Əbu Dulafın ikinci məktubu, səh. 37). Əbu Tammamın "Divan"ında da bu bərdə deyilmişdir. Əbu Səid Məhəmməd *Ibn Yusif* et-Tayə hasr et- diyi qəsidsində Əbu Tammam deyir ki, xürəmlilər öz gələbələrini geyd- edərək qırnızı bayraqlar asırdılar. *Divan* əbi Tammam bə-gərth əl-xətibət- Tabrizi, c. II, əl-Qahirə, 1957, s. 41.
- ⁹⁰Siyasətnamə, səh. 224.
- ⁹¹Siyasətnamə (səh. 224) bildirir ki, üsyan habelə "İstahanı, Tərmidə- ni, Kapulu, Fəbiki və digər kənd yerlərini bürüdü. Key, Hamadan, Dəstə və Girdədan gəx adam bu cəmətə qosuldu".
- ⁹²Siyasətnamə (səh. 224): "Abdullah *Ibn Mubarak* 20 min atlı ilə".
- ⁹³*Tabari*, III, 732; *az-Zəhəbi*, səh. 93; *Ibn el-esir*, VI, 74; Siyasətnamə, səh. 224: "Əbu Dulaf İli və Abdullah *Ibn Mubarak* gəlilətan hücum etdi- lar, gəx adam öldürdilər, onların uğaqlarını Bağdada aparıb sətildilər".
- ⁹⁴*Tabari*, III, 1015; *Masudi*, Muruc, VII, 130.
- ⁹⁵*as-Şahrastani*, səh. 132.
- ⁹⁶Bax: *A.Moqrreep*, *История ислама*, II, c. 1, 182.

- ⁹⁷Bağdadi, sah. 252. Müqayisə et: *E. A. Berare*. Мусульманское сел-танство, 21; *3. И. Я. Мномарская*. Восстание Бабeka, стр. 14.
- ⁹⁸*Dinauri*, sah. 397.
- ⁹⁹Bağdadi, sah. 251; *Masudi*, Tanbeh, sah. 352.
- ¹⁰⁰Bütün ərmani tarixçiləri Babəki irani adlandırlar.
- ¹⁰¹*Vardan*, sah. 101; Ş. Lebo Babək üsyanının başlanma tarixini yanlış olaraq 831-ci il göstərirlər. Bax: Ch. le Bau, *Historie du Bas Empire*, t. VIII, 96.
- ¹⁰²*Abu Dulaf*, Mis'ar ibn Muhalhil's travels in Iran, p. 6.
- ¹⁰³*Ibn Kəsir*, sah. 62.
- ¹⁰⁴Təkca İbn Nədim belə hesab edir ki, Babəkin vətəni Bəzz deyil, Bilalabəddir (Fihrist, I, 343); *E. Rəyfi* (Sitat gətirilən əsəri, sah. 46, qeyd 9) belə zənn edir ki, Bəzz (Bəzzeyn) Bilalabəddə adının ikinci hissəsindən əmələ gəlmişdir.
- ¹⁰⁵*Təbəri*, III, 1171; *Əbu Dulaf* (sah. 37): "Oradan [Bəzzdən] Babək gixis etmişdir".
- ¹⁰⁶*Masudi*, BGA, VIII, 353.
- ¹⁰⁷*Masudi*, II, 235, 247.
- ¹⁰⁸*Yaqut*, I, 529.
- ¹⁰⁹*Əl-Biruni*, s. 36.
- ¹¹⁰*N. Karantov*, Qeydlər..., sah. 61, qeyd 44.
- ¹¹¹*V. Myur*, sah. 514.
- ¹¹²*M. Tomapa*. Bəbək, стр. 30.
- ¹¹³IX—XIII əsrlərdə SSRİ tarixinin xülasələri, 646.
- ¹¹⁴Azərbaycan tarixi, c. I, sah. 118.
- ¹¹⁵BSE, c. I, sah. 441.
- ¹¹⁶Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun arxivli, inv. № 832.
- ¹¹⁷*S. Nəfisi*. Sitat gətirilən əsəri, sah. 28, 29, 36.
- ¹¹⁸*3. И. Я. Мномарская*. Восстание Бабeka, стр. 28.
- ¹¹⁹*Müqəddasi*, III, 378.
- ¹²⁰*Ibn Höqəl*, II, 251.
- ¹²¹*Ibn Xordadbeh*, VI, 121.
- ¹²²Səmbur gayı səhlinədəki Sədərəspdə ərəb qoşunlarının birinci istehkamlar xətti var idi.
- ¹²³Qarasi gayındakı Zəhrəkəşdə ərəb qoşunlarının ikinci istehkamlar xətti var idi.
- ¹²⁴Saləngəydəki Davalrıddə (*Təbəri*: "Kalarıddə") ərəb istehkamlarının üçüncü, axırncı xətti var idi.
- ¹²⁵*Yaqut*, I, 529.
- ¹²⁶*Ibn Höqəl*, II, 237.
- ¹²⁷*E. Rəyfi*. Sitat gətirilən əsəri, sah. 46, qeyd 9.
- ¹²⁸*V. Minorshiy*. *Caucasica*, IV, p. 505.
- ¹²⁹*Masudi*, II, 75.

- ¹³⁰*N.Kapayev*. Примечание..., стр. 77, qeyd 132.
- ¹³¹ Histoire des Ardzrouni, pp. 145–150; *T.I.Tep-puqopya*. В вопросе селитры, сәh. 19; *M.A.Altman*. О времени возникновения Лянджи..., стр. 83; *C.F.Dowsett*, p. 161.
- ¹³² *Təbəri*, III, 1228. İbn əl-Əsiridə belədir (VI, 336): "İsa İbn Yunis İbn İstifanus".
- ¹³³ *Təbəri*, III, 1193–4.
- ¹³⁴ *Təbəri*, II, 1187; Əl-İmranı Əbu Tammamın şərləri əsasında belə güman edilir ki, Darvaz Azərbaycandan sərhədlərində bir yerdir. Bax: *Yaqut*, IV, sәh. 320.
- ¹³⁵ *Yaqut*, IV, 297. Ehtimal, o zaman Qırxsu–Peyvanqay bu adla məşhur idi.
- ¹³⁶ *Təbəri*, III, 1195, 1203. Ehtimal Ləkanqaydır.
- ¹³⁷ *Mütəhhər əl-Müqəddəs*, sәh. 115.
- ¹³⁸ *əl-Fihrist*, sәh. 480.
- ¹³⁹ *Mütəhhər əl-Müqəddəs*, sәh. 115–116; *İbn İbri*, sәh. 240.
- ¹⁴⁰ Həmin ar-Rəşidin iki oğlu — Əmin və Məşum ərsasında Xilafət tax-tı üstündəki daxili müharibələr nəzərdə tutulur.
- ¹⁴¹ *Dinəvari*, sәh. 397.
- ¹⁴² Bax: *İbn Cözi*, V, 110; *Maqrizi*, I, 190–191 və s. Bunun tədqiq edilən dövrdə Xilafət tarixinin bütün tədqiqatçıları etiraf edirlər. Lakin ərəb tarixçisi Bəndəli Cözi İslamda ideoloji hərəkat adı əsərində nədənsə belə qət etmişdir ki, "onların (xürrəmlərin—Z.B.) məqsədi İslam müqavimət göstərmək və onu məhv etmək deyildi; Əcəmlər ölkəsində daha əvvəlki üsyanların qoxunda olduğu kimi burada da məqsəd istilayı bir millət olan ərəblərə müqavimət göstərmək idi. Bu hərəkat o zamanlar Abbasiylər dövlətində yasaqan bütün xalqların və hətta ərəb millətinin aşağı təbəqələri-nin iqtisadi qaydalar uğrunda etdiyi müharibə idi". Belə bəyanatın birtərəfli olduğu aydın görünür, odur ki, biz də bu bəyanatın müəllifi ilə mübahisəyə girişməyə ehtiyac yoxdur. Bax: *Bəndəli Cözi*. Min tarix hərəkatı, s. 68.
- ¹⁴³ *əl-Fihrist*, sәh. 482.
- ¹⁴⁴ *əl-Məsudi*. Müruc, sәh. 123.
- ¹⁴⁵ *Məsudi*. Tənbəh, sәh. 306; Müqayisə et: *A.V.Kremer*. Geschichte der Herrschenden Ideen des Islam, 194.
- ¹⁴⁶ *İbn İbri*, sәh. 241.
- ¹⁴⁷ *Məsudi*. Tənbəh, sәh. 306.
- ¹⁴⁸ *Bəğdədi*, sәh. 252.
- ¹⁴⁹ *Yəna orada*, sәh. 263.
- ¹⁵⁰ *Yəna orada*, sәh. 268.
- ¹⁵¹ *Yəna orada*, sәh. 266.
- ¹⁵² *Təbəri*, III, 1171; *Bəlazuri*, sәh. 331; *Yaqut*, V, 822.
- ¹⁵³ *Yaqubi*, III, 201.
- ¹⁵⁴ *Bəğdədi*, sәh. 368; *İbn Cözi*, V, III.

- 152 *Yaqubi*, II, 577.
 156 Yena orada, 563.
 157 *Təbəri*, III, 1173–1174.
 158 *Təbəri*, III, 1039; *İbn əl-Əsir*, VI, 130; *İbn Təqriberdi*, I, 458–586.
 159 *Yaqubi*, II, 563.
 160 *Yaqubi*, II, 564; *Təbəri*, III, 1041; *İbn Miskəveyn*, VII, 450; *İbn əl-Əsir*, VI, 140; *İbn Təqriberdi*, I, 590–591.
 161 *Yaqubi*, II, 564; *Təbəri*, III, 1072, 1233; *İbn əl-Əsir*, VI, 143.
 162 *Yaqubi*, II, 565; *İbn Təqriberdi*, I, 628.
 163 *Təbəri*, III, 1099; *İbn əl-Əsir*, VI, 150; Siyasətnamə, sah. 225; "Məhəmməd İbn Həmid ət-Tar". Yena burada deyilir ki, altı vuruşma olmuşdur.
 164 *Yaqubi*, II, 565; *Təbəri*, III, 1101; *İbn Miskəveyn*, VII, 463; Siyasətnamə, sah. 225; *İbn Xəllikan*, I, 365, qeyd 6.
 165 *Vardan*, sah. 101.
 166 *Yaqubi*, II, 568, 215.
 167 *VMinorskiy*, *Caucasica*, IV, p. 509, 4.
 168 *Təbəri*, III, 1072; *İbn əl-Əsir* (VI, 143, 176) İbrahim Züreykədən sonra və Məhəmməd ət-Tusidən əvvəl göstərir.
 169 *Yaqubi*, II, 568/215; K. Patkanovun tərcüməsində: "Gət oğlu İbrahim". Oxunmalıdır: "Lət oğlu İbrahim", yəni İbrahim İbn əl-Ləys.
 170 *Ərəbi* (Sitat gətirilən əsəri, sah. 50) bu hadisə üçün yanlış olaraq 822/3-cü il tarixini göstərir.
 171 *Təbəri*, III, 1102; *Yaqubi*, II, 565; *İbn əl-Əsir*, VI, 152.
 172 *Təbəri*, III, 1105, 1107–1109; *İbn əl-Əsir* (VI, 155) hadisənin tarixini yanlış göstərir.
 173 *Dinəvəri*, sah. 397; *İbn İbri*, sah. 240.
 174 *The Apology of al-Kindy*..., p. 25.
 175 Yena orada, p. 47.
 176 *Yaqubi*, II, 564–566. Səvad haqqında bax: *Johann Katolikos*, sah. 64–65.
 177 *Yaqubi*, II, 564–566. Səvad haqqında bax: *Johann Katolikos*, sah. 64–65.
 178 *Məsudi*, *Muruc*, sah. 123.
 179 *Yaqubi*, II, 564–566. Səvad haqqında bax: *Johann Katolikos*, sah. 64–65.
 180 Yena orada, sah. 267/214; *Yaqubi*, II, 564–566. Səvad haqqında bax: *Johann Katolikos*, sah. 64–65.
 181 *Yaqubi* indiki *Qorisdir* (Gorus). *Artstuni* (III, 70, 186) *Qorozun* "uca bir yer" olduğunu (barajawandaq təh) qeyd edib deyir (sah. 187) ki, *Qoroz* "Ktiş dağına yaxın" yerdadır. Ktiş və *Qoroz* Azərbaycan SSR, DQM-nin indiki *Nadut* rayonundadır.
 182 *Yaqubi*, II, 568, 215.
 183 *Ərəbi* "İsa İbn uxt İstifanus", yəni "İstifanusun (Stepannos Abilanın) bacısı oğlu İsa". Bu qohumluğun aydın olmasına baxmayaraq,

- Q.Kurdian (Patak e Sahl ibn Sumbat, sah. 34) deyir: "Bu "uxt" adinin man-
 gayi va manasi ne demektir? Teassit ki, men hec bir qeyd olave eda bilmi-
 ram". Kuyazin adim buse dugmeyen va yaqin erob dilim bilimeyen Q.Kur-
 dian bele guman edir ki, erbeca "uxt" ("baer") Uxtanes adinin bir hissasi-
 dir ki, onim kitabinda bu ad "Uxt Anes-Yannus" seklini almisdur.
- ¹⁸⁷Yena orada.
¹⁸⁶Yena orada, 208-209/215-216.
¹⁸⁷C.T.Fremkin. Борба армянского народа против арабского халифа-
 та, стр. 499.
¹⁸⁸A.M.Xitman. Сюник в IX-X вв., стр. 4; bax: A.Koannicjan. Очер-
 ки..., стр. 359-360.
¹⁸⁹Siyasatname, sah. 225.
¹⁹⁰Tabar, III, 1163; Ibn al-Esir, VI, 158.
¹⁹¹Tabar, III, 1164.
¹⁹²Hamin gin zavvalar Makedan Minya gedirler.
¹⁹³Tabar, III, 1165. O biri sahiteda ise Taberi deyir ki, Ishag ibn Ibrn-
 him bu vuruşmada 100 mine yaxin xurrami girdi, qadim va usqular bu he-
 saba daxil deyildir. Habeta bax: Ibn Ibrl, sah. 241; Ibn al-Esir, VI,
 311-312. M.Siriyets (sah. 529) bu vuruşma uğun iki il sonrakı tarixi gös-
 tarir — 835-ci il) va deyir ki, Ishag "onlardan beg mine yaxin öldürdü";
 Nizari il-Mülk (sah. 225-226) bildirir ki, Ishag 100 min xurramini mahv
 eldi. M.Tomara (Babek, str. 110) deyir. "50 min"; al-Makin, s. 141.
- ¹⁹⁴M.Siriyets, sah. 531.
¹⁹⁵Ibn Ibrl, sah. 155.
¹⁹⁶Xurramilerin Bizans tarfinda erblere qarşı mihnaribelerda işlətəki
 haqqında bax: Ф.Аценский. Очерки по истории Византийской образо-
 ванности. СПб., 1892, sah. 59; A.Bacalov. Византия и арабы при импе-
 раторе Феодисе, стр. 385-386; Yena onun. Политические отношения
¹⁹⁷M.Siriyets, sah. 509.
¹⁹⁸N.Emin. "Böyük Vardandan ümumi tarixinin" 384-cü qeydi, sah. 129;
 P.Çunakci. История Византийской империи, стр. 137. Çixariş: Çh. le
 Beau. Histoire du Bas Empire, v. XIII, 93-94; G.Well. Geschichte der
 Chalfen, 240.
¹⁹⁹Tabar, III, 1225.
²⁰⁰M.Siriyets, sah. 531; Ibn Ibrl, sah. 155.
²⁰¹Ayrtivan vardapeti keşiş Mexitarin tertib etdiyi xronografik tarix,
 sah. 402.
²⁰²Bax: Z.M.Bunyardov. Babak va Bizans, sah. 613-616.
²⁰³Tabar, III, 1171; Ibn al-Esir, VI, 164. Ərdabil xurramilərə qarşı
 əməliyyat keçirən xalife ordularının qarargahı idi. al-Uyun va-l-hada iq bi-
 xbar al-haq'iq, sah. 10.
²⁰⁴Tabar, III, 1229; Ibn Xordadbeh, VI, 19. Müqayisə et: Q. le Streng.
 Sitat getirən əsəri, sah. 192.

- 205 *Qbd al-Qiz ad-Duri*, el-Qsr el-Abbasiy el-avval, sah. 237.
 206 *az-Zahbi*, sah. 384. Bu barədə sonrakı səhifələrə bax.
 207 *Təbəri*, III, 1232–1233; *Müqəddəs*, Kitab el-bəd, sah. 117; *İbn al-Əsir*, VI, 176.
 208 *az-Zahbi*, sah. 384.
 209 *Təbəri*, III, 1173–1174; *İbn al-Əsir*, IV, 164.
 210 *Təbəri*, III, 1174; *İbn al-Əsir*, VI, 164; *al-Uyün və-l-hədəyq*, sah. 38–39.
 211 *Təbəri*, III, 1171; *İbn al-Əsir*, VI, 164.
 212 *Yəqubi*, II, 577.
 213 *Təbəri*, III, 1171–1172; *Yəqubi*, II, 577; *İbn al-Əsir*, VI, 164.
 214 *Bəlzuri*, sah. 330; *Yəqubi*, II, 594; *İbn al-Əsir*, VI, 191; VII, 17.
 215 *Müqəddəs*, Kitab el-bəd, sah. 117; *İbn İbri*, sah. 241.
 216 *Təbəri*, III, 1179; *İbn al-Əsir*, VI, 165.
 217 *Təbəri*, III, 1174; *al-Məkin* (sah. 141) və *Tərix əs-Səlih*in müəllifi (v. 56) bildiri ki, ərəblər “bu virusunada Babəkin tərəfdarlarından çox qırdı-
 lar. Deyilər ki, onlar 100 min nəfərdən çox idilər”.
 218 *Təbəri*, III, 1178–1179.
 219 *Yəna orada*, III, 1179; “Sırayana”.
 220 *İbn al-Əsir*, VI, 165.
 221 *Təbəri*, III, 1187–1188; *İbn al-Əsir*, VI, 167.
 222 *Təbəri*, III, 1189–1193; *İbn al-Əsir*, VI, 167–168; *Tərix əl-Səlih*in, vərəqə 56.
 223 *Təbəri*, III, 1193–1194; *İbn al-Əsir*, VI, 168. Müqayisə et: *M. Səmsəddin Günəllay*, Abbas oğulları imperatorluğunun..., s. 199–200.
 224 *Təbəri*, III, 1195; *İbn al-Əsir*, VI, 169.
 225 *Təbəri*, III, 1201.
 226 *Yəna orada*, III, 1207, 1209–1210.
 227 *əl-Bəğdədi*, Kitab el-fərq, sah. 251, 268, 269; *İbn İsfəndiyar*, sah. 155.
 228 *Yəqubi*, II, 578.
 229 *Yəna orada*.
 230 *Siyasətnamə*, sah. 226.
 231 *Təbəri*, III, 1217–1218; *Dinəvəri*, sah. 399; *İbn al-Əsir*, VI, 172–173. Bax: *G. Martev*, *et H. Veer*, *Miniatures persans*, plate XIVII, burda Babəkə Afişin danışıqları verilmişdir.
 232 *Dinəvəri*, sah. 400.
 233 *Təbəri*, III, 1197.
 234 *Yəna orada*, III, 1219.
 235 *Yəna orada*, III, 1218; *az-Zahbi*, sah. 384. Bax: bu esirlər barəsində *Yəqubi*, I, 361–364; *Siyasətnamə*, sah. 228.
 236 *Siyasətnamə*, 227.
 237 *Dinəvəri*, sah. 400; *Yəqubi*, II, 578; *Məsudi*, *Muruc*, VII, 124; *əl-Bəğdədi*, sah. 117; *İbn İbri*, sah. 241.

- ²³⁸Masudi, Tanbeh, sah. 125; *M.Siriyets* (sah. 533): "Doqquz nafar öz adamları ilə"; *Ibn İbri* (sah. 155): "400 nəfər öz adamları ilə".
- ²³⁹*Tabari*, III, 1219; *Masudi*, Tanbeh, sah. 124-125. Bax: *Z.M.Bünyadov*. Gəla şəhəri Bəzzin yerini müəyyənləşdirmək haqqında, sah. 20-21.
- ²⁴⁰*Tabari*, III, 1234; *Ibn al-Əsir*, VI, 339.
- ²⁴¹Cəfər İbn Dinar al-Həyat — "həyat" dərsi deməkdir. İlah at-Tab-bax — "tabbax" əsəz deməkdir. Onların hər ikisi Xilafət ordularının komandanları idi.
- ²⁴²*Tabari*, III, 1231, 1235; *Ibn al-Əsir*, VI, 339. Müqayisə et: *Abbasnəme*. Политические отношения..., стр. 114; *С.Хафсун*. Сиват кәтиби-дан асары, sah. 94.
- ²⁴³C.Buri bəla hesab edir ki, hücum 837-ci ildə olmuşdur; S.Ləbo bəla güman edir ki, Zibatrəyə 480-ci ildə hücum edilmişdir. F.K. Juze isə deyir ki, bizanslılar 830-cu ildə Abbasi ordusuna zərbə endirmişlər. Bax: *T.B.Bury*. History of the Eastern Roman Empire, p. 260; *Ch. le Beau*. History du Bas Empire, p. 486; p. 260; *П.К.Жузе*. Ислам и наместник, pp. 7-8.
- ²⁴⁴*Chronique de Tabari*, IV, p. 532. Müqayisə et: *И.Басунев*. Политические отношения..., стр. 114; *S.Nəfisi*. Sifat gətirilən əsəri, sah. 94.
- ²⁴⁵*Tabari*, III, 1235; *Ibn al-Əsir*, VI, 310-312.
- ²⁴⁶*Əbu Səid al-Qərdizi*. Zeyn al-xəbar, Tehran, 1333, sah. 50.
- ²⁴⁷*Tabari*, III, 1220.
- ²⁴⁸Yəna orada.
- ²⁴⁹*Tabari*, III, 1220-1221; *Ibn al-Əsir*, VI, 334. Məktuba və son hədislərə əsasən demək olar ki, Babək 20 il ərzində döğründən da böyük bir vilayətin hökmdarı olmuşdur. Onun "məlik" titulu var idi və bir növ, bəbəklilər sülaləsinin banisi idi. *Əs-Səyuti* (sah. 351) bildirir ki, "837-ci ildə Mötəsim Azərbaycana padşahlıq (məliklik) əsir almışdır". *Tabari* (III, 1233) deyir ki, "Babəkin on yeddə oğru, iyirmi üç qızı və gəlini Əlşinin əlinə keçmişdir". Bax: *Ibn al-Əsir*, VI, 176.
- ²⁵⁰*Tabari*, III, 1221-1222; Tarix əs-Səhhi, varəq 56.
- ²⁵¹Histoire de la Sibirie, p. 95-96; Müqayisə et: *V.Minorskiy*. Caucasia, V, p. 504; *Yəna onun*. Studies in Caucasian History, p. 69.
- ²⁵²*Tabari*, III, 1223; *Masudi*, Muruc, VII, 125; *Ibn al-Əsir*, VI, 335.
- ²⁵³*Tabari*, III, 1223-1224.
- ²⁵⁴*M.Siriyets* (sah. 533) və *Ibn İbri* (sah. 155) yanlış olaraq bəla hesab edirlər ki, Babək İsa İbn İstifanus tutmuşdur. Masudi (Muruc, VII, 125-126) *Tabari*dən fərqli olaraq hədisəni başqa cür izah edir. O deyir ki, nəhər zamanı Səhl Babəkə bir sifirə başında oturduğundan Babək qazablandıyı üçün Səhl onun əl-qolunu zəncirlə bağladı. *Dinəvəri* (sah. 400), *Yəqubi* (II, 578) və İbn İbri (sah. 241-242) bildirirlər ki, Səhl Babəkə əsir etdi. *M.Daxxurranisi* də eyni sözləri deyir (bax: *C.F.Dowsett*, p. 459, 460). *Vardan* (sah. 101), bildirir ki, Səhl "qiyamət Babamı tutdu". Sivas-naməyə görə (sah. 227) Babəkə Əlşin tutmuşdur.
- ²⁵⁵*Tabari*, III, 1228.

- ²⁵⁶Һөтөрүп Арван (C.L.Dowsett, p. 460). *Vardan* (sah. 101) deyir ki, Babaki tutmaq üçün Sahi "Afsından baxış olaraq mın kşir günüş və bir daha yüz mın aldr". *Masudi* (Muruc, VII, 125) bildirir ki, Afsın "Sahin mövqeyini yüksəyə qaldırır, ona [qiyamətli hədiyyələr verərək], əyninə taxrı palıtar geydirdi və başına tac qoydu, qoşunu onun qarşısından keçirdi, xərcə də ondan götürdü". *Müqəddasi* (Kitab əl-bəd, sah. 117–118) yazır ki, "Sahi İbn Sənbəta İki milyon dirham gətirdilər və onun özünə icaza verdiilər ki, vildəyətə hakimler təyin etsin". *Təbəri* (III, 1232) bildirir: Afsın "amr et-di Əmirəl-möminin adından [Sahin oğlu] Müavriyyəyə yüz min dirham, Sahin özünə bir milyon dirham, hələ zərfa toxumunmuş qiyməlli kəmər və pətrik tacı versinlər, bəliki, Sahi patrik oldu".
- ²⁵⁷*Təbəri*, III, 1228.
- ²⁵⁸*Yəna orada*, III, 1229.
- ²⁵⁹*Masudi*, Muruc, VII, 126.
- ²⁶⁰*Təbəri*, III, 1231; *əl-Məkin*, sah. 141–142; *İbn Təqribər*d, sah. 659; *Masudi* (Muruc, VII, 129–130) Babəkin edamı haqında başqa bir rəvayəti söyləyir. *Əl-Tənuhidə* (Nişvar, sah. 75) Babəkin mətanəti haqında maraqlı məlumat vardır. Edam zamanı Babəkin göstərdiyi maneəvi mətanət Hindistan da İsyən əlmüş sikkələri bəgəsi Bənda üçün nümunə olmuşdur. Onun edamını bilmək üçün bax: *Mirza Gholam Xosəin Khan*, *The Silyar-ül-Mutakharin A History of the Mahomedan in India during the last century*, v. I, London, 1832, pp. 119–120; həmçinin bax: *Dinəvəri*, sah. 400; *Müqəddasi*, *Kitab əl-bəd*, sah. 118; *əl-Bağdadi*, sah. 268; *İbn İbri*, sah. 242; *Siyasətnamə*, sah. 227; *M.Sirijets*, sah. 533; *Vardan*, sah. 101; *İbn Kəsir* (XIV, 265) deyir ki, Babək 888-ci il martın 14-də edam edilmişdir.
- ²⁶¹*Əl-Tənuhi*, Nişvar, sah. 75.
- ²⁶²*İbn Təqribər*d, I, 657–658.
- ²⁶³*Mütəhər əl-Müqəddasi*, sah. 118.
- ²⁶⁴*Siyasətnamə*, sah. 227–228. Müqayisə et: *Dinəvəri*, sah. 396; *Masudi* (Muruc, VII, 130) deyir ki, "az qalmışdı Babək bitöv bir dövləti, [Sahi] dindən məhv etsin və bu dindən başqası ilə əvəz etsin". Müqayisə et: *Nü'man Sabit-əl-Cundiyə*, sah. 267–268.
- ²⁶⁵*Təbəri*, III, 1233; *Müqəddasi*, sah. 115; *İbn İbri*, sah. 241; *Masudi* (Tanbih, VIII, 353) yazır ki, kürəmlərin öldürükləri arəb əsgərlərinin sayı "500 minə gətir, lakin deyirlər, bundan artıqdır; çünki sayı-hesabı yoxdur". *Müncəttibəsi*, *Səhəit əl-Əxbar*, sah. 130; "253100 nəfər".
- ²⁶⁶*Əl-Mənanəyə*. *Һародные восстания в Армении...*, стр. 21. Xürrə-милərə qarşı müharibədə arəblərin tərəfində "bütün ərmanəi qoşunlarından" istifadə edilidiyi haqında bax: *V.A.Abzaxa*, *Sitat gətirən əsəri*, c. I, sah. 401; *V.Miyur*, sah. 527; *W.E.Allen*. *A history of the Georgian People*, 81.
- ²⁶⁷*M.Kəzəmə-ğək*. *Bab* и *багдари*, стр. 152.
- ²⁶⁸*Bax*: *G.H.Sadighi*. *Le Mouvements religieux iraniens*, pp. 229–280; *B.Spuler*. *Iran in Fruhislamischen Zeit*, s. 200–204; *E.Bosworth*. *The Rise of the Karamiyyah in Khurasan*, p. 5.
- ²⁶⁹*N.Nematov*. *Ustruşanama...*, sah. 65, 143; "Karun".

- ²⁷⁰Bəlazuri, səh. 347.
- ²⁷¹Bax: *Minorşky*. Mazjar, El, III, 435-437.
- ²⁷²Tabəri, III, 1268 və sonrakılar.
- ²⁷³Xəlifədən əslilə olmayan Xorasan hakimi. Bax: *Chronique de-Tabəri*, IV, pp. 27, 44, 48.
- ²⁷⁴Tabəri, III, 1268.
- ²⁷⁵Muhamməd b. əl-Hasan b. İsfəndiyar. *History of Tabaristan*, p. 152.
- ²⁷⁶Tabəri, III, 1269.
- ²⁷⁷Məsudi, IV, 16.
- ²⁷⁸Bəlazuri, səh. 347.
- ²⁷⁹Bax: *Minorşky*. Mazjar, El, III, 436.
- ²⁸⁰əl-Bəğdədi, əl-Farq, səh. 252.
- ²⁸¹Həzəli, Tərix-ə-qozide, I, səh. 320.
- ²⁸²Əl-Uyun və-l-hədə'iq, s. 50.
- ²⁸³Bax: *V. Minorşky*, Yəna orada.
- ²⁸⁴Tabəri, III, 1278.
- ²⁸⁵Tabərstanda Amolun şərqində şəhər adıdır. Bu şəhər Tabərlilərin dövründə hakimlərin iqamətgahı idi. *Yaqut*, III, 10; Müqayisə et: *Öl-LeStrenc*. Siltat gətirilən əsəri, səh. 37-75.
- ²⁸⁶Tabəri, III, 1278.
- ²⁸⁷Yəna orada, 1278-1279.
- ²⁸⁸Tabəri, III, 1296, 1298; əl-Uyun və-l-hədə'iq, səh. 59-60.
- ²⁸⁹Tabəri, III, 1303, 1311-1312; *Ibn Miskəveyn*, VII, 516; *Ibn əl-Əstr*, VI, 362-363.
- ²⁹⁰Tabəri, III, 1298; *əz-Zəhəbi*, səh. 105; əl-Uyun və-l-hədə'iq, səh. 59-60; Mucməl əl-təvərix və-l-qİsəs, səh. 357-358.
- ²⁹¹*Nəmətov*. Usmuşana..., səh. 65, 142: "Mankaxur". Lakin "Mingicavur" oxunması dəyəsan, daha doğrudur. P.K. Jüzə bir yerdə "Mankur" deyir (bax: *Yaqut*. Tərix. Bakı, 1927, səh. 17) və başqa bir yerdə Mankə-gaur". Bax: *Ibn əl-Əsirin* "Tərix əl-Kamil" əsərindən Azərbaycan tarixinə dair materiallar, səh. 58-59; Z.V. Toğan bu adı "Məkkəcur" kimi oxuyur. (*Azətli Valiqlı Toğan*. Ümumi Türk Tərixinə Giris, s. 168); E. Marin — "Mankəcur" (bax: *at Tabəri's*. The Reign of əl-Mutasim..., pp. 108-110, 112, 121).
- ²⁹²Tabəri, III, 1301; *Ibn əl-Əstr*, VI, 186. Müqayisə et: *C. Krause*. *Ap-xeologiyaçeskie rəsskonki v Mingreçaype*, 73.
- ²⁹³Tabəri, III, 1301; *Ibn əl-Əstr*, VI, 186-187.
- ²⁹⁴M. Sirləyets (II, III, 101) bildirir ki, Mingicavur bu böyük sərvəti yollar-da quldurluqla məşğul olaraq yığmışdı. O, pusuq qurub tacirləri soyur, sonra da öldürürdü.
- ²⁹⁵*Ibn Kəsir* (əl-Bidaya, c. XIV, səh. 290) burda Afşinin adını gəkmir və deyir ki, Mötəsim Buğanı Mingicavura qarşı gəndərmışdi. Tabəri (III, 1302) əlavə edir ki, bu sərkerdə Buğa əl-Kəbir idi.

- ²⁹⁶*Tabari*, III, 1301-2; *Ibn al-Əsir*, VI, 186-7.
- ²⁹⁷*Yəqubi*, II, 580.
- ²⁹⁸*Yəna orada*, sah. 583.
- ²⁹⁹*Yəna orada*, II, 584; *Jahir* (?), *Subnat al-Muluk* (Kitab al-Taj), F. 30a; *tax: STritton*, *Sidelights on Muslim history*, 465.
- ³⁰⁰*Tabari*, III, 1305; *Ibn al-Əsir*, VI, 189; *M.Sivets* (sah. 102) bildirir ki, *Mingtəavr Afşin*in bütün *gizli niyyətlərini* xəlfəyə açıb dedi.
- ³⁰¹*Tabari*, III, 1302; *Ibn al-Əsir*, VI, 359-360.
- ³⁰²Ustruşana və onun hakimləri haqqında təfsilat üçün *tax: N.Nematov*, Ustruşana..., sah. 127 və s. "Afşin" titulu barəsində *tax: B.N.Abaev*, *Cpex-neznavetckii političeskii termın "Afşin"*, *стр. 112-116; V.V.Bartold*, *Afşin*, EI, I, 228-229.
- ³⁰³*B.Bapmova*, *Некоторые слов об армянской культуре в Средней Азии*, *стр. 9*.
- ³⁰⁴Ustruşananın ərəblər tərəfindən alınması haqqında *tax: Balazuri*, sah. 340-341; *Tabari*, III, 1066; *Ibn al-Əsir*, VI, 271.
- ³⁰⁵*Tabari*, III, 1107; *Ibn al-Əsir*, 296-297.
- ³⁰⁶*Tabari*, III, 1171.
- ³⁰⁷Xəlifə Mötəsim nəzərdə tutulur.
- ³⁰⁸Həsənin atası, Afşin oğlunun adı belə idi.
- ³⁰⁹Dağ adıdır.
- ³¹⁰Afşinin nəslidir.
- ³¹¹Türkya oyan bir əbəladatə isnad edilir, 89,6.
- ³¹²*Tabari*, III, 1256; I, 2 4 və 6-cı ərəblər Masudida (Təbiih, BGA, VIII, 170) verilmisdir, 3 ərə *Ibn Xordadbehde* (BGA, 6, 121) verilmisdir.
- ³¹³Bu gəsd haqqında təfsilat üçün *tax: Tabari*, III, 1256-1267.
- ³¹⁴*Tabari*, III, 1303.
- ³¹⁵*Yəna orada*, III, 1303-1305; *Ibn İbri*, sah. 242; *al-Uyun*, sah. 62-63.
- ³¹⁶*Ibn al-Əsir*, VI, 364; "Avacan".
- ³¹⁷*Yəqubi*, III, 203; *Tabari*, III, 1307; *al-Uyun*, sah. 63-64.
- ³¹⁸Xəlifə Mansurun nəvəsi.
- ³¹⁹Mubad—Məhəbad sözünün ərəbləşmiş şəkildir.
- ³²⁰Amu-Dərya ilə Sir-Dərya arasında olan vilayətdir.
- ³²¹*Tabari*, III, 1310; *Ibn al-Əsir*, VI, 365. "Barkaş"; Müqayisə et: *B.Bapmova*, *Туркестан*, sah. 97; "Marzbən İbn Türgeş".
- ³²²*Tabari*, III, 1308-1309; Müqayisə et: *E.Kağıt*, *Sitat gətirilən əsəri*, I, sah. 57.
- ³²³*Tabari*, III, 1309.
- ³²⁴Yəhudiələrdə olduğu kimi, müsəlmanlarda da bığaqla kəsilməyən heyvanın əlini yemək haram sayılır.
- ³²⁵*Tabari*, III, 1310.
- ³²⁶*Yəna orada*.

- ³²⁷*Tabari*, III, 1310-1311; *Ibn al-Əsir*, VI, 366.
- ³²⁸Qurban, 79, 24.
- ³²⁹Mammunın gökərdəsi Cibal İslahan və Azərbaycan hakimi İdi, 830/1-ci İda Mammun onun Yaman hakimi Ucayl İbn Ənbasın köməyi ilə öldürmüşdür. Bax: *Tabari*, III, 1105, 1107-1109.
- ³³⁰*Təbəni*, III, 1311; bax: *Tha'libi*, Latat, Leiden, 1867, pp. 85-86.
- ³³¹*F. Braun* (A Literary History of Persia, p. 334, deyd I) deydi edir ki, ya Zarduşt dımı, ya da Mazdek təlimi nəzərdə tutulur.
- ³³²Məğribliləri Arşın Mötəsimin qoşunu üçün toplamışdı. Əvvəllər tərəf kəndə bədavi misrililər var idi, lakin sonralar zəncləri və bərbərləri bu qoşunu üçün yığırdılar. Bax: *A.V. Krenner*, The Orient under the Chaliphs, p. 341.
- ³³³*Tabari*, III, 1321-1312. *Məsudi*, Muruc, VII, 137-138; *Ibn al-Əsir*, VI, 351-352, 358-359; *Ibn Miskavcuhi*, VII, 522; müqayisə et: *Nəmə-nə*, 100. Üstünə..., səh. 146; *E. Ruyt*, Sitat gətirilən esəri, c. 38, № 2, səh. 195-196; *A.A. Baccar*ev. Bizantın və ərəblər..., c. 96; *J. Goldziher*, *Mohammadanische Studien*, 150.
- ³³⁴*Ibn İsfandiğar*, səh. 155.
- ³³⁵*Tabari*, III, 1315-1316.
- ³³⁶ə-Bağdadi (Kitab əl-Farq, səh. 251) deyir ki, Arşın edam edilmişdir.
- ³³⁷*Tabari*, III, 1318; *Ibn al-Əsir*, VI, 369.
- ³³⁸*V.Ю. Крюковскц*. Итоги работ Советнико-таджикской археологиче-ской экспедиции..., c. 26.
- ³³⁹*A.E. Кривинский*. История Персии..., c. 159. Bax: *Mücmal at-tava-rix va-l-qisas*, s. 358.
- ³⁴⁰*V. Minorsky*, Persia in A.D. 1478-1490. Bax: *OAƏfandiğev*, Azər-baycan dövlətinin əməli gəlmiş, səh. 73.
- ³⁴¹*K. Маркс* и *Ф. Энгельс*. Сочинения, т. VIII, c. 128-129.
- ³⁴²Yenə orada, т. XIV, c. 656.
- ³⁴³*E.A. Берле*ev. Мусульманское геркандество, c. 37.

- ¹Hamadanın 30 farsxindəki Dinaver vilayətində. Bax: *Yaqut*, səh. 438.
- ²Babəkın manşeyi haqqında bax: *Fihrist*, səh. 242–244.
- ³Bax: *Zi-Bünşadov*. Qala şəhəri Bəzzin yeri haqqında, səh. 17–22.
- ⁴Yeddinci ay.
- ⁵Hicri 218-ci il 833-cü il yanvarın 27-də başlanmış və 834-ci il yanvarın 5-də bitmişdir.
- ⁶Qədim Midiya. bax: *Gle Strange*. The Lands..., pp. 185–231.
- ⁷İran yaylasında Hamadan əl-Cibalin paytaxtlarından biridir, onun əhalişi öz cəhəli ilə məşhur imiş. Bax: *İbn Xalliqan*, I, səh. 102, qeyd 6.
- ⁸əl-Cibalin başlıca şəhərlərindən biridir (*Yaqut*, Məccm, I, 292–298).
- ⁹⁻¹⁰Ərəb İraqın sərhədində (*Yaqut*, IV, 393, 698).
- ¹¹Bağdad hakimi. 235-ci (849/50-ci) ildə ölmüşdür (*İbn Xalliqan*, 3, 498, qeyd 11).
- ¹²Tərviyə günü Zilihiccinin (on ikinci ayın) 8-inə düşür. Bu gündə zəv-varlar Məkkədə Minaya gedirlər.
- ¹³Hicri 220-ci il 835-ci il yanvarın 5-də başlanmış 836-cı il dekabrın 26-da bitmişdir.
- ¹⁴Mötəssimin sərkərdələrindən biridir; 835-ci ildə Ermənistanın və 837/8-ci ildə Sindhin hakimi olmuşdur. *F. De Zambaur*. Manuel de Genealogie..., 178, 279; bax: *N. Nemtsov*. Ussuşana...
- ¹⁵Müəyyən hallarda böyük bəyramlarda namaz qılınan yer (ya da dini mərasim icra olunan yer). E. I, III, 746.
- ¹⁶Azərbaycanın şimal-qərbində, Ordubindən təqribən 14 fərsəx şimalda-
dır. El. I, 688.
- ¹⁷Xəlifənin.
- ¹⁸Əbu Tammam Müəvyyənin hücum etdiyi yerin adını göstərir: Sinda-baya—Azərbaycanın məşhur bazarıdır (*Yaqut*, III, 166).
- ¹⁹Azərbaycandakı Urmiya gölündə Şahi adasındakı dağda böyük qala var idi (*Gle Strange*. The Lands..., p. 161).
- ²⁰Gölin şərq sahilinin 10 fərsəxliyində, Şahi adası yaxınlığında, *Gle Strange*. The Lands..., p. 161–163; *Yaqut*, I, 822.
- ²¹Fars təرمىندır — "hərbi qubernator", "komandan" deməkdir. Fəbər-ristan knyazlarına verilir. E. J., II, 552.
- ²²*Xəqəbi* (II, 557): "Mərənd hakimi İsmə əl-Kurdi". Müqayisə et: *Yaqut*, IV, 503.
- ²³Əbu Cəfər Hərrun əl-Vasiq—xəlifə Mötəssimin oğlu və vəlifəlidir.
- ²⁴*Yaqut*, 209: "Nişapur əyalətində bir şəhər". Nəsrin dediyinə görə bu şəhər Azərbaycanlıdır. *İbn Xordadbeh* (VI, 121): "Ordubindən 8 mil ara-
lı".

CLAVA I

ELAVELER

- ²⁵Yuxarı Mesopotamiya. Decla ilə Fərat arasındakı ölkənin şimal hissəsi. *Gle Strange*. The Lands..., p. 86-114.
- ²⁶Müğəndə, Azərbaycan əyaləti (Yaqut I, 208).
- ²⁷Əbnə-Abbasilər dövründə taxt-tac varisləri ardıcilları nəslinin öglənləri.
- ²⁸Buğə əs-Saqirdən (kiçik Buğədən) fərqli olaraq, Buğə əl-Kabir (böyük Buğə) bir neçə xəltə dövründə görkəmli sərkərdə idi. 868-ci ildə edam edilmişdir. Buğə (Öküz) adı onun əslində türk mənşəli olduğunu göstərir.
- ²⁹Bu — Hins an-Nəhrdir.
- ³⁰Məzarıq — qısa silah, niza. Bax: *R. Dozy*. Diti onnaire..., pp. 177-180; *A. Mez*. The Renaissance of Islam, pp. 84, 89.
- ³¹Diza qədər geytən qollu və ya qolsuz paltar, gəltən. Bax: *R. Dozy*. Yəne orada, sah. 162-168.
- ³²Azərbaycanda, Urmiyə gölünün şərqində məhsulu bol olan bir yerdir ("Marağa" — "otlaq" deməkdir). Babək ölkəni ələ keçirəndən sonra camaat Marağaya gəlib şahı bəğladı və Babəkə qulluq etməkdən boyun qaçırdı, *Yaqut*, IV, 476-478; *G. le Strange*. The Lands..., p. 164.
- ³³Hicri 221-ci il 835-ci il dekabrın 26-da başlanmış, 836-cı il dekabrın 14-də bitmişdir.
- ³⁴"80 zirvə" mənasında olan fars sözüdür. Bax: *P. Schwarz*. Iran in Mittelalter nash den Arabischen geographien, p. 970; EI, I, 547; "Həştad-sar Marağa dağlarında".
- ³⁵"Məhəmməd ibn Hümeyd Xəndəyri". O, xəltə Məmmunun sərkərdələrindən biri idi. Babək onu məğlub etdi; o, 829/30-cu ildə öldürülmüşdür; *Ibn Xəllikən*, I, 355, qeyd 6.
- ³⁶Azərbaycanın sərhəddinə, *Yaqut*, 320.
- ³⁷"Mütəvəviyə" — xəzinə hesabında olmayan qoşun. Bu qoşunda olanlar nizami xidmətdə deyildilər və istədikləri vaxt ordunu tərk edə bilərlər. Əbu Səid'in ordusu fədailərdən ibarət idi. Cambridge Medieval History. Cambridge, 1936, p. 284-285.
- ³⁸Ərəb tarixçiləri Buğəni hamışa görkəmli bir sərkərdə hesab edirlər, lakin faktlar bunu təsdiq etmir. Mötəsimin və Vasikin hökumətində dövründə Buğə fədailərə məğlub edilmişdir.
- ³⁹Kubhanıya — dağ yolları bələdçiləri. EI, I, 547.
- ⁴⁰O, islamı qəbul etmişdi, maliyyə idarəsinin başçısı və Məmmunun dövründə bir sıra vilayətin hakimi idi; Məmmun öz qızını ona vermişdi. 849/50-cü ildə ölmüşdür. EI, II, 276; *Ibn Xəllikən*, I, (268-281; 408-409). əl-Fəzəl ibn Səhlin qardaşıdır.
- ⁴¹Məmmunun vəzirli. Xəlifənin dövründə yüksək nüfuzlu malik idi, lakin onun əmiri ilə 817/8 və ya 818/9-cu ildə öldürülmüşdü (*Ibn Xəllikən*, II, 472-475).
- ⁴²Hicri 222-ci il, 836-cı il dekabrın 14-də başlanmış və 837-ci il dekabrın 3-də bitmişdir.
- ⁴³Mötəsimin sərkərdələrindən biridir. 838/9-cu ildə Yəməni hakimi ol-

- ms, 839/40-cı ildə işdən çıxarılış və 845/6-cı ildə yenidən təyin olunmuşdur. *E. de Zambaur*. *Manuel de Genealogie*, II 4.
- ¹⁴Tah — qulü aşpaş idi və 814/5-cı ildə Mötəsimə bəğışlanmışdı. Mötəsimin böyük sərkərdələrindən biri olub, Samerrada saray mühafizəçiləri-nin komandanı rütbəsinə gətədi. Mötəsimin ölüm hökümü çıxardığı adamla-ri öz evində öldürədi. Xəlifə Mütəvəkkilün əmrli ilə 849/50-cı ildə öldürüldü. *Əl-Təbari*, III, 1387; *İbn Xəllikān*, I, 599.
- ¹⁵Azərbaycanda Bəzzin yaxınlığında axan gəydi. *Yaqut*, IV, 297; *Yaqut*, 492.
- ¹⁶Bəzzandan təqribən 6 farsax və Bəzzdən bir farsax aralı, *İbn Xordadbeh*, BGA, VI, 121.
- ¹⁷*N.Frays* (*N.Fries*). Das Heereswesen der Araber zur Zeit der Omaijaden nach Tādari Geschödet, 42) arab ləksikograflarını araşdırdıqdan sonra bu natiçəyə gəlmişdir ki, kurdus — tərkibində 30-dan 200-dək adam olan atlı eskadronundur.
- ¹⁸Mötəsimin görkəmli sərkərdəsi olub, hələ Məmunə qulluq etmişdi. O, Tronsoksanıyada qoşun komandanı idi; *Chronique de Tabari*, v, IV, p. 535 Onun adı biza məlum deyildir, biz ancaq onu bilirik ki, onun laqəbi "Buxaraxudət" — "Buxara həkimi"dir. Buxaraxudətlər haqqında bax: *İbn Xordadbeh*, BGA, VI, 40; *B.Bəpmonarə*. *Тыпкестан*.
- ¹⁹837-ci il avqustun 26-sı bazar günü idi.
- ²⁰Kildariyyə — "İstəhkam xəlli arxasındakı fəhlələr". Çox vaxt "mül-ki mühəndisilər" mənasındadır. ELI, 547. Mətnə belə deyilir: "Özünü ilə fəhla olanları kildariyyə gətirdi".
- ²¹Kək — "qurudulmuş Misir göyəyidir ki, bir il ərzində gəhr və Ərəbistan yarımadasına ixrac edilirdi" (*E.Lane*. *Arabic-English Lexicon*, p. 3001 (sonralar — *Legn*).
- ²²Səvik — "qəliz, qidalı bir mayedir ki, su və ya yağla qarşdırılır. Buna görə onu yemirlər, əksinə yeməyi onunla ötürürlər" (*Legn*, səh. 1472). Səfər zamanı qoşuna belə icmalı maye verirdilər. *Islamic Culture*, 1930, 4, P, 182, varəq 1.
- ²³Mətnin bu yeri aydın deyildir, bunun ruscəsi hərti tərcümə edilmişdir.
- ²⁴Əbu Təmmam (Dıvan, 107) bildirir ki, ərəb qoşununun hücumu uğurlu olanda, qasidlər (Abbasiyətin rəngi olan) qara bəyraqlar ağırdılar, hi-cum uğursuz olanda (xürrəmlərin rəngi olan) qırmızı bəyraqlar ağırdılar. Ərəb ordularının hərəket nərşərlərini təsviri üçün bax: *A. von Kremer*. *The Orient under the Caliphs*, pp. 328-335; *Ph. Hilli*. *History of the Arabs*, pp. 426-429).
- ²⁵*İbn əl-Əsir*, VI, 328; "Kəsin". Belə oxunmaq daha doğrudur.
- ²⁶Bax: bundan əvvəlki qeydə.
- ²⁷Nat — stolü olmaq üçün də istifadə olunur: *Q.Leyn*, səh. 3034; *Hən Xəmməkān*, IV, 203.
- ²⁸Kürsü (Quatremere. *Rasid ad-Din*. *Hist de Mongoles*, Paris, 1836, I,

- p. 99). Qəbul ziyarəti zamanı hökmdarın, sultanın və onun nümayəndəsi-nin oturduğu taxt. *Q. Lejn*, sah. 260b; "Sah və ya alim adam üçün taxt, kreslo, yer, oturacaq, güdrət simvolu".
- ⁵⁹Cox vaxt adamı tez mast etmək üçün iltisən palma şarabı. El, III, 803–804.
- ⁶⁰*R. Dozy*. *Supplements aux dictionnaires Arabes*, I, pp. 650, 831 — "Sunaya".
- ⁶¹Ə-Qasım İbn İsa əl-İclī. — Əbu Dulaf adı ilə məşhurdur. Təssübbəkəs əlavidir. Onun paxılığını edən Afşin onu bir vaxt həbs etmişdi, lakin Əhlindən xilas edilədi və 839/04-cü ildəyə qədər yaşadı. Bax: El, II, 796–797.
- ⁶²Quran, IV, 133.
- ⁶³Yəqubiyə görə (II, 578) bu hadisə cüma axşamı ramazanın 9-da, yeni 837-ci il avqustun 13-də olmuşdur.
- ⁶⁴Bədəra — "İçərişində müyyəyan məbləğ pul, adətən, 10 min dirham olan pul kisəsi". Bax: *Lejn*, sah. 167; *İbn Xallikān*, IV, 334.
- ⁶⁵Sahib əs-şərəb — İxtiyarında şərəb, meyva və ətriyyat olan adam. *A. Mez*. *The Renaissance of Islam*, 398.
- ⁶⁶Şərəb — "mancanaq", daşqan hərbi silahdır. Bax: *Lejn*, 1998; *Ph. Hittig*, p. 226; *Quatremere*, p. 384.
- ⁶⁷Bu yuxarıda göstərilən 100 nəfər könüllüdür.
- ⁶⁸Mötəsim öz qoşununun Fərqanədə yaşayan türklərdən yığırdı. Bax: *G. le Strange*. *The Lands...*, pp. 477–480; El, II, 61–66; *Yaqut*, III, 878–890.
- ⁶⁹Bu əhvalat və bundan sonra kəlar göstərir ki, Afşin ilə Babək arasın-da daşqa var idi, Təbari isə bunun üstündən sükkulla keçir, halbuki Afşinin mühakiməsindən ortalaşğa gixan məktub bu əlaqəni göstərir.
- ⁷⁰*Yaqub*, II, 579: "Bəzədə 7600 əsir alınmışdı". *Yaqut* (İrşad, II, 368–369) Mötəsim və onun hərəmxanasındaki qadınlardan rəvayət edərək göstərir ki, buradakı qadınlardan biri Babəkın qızı idi.
- ⁷¹Bu əbzəs bir qədər dolışıqdır, deyəsen, bu cəhət nəzərdə tutulur ki, Afşin Babəkın qəzəsinə namünənasib şəkildə yol verdiyi bir vaxtda, xəltə-dən qəflətən ona aman gəlməsindən qəşmişdi. *Zotenberg* (H. *Zotenberg*, p. 540) qeyd edir ki, Afşin bu münasibətlə xoş bir həyətə idə.
- ⁷²Orta əsrlərdəki İrəddən 5883,5 kv. metrə bərabərdir. Bax: El, II, 36.
- ⁷³Mixail Siriyets (Xronika, III, 90) səhv olaraq bu hədisələri İsa İbn İsa-tifanusa isnad verir, Səhlin adını çəkmir. Müqayisə et: *A. Bacuraev*. *Bi-zantia i apaxb*, trəd. par G. Huart, v. 23, p. 115. "Babək
- Səhli əsir tutmuşdu və onun gözlü qarşısında anasını, arvadını və bacısını zorlamışdı".
- ⁷⁴*Magdizi*. *Li vre de creation*, trəd. par G. Huart, v. 23, p. 115. "Babək dan fərgidir. O deyir ki, Səhli Babək üçün nahar gətirir, lakin Səhlin otu-ruşunu nahar etməsindən Babəkın acığı tutdu, onda Səhli onun əl-qo-lunu bağladı. Bax: *M. Cupneq*. *Xronika*, III, 90.
- ⁷⁵Gördüyümüz kimi Səhli birdən iki tərəfə qulluq edirədi.

- ⁷⁷Masudi (Tanbih, VIII, 353) qeyd edir ki, hzrləri Babəkın Ramazan-
da, dıǵırları ısa Şavvalda asır alındıǵını söyləyirlər.
⁷⁸Hicri 223-cü il (837-ci il) dekabrın 3-də başlanıb 838-ci il noyabrın
23-də bitmişdir.
⁷⁹Xorasanla İsfahan əyalətləri arasında Nisapur əyalətinin daǵ hissə-
sindəki Xulvan kəçidi; *Yaqut*, III, 191.
⁸⁰Marc al-Qata: Yaqubın dediyinə görə, burda xəlfinin at ilxısı var
ıdı. Bu da Xulvan kəçidi yaxınlığında gözəl otaǵı olan bir düzənlikdə yer-
ləşmişdi. Bax: *İbn Xordadbeh*, BGA, VI, 19; Müqayisə et: *Gle Strangc*,
The Lands..., p. 192.
⁸¹Samarranın iki fərsəx cənubunda, böyük yol üstündə. *Yaqut*, IV,
456.
⁸²Xəlifa Mötəsimin vəzirli.
⁸³Samarrada qasr-qala. Bax: *Yaqut*, II, 375.
⁸⁴*İbn Kətir*. (Əl-Bidaya, c. XIV, əl-Qəhira, 1932, s. 284.) qeyd edir ki,
Mötəsim Babək gəlinəyadək poçt yolu ilə iki gün yol gətirdi ki, onu görürün,
lakin Babək onu tanımadı.
⁸⁵Xəlifa Qəbul Sarayında bazar ertəsi və cümə axşamı günlərində yı-
ğıncaq edirdi. *Yaqubi*, Buldan, VII, 259; *Gle Strangc*. The Lands..., 54.
⁸⁶Qəba — arab dilindəki dirüst mənası məlum deyildir. *R.Dozi* (səh.
352–362) belə güman edir ki, bu, qabqadan düymələnən və arxadan kəsi-
lən xırqadır.
⁸⁷Çalmanın altında geyilən zər xəraradır. İndiki tarbuşa oxşayır. Bax:
R.Dozi, 365–371; El, II, 677.
⁸⁸Bu, sübhəsiz, birtinci olaraq çəğrılan cəlladı və Nudnudu göstərir.
Masudi (Müruc, VII, 129–130) Babəkın ölümünü başqa şəkildə təsvir edir.
Babəkın mənavi dözümlü haqqındakı maraqlı təfərruat üçün bax: *Əl-Ta-
nukhi*, Niwar, p. 75.
⁸⁹Bal, nişasta və su ilə hazırlanan şirniyyat. Bax: *Q.Leyn*, səh. 2439.
⁹⁰Məmmun hökumətli dövründə Ermənistan hakimi idi. Bax: *ət-Ta-
bari*, III, 1072.
⁹¹Feotli, Mixail oğlu. Georginin nəvəsi — Bizans imperatorudur
(829–842).
⁹²Mesopotamiyada sərhəd qalasıdır. *Bəlazuri*, 191–192; *Yaqut*, II,
914.
⁹³Fərat çayının yuxarı axarında, Zibatraddan bəş fərsəx aralı olub Xi-
lafətin sərhədində yerləşən qaladır. El, III, 192–196; *Q.Lc.Stranc*, 120;
Yaqut, IV, 633–635.
⁹⁴*Fraqon* (*Fraqon*). Hist. Arab, ed. by M.Y. de Goeje, Leiden, 1871, p.
390) əlavə edir: “Əgər sən İndi hücum etsən, onun atası və qardaşının (Ha-
rım ar-Rəşid və Məmmun nəzərdə tutulur) sənədən aldığılarından iktiqat artı-
rım onlardan əla bilərəm”.

⁹⁵Babəkın tərəfdarları olan xürəmlilərin adı belə idi. Müqayisə et:
E.C.Browne. Literary History of Persia, p. 329; *Baghdadi*. əl-Farq, p. 88.

¹Babəkin fəaliyyətini təsvir edən St.Orbelian bir əsr az göstərir, yeni erməni tarixinin 276-cı illi — yeni eranın isə 827-ci illi olmağıdır.

ƏLAVƏ IX

- ¹Azərbaycan SSR-da DQMV-nin indiki Hadrut rayonu.
²Azərbaycan SSR-da indiki Ağdam və Mardakert rayonları.
³Sevan gölünün cənub sahilı.
⁴Azərbaycan SSR-in Qazax rayonu ilə Ermənistan SSR-in İcəvan rayonu sərhəddində.
⁵Hamısı Arşaxda.
⁶Utida.

ƏLAVƏ X

- ¹Katolikos Ter-David II-nin hökumətliq illəri (806—833).
²Xəlifənin canşini.

ƏLAVƏ IX

- ¹Ərdəbil məhəllində. Bax: *B. de Meynard*. Dictionnaire de la Pers, 557.
²Babəkin atası.
³Hazırda Sarab şəhəri. Ərəb coğrafiyasünaşları çox vaxt şəhər adlarını axırıncı hərfini atırdılar. *Yaqut*, III, 64; *Ibn al-Faqih*, 245 və i.a.

ƏLAVƏ II

qeyd I; *Sa'labi Lata'if*. Leyden, 1868, s. 169. Həm mühammətə, həm də xürrəmlilərin adlarını gəkir.

ISTIFADA OLINUMUS MENBELER VA ADBIRUYAT

K. Markse va F. Engels. Sochineniya, t. VIII, M., Gospolizdat.
K. Markse va F. Engels. Sochineniya, t. XIV, M., Gospolizdat.
F. Engels. Allinim, xususiy muhkiriyatim va davlatim emale galmasi. B., 1954.

Manbalar

Abu Iyub Nafiq. Kitabi o zemlyanom naloge. Perev. s arabeskogo A. S. Pshigla. L., 1941. Arkhiv LONIMAZ, p. 1, op. 8, № 33, 34.
Antun Samuil. Izbornik vydzherke iz kniz istorikov. Bazarshapat, 1893.
 Arabskiy anonim. Izdanie teksta, perevod, vvedenie i kommentarii P. A. Draznevichya. M., 1960.
 Armiyskaya geografiya VII v. (priписываемая Моисею Хоренскому). Perev. s drevnearm. K. Patkanovaya. SPb., 1877.
 Армянский Судебник Мхитара Гоша. Perev. s drevnearm. A. A. Павлова на Евреян, 1954.
Byzant. F. Istoriya Armenii. Perev. s arm. M. A. Геворгяна. Ереван, 1933.
 Византийские историки. Perev. s grech. С. Дестуниса. Менаандр Византиец. Istoriya za period 538—583 г. н. э. СПб., 1860.
 Всеобщая история Вардана Великого. Perev. s drevnearm. H. Эмина. M., 1861.
 Всеобщая история Степанноса Тарнонского, Асохика по прозванию. Perev. s drevnearm. H. Эмина. M., 1864.
 Вторая записка *Abu Dulafa.* Izdanie i perevod П. F. Булгакова и A. B. Хагимова. M., 1960.
Гандзакец К. Istoriya. Perev. s drevnearm. T. И. Тер-Приорина. Баку, 1946.
Гот Мхитар. Албанская хроника. Баку, 1960.
Джанашвили М. Г. Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России. СМОМПК, вып. XXII, Тифлис, 1897.
Джанашвили М. Г. Осада Константинополя скифами, кои суть русские и поход императора Ираклия в Персию (Сочинение Георгия Мтап-минцели, составленное им в царствование Михаила V в. 1041—1042 гг.). СМОМПК, вып. XXVII, Тифлис, 1900.
Джанштер. Краткая история Грузии. Венеция, 1884 (на арм. яз.).
Жорданна Ф. Хроника. Тифлис, 1892.
 Из анонимной сирийской хроники 1234 г. Perev. H. B. Пигулевской. В кн.: "Византия и Иран на рубеже VI—VII веков". М.—Л., 1945.
 Из сирийской хроники Захария Митленского. Perev. H. B. Пигулевской. ВДИ, 1939, № 1.
 История Агван Моисея Карапнкатваци. Perev. s drevnearm. K. Патканова. СПб., 1861.
 История Агван Моисея Карапнкатваци. Изд. K. Шахназаряна. Париж, 1860.

- История Армении католическа Иовннеса Драсаханакертского. Изд. Н.Эмина. СПб., 1861.
- История епископа Себеоса. Перев. с древнеарм. Ст. Малхасяна. Ереван, 1939.
- История императора Ираклия, сочинение, епископа Себеоса, писателя VII века. Перев. с арм. К.Латканова. СПб., 1852.
- История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века. Перев. с древнеарм. К.Латканова. СПб., 1862.
- Картина Цховреба, т. 1. Тбилиси, 1955 (на груз. яз.).
- Книга исем. Тифлис, 1901 (на древнеарм. яз.).
- Ковалевский А.И.* Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков, 1956.
- Константин Багрянородный.* Об управлении государством. Изв. ГАИМК, 1934, в. 91.
- Корюн.* Житие Месропа Маштоца. Перев. с древнеарм. Т.И.Тер-Григоряна. Научн. арх. Изд-ва истории АН АССР, инв. № 2064.
- Летопись византийца Феодана от Локлетяна по царей Михаила и его сына Феодилakta. Перев. В.И.Оболенского и Ф.А.Терновского. СПб. (без даты).
- Материалы по истории Азербайджана из "Тарих ал-Камиль" Ибн ал-Асира. Перев. П.К.Жузе. Баку, 1940.
- Mirza Sami Sa'adizâdi.* Qarabağ tarixi. F. Babayev'in tərcüməsi. Bakı, 1959.
- Рукопись Матенадарана № 667, 2966, 3062, 6409.
- Сабундзе Иоанн.* Мученичество Аво Тбилизи (памятники древнегрузинской и агнографической литературы). Грузинский текст перевел, исследован и примечаниями снабдил академик АН Груз. ССР К.К.Кекелидзе. Тбилиси, 1956.
- Снасет-наме. Книга о правлении везира XI столетия Низам ал-Мулька. Перев. Б.Н.Захочера. М., 1949.
- Степаннос Орбелакан.* Патмут, или нахатинг Сисакан. Тифлис, 1910.
- Степаннос Таронский* (Асорик). Всеобщая история. Перев. с арм. Н.Эмина. М., 1864.
- Strabon.* География, кн. XI.
- Takhtavakht E.S.* Источники грузинских летописей. Три хроники. СМОМПК, в. XXVIII. Тифлис, 1900.
- Тарих и Дербенд-наме, под ред. Алиханова-Аварского. Тифлис, 1898.
- Ухтанес.* История отделиения Грузии от армян. Вараршпат, 1871 (на древнеарм. яз.).
- Фахри.* Правила для государей и рассказы о мусульманских династиях. Перев. И.Холмогорова. Уч. зап. Казанск. ун-та, 1863.
- Феофилakt Симокаста.* История. М., 1957.
- Хожение за три моря Афанасия Никитина 1464—1472. М.—Л., 1948.
- Хоренский Моисей.* История Армении. Перев. с древнеарм. Н.Эмина. М., 1858.
- Хронографическая история, составленная отцом Мехитаром, вардапетом армянским. Перев. с древнеарм. К.Латканова. ТВОРАО, т. XIV, СПб., 1869.
- Хулулу ал-Алам. Рукопись Туманского с введением и указателями В.В.Бартольда. Л., 1930.
- Якбу.* История. Перевод выдержек П.К.Жузе. Баку, 1927.

- Абаев В.И. Среднеазиатский политический термин "Афшин". ВДИ, 1959, № 2.
- Абаза В.А. История Армении. СПб., 1888.
- Абегян М. История древнеармянской литературы, т. I. Ереван, 1948 (на арм. яз.).
- Абрамян А. Начальные труды армянского ученого VII в. Аванниши Шира-капи. Ереван, 1944 (на арм. яз.).
- Абугадзе И. К открытию алфавита кавказских албанцев. Изв. ИИМК. Груз. ФАН СССР, т. IV, 1938.
- Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития нового алфави-та. Казань, 1927.
- Аганян Э. Албанские названия месяцев. Изв. АН Арм. ССР, 1946, № 5 (на арм. яз.).
- Адоныч Н. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908.
- Акуньян Н. Кюрион, католикос Грузии, 1910 (на арм. яз.).
- Акуньян Н. Виро, католикос Албании. Анлес Амсорва. Вена, 1954 (на арм. яз.).
- Акуньян Н. Морсес Ласхурани (по прозванию Катанккатуаци) и его "История Алван". Анлес Амсорва. Вена, 1953—1960 (на арм. яз.).
- Акуньян С.Е. История армянского крестьянства. Ереван, 1952 (на арм. яз.).
- Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
- Алиев Т.Ю. Легенда о Хосрове и Ширин в литературе народов Востока. М., 1960.
- Алшан Г. Хайпатум, патмут'ян хайоц. Венеция, 1901.
- Альтман М.М. О времени возникновения Ланджи как города. Изв. Аз-ФАН СССР, 1940, № 1, Баку.
- Аракелян Г.Н. Гарни I. Реуэльтаты раскопок 1949—1950 гг. Ереван, 1951.
- Артамонов М.И. Древний Дербент. СА, 1946, VIII.
- Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. Л., 1936.
- Артамонов М.И. История хазар. Л., 1962.
- Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Сборник. Баку, 1947.
- Асланов Г.М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечау-ра. КСИИМК, вып. 60, 1955.
- Ахмедов Г.М. Неполная бытовая керамика Азербайджана IX—XIII вв. (по материалам раскопок Оренькала). Автореферат дис. Баку, 1957.
- Ахмедов Г.М. Неполная керамика Азербайджана (по материалам IX—XIII вв. раскопок Оренькала). Баку, 1959 (на азерб. яз.).
- Ачарян Р. Албанский алфавит. Изв. Арм. ФАН АН СССР, 1941, № 3—4 (на арм. яз.).
- Багрянородный Констант. Об управлении государством. Изв. ИИМК, вып. 91, 1934.
- Бакиханов А. Gulistan-i-там. Баку, 1951.
- Баратов С. История Грузии. СПб., 1865—1871.
- Бартикаян Р.М. Источники для изучения истории павликианского дви-жения. Ереван, 1961.
- Бартольд В.В. Несколько слов об арийской культуре в Средней Азии. СПб, июль 1896.
- Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. II. СПб., 1900.
- Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. СПб., 1905.

- Бартольд В.В.* Халиф Омар II и противоречивые известия о его личности. *ХВ*, VI, 1920.
- Бартольд В.В.* Мусульманский мир. II к. 1922.
- Бартольд В.В.* К истории крестьянских движений в Персии. Об этоюлов по всеобщей истории в честь 50-летия научной жизни Н.И. Кареева. Пд—М., 1923.
- Бартольд В.В.* Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1924.
- Бархударян М.* История Албании. Варапшавт, 1902 (на арм. яз.).
- Баткуров А.С.* Изучение памятников старины Дагестана. Дагестанская старина, т. III, Махачкала, 1927.
- Баземан В.* Материалы для древней географии Закавказья по персидскому сочинению "Зинет-уль-маджалис". Изв. КОИРО, т. I, 1822—1823.
- Баяль В.И.* Арабские источники по истории туркмен и Туркмени IX—XIII вв. МИТТ, т. I, М.—Л., 1939.
- Баяль Е.А.* Ислам и арабский халифат VII—IX вв. ИЖ, 1938, № 7.
- Баяль Е.А.* Мусульманское сектанство. М., 1957.
- Бердзешитвили Н., Джавахитвили И., Джанашиа С.* История Грузии, т. I, Тбилиси, 1950.
- Бертегальс А.Е.* Насир и Хосров и исмаилизм. М., 1959.
- Бугаков П.Л.* "Книга путей и государств" Ибн Хордадбека. ПС, 66/3, 1958.
- Буниятов З.М.* Вавек и Византия. ДАН Азерб. ССР, 1959, т. XV, № 7.
- Буниятов З.М.* Новые данные о местонахождении крепости Шаки. ДАН Азерб. ССР, 1959, т. XV, № 9.
- Буниятов З.М.* О локализации города-крепости Ваз. Изв. АН Азерб. ССР, сер. общ. наук, 1959, № 5.
- Буниятов З.М.* О термине "хуррам". Изв. АН Азерб. ССР, сер. общ. на-ук, 1959, № 3.
- Буниятов З.М.* Об имени "Минтечур". ДАН Азерб. ССР, 1959, т. XV, № 2.
- Буниятов З.М.* О длительности пребывания хазар в Албании в VII—VIII вв. Изв. АН Азерб. ССР, сер. общ. наук, 1961, № 1.
- Буниятов З.М.* Еще раз о неизвестных странах "История Алган" Мон-госа Катанкава. Изв. АН Азерб. ССР, сер. общ. наук, 1961, № 4.
- Буниятов З.М.* О местонахождении городов-крепостей Ваз и Шаки. КСИНА, XLVII, М., 1961.
- Буниятов З.М.* Из истории Кавказской Албании VII—VIII вв. Сб. "Вопросы истории Кавказской Албании". Баку, 1962.
- Буниятов З.М.* О деятельности католика Албании Биро (596—630). Сб. "Ближний и Средний Восток". М.—Л., 1962.
- Быков А.А.* Давсам ион Ибрахим ал-Курди и его монеты. ЭВ, X, 1955.
- Бур А.* История всемирной торговли, ч. I. М., 1876.
- Вавде Р.М.* Фрагмент глиняного подвешенника с албанской надписью. Изв. АН Азерб. ССР, сер. общ. наук, 1958, № 4.
- Вавде Р.М.* Минтечур в III—VIII вв. Баку, 1961.
- Вавде Р.М. и Фоменко В.П.* Средневековый храм в Минтечуре. МКА, т. II, 1951.
- Вавдов А.З.* Мешхекская рукопись Ибн ал-Фариха. ИРАН, 1924.
- Вавдов А.* Византия и арабы при императоре Феодите (829—842 гг.). ВВ, 1891, т. VI.
- Васильев А.* Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии. СПб., 1900.
- Велеев М.Г.* (Вахруди). Население Азербайджана — "Музей" этнографии чешских сокровищ. Азерб. настольный календарь. Баку, 1924—1925.

- Lagacemcner Ю.А.* Новые черепки Закавказья. ЖМБД, т. XX, XXI, 1848.
- Qazıyev S.M.* Vartasen va Qutqasen rayonlarında arxeoloji qazıntılar. Ба-
кі, 1947.
- Qazıyev S.M.* Vartasen v Qutqasen rayonlarında arxeoloji qazıntılar. 1945-
ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın ekspeditsiyası. Bakı, 1947.
- Lenko A.H.* Арабский язык и казказоведение. Труды второй сессии Ас-
социация арабистов. Л-д, 1938.
- Luğb X.A.P.* Арабская литература. Классический период. Перев. с
арабск. А.Б.Халидова. М., 1960.
- Luğb B.* Права христиан на Востоке по мусульманским законам. СПб.,
1865.
- Лохубкина Т.И.* Еще одна албанская надпись из Мингечаура. ДАН
Азерб. ССР, 1949, № 5.
- Лрен А.Н.* Династия Баргатинов в Армении. ЖМНП, ч. 190. СПб., 1893.
- Ларь В.* Толковый словарь. IV. М., 1955.
- Джарвахов И.А.* История церковного разрыва между Грузией и Армени-
ей в начале VII в. ИИАН. СПб., 1908.
- Джанашва С.* К критике Моисея Хоренского. МИК, вып. VI. Тбилиси,
1937.
- Джарфарде И.М.* Историко-археологический очерк старой Ланджи.
Баку, 1949.
- Деминский Ф.А.* Некоторые сведения о Кабристанском уезде Шема-
хинского уезда Бакинской губернии. Зап. КопИТО, кн. XXII, вып.
2. Тифлис, 1901.
- Дьяконов М.М.* Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
- Ерван С.Т.* Феодалы и образование Карти в период марзбанства
(632—627 гг.). Тезисы дисс. Л., 1935.
- Ерван С.Т.* Моисей Камагантуйский о посольстве албанского князя
Вараз-Трата к хазарскому хакану Али-Илтверу. ЗИВАН, VII,
1939.
- Ерван С.Т.* Идеология и культура Албании III—VII вв. Очерки исто-
рии СССР III—IX вв. М., 1958.
- Ерван С.И.* Политическая история Албании III—VII вв. Очерки исто-
рии СССР III—IX вв. М., 1958.
- Ерван С.Т.* Раннефеодалная культура Армении. Очерки истории
СССР III—IX вв. М., 1958.
- Ерван С.Т.* Борьба армянского народа против арабского халифата.
Очерки по истории СССР III—IX вв. М., 1958.
- Ерван С.Т.* Экономика и социальная строй Албании IV—VII вв. Очер-
ки истории СССР III—IX вв. М., 1958.
- Жузе П.К.* Папак и папаким. Изв. Бакинск. гос. ун-та, № 1. Баку,
1921.
- Жузе П.К.* Диван дурет ат-турки. Изв. вост. факультета АГУ, т. 1. Ба-
ку, 1926.
- Жузе П.К.* Мугаллыбы в Закавказье в IX—X вв. МИК, вып. III. Тиф-
лис, 1937.
- Заходер В.Н.* Из истории волжско-каспийских связей древней Руси. СВ,
1955, № 3.
- Зейдлиц Н.К.* Этнографический очерк Бакинской губернии. Кавказский
календарь за 1871 г.
- Ибрагимов З.* Азербайжан халгынын эрб ширалчыларына гаршы муба-
ризеси. Баки, 1941.
- Ибрагимов З.* Бабак. Баки, 1944.
- Ибрагимов Э.* Токаржеский Е.О. О доблести и мужестве азербайджан-
цев. Баку, 1943.

- Исен А. Новые данные для истории Азербайджана по работам Орен-калинской экспедиции 1953—1955. Баку, 1956.
- Иностранцев К.А. Сасанидские этюды. СПб., 1909.
1. Ереван, 1957 (на арм. яз.).
- Исаков М. Исчезнувший город в Дагестане. ЖИ, 1941.
- Исмаилова О.И. Кабага — столица древней Кавказской Албании. Сб. "Вопросы истории Кавказской Албании". Баку, 1962.
- Azərbaycan tarixi, c. 1, Bakı, 1958.
- История армянского народа. Ереван, 1951.
- Кадырова Т. Новые данные о раннефеодалном институте "ильджа". Об-щественные науки в Узбекистане, № 4. Ташкент, 1961.
- Казем-Бек М. Баг и бабиль: религиозно-политические смуты в Персии в 1844—1852 гг. М., 1865.
- Казиев С.М. Албанская надпись в Мингечауре. ДАН Азерб. ССР, 1948, № 9.
- Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА. Баку, 1949.
- Казиев С.М. Из истории Каблинского марага. Сб. "Вопросы истории Кавказской Албании". Баку, 1952.
- Казиев С.М. Новые археологические находки в Мингечауре в 1947 г. ДАН Азерб. ССР, 1948, № 9.
- Канададзе Д.Л. Грузинская нумизматика. Тбилиси, 1953.
- Караванов Н. Примечания. СМОМПК, вып. 29.
- Караварян К.Т. Город Двин и его раскопки. Ереван, 1952.
- Кашуко М. Арабы и казаары. Стамбул, 1935.
- Кочковцев П.К. Новый еврейский документ о казаарах и хазааро-русско-византийских отношениях в X в. СПб., 1913.
- Кочковцев П.К. Европейско-хазаарская перепишка в X в. Д., 1932.
- Комович В.Л. Дагестан в III—V вв. Очерки истории Дагестана, т. 1. Ма-хачкала, 1957.
- Кречковский И.Ю. Древнейший арабский документ из Средней Азии. Избр. соч., т. 1. М.—Л., 1955.
- Кречковский И.Ю. "Риторика" Кудамы ибн Джафара. Избр. соч., т. II. М.—Л., 1956.
- Кречковский И.Ю. Арабская географическая литература. Избр. соч., т. IV. М.—Л., 1957.
- Кречковский А.Е. История саванидов и завоевания Ирана арабами. М., 1905.
- Кречковский А.Е. История Персии, ее литературы и персидской теосо-фии. М., 1914.
- Кречковский А.Е. История арабов и арабской литературы, тт. I, II. 1918.
- Кречковский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азер-байджана (класическая Албания). Кабага. Сб. "Памяти акад. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азер-байджана (класическая Албания). Шекни. Сб. "Памяти акад. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азер-байджана (класическая Албания). Кабага. Сб. "С.Ф. Ольденбург". Л., 1934.
- Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азер-байджана (класическая Албания). Шекни. Сб. "Памяти акад. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азер-байджана (класическая Албания). Кабага. Сб. "С.Ф. Ольденбург". Л., 1934.
- Кубель Л.Е. О некоторых чертах военной системы халифата Омайя-дов (661—750 гг.). ИС, вып. 4 (67), 1959.
- Кудяковская Ю. История Византии (602—717 гг.), т. III. СПб., 1876.
- Кудяковская Ю. К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII в. ЖМНП, ч. 315. 1898.
- Ласкин Г. Ираклий. Харьков, 1899.
- Лен-Пуга С. Мусульманские династии. Перевед с англ. с примеч. и до-пол. В. Бартольд. СПб., 1899.

- Лео. История Армении, т. II. Ереван, 1947 (на арм. яз.)
- Линшиц Е.Э. Павликянское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв. ВВ, т. V, 1952.
- Линшиц Е.Э. Очерки истории византийского общества и культуры VIII—первая половина IX века. М.—Л., 1961.
- Ломтадзе Г.А. Археологические раскопки в Мцхета. Тбилиси, 1952.
- Лукиани В.Г. Иран в эпоху первых сасанидов. Л., 1961.
- Лястнер А.Ф. и Чуркин Г.Ф. География Закавказья. Тифлис, 1929.
- Магомедов Р. История Дагестана. Махачкала, 1961.
- Манандян Я.А. Средневековый иттинадарий с армянской рукописи X столетия. Сб. "Акад. Н.Я. Маршуты". М.—Л., 1930.
- Манандян Я.А. Народные восстания в Армении против арабского владычества. Ереван, 1939.
- Манандян Я.А. Маршуты персидских походов императора Ираклия ВВ, 1950.
- Манандян Я.А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954.
- Марков А. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. СПб, 1896.
- Марр Н.Я. Аркаун, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах. ВВ, т. XIII, 1906.
- Марр Н.Я. Анн. Книжная история города и раскопки на месте городища. М.—Л., 1934.
- Марр Н.Я. По поводу русского слова "саго" в древнеармянском описании хазарской траншеи VII в. Избр. работы, т. V. М.—Л., 1935.
- Медников Н.А. Лестница от завоевания ее арабами до крестовых походов. СПб, 1902.
- Мелик-Бехтлян С.Л. Павликянское движение в Армении. Ереван, 1957.
- Меликсет-Бек Л.М. Источники грузинские. В сб. "Обзор источников по истории Азерб.", вып. II. Баку, 1939.
- Меликсет-Бек Л.М. К истории появления гуннов в Восточном Закавказье. ДАН Азерб. ССР, 1957, т. XIII, № 6.
- Меликсет-Бек Л.М. Хаары по древнеармянским источникам в связи с проблемой Моисея Хоренского. Сб. в честь акад. И.А.Обеди. М.—Л., 1960.
- Меликсет-Бек Л.М. По поводу заметки о письменности у кавказских албанцев. Сообщения ГрузФАН СССР, т. I, 1940, № 1.
- Меликсет-Бек Л.М. К вопросу о генезисе армянского, грузинского и азербайджанского алфавитов. Труды Музея истории Азерб. т. II, Баку, 1957.
- Мехиа Ш.А. Города и городской строй феодальной Грузии XVII—XVIII вв. Тбилиси, 1959.
- Мехиа Ш.А. Из истории грузинского феодального города IX—XII вв. Труды Ин-та истории АН Груз. ССР, т. II, 1956.
- Миклухо-Маклаи Н.Д. Географические сочинения XIII в. на персианском языке. УЗНИВАН СССР, т. IX. М.—Л., 1954.
- Монгаев А.Д. Археология в СССР. М., 1955.
- Монаер А. История ислама, т. I, II. СПб, 1895—1896.
- Набадян В.С. Тбилиси в армянских литературных памятниках древних и средних веков. Ереван, 1961.
- Несамов Н. Вспышана в древности и раннем средневековье. Сталина-бад, 1957.

- Ноберг Л.С.* Материалы по истолкованию пехлевийских надписей Дербента. Изв. Об-ва освед. и изучения Азербайджана, № 8, вып. V. Баку, 1929.
- Опанцан И.М.* Введение в иранскую филологию. М., 1960.
- Опанцан М.* Армянская церковь, ее история, учение, управление, взаимоотношения с другими церквями, ее настоящее. М., 1913.
- Очерки истории Дагестана, т. I. Махачкала, 1957.
- Очерки по истории СССР. Первоначально-общинный строй и древнейшие государства. М., 1956.
- Патканов К.* Предисловие к "История Алван" М.Катаганкваци. СПб., 1861.
- Патканов К.* Предисловие к "История халифов ярапетов Левонда". СПб., 1882.
- Патканов К.* Опыт истории династии Сасанидов по сведениям, сообщаемым армянскими писателями. ТБОРАО, ч. XIV. СПб., 1869.
- Патканов К.* Введение и значение их для истории Персидской Азии. ЖМНП, ч. 177. 1873.
- Патканов И.К.* Библиографический очерк в иранской исторической литературе. СПб., 1880.
- Пахомов Е.М.* Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923.
- Пахомов Е.А.* Монетные клды Азербайджана и Закавказья. Баку, 1926.
- Пахомов Е.А.* Монетные клды Азербайджана и других республик, края и областей Кавказа, вып. I—VI. Баку, 1926—1957.
- Пахомов Е.А.* Пехлевийские надписи Дербента. Изв. Об-ва освед. и изучения Азербайджана, № 8, вып. V. Баку, 1929.
- Пахомов Е.А.* К толкованию пехлевийских надписей Дербента. Изв. АЗНИИ, т. I, вып. 2. Баку, 1930.
- Пахомов Е.А.* Ланджинский клд 1929 г. и переломный момент арабской торговли в Закавказье. Сб. "Акад. Н.Я.Марр". М.—Л., 1931.
- Пахомов Е.А.* Крупнейшие памятники сасанидской архитектуры в Закавказье. Проблемы ГАИМК, № 9—10, 1933.
- Пахомов Е.А.* Башни и мавзолеи в Барде. Труды АЗФАН, вып. 25. Баку, 1934.
- Пахомов Е.А.* Монеты Азербайджана, вып. I. Баку, 1959.
- Пахомов Е.А.* Паитакаран—Байлакан—Опанкала. Мат-лы и исследования по археологии СССР, № 67. М.—Л., 1959.
- Пахляев В.И.* 1937, № 1.
- Пахляев В.И.* 1937, № 1.
- Пахляев В.И.* Сирийский источник VI в. о народах Кавказа. ВДИ, 1939, № 1.
- Пахляев В.И.* Маздакистское движение. Изв. ОИФАН СССР, 1944, № 3.
- Пахляев В.И.* Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. М.—Л., 1945.
- Пахляев В.И.* К вопросу об общественных отношениях на Ближнем Востоке. Вестник ЛГУ, 1948, № 4.
- Пахляев В.И.* К вопросу о городах Ирана в раннем средневековье. Пахляев В.И. К вопросу о городах Ирана в раннем средневековье. СПб., 1952, № 6.
- Пахляев В.И.* Города Ирана в раннем средневековье. М.—Л., 1956.
- Пахляев В.И.* К вопросу о феодальной собственности на землю в Иране. Вестник ЛГУ, 1956, № 8.
- Пахляев В.И.* Зарождение феодальных отношений на Ближнем Востоке. УЗИВАН, т. XVI, 1958.
- Пахляев В.И.* Иран с древнейших времен до конца XVIII в. Л., 1958.

- Писуевская Н.В.* К вопросу о "письменных" народах древности. Древний мир. Сб. статей академику В.В. Струве. М., 1962.
- Радов В.* Опыт словаря тюркских наречий. Т. 3, 4. СПб., 1905.
- Роэн В.* Рецензия на издание Де Гус. ЗВОРАО, I (1886) 1887. "Русские родор.", ЖМВЛ, т. VI, 1844.
- [Роэн] В.* Рецензия на "Albertus India", ed. by Sachau. ЗВОРАО, III, 1888.
- [Роэн] В.* Рецензия на А.Р. Кремер. Über das Budget der Einnahmen unter der Regierung des Hattin al-Raid. ЗВОРАО, W, 1889.
- Сабитин М.* Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. I, II. СПб., 1871—1872.
- Савельев П.* Торговля волжских буланар. ЖМНП, 1886, № 8.
- Савдов М.С.* Некоторые памятники материальной культуры в ласкских районах Даг. ССР. Уч. зап. ин-та ДагФАН СССР, т. III, 1957.
- Савдов М.С.* О распространении Абу Муслимом ислама в Дагестане. Уч. зап. ин-та ДагФАН СССР, т. II, 1957.
- Сейдов Мити.* "Varzan" sözi haqqında. Azerb. SSR EA Əhəliyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VII c., Bakı, 1954.
- Сенковский О.И.* Некоторые сомнения касательно истории Грузии. Собр. соч., т. VI. СПб., 1859.
- Сахарнидзе Э.Т.* "Китаб ал-харидж" Абу Исхфа Иакуба, как источник по истории феодальных отношений в халифате. Автореферат дисс. Тбилиси, 1958.
- Среневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. III. СПб., 1903.
- Сисроев В.М.* Бердаа. Изв. Азерб. археологич. комитета, вып. 2. Баку, 1926.
- Ташчан Л.П.* Средневековая Бердаа в период расцвета. Изв. АН Азерб. ССР, 1946, № 9.
- Тер-Гевондян А.* Динский эмират в Армени в IX—XI вв. Автореферат дисс. Т., 1958.
- Тер-Геворган Т.И.* Борьба Араха с арабскими захватчиками в IX в. Баку, 1942.
- Тизенгаузен В.* Монеты восточного халифата. СПб., 1873.
- Томара М.* Вазек. М., 1936.
- Торай Н.* Изложение научн. мусульманского законодательства. СПб., 1850.
- Тревер К.В.* Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1939.
- Труды Азербайджанской (Оренбургской) археологической экспедиции*, т. I, 1953—1955. М.—Л., 1959.
- Успенский Ф.И.* История Византийской империи, т. I. Л., 1927.
- Урманян А.М.* Слоник в IX—X вв. Автореферат дисс. Ереван, 1949.
- Фасмер Р.Р.* Хронология наместников Армении при первых Аббасидах. ЭКВ, т. I. Л., 1925.
- Фасмер Р.Р.* О монетах Салжидов. Изв. Об-ва изучения Азерб., № 5. Баку, 1927.
- Фасмер Р.Р.* Завалишинский клад кувфирских монет VIII—IX вв. Изв. ГИИМ, т. VII, вып. 2, 1931.
- Фингли Г.* История Византийской и Преческой империй с 716 по 1453 гг., ч. I. М., 1878.
- Фролова О.В.* История Ион ат-Асфра (XIII век) в разделах посвященных истории народов СССР. Автореферат дисс. Л., 1954.
- Перемгал Л.В.* Арабские диалекты Средней Азии, т. I. Тбилиси, 1953.
- Шандозе А.Г.* Новоткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки. Изв. ИИМК ГruzФАН СССР, т. IV, 1938.

- Шандязе А.П.* Порядок бытия грузинского, армянского и албанского ал-
 фавитов. Труды Музея истории Азербайджана, т. II, Баку, 1957.
- Şərifli M.X.* Şivənin lüzəm gərhiñiñe birləşməsi. Azərb. SSR EA
 Məruzələri, 1960, XVI c., № 6.
- Şərifli M.X.* Səciələr dövləti, Azərb. SSR EA Tərix İnstitutunun əsərləri,
 XVI c. Bakı, 1961.
- Şərifli M.X.* Orta əsrlerde eyni adı Azərbaycan şair və gələləri. Azərb.
 SSR EA Məruzələri, 1962, XVIII c., № 3.
- Шахназарян К.* История Аравян. Париж, 1860 (на арм. яз.).
- Шахсадов А.Р.* О проникновении христианства и ислама в Дарестан.
 Уч. зап. НИИЛ ДАФАН СССР, т. III, Махачкала, 1957.
- Шахсадов А.Р.* Распространение ислама в Южном Дарестане в X—XV
 вв. Уч. зап. НИИЛ ДАФАН СССР, т. VI, Махачкала, 1958.
- Шлемпан С.* Административная политика арабского халифата в Арме-
 нии в VII—XI вв. Автореферат дисс. Ереван, 1955.
- Шонен И.* Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей.
 СПб, 1866.
- Шустер В.Я.* Место Ион Мискавейха среди арабовязычных историков.
 Сб. работ аспирантов Отделения общественных наук АН Узб. ССР,
 вып. II, Ташкент, 1958.
- Шустер В.Я.* Шестой том Всемирной истории Ион Мискавейха как ис-
 точник по социальным отношениям в позднем халифате. КСИИИА,
 вып. 47, 1961.
- Шедькин И.П.* Памятники азербайджанского зодчества эпохи Исла-
 ма. Баку, 1943.
- Шербак А.М.* Название домашних и диких животных в тюркских язы-
 как. Историческое развитие лексикон тюркских языков. М., 1951.
- Эман Н.О.* Очерк религии и верований языческих армян. М., 1896.
- Эман Н.О.* Происхождение и значение имени Иверия—Вирк, ар-
 мянских писателей. Приложение 13 к книге "Всеобщая история
 Ассирия".
- Эфендиев О.А.* Образование Азербайджанского государства Сефевидов в
 начале XVI в. Баку, 1961.
- Юзбашян К.Н.* К истории навикианского движения в Византии в IX в.
 Вопросы истории религии и ateизма, т. IV, 1956.
- Ягелло И.П.* Полный персидско-арабско-русский словарь. Ташкент,
 1909.
- Яковсон А.Л.* Из истории армянского средневекового зодчества (Тандза-
 сарский монастырь XIII в.). Сб. в честь акад. И.А.Орбели. М.—Л.,
 1960.
- Якубовский А.Ю.* Ион Мискавейх о походе русов в Верада в 332—943/4
 г. н.э. ВВ, т. XXIV, 1926.
- Якубовский А.Ю.* Ирак на грани VIII—IX вв. Труды I Сессии арабистов.
 М.—Л., 1937.
- Якубовский А.Ю.* Об испомьных аренах в Ираке в VIII в. СБ, т. IV,
 1947.
- Якубовский А.Ю.* Розен как историк. Сб. "Памяти академика В.Р.Розе-
 на". М.—Л., 1947.
- Якубовский А.Ю.* Итоги работ Социально-этнологической археологической
 экспедиции в 1946—1947.
- Якубовский А.Ю.* Восстание Муканны — движение людей в белых одеж-
 дах. СБ, т. V. М.—Л., 1948.
- Ямольский З.И.* Восстание Бабека. Баку, 1941.

3711, 3712, 3713

6 באב תשס"ו (1985) - תשס"ז (1986) - תשס"ח (1987)

6771, תשס"ח (1987) - תשס"ט (1988) - תשס"י (1989)

תשס"א (1990) - תשס"ב (1991) - תשס"ג (1992)

6781, תשס"ד (1993)

תשס"ה (1994) - תשס"ו (1995) - תשס"ז (1996)

6791, תשס"ח (1987) - תשס"ט (1988) - תשס"י (1989)

6801, תשס"א (1990) - תשס"ב (1991) - תשס"ג (1992)

6811, תשס"ד (1993) - תשס"ה (1994) - תשס"ו (1995)

6821, תשס"ז (1996) - תשס"ח (1987) - תשס"ט (1988)

6831

תשס"א (1990) - תשס"ב (1991) - תשס"ג (1992)

6841, תשס"ד (1993) - תשס"ה (1994) - תשס"ו (1995)

6851

תשס"ז (1996) - תשס"ח (1987) - תשס"ט (1988)

תשס"א (1990) - תשס"ב (1991) - תשס"ג (1992)

6861-6871, תשס"ד (1993)

תשס"ה (1994) - תשס"ו (1995) - תשס"ז (1996)

6881, תשס"ח (1987) - תשס"ט (1988) - תשס"י (1989)

6891, תשס"א (1990) - תשס"ב (1991) - תשס"ג (1992)

תשס"ד (1993) - תשס"ה (1994) - תשס"ו (1995)

6901, תשס"ז (1996) - תשס"ח (1987) - תשס"ט (1988)

6911, תשס"א (1990) - תשס"ב (1991) - תשס"ג (1992)

תשס"ד (1993) - תשס"ה (1994) - תשס"ו (1995)

6921, תשס"ז (1996) - תשס"ח (1987) - תשס"ט (1988)

6931, תשס"א (1990) - תשס"ב (1991) - תשס"ג (1992)

תשס"ד (1993) - תשס"ה (1994) - תשס"ו (1995)

6941

תשס"ז (1996) - תשס"ח (1987) - תשס"ט (1988)

המחנה השני לרבות ה' שנת ה'תש"ב - ה'תש"ג
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד (ה'תש"ד) - ה'תש"ד - ה'תש"ד
ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד (ה'תש"ד) - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד - ה'תש"ד
1671, י"ח (ה'תש"ג - ה'תש"ד) - ה'תש"ד

Abbot N. Arabic Papyri on the Reign of Al-Mutawakkil. ZDMG, B. 92, 1938.
Abu Dulaf. Mis'ar ibn Muhallib's travels in Iran. Arab. text with an English translation and commentary by V. Minorsky. Cairo, 1955.
The Apology of al-Kindy, written at the Court of Mamun (circa AH 215—

- ١٩٦٠. القاهره.
- عند النشر - تاريخ الاستيعاب المجلد ١٠٠٦.
- ١٩٦١.
- ١٩٦٢.
- ١٩٦٣.
- ١٩٦٤.
- ١٩٦٥.
- ١٩٦٦.
- ١٩٦٧.
- ١٩٦٨.
- ١٩٦٩.
- ١٩٧٠.
- ١٩٧١.
- ١٩٧٢.
- ١٩٧٣.
- ١٩٧٤.
- ١٩٧٥.
- ١٩٧٦.
- ١٩٧٧.
- ١٩٧٨.
- ١٩٧٩.
- ١٩٨٠.
- ١٩٨١.
- ١٩٨٢.
- ١٩٨٣.
- ١٩٨٤.
- ١٩٨٥.
- ١٩٨٦.
- ١٩٨٧.
- ١٩٨٨.
- ١٩٨٩.
- ١٩٩٠.
- ١٩٩١.
- ١٩٩٢.
- ١٩٩٣.
- ١٩٩٤.
- ١٩٩٥.
- ١٩٩٦.
- ١٩٩٧.
- ١٩٩٨.
- ١٩٩٩.
- ٢٠٠٠.
- ٢٠٠١.
- ٢٠٠٢.
- ٢٠٠٣.
- ٢٠٠٤.
- ٢٠٠٥.
- ٢٠٠٦.
- ٢٠٠٧.
- ٢٠٠٨.
- ٢٠٠٩.
- ٢٠١٠.
- ٢٠١١.
- ٢٠١٢.
- ٢٠١٣.
- ٢٠١٤.
- ٢٠١٥.
- ٢٠١٦.
- ٢٠١٧.
- ٢٠١٨.
- ٢٠١٩.
- ٢٠٢٠.
- ٢٠٢١.
- ٢٠٢٢.
- ٢٠٢٣.
- ٢٠٢٤.
- ٢٠٢٥.
- ٢٠٢٦.
- ٢٠٢٧.
- ٢٠٢٨.
- ٢٠٢٩.
- ٢٠٣٠.

- AD 830) in defence of christianity against Islam, by W. Muir, London, 1887.
- Ardzrouni Th.*, Xe'S. Histoire des Ardzyruni, trad. par M. Brosset, Collection historiens Arméniens, T. I, St-P., 1874.
- Arb ibn Sa'd al-Katib al-Kortobi*, Tabari continuiatus, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1871.
- Bal'ani*, Chronicle, ed. B. Dorn. Nachrichten über die Ghazaren, St-P., 1844.
- Brooks E. W.*, A Syriac Chronicle of the year 846, ZDMG, 51, 1897.
- Chronique de Denys de Tell-Mahre, 4-e partie, publ. par. I. B. Shabot, Paris, 1895.
- Chronique de Tabari, trad. sur la version persane de Belami par Zotenberg, T. III. Nogent-le-Rotrou, 1871.
- The Chronicle of Zachariah of Mitylene, tr. by F. I. Hamilton and E. W. Brooks, London, 1899.
- The concluding Portion of the Experiences of the Nations by Miskawahi, arabic text ed. by A. F. Amedroz, v. I. Oxford, 1920.
- Deux historiens Arméniens, Oukhtanes d'Ourha, Xe'S. Histoire in trois parties, trad. par M. Brosset, 2e livr. St-P., 1871.
- Dindorfius L.* Historici Graeci Minores, II. Lipsiae, 1871.
- Don Juan of Persia. A Shah Catholic, tr. by G. Le Strange, London, 1926.
- Dowsett C. J. F.* The Albanian Chronicle of Mkhitar Gos. BSOAS, XXI/3, 1958.
- Dozy R. A.* Baghdad Chronicle, Cambridge., 1924.
- The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub, comp. by Hamdallah Mustowfi of Qazwin in 740 (1339), ed G. Le Strange, London, 1915.
- The Geographical Work of Sadik Istahani, tr. by I. C. London, 1932.
- Geographie d'Idrisi, trad. de l'arabe par P. A. Jaubert, t. II, Paris, 1890.
- Historical Atlas of the Muslim Peoples, Amsterdam, 1957.
- Histoire d'Armenie par le patriarche Jean VI dit Jean Catholicos, Trad. de l'Armenien en Francais par M. Saint-Martin, Paris, 1841.
- Histoire Chronologie par Mkhitar d'Airtivank, XIII. S. Trad. de l'Armenien par M. Brosset, St-P., 1869.
- Histoire de la Georgie, I. Tr. M. Brosset, St-P., 1849.
- Histoire de la Slounie par Stepannos Orbelian, I, II. Tr. par M. Brosset. St-P., 1864.
- Histoire Universelle par Etienne Agoghig de Daron, trad. par Ed. Dulaurier, Paris, 1886.
- The Historical Remains of Hilal as-Sabi, first part of his Kitab al-Wuzara, ed. by H. F. Amedroz, London, 1904.
- Histoire of the Caliphs by Dalaluddin as-Suyuti, Tr. H. S. Jarett, Calcutta, 1881.
- The History of the Caucasian Albanians by Moses Dasxuranc. Transl. by C. J. F. Dowsett, London, 1961.
- Hudud al-'Alam "The Regions of the World", "A Persian geography 372, AH—982 A. D. Translated and explained by V. Minorsky. London, 1937.
- Ibn Serapion*, Description of Mesopotamia and Baghdad, ed. and transl. by G. Le Strange (IRAS), 1895.
- Jahiz*, Subhat al-Muluk (Kitab al-Taj), Ms. or. 9446 of the British Museum.

- Kamal ad-din Umar b. Ahmad b. al-Adim. Zubdat al-Halab min tarikh Halab. Paris, 1819.
- Kazem-Beg M. Derbend-name. St-P, 1851.
- Magrizi. Traite des monnoies musulmanes. Trad. par A.I. Silvestre de Sasy. Paris, 1797.
- Matreau G. et Veber H. Miniatures persans, V.I. Paris, 1913.
- Michel le Syrien. Chronique. Par I.B. Shabot, 3. Vol. Paris, 1894—1904.
- Mirza Ghulam Khasin Khan. The Siyarul mutakharin. A History of the Mahomedan Power in India, during the last century, V.I. London, 1932.
- Mimorsky V. Persia in AD 1478—1490. An Abridged translation of Fadul Jah b. Ruzbihan Khunji's "Tarikh-i 'Alam-aravi Amin". London, 1957.
- Mxitarag. Anegwoy patmut'wn. St-P, 1879.
- Muhammed b. al-Hasan b. Isfandiyyar. History of Tabaristan at AH 613 (1416). London, 1905.
- Qubhtannes d'Ourha X'S. Histoire en trois parties, trad. par M. Brosset. St-P, 1871.
- Nasir-e Khasraw. Kitab-e Jamil' al-Hikmatain. Paris, 1953.
- Papyrus Erzherzog Reiner. Vienna, 1894.
- Quatremere. Rasid ad-Din. Histoire de Mongols de la Perse. Paris, 1836.
- Shavannes E. Documents sur les Tou-Kine (Turks) occidentaux. St-P, 1903.
- Al-Tabari's. The Reign of al-Mu'tasim (833—842), trans. by Elma Marin. New Haven, 1951.
- Al-Tamukhi. Niwar, ed and transl. by D.S. Margolionth (Oriental transl. Fund, New Series, 21), 1921.
- Teophan le Confesseur. Chronique de 284 a 813, ed. de Boor. Leipzig, 1883—1885.
- Allen W.E.D. A History of the Georgian People. London, 1932.
- Ameer Ali. A Short History of the Saracens. London, 1834.
- Arberry A.I. The Legacy of Persia. Oxford, 1953.
- Arendonk C. van. Ibn Khoradadben; Ibn Rosten EI, II.
- Atta Mohammed H. The Islamic Call, Cairo, no date.
- Bang W., Caban A.V. Turkische Turfan-texte. V, SPAW, 1931.
- Barthold V.V. Afshin; Darband; Gan a in EI.
- Basnadjan K. Chronologie de l'histoire d'Armenie. Revue de l'Orient Chretien, XIX, 1914.
- Becker C.H. Al Beladhori, EI, I.
- Becker C.H. The Expansion of Saracens. Cambridge Medieval History, II, 1936.
- Bleichsteiner R. Rosweihle und Pflodererinnen im Totenkult der Kaukasischen Völker. Die Indogermanen — und Germanetrage. Vienna, 1936.
- Bosworth E. The Rice of the Karamiyah in Khurasan. The Muslim World. V. 50, No 1, 1960.
- Bowen H. The Life and Times of Ali b. sa. Cambridge, 1924.
- Broekelmann C. Ibn al-Fakihi; al-Ja'kubi; Kudama, EI, III.
- Broekelmann C. Geschichte der arabischen Literatur. Weimar, 1898.
- Erster Supplementband. Leiden, 1936.
- Broekelmann C. Das Verhältnis von Ibn-el Athiri Kamil fit Tarikh in Tabaris abbar errusul val muluk. Strassburg, 1820.

- Brooks E.W.*, The Struggle with the Saracens. Cambridge Medieval History, V.
- Brosset M.*, Rapports sur une Voyage Archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie, I, St—P., 1850.
- Browne Edw.*, A Literary History of Persia. London, 1929.
- Buniatov Z.M.*, Hazar Turklerinin VII, VIII asrlarda Azerbaycan'da bulunmalari muddeti. VI, Turk Tarix kongresinde rapor. Ankara, 20—26 Ekim, 1961.
- Bury I.B.*, History of the Eastern Roman Empire. London, 1912.
- Cahen Cl.*, L'evolution de l'Iqta du IX au XIII Siecle. Annales—Economies—Societes—Civilisations. VIII, 1953, I.
- Cahen Cl.*, Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie Musulmane du Moyen Age, III, Arabica, t. VI, 1953.
- Camich M.*, History of Armenia, v. I, Calcutta, 1927.
- Celpek J.*, Babek, muz pred kterym setrashi chalikove. Novy Orient. Praha, 1952, № 10.
- Czegledy K.*, Khazar raids in Transcaucasia in 742—744 AD. Acta Orientalia. T. XI, f. 1—3, Budapest, 1960.
- Christensen A.*, Iran sous la Sassanides. Paris, 1936.
- Creswell K.A.*, The Lawfulness of Painting in Early Islam, Ars Islamica, № 11—12, 1946; IC, № 24, 1950.
- Dagbaschean H.*, Gründung des Bagratidenreiches durch Alichot Bagratuni, Berlin, 1893.
- Defrenery M.*, Sur la famille de Sadjides, JA, IV Ser., 1847, tt. IX—X.
- Dennet D.C.*, Conversion and Poll Tax in Early Islam. Cambridge, 1950.
- Diringer A.*, The Alphabet, N—Y, 1948.
- Dowsett C.J.F.*, A Neglected Passage in the "History of the Caucasian Albanians", BSOAS, XIX/3, 1917.
- Dozy R.*, Dictionnaire detaille des noms de vêtements chez les Arabes. Amsterdam, 1845.
- Dozy R.*, Essai sur l'histoire de l'Islamique. Paris, 1874.
- Dozy R.*, Suppléments aux dictionnaires Arabes, T. 1—2. Leyden—Paris, 1881.
- Dimezil G.*, Une chreétie perdue: les Albanais du Caucase. Melange Asiatiques, Paris, 1940—41.
- Dunlop D.M.*, The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954.
- Durt A.*, Beginning of History writing in Islam, BSOAS, XIX/1, 1957.
- Fügel G.*, Babek, Seine Abstammung und Erstes Auftreten, ZDMG < 1869.
- Fries W.*, Das Heerwesen der Araber zur Zeit der Omajjaden nach Tabari Geschoidet. Tübingen, 1921.
- Gabain A. von.*, Altürkische Grammatik. Leipzig, 1950.
- Gabriel F.*, II callifato di Hisham. Mamei de la société R. d'archeologie d'Alexandrie, v. VII/1, 1955.
- Gazarian M.*, Armenien unter der Arabischen Herrschaft. Marburg, 1902.
- Gerland E.*, Die persischen Feldzüge des Kaisers Heraclous, BZ, III, 1894.
- Gershevitch J.*, Grammar of Manichaean Sogdian. Oxford, 1954.
- Gibb H.A.R.*, Abu al-Sadj, EI, NE, I.
- Gibbon Edw.*, The Decline and fall of the Roman Empire, V. 3. London, 1895.
- Goeje M.J. de.*, Die Istakhrī. — Balkhi Frage, ZDMG, XXV.

- Goldzither I. Mohammedanische Studien. X. Halle, 1882.
- Grierson Ph. The Monetary Reforms of Abd al-Malik, their metrological basis and their financial repercussions. Journal of the Economic and Social History of the Orient, V. II, p. 3. 1960.
- Godzowski M., Kmietowicz A., Kubihar W., Lewitch T. Wczesnosredniowiecny skarb srebrny z Mautryzc pod Lowiczem. Wrocław—Krakow—Warszawa, 1959.
- Grousset R. Histoire de l'Armenie. Paris, 1948.
- Gunduz M. Semseddin. Abbas ogullari imratorlugunun kurulus ve yuk-selisinde turklerin rolu. TTKB, c. VI, s. 23—24, 1942.
- Hadi Hasan. Muhammad Falaki-i Shirvani and his Unique Divan in Madras, IC, 1950.
- Halasi Kun T. Turk dili ve tarihi hakkinda arastirmalar. I. F. Kopyulu'nun dogumunun tarihini kutlamak icin TTK ve TDK tarafindan gikar-ilmisthr. Toplayishlar H. Eran-T. Halasi Kun. Ankara, 1950.
- Henning N.B. Arabish harag. Oriantalia, IV, 1935.
- Heyd W. Histoire du Commerce du Levant au moyen age. Leipzig, 1923.
- Hirsch. Byzantinische Studien. Leipzig, 1876.
- Hitti Ph. History of the Arabs. London, 1937, 1957.
- Huart C. Sadjides, EI, IV.
- Huart C. Al-Istakhr, EI, II.
- Huart C. Les Musafirides de l'Adharbaijan. A volume to Ed. Browne, Cambridge, 1922.
- Huart C. La Parse Antique et la civilisation iranienne. Paris, 1943.
- Hubschman H. Die Altarmenische Ortsnamen. Indogermanische Forschungen, XVI, 1904.
- Inostranzov M. Iranian Influence on Moslem Literature, tr. by G.K. Nariman. Bombay, 1918.
- Ivanov W. Early Shiite Movements. Journal of the Bombay Branch RAS, XVII, 1941.
- Ivanov W. Ismailis and Karmatians, JBRRAS, XVI, 1940.
- Ivanov W. The Rise of Fatimids. London, 1942.
- Justi F. Iranisches Namenbuch. Marburg, 1835.
- Karaka. The History of the Parsis, V. I—II. London, 1884.
- Karadzic W. Einundzwanzig Buchstaben eines verlorenen Alphabet. ZDMG, XI, 1886.
- Kelekian D. Dictionnaire turk-Irancaus, 1941.
- Khanikoff W. Memoire sur les inscriptions musulmanes du Caucass, JA, V, 227, 1862.
- Kirzioglu M. Fahrretin. Dede Korkut Oguznameleri. Istanbul, 1952.
- Kmosko M. Araplar ve Hazarlar. Turkileyet Mecmuasi, c. III. Istanbul, 1935.
- Kramers J.H. Les Khazars. Analecta Orientalia, V. I. Leiden, 1954.
- Kramers J.H. Mas'udi, EI, SB.
- Kramers J.H. The Military Colonisation of the Caucasus and Armenia under the Sasanides, BSOS, VIII/2—3, 1936.
- Kramer A.V. Kulturgeschichte des orientis, Vienna, Bd. I, 1875.
- Kramer A.V. Geschichte der Herrschenden ideen des Islamis. Leipzig, 1818.
- Kramer A.V. The Orient under the Caliphs, tr. by S.Khuda Bukhuch, Calcutta, 1920.
- Kremer A.V. Ueber das Budget der Einnahmen unter des Regierung des

- Harrin al-Rasid nach einer neu aufgefundenen Urkunde. Verhandlungen des VII intern. Orient. Congr. Wien, 1888.
- Kremer A.v. Ueber das einnahmehundget des Abbasiden Reiches vom Jahre 306 H (918—919). Wien, 1887.
- Kurai Akdes N. Abu Muhammad bin A'sam al-Kurtini Kitab al-Futuh. Ankara Universitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakultesi Dergisi, c. VII, Sayi 2, 1949.
- Kurdian H. The Newly Discovered Alphabet of the Caucasian Albanians, JRAS, 1—2, 1956.
- Kurdian H. Papak e Sahi ibn Sunbat, Paznaveb. Venice, 1959.
- Lammens H. La Syrie, Beyrouth, 1921.
- Lane-Poole S. The Arabian historians on Mohammedan numismatics. Numismatic Chronicle, Ser. IV, 1884.
- Lane-Poole S. The Coins of the Eastern khaliifents in British Museum. London, 1875.
- Lourent J. L'Armenie entre Byzance et l'Islam. Paris, 1919.
- Lebeau Ch. Histoire du Ras-Empire, V, XI, XII, XIII. Paris, 1830.
- Lewis B. The Arabs in History. London, 1950.
- Loöthegegard F. Islamic Taxation in the Classis Period. Kopenhagen, 1950.
- Magued A.M. Histoire Politique de l'Etat arabe, t. I. Cairo, 1960.
- Mandevan H. Beiträge zur albanischen Geschichte. Leipzig, 1897.
- Margolliou D.S. Khurramiya. Shorter El. Leiden, 1953.
- Margolliou D.S. The Russian Seizure of Barda in 943 A.D., BSOS, 1918.
- Marguart J. Eranşahr nach der geographie der Ps. Moses Xorenaci. Berlin, 1901.
- Marguart J. Osteudaisce und Ostastatische Streitzüge. Leipzig, 1903.
- Marguart J. Skizzen sur historischen Topographie und geschichte von Kaukasien. Vienna, 1928.
- Mez A. The Renaissance of Islam, transl. by D.S. Margolliou and S. Khuda Buksh. London, 1937.
- Minorsky V. Addenda to the "Hudud al-Alam", BSOAS, XVII, 1955.
- Minorsky V. A New Book on the Khazars. Orients, II, 1958.
- Minorsky V. Caucasia, IV, BSOAS, XV/3, 1953.
- Minorsky V. La Domination des Dailamites. Paris, 1932.
- Minorsky V. A History of Sharvan and Darband. London, 1958.
- Minorsky V. Iran: Opposition, Marturdom and Revolt. "Unity and Variety in Muslim civilisation". Chicago, 1955.
- Minorsky V. Kasal (Kazah). Revue des Etudes Armeniennes, t. X. Paris, 1930.
- Minorsky V. Mazjar; Musafirids; Taron, in El. Minorsky V. Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene, BSOAS, XI/2, 1944.
- Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge, 1953.
- Muir W. The Caliphate, its Rise, Decline and Fall. Edinburgh, 1924.
- Murat M. Ed. de. Essai de Chronographie Byzantine, St—P, 1885.
- Noldeke Th. Der Chahit Mansur. Orientalische Skizzen. Berlin, 1892.
- Noldeke Th. Sketches from Eastern History, transl. by J.S. Black-London, 1892.
- Ostrogorsky G. Geschichte des Byzantinischen Staates. München, 1940.

- Parei R. Al-Tabari, EI, IV.
- Rawlinson G. The Seventh Great Monarchy or the Geography, History and Antiquities of Sasanian or New Persian Empire. London, 1876.
- Rieu Gh. Supplement to the catalogue of the arabic Manuscripts. London, 1894.
- Rosenmüller. Analecta arabica. Lipsiae, 1825.
- Snadighi G.H. Les Mouvements Religieux iraniens. Paris, 1938.
- Saint-Martin M.I. Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie. II, Paris, 1919.
- Salem E. Muslim Administrations, IC, XXIII, NI, 1959.
- Sall G. The Koran; Commonly called the al-Koran of Muhammad, London, 1857.
- Sauvare H. Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes, JA, 7 ser, XIV, 1879.
- Schechter S. An unknown Khazar Document. The Jewish Quarterly Review, New series, V, III, № 2, 1912—13.
- Schwarz P. Iran in Mittelalter nach den Arabischen geographien, VII, Leipzig, 1896—1936.
- Spuler B. Iran in frühislamischen Zeit. Wiesbaden, 1953.
- Stern S.M. The Early Ismaili Missionaries in North-West Persia and in Khurasan and Transoxania, BSOAS, XXIII/1, 1960.
- Strange G. le. Al-Abrik, Tephrike the Capital of Paulicians; a correction corrected, JRAS, 1896.
- Strange G. le. The Lands of Eastern Caliphate. Cambridge, 1930.
- Soudel D. Le vizirat abbaside de 749 a 936 (132 a 324 de l'Hegire). Damas, II, 1960.
- Sümer Faruk. Azerbaycan'ın türklesmesi tarihine umumi bir bakış, TTKB, c. XXI, sayı 83, 1957.
- Szyzzman S. Les khazars. Problèmes et controverses. Revue de l'histoire de religieux, t. 152, v. 2, 1957.
- Szyzzman S. Le Roi Bulan et la Probleme de la conversion des Khazars. Ephémérides Théologique Lovainiennes, t. 33, I, 1957.
- Taylor W.C. The History of Mohammedanism and its sects. London, 1839.
- Tirmizi B.M. Zoroastrians and their fire temples in Iran and adjoining countries from the 9th to the 14th centuries as gleaned from Arabic geographical Works, IC, XXIII, № 4, 1950.
- Thordschian H. Politische und Kirchengeschichte armeniens unter Asc-hot I und Smbat I. Westasiatische Studien, VIII, 1905.
- Toumanoff C. The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleven Century. Le Muséon, v. 73, № 3—4, 1960; v. 74, № 1—2, 1961.
- Toumanoff C. The Early Bagratides le Muséon, LXII, 1949.
- Toumanoff C. Iberia on the Eve of Bagratid Rule. An Enquiry into the Political History of Eastern Georgia between the VI-th and IX-th century, Le Muséon, V, 65, № 1—2, 3—4, 1952.
- Toumanoff C. Some Aspects of Caucasian Social History, Le Muséon, v. 72, № 3—4, 1959.
- Toumanoff C. J. F. Dowset (tr.). The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci. London, 1961, BSOAS, XXV/2, 1962.
- Tritton A.S. The Cahirs and their non-Muslim subjects. London, 1930.
- Tritton A.S. Sidelights on Muslim History, BSOAS, XXI/3, 1958.

- Vasner V. Russisches etymologisches wörterbuch, Bd. 3. Heydelberg, 1935.
- Violen G.V. Recherches sur la domination Arabe le Shitisme et la Groyances messianiques sous la Calirhat Omayades. Amsterdam, 1894.
- Walker J.A. Catalogie of the Arab-Byzantine and Post-Reform Umayyad Coins (in the British Museum). London, XXV, 1956.
- Weil G. Geschichte der chalfen, II, Mannheim, 1848.
- Wellhausen J. The Arab Kingdom and its Fall, tr. by M.G.Weir. Calcutta, 1927.
- Wellhausen J. Das Arabische Reich und seine Sturz. Berlin, 1927.
- Wilber D.W. Iran: Past and Present. New Jersey, 1955.
- Wright E.M. Babak of Badd and al-Afshin during the years 816—841. A.D. The Muslim World, V. 38, № 1—2, 1948.
- Yusuf S.M. The Battle of al-Qadisiyya, IC, XIX/1, 1945.
- Zajackowcki A.S. Studiow nad zagadnieniem chazakshim. Krakow, 1947.
- Zambaur E. de. Manuel de Genealogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam. Hanovre, 1927.

GÖRƏMİLİ ŞƏRƏFÜNƏSİN ŞAH ƏSƏRİ (F.ƏSƏDOV) 3

GİRİŞ 7

I Fəsil. Mənbələrin və istifadə edilmiş ədəbiyyatın xülasəsi 11

II Fəsil. Azərbaycan Ərəb İstilası Ərfəsində 40

1. VI əsrin axırları və VII əsrin əvvəllərində siyasi vəziyyət 40
2. Ərəb hücumu ərfəsində Azərbaycanın sosial-iqtisadi mənasibətləri (VI əsrin sonu — VII əsrin əvvəli) 56

III Fəsil. Azərbaycan Ərəb Həkkəranlığı Altında 66

1. Azərbaycanın ərəblər tərəfindən fəthi 66
2. Azərbaycan əhəlisinin məsəhmənəşməsi və qırqorənəşməsi 78

3. Azərbaycan Əməvlilər tərkibində (VIII əsrin I yarısı) 92
4. Ərəb-Xəzər məharibələri və Azərbaycan 95
5. Azərbaycanda torpaq mənasibətləri və ərəblərin vergi siyasəti 103

6. Ərəblərin Azərbaycanda inzibati siyasəti və idarə sistemi 123
7. Ərəblərin dövründə Azərbaycan şəhərləri, ticarət və ticarət yolları 128
8. VIII—IX əsrlərdə Azərbaycanda etnogenəz problemi 148

IV Fəsil. IX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Ərəzində ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərin və mütləklərin yaranması 160

1. Şəki və Arran hakimi Səhi ibn Sənbət haqqında 160
2. Bəyliqan hökmdarı Yəsəi ibn Məsa (İsa ibn İsfəhən) haqqında 165

3. Şirvanşahlar — Məzəddilər dövləti 169
4. Səclilər dövləti 177

MÜNDƏRİCAT

V FƏSİL. XİLAFƏTƏ QARŞI AZƏRBAYCAN XALQ KÜTLƏLƏRİNİN HƏRƏKƏTİ	192
1. Arranda sosial hərəkat	192
2. «Xürrəm» termini haqqında	197
3. Cavidan, Babək və xürrəmlərin aktivləşməsi. Bəzə qalası	203
4. Xürrəmlərin üsyanı və onun inkişafı	209
5. Üsyanın son dövrü. Bəzənin süqutu	217
6. Babəkin son günləri	225
7. Xilafətdə baş verən sonrakı siyasət hadisələrinə xürrəmlər üsyanının təsiri	230
ƏLAVƏLƏR	244
İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBAELƏR VƏ ƏDİBİYYATI	367

“Qızıl Şərq Mətbəəsi” ASC,
Bakı, H.Əsliyanov küç., 80.

“Elm” nəşriyyatı,
Bakı, İstiqlaliyyət, 10.

Çapa imzalanıb: 03.02.2005. Formatı: 60x90^{1/16}.
Ofset gapı. Fiziki ç.v. 24,5. Tirajı 1000. Qiyməti müqavilə ilə.

Nəşriyyat redaktoru: *Omina Novruzova*
Texniki redaktoru: *Zəmfira Qurbanova*
Gildin dizaynı: *Emin Talışxanov*

AZƏRBAYCAN VII–IX ƏSRLƏRDƏ

Ziya Bünyadov